

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE

2010

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2010

**ARCHAEOLOGICAL
RESEARCHES IN UKRAINE**

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
2010

Київ–Полтава
2011

УДК 902 (477)
ББК Т4 (4 УКР) я43
А 87

Засновник і видавець:

Інститут археології Національної Академії наук України

Головний редактор:

КОЗАК Денис Никодимович, доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора:

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, доктор історичних наук

БУНЯТЯН Катерина Петрівна, кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Гліб Юрійович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович, член-кореспондент НАН України, доктор архітектури, професор

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук

КУХАРЧУК Юрій Васильович, кандидат історичних наук

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор

ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, кандидат історичних наук

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, кандидат історичних наук

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, доктор історичних наук, професор

*Друкується за рішенням Вченої Ради Інституту археології НАН України,
протокол № 3 від 24 березня 2011 р.*

Прийом матеріалів:

Польовий комітет ІА НАН України

Адреса Польового комітету:

Україна, 04210, Київ—210, просп. Героїв Сталінграда, 12

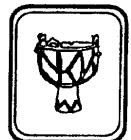
Тел.: (38044) 418-91-37, (38044) 418-91-66

Факс: (38044) 418-33-06

E-mail: adu_kalnyk@ukr.net

Видання побачило світ за фінансування
НДЦ «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології НАН України (директор – О. Осаульчук).
Оригінал-макет підготовлений ВЦ «Археологія»
Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської ОДА.

А 87 Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К.–Полтава, 2011. – 400 с.: іл. –
(Інститут археології НАН України).

Збірник є щорічником, який готується до друку Польовим Комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

ISBN 978-966-02-6031-3

ББК Т4 (4 УКР) я43

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди
Польового комітету Інституту археології НАН України та авторів статей.

© Інститут археології НАН України, 2011.

© Автори статей, 2011.

АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ

2010

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

Від редакції	11
Е.А. АЙБАБИНА, С.Г. КОЛТУХОВ. Разведки на территории северо-восточной части Крымского полуострова.....	12
В.С. АКСЁНОВ. Исследования Нетайловского могильника салтовской культуры.....	14
В.С. АКСЁНОВ, А.А. ЛАПТЕВ. Работы на Верхне-Салтовском IV могильнике	16
Н.А. АЛЕКСЕЕНКО, С.В. ДЬЯЧКОВ, Н.В. ГИНЬКУТ. Раскопки участка башни 6 крепости Чембало.....	18
С.И. АНДРУХ, Г.Н. ТОЩЕВ. Исследования на Мамай-горе	21
С.А. БАЛАКІН, О.В. ЗАЖИГАЛОВ. Дослідження на території Києво-Печерського заповідника	22
О.Г. БАНДРОВСЬКИЙ, І.Т. ЗОМБОР, О.М. ГОМОЛЯК. Розвідки на території Чинадієвського замку.....	24
А.Б. БАРДЕЦЬКИЙ. Нові дані про пам'ятки на території Острозького р-ну Рівненської обл.....	26
В.Г. БАЮК. Дослідження багатошарового селища біля с. Шепель	28
В.Г. БАЮК. Дослідження в с. Рованці поблизу м. Луцьк	29
В.Г. БАЮК. Дослідження посаду давньоруського Шеполя.....	30
Д.В. БЕЙЛІН, С.А. БЕЙЛІНА, А.В. КУЛІКОВ. Розвідки в північно-східній частині Керченського півострова.....	32
Ю.Л. БЕЛИК. Разведки на территории комплекса сооружений Керченской крепости	33
Н.М. БІЛАС, Н.І. ВОЙТОВИЧ, О.М. СІЛАЄВ. Розвідки на території Пустомитівського р-ну Львівської обл.....	35
С.О. БІЛЯЄВА, Д.В. КАРАВАЙКО, І.В. КАРАШЕВИЧ, О.Є. ФІАЛКО. Роботи Міжнародної Південної середньовічної експедиції ІА НАНУ	37
І.В. БОВКУН, О.Б. СУПРУНЕНКО. Кухарський «скарб» козацької доби з Нижнього Поорілля.....	39

Ю.В. БОЛТРИК, М. ІГНАЧЕК, Л. ОЛЕДЗКІ, О.В. ШЕЛЕХАНЬ. Дослідження Северинівського городища.....	41
О.М. БОНДАР. Обстеження пам'яток біля сіл Малий Листвен, Звеничів і Клонів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.	43
А.В. БОРИСОВ, В.К. КОЗЮБА, О.В. МАНІГДА. Розвідки в районі Середнього та Нижнього Поросся	45
Ю.М. БРОВЕНДЕР, О.Н. ЗАГОРОДНЯЯ. Раскопки поселения Червонэ Озеро 1 Картамышского комплекса горно-металлургических памятников эпохи бронзы	47
И.В. БРУЯКО, А.Н. ДЗИГОВСКИЙ. Исследования городища Картал.....	49
Ю.В. БУЙНОВ. Разведки в долине р. Харьков.....	50
А.М. БУТЯГИН, А.В. БУЙСКИХ. Работы Мирмекийской экспедиции.....	52
П.М. ВАСИЛЬЄВ, В.І. БЄЛЯЄВА. Роботи Пушкарівської експедиції.....	54
В.В. ВАХОНЄЄВ. Підводно-археологічні дослідження в Ольвії.....	56
В.В. ВАХОНЄЄВ. Підводно-археологічні дослідження навколо скель Адалари.....	57
М.Ю. ВАХТИНА, А.В. БУЙСКИХ, П.Г. СТОЛЯРЕНКО, Е.А. ГРИЦИК. Раскопки Порфмия и его некрополя	58
О.М. ВЕРЕМЕЙЧИК, О.М. БОНДАР. Дослідження Замкової Гори біля смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.	60
Л.І. ВІНОГРОДСЬКА, П.А. БОЛТАНЮК. Дослідження північного бастіону Кам'янець- Подільського замку	62
Н.И. ВІНОКУРОВ, Н.А. СОН. Исследования Международной российско-украинской Артезианской археологической экспедиции в Крымском Приазовье.....	64
С.Ю. ВНУКОВ. Работы на городище Кара-Тобе.....	67
С.О. ВОРОНОВ. Дослідження підводно-археологічної експедиції біля Південного узбережжя АР Крим.....	70
А.М. ГАВІНСЬКИЙ. Багатошарове поселення Середнє на Івано-Франківщині	71
А.В. ГАВРИЛОВ. Работы Юго-Восточной Крымской экспедиции	73
Н.О. ГАВРИЛЮК, А.В. ІВЧЕНКО, С.Л. ЄРМОЛІН. Розкопки Кам'янського городища	76
А.В. ГЕЙКО, С.В. САПЄГІН. Розкопки Шишацького могильника черняхівської культури....	77
І.В. ГОЛУБЄВА. Дослідження Цареборисівської фортеці.....	78
К.В. ГОРБЕНКО, Р.О. КОЗЛЕНКО. Дослідження городища Дикий Сад	80
К.В. ГОРБЕНКО, О.І. СМІРНОВ. Підсумки проведення археологічних експертиз на території Миколаївської обл.....	82
В.М. ГОРБОВ, Є.В. КАБАНОВА. Дослідження поселення бронзового віку Комишувата XIV у Південно-Східному Приазов'ї.....	83
В.Н. ГОРБОВ, А.Н. УСАЧУК. Исследования на территории г. Мариуполь.....	84
І.А. ГОТУН, О.М. КАЗИМІР, Ю.О. ГРИЦИК. Роботи на багатошаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками.....	86
І.А. ГОТУН, А.М. СУХОНОС, О.М. КАЗИМІР. Розкопки селища Ходосівка-Рославське	88
В.Д. ГУКИН, М.М. АХМАДЕЕВА, В.В. МАЙКО, А.В. ДЖАНОВ, А.М. ФАРБЕЙ. Исследования на раскопе VIII в портовой части средневековой Сугдеи	91
А.Ф. ГУЦАЛ, В.А. ГУЦАЛ, О.Д. МОГИЛОВ. Дослідження курганного некрополя Спасівка—Іванківці на Хмельниччині	93
О.М. ДЕРЕХ. Рятівні дослідження на багатошаровому поселенні Теремовля VII в м. Теремовля Тернопільської обл.	95
О.В. ДЗЕМБАС. Дослідження Невицького замку	96

А.М. ДОМАНОВСЬКИЙ, А.В. САЗАНОВ, М.В. ФОМІН. Дослідження «Цитаделі» Херсонеса Таврійського.....	98
Т.В. ЕГОРОВА, Е.А. ПОПОВА, А.А. ВОРОНКОВА. Исследования городища Чайка и некрополя у пос. Заозерное.....	102
М.В. ЄЛЬНИКОВ. Дослідження культової споруди на поселенні Мечеть-Могила	105
Г.В. ЖАРОВ, Т.М. ЖАРОВА. Дослідження Лівобережної комплексної археологічної експедиції.....	108
Г.В. ЖАРОВ, Т.М. ЖАРОВА, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, Л.І. БІЛИНСЬКА, Ю.В. ІВАЩУК, К.С. ДЕНЕЖНИКОВА. Дослідження Мутинського могильника на Сеймі.....	110
В.О. ЗАБАВІН, С.Г. НЕБРАТ. Розвідки в Північно-Східному Приазов'ї.....	112
Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, В.О. ШУМОВА, Д.О. ВЕТРОВ, М.М. БЕЛЕНКО, І.М. ХОПТИНЕЦЬ, О.І. НЕЗДОЛІЙ. Дослідження археологічної експедиції НАУКМА на Кіровоградщині	114
А.В. ЗИНЬКО. Разведки на сельской округе Тиритаки.....	116
В.Н. ЗИНЬКО, А.В. ЗИНЬКО, А. ТВАРДЕЦКИЙ, Ю.Л. БЕЛИК. Исследования Боспорской ОАЭ	117
В.Н. ЗИНЬКО, Е.А. МОЛЕВ, Н.В. КУЗИНА, К.В. МАРКОВ. Раскопки городища Китея.....	119
В.Н. ЗИНЬКО, В.А. ХРШАНОВСКИЙ. Раскопки некрополей Илурата и Китея	121
Е.А. ЗИНЬКО. Исследование расписных склепов некрополя Пантикапея-Боспора.....	123
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ. Експертиза на території м. Луцьк Волинської обл.....	124
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, А.Б. БАРДЕЦЬКИЙ. Рятівні дослідження в с. Гірка Полонка ...	125
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, В.Г. БАЮК. Дослідження Луцької рятівної археологічної експедиції.....	127
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, М.Г. БУЗИННИЙ. Обстеження території Святогірського Зимненського монастиря у Володимир-Волинському р-ні	128
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, М.М. ВАШЕТА. Дослідження на Яровиці в м. Луцьк.....	129
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, М.М. ВАШЕТА. Дослідження околиці Луцька — Вишкова.....	130
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, М.М. ВАШЕТА. Обстеження пам'яток в с. Стобихва Камінь-Каширського р-ну	131
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.В. ДЕМЕДЮК. Розвідки та наукова експертиза на території Північно-Західної Волині.....	132
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.В. ДЕМЕДЮК. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009—2010 рр.....	133
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, Д.Г. ДЕМ'ЯНЧУК. Розвідки та наукова експертиза на території Ковельського та Ратненського р-нів Волинської обл.	134
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, В.Г. ОХРІМЕНКО. Розвідки та наукова експертиза на території Волинського Полісся.....	135
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.Д. ПАНИШКО. Розвідки та наукова експертиза на території західних районів Волинської обл.	136
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.Д. ПАНИШКО. Дослідження Усичівського комплексу давньоруського часу	137
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, С.Д. ПАНИШКО, Ю.В. ЛУКОМСЬКИЙ. Дослідження архітектурних об'єктів XIV—XV ст. у м. Володимир-Волинський.....	139
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, В.О. САМОЛЮК. Археологічні розвідки та експертиза на території Рівненської обл.	141
О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, В.О. САМОЛЮК. Дослідження поховання енеолітичного часу на Волині	142

О.Є. ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, В.В. ТКАЧ, А.Б. БАРДЕЦЬКИЙ. Рятівні дослідження на території уроч. Гнідавська Гірка.....	143
В.Г. ЗУБАРЕВ, Н.А. СОН. Исследование Белинского городища и некрополя	145
А.В. ИВЧЕНКО. Раскопки некрополя Ольвии	147
О.В. ИГНАТЕНКО, С.Г. КОЛТУХОВ, В.А. МАНЬКО. Разведки в Первомайском р-не АРК.....	149
Г.Ю. ІВАКІН, С.А. БАЛАКІН. Нова давньоруська пам'ятка на Печерську	151
Г.Ю. ІВАКІН, Г.Ю. ІОАННІСЯН, Д.Д. ЙОЛШИН. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви.....	154
Г.Ю. ІВАКІН, В.К. КОЗЮБА, О.В. КОМАР, О.В. МАНІГДА. До вивчення храму Дмитріївського монастиря XI ст. у Києві.....	156
Г.Ю. ІВАКІН, В.К. КОЗЮБА, О.В. КОМАР, О.В. МАНІГДА. Дослідження на ділянці Десятинної церкви	158
Г.Ю. ІВАКІН, С.П. ТАРАНЕНКО, О.С. КИРИЛЕНКО. Дослідження в районі літописного «Красного Двору» Всеволода Ярославича.....	160
С.В. ІВАНОВА, О.К. САВЕЛЬЄВ, Г.С. БОГУСЛАВСЬКИЙ, І.В. ГУСАКОВА, А.О. ЛЕОНОВА, П.В. ОСТАПЕНКО. Курган біля с. Сичавка Комінтернівського р-ну Одеської обл.....	162
В.В. ІЛЬЧИШИН. Дослідження могильника висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині	164
О.М. КАЗИМІР, І.А. ГОТУН. Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці.....	165
В.И. КВИТКОВСКИЙ. Исследования на многослойном селище Пятницкое I.....	168
І.С. КЕДУН. Дослідження в м. Новгород-Сіверський і м. Ніжин.....	170
І.С. КЕДУН, І.Д. ПОТЄХІНА, Д.В. СТУПАК. Нові дослідження стоянки Новгород-Сіверськ	172
Д.В. КЮСАК. Розвідки в Роздільнянському та Великомихайлівському р-нах Одеської обл.....	174
Е.Ю. КЛЕНИНА, А.Б. БЕРНАЦКИ. Исследования городского квартала 45 в центральной части Херсонесского городища.....	175
І.М. КЛЮЧНЄВА, Л.С. ЗАКІНА. Дослідження «Трьохізбенського городка» на Луганщині.....	177
Л.А. КОВАЛЕВСКАЯ, Т. САРНОВСКИ. Исследование сельских усадеб на земельных наделах 343 и 363 на хоре Херсонеса Таврического.....	179
В.П. КОВАЛЕНКО, В.І. МЕЗЕНЦЕВ, Ю.М. СИТИЙ. Дослідження Гетьманської столиці...	181
В.П. КОВАЛЕНКО, О.П. МОЦЯ, Ю.М. СИТИЙ. Дослідження в Шестовиці	183
В.П. КОВАЛЕНКО, О.П. МОЦЯ, О. ТЕРЕЩЕНКО. Дослідження посаду городища Коровель біля с. Шестовиця	185
І.Ф. КОВАЛЬОВА. Дослідження розкопу V «Митниця» на території Новобогородицької фортеці.....	186
Д.Н. КОЗАК. Розкопки багат шарового поселення біля с. Хрінники.....	188
В.В. КОЛОДА. Исследования на городище Мохнач	190
Т.А. КОПЬЕВА. Разведки в Джанкойском р-не Крыма.....	192
В.Г. КОТИГОРОШКО, І.А. ПРОХНЕНКО, В.В. МОЙЖЕС, К.І. ЩЕРБЕЙ. Дослідження Малокопанського комплексу.....	194
М.А. КОТИН. Разведки на мысу Ак-Бурун в г. Керчь.....	196
О.М. КРАВЧЕНКО, Е.М. ОСАДЧИЙ. Дослідження монастирів середини XVII—XVIII ст. Північного Заходу Слобожанщини.....	198

Э.Е. КРАВЧЕНКО, А.Н. ПЕТРЕНКО. Исследования на археологическом комплексе у с. Сидорово на р. Северский Донец.....	200
В.В. КРАПІВІНА, А.В. БУЙСЬКИХ. Дослідження ділянки Р-25 у Ольвії.....	202
В.В. КРУТИЛОВ. Раскопки античного поселения на о. Березань (участок Т).....	204
В.В. КРУТИЛОВ, А.И. СМИРНОВ, Д.В. БОНДАРЕНКО. Раскопки античного поселения на о. Березань (участок ГШ)	206
В.В. КРУТИЛОВ, Д.Е. ЧИСТОВ. Работы экспедиции Государственного Эрмитажа на о. Березань в 2009—2010 гг.	208
С.Д. КРЫЖИЦКИЙ, В.И. НАЗАРЧУК. Работы в Ольвии на участке Т-3	211
С.Д. КРЫЖИЦКИЙ, Д.Н. ХМЕЛЕВСКИЙ. Северная оборонительная стена римской цитадели в Ольвии	213
О.Р. ЛАЗУРКО, Є.С. ТКАЧ, М.Г. ШНИЦАР, М.М. ВОЙТОВИЧ. Дослідження в м. Львів на пл. кн. Осмомисла.....	215
С.Б. ЛАНЦОВ. Работы Донузлавской экспедиции ИА НАНУ на Кульчукском и Беяусском городищах.....	217
С.Б. ЛАНЦОВ, Д.С. ГРЕЧКО, П.П. ГЕЦКО. Исследование курганов у пос. Новоозерное Евпаторийского горсовета АР Крым.....	220
Р.М. ЛУЦЕНКО. Обстеження території Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря.....	221
А.В. ЛЫСЕНКО. Позднеантичный—средневековый культовый комплекс на горе Пахкал-Кая	223
С.Д. ЛЫСЕНКО, С.С. ЛЫСЕНКО. Исследования памятников Малополовецкого археологического комплекса	225
С.Д. ЛЫСЕНКО, П. МАКАРОВИЧ, И.Т. КОЧКИН, Е.И. ШКЛЯРЕВСКИЙ. Предварительные результаты исследований могильника Буковна	226
М.В. ЛЮБИЧЕВ, К.В. МИЗГІН, К.Г. ВАРАЧОВА. Дослідження пам'яток пізньоримського часу — початку доби великого переселення народів на Харківщині.....	229
Б.В. МАГОМЕДОВ, С.В. ДІДЕНКО, В.Б. КОЖЕМ'ЯЧЕНКО. Могильник черняхівської культури в с. Легедзене Черкаської обл.	230
В.В. МАЙКО, А.В. ДЖАНОВ, А.М. ФАРБЕЙ. Раскопки в портовой части средневековой Сугдеи.....	232
З.П. МАРИНА, А.В. РОМАШКО. Раскопки на территории слободы XVII—XVIII вв. Каменка Заднепровская	234
А.А. МАСЛЕННИКОВ, Н.А. СОН, А.А. СУПРЕНКОВ, А.В. КОВАЛЬЧУК, Н.В. КУЗИНА. Исследования античных памятников на территории Караларского природного парка.....	236
Т.Р. МИЛЯН, В.М. ПЕТЕГИРИЧ, Д.Ю. ПАВЛІВ. Дослідження багаточарового поселення Любеля 3 у Львівській обл.	238
Т.Р. МИЛЯН, Б.Я. САЛО, І.І. НАЗАР, А.М. ЧОРНИЙ, М.М. ФІЦКО. Дослідження багаточарових поселень Любеля 1 та 4 у Львівській обл.	239
Д.А. МОИСЕЕВ, В.Е. НАУМЕНКО, Т.Н. СМЕКАЛОВА, А.В. ЧУДИН. Разведки на северо-восточном склоне г. Илька и в уроч. Суаткан	241
В.В. МОЙЖЕС, К.І. ЩЕРБЕЙ. Розвідки в с. Арданове.....	244
О.П. МОЦЯ, В.М. СКОРОХОД, П.С. ШИДЛОВСЬКИЙ. Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення.....	246
Т.Г. НОВИК. Дослідження на території Єлецького монастиря у м. Чернігів.....	248
Е.В. ОВЧИННИКОВ, О.Г. ПОГОРІЛЕЦЬ. Розкопки на трипільському поселенні Русанівці у Верхньому Побужжі	249

Е.В. ОВЧИННИКОВ, О.Г. ПОГОРІЛЕЦЬ, А.В. ПАНІКАРСЬКИЙ. Дослідження на пам'ятках в околицях Меджибожа.....	251
Т.В. ОСТАПИК, О.М. СІЛАЄВ, Н.М. БІЛАС. Розвідки на Сокальщині	253
С.В. ПАВЛЕНКО, А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, А.В. БОРИСОВ, С.В. ПЕРЕВЕРЗЄВ. Розвідки на території Житомирської обл.	255
Д.Ю. ПАВЛІВ, В.М. ПЕТЕГИРИЧ. Дослідження курганного могильника Підліски І на Івано-Франківщині.....	257
Д.Ю. ПАВЛІВ, В.М. ПЕТЕГИРИЧ. Пошуки курганів у Прикарпатті.....	259
В.А. ПАПАНОВА. Розвідка поблизу с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запорізької обл.	261
К.Ю. ПЕЛЯШЕНКО. Дослідження Циркунівського городища на Харківщині.....	262
А.В. ПЕТРАУСКАС, О.А. КОВАЛЬ, А.О. ПЕТРАУСКЕНЕ. Дослідження Житомирської експедиції на території м. Олевськ	264
А.В. ПЕТРАУСКАС, О.А. КОВАЛЬ, А.О. ПЕТРАУСКЕНЕ. Дослідження посаду літописного Іскоростеня.....	266
Ю.В. ПЛЄХАНОВ, В.В. МАСЛЮК. Розвідки на території Мостиського та Яворівського р-нів Львівської обл.	267
О.Л. ПОЗІХОВСЬКИЙ, О.А. БОНДАРЧУК, Д.Ю. ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ. Дослідження багаточарових пам'яток на Острозчині.....	268
Ю.Б. ПОЛІДОВИЧ, В.В. ЦИМІДАНОВ. Дослідження у Донецькій обл.....	270
Б.А. ПРИЩЕПА, В.С. ЧЕКУРКОВ, О.П. ВОЙТЮК. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна.....	271
Б.А. ПРИЩЕПА, В.С. ЧЕКУРКОВ, О.П. ВОЙТЮК. Розвідкові роботи у с. Пересопниця Рівненської обл.....	273
І.А. ПРОХНЕНКО, В.В. МОЙЖЕС. Розкопки Червеньовського могильника.....	275
Ю.О. ПУГОЛОВОК. Перетин рову Полтавської фортеці.....	277
Ю.О. ПУГОЛОВОК, О.Б. СУПРУНЕНКО. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві.....	278
А.Е. ПУЗДРОВСКИЙ, П.М. ЛЯШУК. Охранные раскопки и разведки в нижнем течении р. Альма.....	280
А.Е. ПУЗДРОВСКИЙ, Г.В. МЕДВЕДЕВ, П.М. ЛЯШУК. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное)	281
А.Е. ПУЗДРОВСКИЙ, А.А. ТРУФАНОВ, А.Е. СОЛОМОНЕНКО. Исследования Усть-Альминского некрополя	283
С.М. РАЗУМОВ, А. КОСЬКО, Є.Г. КАРНАУХ. Роботи спільної Українсько-Польської Ямпільської археологічної експедиції.....	286
Р.М. РЕЙДА, С.А. БЕЙЛІНА, А.О. БУКАТОВ. Підводні археологічні дослідження в Херсонесі.....	287
В.Я. РУДЕНОК, Т.Г. НОВИК. Дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в м. Чернігів.....	288
С.Г. РЫЖОВ. Раскопки в IX квартале северного района Херсонеса	289
М.А. САГАЙДАК, В.Г. ІВАКІН, С.П. ТАРАНЕНКО. Дослідження Київського Подолу.....	291
М.А. САГАЙДАК, Д.М. ПЕФТИЦЬ. Дослідження у Києві по вул. Спаська, 12.....	292
Б.Я. САЛО, А.М. ЧОРНИЙ. Дослідження багаточарового поселення Винники.....	293
Т.Л. САМОЙЛОВА, П.В. ОСТАПЕНКО, Г.С. БОГУСЛАВСКИЙ, Н.Е. ВЕТЧИННИКОВА, А.О. ЛЕОНОВА, О.К. САВЕЛЬЕВ, С.П. СМОЛЬЯНИНОВА, А.В. СТАРКИН. Исследования античной Тиры и средневекового Белгорода.....	295
В.О. САМОЛЮК. Багаточарове поселення Коновиця 1 у Шумському р-ні Тернопільської обл.....	297

Н.М. СЕКЕРСКАЯ. Исследования Никонийской экспедиции.....	298
О.С. СИТНИК. Археологічно-геологічні дослідження палеолітичних стоянок Пронятин та Ігровиця.....	299
О.С. СИТНИК, Я. МАХНІК, А.Р. ГАВІНСЬКИЙ, В. ПАСТЕРКЕВИЧ. Которини III — поселення культури лійчастого посуду у верхів'ї Дністра	302
О.М. СІЛАЄВ, Б.Я. САЛО. Нововиявлені пам'ятки на території Львівської обл.	304
В.В. СКИРДА. Розвідка у Зміївському р-ні.....	306
В.М. СКОРОХОД. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу	307
Р.П. СМІРНОВ. Разведки и наблюдения за состоянием памятников на плато Монастырской скалы (г. Инкерман).....	309
І.А. СНІЖКО. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка	311
О.Ю. СОКОЛОВА, А.В. БУЙСКИХ. Исследования Нимфея	313
М.П. СОХАЦЬКИЙ, О.В. ДУДАРЬ. Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині	315
В.Ф. СТОЛБА, Т.Н. СМЕКАЛОВА, И.Н. ХРАПУНОВ, Й. АНДРЕСЕН, С.А. МУЛЬД. Исследования в Западном Крыму.....	316
Б.С. СТРОЦЕНЬ. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська Археологія»	318
Б.С. СТРОЦЕНЬ, С.Ю. ДЕМИДКО. Рятувальні розкопки черняхівського могильника в с. Лісові Гринівці на Хмельниччині	319
Б.С. СТРОЦЕНЬ, В.В. ІЛЬЧИШИН. Дослідження на території м. Чортків Тернопільської обл.	320
Б.С. СТРОЦЕНЬ, Ю.А. ПОКРИВАЙЛО, А.Р. ЧОКАН. Дослідження багатошарового поселення Теревовля V на Західному Поділлі.....	321
Д.В. СТУПАК. Нова стоянка Оболоння на Десні.....	322
О.Б. СУПРУНЕНКО. Розвідки по трасі автообходу навколо м. Кобеляки.....	324
О.Б. СУПРУНЕНКО, І.М. КУЛАТОВА. Знахідка кола виїмчастих емалів з Поорілля	326
О.Б. СУПРУНЕНКО, І.М. КУЛАТОВА. Чорноліський комплекс у кургані в межиріччі Псла та Сухого Кобелячка.....	328
О.Б. СУПРУНЕНКО, Ю.О. ПУГОЛОВОК, В.В. ШЕРСТЮК. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні в Більську.....	330
О.Б. СУПРУНЕНКО, С.А. СКОРИЙ, В.В. ШЕРСТЮК. Дослідження курганів на Нижньому Пслі.....	333
С.А. ТЕЛІЖЕНКО. Розкопки в м. Алушта по вул. Леніна, 2	336
С.А. ТЕЛІЖЕНКО. Дослідження в м. Алушта по вул. Червонофлотська, 1	337
С.А. ТЕЛІЖЕНКО. Дослідження мезо-неолітичної пам'ятки Курбан Чалган.....	340
С.А. ТЕЛІЖЕНКО. Дослідження на території середньовічного поселення Сотера	342
С.А. ТЕЛІЖЕНКО. Дослідження узбережної частини м. Алушта	344
Д.Л. ТЕСЛЕНКО, В.А. РОМАШКО, Е.Л. ФЕЩЕНКО, А.Г. ЯРОВОЙ. Разведки на Новомосковском поселении позднего бронзового века.....	346
Д.А. ТЕТЕРЯ. Дослідження оборонних укріплень дитинця Переяславля Руського	348
В.В. ТКАЧ, А.Б. БАРДЕЦЬКИЙ. Нововиявлені пам'ятки в Дубенському р-ні Рівненської обл.	350
В.В. ТКАЧ, А.Б. БАРДЕЦЬКИЙ. Обстеження раніше відомих пам'яток у Дубенському р-ні Рівненської обл.	351
Г.Н. ТОЩЕВ. Раскопки в г. Запорожье на просп. Советский	353
С.В. УШАКОВ. Раскопки базилики Крузе в Херсонесе	354

Д.В. ФИЛАТОВ. Исследования поселения Розановка I.....	356
В.М. ФОМЕНКО, М.Т. ТОВКАЙЛО, О.О. ТРЕБУХ. Науково-рятивні дослідження багат шарових поселень Гард і Лідина Балка.....	357
И.Н. ХРАПУНОВ, В.П. ВЛАСОВ. Раскопки поселения в Барабановской Балке.....	359
И.Н. ХРАПУНОВ, С.А. МУЛЬД. Исследования могильника Нейзац.....	361
В.П. ЧАБАЙ, В.О. МАНЬКО, А.П. ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, О.В. ЛИСЕНКО, І.Б. ТЕСЛЕНКО, С.В. СЬОМІН. Дослідження в північній частині археологічного комплексу «Алустон»	362
О.Є. ЧЕРНЕНКО, А.Л. КАЗАКОВ, В.В. РИЖИЙ. Дослідження на території м. Чернігів.....	364
В.М. ШАЛОБУДОВ. Розкопки в північній частині Новобогородицької фортеці.....	366
Л.Г. ШЕПКО, С.Л. СОЛОВЬЕВ, Е. ПАПУЦИ-ВЛАДЫКО, М.М. АХМАДЕЕВА. Работы у с. Заветное Ленинского р-на АР Крым.....	368
В.В. ШЕРСТЮК, В.В. ЛЯМКІН. Обстеження старожитностей козацької доби на Полтавщині	370
И.А. ШЕСТАКОВ. Местонахождение верхнего палеолита Таловая IV.....	372
П.С. ШИДЛОВСЬКИЙ, І.М. ХОПТИНЕЦЬ. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки Великий Дивлин «Е» (Північна Житомирщина).....	374
И.Б. ШРАМКО. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка	376
І.Б. ШРАМКО. Рятівні дослідження курганного могильника Куми на території Красноградського р-ну Харківської обл.	378
І.Б. ШРАМКО, І.В. ГОЛУБЄВА, С.А. ЗАДНІКОВ, К.Ю. ПЕЛЯШЕНКО. Результати досліджень у м. Харків і Харківській обл. у 2009–2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз)	379
И.Б. ШРАМКО, С.А. ЗАДНИКОВ. Работы на Западном укреплении Бельского городища	384
В.Ю. ЮРОЧКИН, А.А. ВОЛОШИНОВ, И.И. НЕНЕВОЛЯ. Разведки в Бахчисарайском и Краснопереконском р-нах АР Крым.....	386
Т.Ю. ЯШАЕВА. Винодельческий комплекс у пещерного храма 2 на мысе Виноградном.....	388
Наші автори	389

ВІД РЕДАКЦІЇ

Ми вступили в друге десятиріччя XXI століття. У минулому zostалися потужні експедиції, що діяли в зонах зрошувальних систем. Разом із ними згасла інформаційна хвиля. Сучасні експедиції стають меншими. Нині на теренах України проводяться переважно невеликі за обсягом роботи, спрямовані на дослідження певних пам'яток або на замовлення. На цьому тлі доволі втішним є той факт, що до лав археологів вливаються молоді фахівці. Цей процес більш помітний у Волинській, Тернопільській і Хмельницькій областях.

Водночас слід черговий раз відзначити, що археологічний простір держави зазнає масового нищення пам'яток грабіжниками різних гатунків. Тому у своїй діяльності дослідники повинні зважати на наявність цієї деструктивної хижої сили та вживати на будь-якому рівні заходів для захисту пам'яток. Відповідні служби час від часу затримують копачів шурфів-колодязів на курганах. Прикладом тому може слугувати історія, що сталася на Вісуньських курганах на Миколаївщині. Минулого літа співробітники міліції затримали тут на гарячому мародерів із Дніпропетровська. Проте шукачі легкої здобичі з Севастополя, хоч і були затримані археологами на некрополі городища Артезіан і під час затримання чинили спротив, ще й збили своїм авто співробітника експедиції, ледь не вийшли сухими з води завдяки поблажливим діям місцевої міліції. Це лише найбільш резонансні випадки, хоча згляньмося на те, що значна кількість темних постатей із металошукачами безкарно нівечить пам'ятки цілодобово у всі пори року. Тому всіма способами слід захищати поле (та поля) нашої діяльності.

Археологів влада майже не чує. І тому під час презентацій наших наступних яскравих знахідок слід наголошувати на існування проблеми нелегальних копанок і функціонування «чорного ринку» старожитностей.

Цікаві здобутки є і в багаторічних «стаціонарних», і в нових «молодих» експедиціях. Серед останніх має сенс згадати дослідження Д. Ступака, що здійснювалися в с. Оболоння Коропського р-ну Чернігівської обл. Саме тут було виявлено нову верхньопалеолітичну стоянку. Найважливішою знахідкою тут є бивень мамонта з гравійованими зображеннями, серед яких вирізняється змія. Знахідка є близькою аналогією до кирилівського бивня.

Дослідницький колектив під проводом Г.Ю. Івакіна продовжив роботи на залишках Десятинної церкви та території навколо неї. При обстеженні блоку кладки X ст. від стовпа або пілястри відкрито фресковий розпис. Поряд із північною стіною храму зафіксовано зовнішній край ескарпу рову Старокиївського городища X ст. Силами іншого загону цієї експедиції над Наводницьким яром, на південь від Печерського монастиря, виявлено частину поселення-форпосту другої половини XI — першої половини XIII ст. Це новий об'єкт на історичній мапі периферії давньоруського Києва.

Міжнародна команда вчених під керівництвом С.О. Біляєвої продовжила загальне обстеження Аккерманської фортеці з використанням дендрохронологічних і геофізичних методів. Успіхом експедиції стало відкриття поблизу лиману, на західному боці фортеці, фундаменту невідомої раніше башти XIV—XV ст.

Зібрані в черговому щорічнику «Археологічні дослідження в Україні» повідомлення про польові здобутки різних експедицій, загонів та окремих фахівців утворюють мозаїку віднаходження старожитностей у нашій державі 2010 р. Проте ця картина залишається неповною через те, що чимало авторів розкопок, які отримали Відкриті листи, не надали жодної інформації про результати своїх досліджень. Отже, частина відкритих і досліджених пам'яток залишиться поза увагою колег.

Е.А. Айбабина, С.Г. Колтухов

РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ КРЫМСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Крымская комплексная экспедиция в 2010 г. проводила исследования на территории Джанкойского и Советского р-нов АР Крым. Разведки велись с целью экспертизы на участках, выделяемых физическим и юридическим лицам для ведения личного крестьянского хозяйства и строительства промышленных объектов.

Территория этой части полуострова изучена неравномерно — основное внимание исследователей уделялось прибрежной зоне и участкам, на которых велось строительство Северо-Крымского канала; глубинные степные районы оставались менее изученными. По сведениям государственного реестра (по состоянию на 2004 г.) памятников на территории двух сельсоветов Джанкойского р-на (Просторненского и Яснополянского) значится 57 курганов (курганные группы из двух—шести и отдельно стоящих курганов). По сведениям государственного реестра памятников на территории Советского р-на (Дмитровского, Некрасовского, Прудовского сельсоветов, Советского поселкового совета) значится 32 кургана (курганные группы из двух—трех объектов и отдельные курганы).

В Советском р-не была исследована значительная территория, которая планируется под размещение Сивашской ветряной электростанции и на прилегающих к ней участках (более 700 га на землях вышеназванных сельских и поселкового советов). Исследуемая площадь географически является территорией Южного Присивашья. Земли под строительство ветроэлектростанции отводятся в прибрежной, в основном солончаковой части региона, а также по восточному краю полей, примыкающих к узкой полоске солончаков. Южная часть территории размещается вдоль

берега глубокого залива-засухи, в древности бывшего открытым морским побережьем, приустьевой частью р. Сунджилка. В настоящее время почвы присивашской низменности представляют собой солончаки с голофитной растительностью и обширными зарослями камыша в заливах.

На основе изучения топографической карты М 1:42000, составленной в конце XIX — начале XX вв., то есть до начала интенсивной сельскохозяйственной деятельности, установлено, что на исследуемой территории располагалось не менее 20 микровозвышенностей, интерпретируемых картографами как курганы. Результаты проведенных полевых исследований показывают, что на имеющихся в настоящее время топографических картах фиксировалось не более половины курганов и совсем не указывались поселения.

Было обнаружено 39 курганов, расположенных отдельными группами, и 12 поселенческих структур различного типа. Характерная особенность поселений состоит в том, что они образуют полосы заселения со слабо выраженным культурным слоем или без него (где обнаружены небольшие скопления керамического материала и кремневых орудий), имеющие протяженность от 0,6 до 2,5 км. Они расположены на прибрежных присивашских склонах и остатках коренных берегов древних рек. Наблюдается явно выраженная топографическая связь поселенческих структур и курганных групп. На территории Присивашья такое скопление объектов выявлено впервые.

Наиболее значительными объектами являются следующие:

— месторасположение стоянок эпохи энеолита—бронзового века; сезонное посе-

ление времени катакомбной культуры. Располагается в 2,7 км к югу от с. Дмитровка (Дмитровского сельсовета). Площадь распространения археологического материала составляет около 6,0 га. Зона наибольшего скопления материала имеет форму овала, вытянутого с востока на запад, размером 200 × 120 м. Участок наибольшей концентрации материала, размером 120 × 90 м, находится в 70–100 м к северо-западу от современной береговой линии Сивашского озера. Признаки явно выраженного культурного слоя отсутствуют. Материал представлен отщепами, скребками, единичными находками ножевидных пластин, обломками стенок лепных сосудов. Среди находок можно выделить фрагмент кремневого наконечника копья или дротика, фрагмент кремневого наконечника стрелы и обломок каменной булавы, которые датируются временем катакомбной культуры. На этой территории обнаружены фрагменты оранжевоглиняных амфор гераклейского и фасосского производства IV в. до н. э.

— месторасположение сезонных стоянок эпохи бронзы и скифского времени. Расположено в 2,7–2,9 км к югу от с. Дмитровка (Дмитровского сельсовета), образует единую зону заселения с вышеуказан-

ным месторасположением стоянок эпохи энеолита—бронзового века, сезонным поселением времени катакомбной культуры. Северная часть месторасположения стоянок находится в зоне активной распашки, южная представляет собой солончаки. Площадь распространения материала составляет около 9,0 га. Выделяются два явно выраженных скопления керамического материала. Наибольшая концентрация материала отмечается на площади около 2,0 га, на распаханном поле и солончаке. Второй участок скопления материала — на почве золистого оттенка, восточнее первого. Материал представлен обломками кремня, отщепами, скребками, обломками стенок лепных сосудов периода средней бронзы. Среди материала выделяются: фрагмент каменного топора-молота, точильные камни, изготовленные из песчаника, фрагменты гераклейских, синопских и фасосских амфор IV — первой половины III вв. до н. э.

Исследования показывают необходимость дальнейшего исследования уникальной полосы берега Сиваша, на территории которой плотно расположены разновременные и разнообразные объекты — поселенческие структуры и курганы.

В.С. Аксёнов

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Совместная экспедиция Харьковско-го исторического музея и Харьковской городской академии культуры продолжила исследования Нетайловского могильника (с. Нетайловка Волчанского р-на Харьковской обл.). За сезон была вскрыта площадь 79 м² и исследовано 10 захоронений (499—508). Для этих захоронений характерно почти полное отсутствие в могильных ямах человеческих останков. Лишь в некоторых случаях останки человека были представлены отдельными зубами, костями или фрагментами костей плохой сохранности. В захоронениях 500—501, 504, 506 удалось проследить факт преднамеренного проникновения в могильную яму, совершенного в древности. Если для захоронений могильника, исследованных в предыдущие годы, характерна ориентировка умерших головой на восток с сезонными отклонениями, то в ряде исследованных погребений (499, 505—506, 508) умершие были ориентированы головой на запад.

Интерес вызывает захоронение 500, принадлежавшее мужчине-всаднику. Могильная яма этого погребения состояла из расположенной в восточной части дна узкой, прямоугольной в плане ямы, предназначенной для тела человека, и примыкающей к ней с запада овальной площадки, на которой располагался костяк коня. На уровне пола могильная яма имела Т-образную форму. В западной торцевой стенке ямы была сделана неглубокая ниша-подбой, в которую и был помещен конь. Он был уложен на правый бок со слегка подогнутыми ногами, спиной к стенке ниши-подбоя, голова завалена на бок. Под черепом коня были обнаружены удила, две детали уздечки в виде серебряных пряжек, бляшек круглой (12 экз.) и пятиугольной

формы (24 экз.), наконечников ремней (4 экз.) (рис. 1, 1—12), бронзового чумбурного блока (рис. 1, 15). Здесь же лежали два стремени и две бронзовые пряжки-обоймы (рис. 1, 6). На костях позвоночника коня были зафиксированы остатки деревянного седла в виде древесного тлена, три сбруйные пряжки и сбруйное кольцо. Поверх остатков седла были найдены украшения ремней сбруи — серебряные фалары (18 экз.) и наконечники (рис. 1, 13—14, 16). В восточной части могильной ямы человеческие останки и погребальный инвентарь отсутствовали, что связано с фактом проникновения в данную часть могильной ямы, совершенным в древности.

В погребении 501 на дне ямы было выявлено только пятно органического тлена, в пределах которого обнаружены зубы человека, бронебойный наконечник копья, элементы поясной гарнитуры, представленные пряжкой, бляшками сердцевидной формы (3 экз.), бляшками с неподвижным и подвижным кольцами в нижней части щитка (2 экз.), наконечником пояса (рис. 1, 18—23). В заполнении могильной ямы был найден железный складной серп (рис. 1, 17).

Два погребения (499, 508) принадлежали воинам-всадникам. Инвентарь их состоял из керамических сосудов, железных ножей и предметов конского снаряжения (удил, стремян, сбруйных пряжек, сбруйных колец). В этих погребениях находилось по одному стремени, которое в захоронении 508 сопровождалось бронзовой пряжкой-обоймой (рис. 1, 24). На удилах из погребения 508 была зафиксирована бронзовая пряжка (рис. 1, 25) от ремня оголовья.

В остальных исследованных захоронениях погребальный инвентарь был представ-

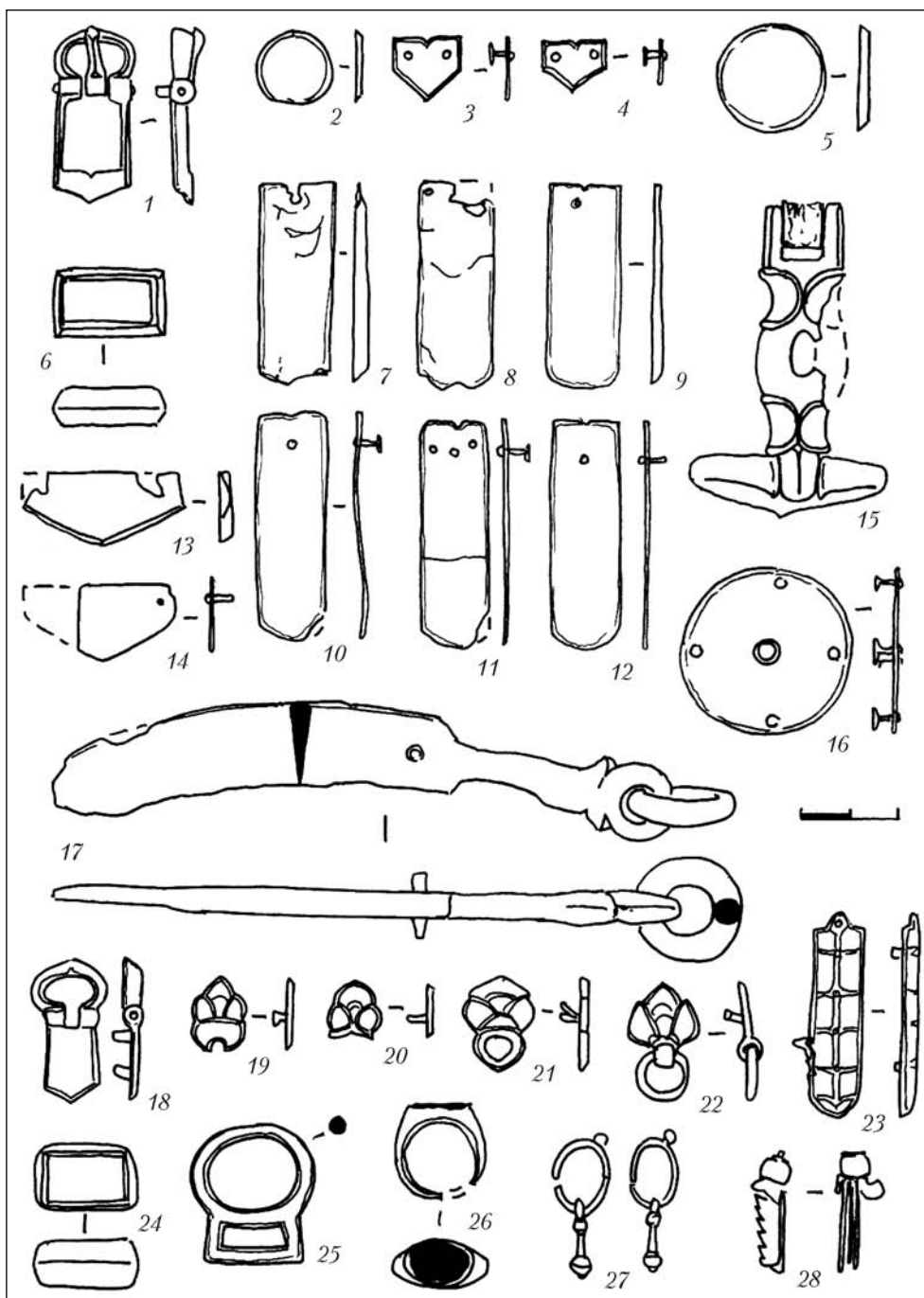

Рис. 1. Инвентарь захоронений Нетайловского могильника: 1–16 — погребение 500; 17–23 — погребение 501; 24–25 — погребение 508; 26 — погребение 504; 27–28 — погребение 505

лен керамическими сосудами (кувшинами, кружками, кухонными горшками) и немногочисленными личными украшениями — перстнем (рис. 1, 26), серьгами (рис. 1, 27), бусами и бронзовыми амулетами (рис. 1, 28).

Обнаруженный в исследованных захоронениях погребальный инвентарь позволяет датировать эти комплексы концом VIII — первой половиной IX вв.

В.С. Аксёнов, А.А. Лаптев

РАБОТЫ НА ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОМ IV МОГИЛЬНИКЕ

В 2010 г. совместная экспедиция Харьковского исторического музея и Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина продолжила охранные раскопки на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. Экспедиция вела работы одновременно на двух участках могильника. На северном участке была исследована площадь 75,50 м², на южном — 77,25 м². Всего за сезон на могильнике было раскопано пять катакомб (102–106), общая исследованная площадь составила 152,75 м².

Только в одной катакомбе 103 погребальная камера была продольной, во всех остальных случаях камеры были по отношению к дромосу расположены поперечно. Большинство комплексов характеризуется наличием хода повторного проникновения. Он отсутствует только в катакомбе 102. Тем не менее, даже в указанной камере анатомический порядок костяков погребения был нарушен еще в древности, что характерно и для остальных исследованных в этом году комплексов.

Половозрастное и количественное распределение погребённых в камерах не одинаковое. В катакомбах 102 и 106 выявлены одиночные мужские захоронения, сопровождавшиеся характерным инвентарем: поясными наборами (рис. 1, 1–5, 21–24), ножами, теслом-мотыжкой (катакомба 106), набором для добывания огня в виде кресала (катакомба 102), огнива, положенных вместе с оселком (рис. 1, 7) в сумочку, от которой сохранилась только бронзовая стержневидная пуговица (катакомба 102) (рис. 1, 6). Катакомба 103 содержала погребение женщины и ребенка.

Инвентарь представлен личными украшениями: литыми бронзовыми пуговицами-зеркалами (рис. 1, 9), бабочковидными пронизиями (рис. 1, 12), поясным разделителем (рис. 1, 13), бронзовыми браслетами (рис. 1, 10–11), а также бусами, штампованными пуговицами, бляшками-украшениями налобной повязки (рис. 1, 8). В качестве украшения налобной повязки был использован и аббасидский дирхем, чеканенный в Мадинат ас-Саламе в 157 г. х. В катакомбе 105 было совершено парное захоронение. Судя по остаткам элементов украшения конской сбруи (бляшкам, фрагментам бронзового начельника), одним из погребенных в камере был мужчина, принадлежавший к всадническому сословию. К мужскому погребению относились элементы поясной гарнитуры (рис. 1, 25–26) и фрагменты рогового реликвария. При женском погребении выявлены личные украшения в виде бус, подвесок (рис. 1, 27), одной серьги. В катакомбе 104 было обнаружено три костяка. С мужским, женским и детским погребениями связываются такие предметы как бронзовая серьга с позолотой (рис. 1, 14), золотые серьги (рис. 1, 15), бронзовые перстни (рис. 1, 20), зеркало (рис. 1, 16), бронзовый амулет в виде фигурки лошади (рис. 1, 19), бронзовые нашивки-украшения налобной повязки (рис. 1, 17–18). В качестве нашивки использовалась и одна средневековая арабская монета (ядро монеты бронзовое, а серебряное покрытие составляет тонкий слой).

Погребальный инвентарь, обнаруженный в исследованных захоронениях, позволяет датировать их в рамках IX в.

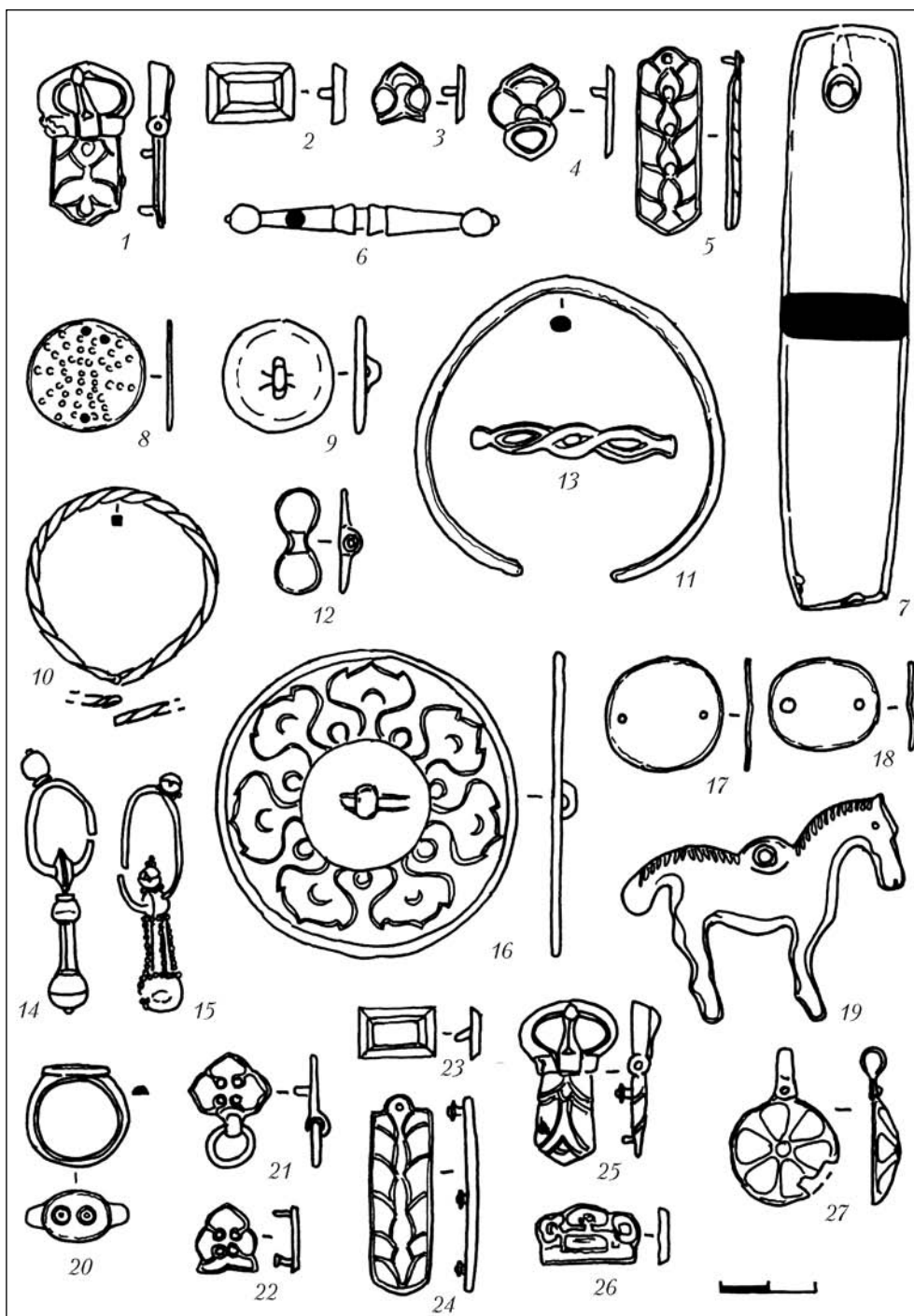

Рис. 1. Инвентарь из катакомб захоронений Верхне-Салтовского IV могильника: 1–7 – катакомба 102; 8–13 – катакомба 103; 14–20 – катакомба 104; 21–24 – катакомба 105; 25–27 – катакомба 105

Н.А. Алексеенко, С.В. Дьячков, Н.В. Гинькут

РАСКОПКИ УЧАСТКА БАШНИ 6 КРЕПОСТИ ЧЕМБАЛО

В 2010 г. Чембальская археологическая экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» (Н.А. Алексеенко, Н.В. Гинькут) и Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина (С.В. Дьячков) продолжила исследования оборонительных сооружений в портовом районе генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) на участке башни 6, расположенной в портовом районе города, и крепости в нижней части северного склона горы Кастрон (отм. 15.63). Раскопки проводились на внутреннем пространстве башни 6 и квадратах 6 и 7, прилегающих к южной стене оборонительного сооружения.

С целью предварительного изучения заполнения башни (площадь 84 м²) в ее западном углу был заложен шурф (2,0 × 3,4 м). Результаты шурфовки показали, что внутреннее пространство башни заполнено обрушившимся каменным перекрытием, камнями стен второго яруса (?), натечной землей, а также строительным и хозяйственным мусором, который сбрасывался в пустующую башню в XX в. Толщина заполнения башни составляет более 3,0 м. Установлено, что башня имела арочный свод. Потолок сооружения перекрывался каменными известняковыми блоками правильной формы, а также необработанным местным камнем (мраморовидный известняк), скрепленным плотным известняковым раствором. Внутренние плоскости стен башни покрыты плотной известняковой штукатуркой, а также двумя слоями цемянкового раствора розового и бежевого цветов. Пол был покрыт таким же раствором и тонким слоем (0,05 м) зеленой глины, которая повсеместно использовалась в сооружениях крепости Чембало в качестве гидро-

изолирующего материала. Раскопки 2010 г. подтвердили предположение, о том, что в генуэзский период башня 6 использовалась в качестве крупной цистерны (водохранилища), объем которой, вероятно, составлял около 500 м³. В западном углу башни на дне шурфа обнаружены кости козы и каменное ядро для баллисты (диаметр 0,09 м). В ходе раскопок обнаружены два ядра для требюше, а также немногочисленные фрагменты строительной, кухонной и поливной керамики XIV–XVI вв.

Квадраты 6 и 7 (общая площадь около 50 м²) расположены между внешним фасом остатков южной стены башни 6 и оградой воинской части. С площади квадратов удалены слои 1–4, возникшие в результате естественного сползания грунта по склону горы, а также в ходе строительной и хозяйственной деятельности на этом участке крепости в средневековое, новое и новейшее время. На площади квадрата 6 обнаружен сохранившийся участок водопровода (3,2 м), предназначенный для заполнения цистерны в башне 6. *In situ* обнаружены семь водопроводных труб. Они были уложены на скалу и скреплены между собой глинисто-известняковым раствором белого цвета. Водоток по склону горы ориентирован с юга на север. Южная часть водопровода перекрыта грунтом и оградой воинской части. Водопровод проложен в толще южной стены башни. В восточном углу башни 6, в остатках свода перекрытия, обнаружен выход водопроводной трубы. Система водоснабжения на этом участке крепости нуждается в дальнейшем детальном изучении.

На площади квадрата 7 обнаружены остатки угла фортификационного сооружения (?),

ненанесенного на современные топографические планы крепости Чембало — **башня 6-А**. В ходе раскопок частично раскрыта восточная (2,2 м) и северная стены (4,3 м) новой башни (?). Максимально сохранившаяся высота сооружения — 2,44 м. Толщина стен, сложенных из местного необработанного камня, а также известняковых плит и блоков правильной формы, составляет 0,9 м. Остатки вновь обнаруженного сооружения расположены в 0,56 м к югу от центральной части внешнего фаса южной стены башни 6, они перекрываются грунтом и оградой воинской части. Большая часть башни 6-А находится под современной туристической тропой, идущей к Балаклавскому мысу.

В результате проведенных исследований на участке раскопок было выявлено девять контекстов, содержащих материалы античного и средневекового времени (IX—X, с конца XIV по XV и XVI—XVII вв.). Материалы античного времени единичны и представлены фрагментами чернолаковой и краснолаковой посуды. Средневековый материал относится к трем этапам: единичной примесью являются фрагменты амфор IX—X вв. класса 36 и 41 по Херсонесской классификации 1995 г.; доминирующими являются находки второй половины XIV—XV вв.; а также материалы османского времени XVI—XVIII вв.

Керамические находки конца XIV—XV вв. представлены традиционными для крепости Чембало группами материалов. Среди строительной керамики встречены единичные фрагменты стенок керамид XIII—XIV вв., а также многочисленные фрагменты и целые единицы водопроводных труб (диаметром 11–16 см). Тарная керамика фрагментарна и характерна для этого времени и региона: амфоры XIII—XIV вв. с дуговидными ручками класса 45, СЗТ XIII—XIV вв. класса 52 по Херсонесской классификации 1995 г., сосуды, покрытые темно-красной обмазкой и датируемые также XIV в., светлоглиняные желобчатые амфоры, возможно, производства одного из Средиземноморских центров; тарные сосуды Азака (?), а также двуручные тарные кувшины, формовочные массы которых содержат примеси мелкого песка. Кухонная керамика — горшки конца XIII—XV вв., выполненных в системе РФК 7, с шарообразным туловом (некоторые из них украшены росписью ангобом), кувшины группы «с рельсовидными венчиками», датируемые

по памятникам Крыма концом XIV—XV вв.; единичные фрагменты стенок группы поливных сосудов XIV в., имеющей зернистый черепок с включениями кварцевого песка, шамота и извести и покрытой болотной и желтой поливой грязноватых оттенков. Поливная керамика крымского (в том числе и Чембало) производства для этого периода является доминирующей. Она представлена разнообразными формами сосудов как закрытого, так и открытого типов: кувшины, ойнохойи, куманы под зеленой или желтой поливой; чаши-миски с вертикальным бортом и полусферической формой, тарелки как монохромные, так и полихромные (орнаментация выполнена в технике «sgraffito»); небольшие монохромные чашечки-пиалы; сосуды открытого типа с фестончатым краем, вдавлениями по борту; чаши и тарелки с дополнительной декорировкой марганцем и подглазурной росписью ангобом. Немногочисленной и очень фрагментированной для генуэзского периода крепости Чембало является группа импортов: чаши-пиалы и сосуды открытого типа второй половины XIV в. производства византийских центров (Фессалоник или Константинополь?), чаши производства Испании, сосуды производства Италии, чаши и тарелки XV в. под прозрачной поливой, украшенных кобальтовой и зеленой росписью, производства Изника, неопределенных центров. Впервые за годы исследований крепости встречены фрагменты селадоновой чаши (квадрат 6, слой 2) и блюда с голубой росписью (квадрат 7, слой 3), возможно XV в., китайского производства. К индивидуальным находкам можно отнести фрагменты шлемовидной крышки и заготовки для пряслица, сделанной из стенки красноглиняного сосуда.

Для османского периода XVI—XVIII вв. находки не так многочисленны и фрагментарны. Это тарные сосуды типа хум, крупные горшки с двумя или тремя ручками, украшенные «медальонами», поливные столовые кувшины и сосуды открытого типа (чаши-миски, тарелки), декорированные насечками и штампом по краю или с двуххромной (зеленой и коричневой) росписью по внутреннему полю, двуручные горшки-туваки.

Также в контекстах присутствовали оселок, фрагменты железных изделий (гвоздей, подков и пр.), костей животных (мелкие, крупные, рога, клыки), мидий, устриц, а так-

же фрагменты стеклянного сосуда, возможно XX в.

Обнаруженный в результате проведенных раскопок материал традиционен для всей

крепости Чембало. Продолжение исследований на участке башни 6 позволит изучить новые аспекты фортификации крепости, а также системы водоснабжения Чембало.

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МАМАЙ-ГОРЕ

Экспедиция Запорожского национального университета продолжала исследования на Мамай-Горе у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского р-на Запорожской обл.

На разрушающемся участке берега к северо-западу от курганного ядра выявлено захоронение новочеркасского времени. Костяк лежал вытянуто на спине с разворотом влево, головой на запад. У черепа находился кубок, а выше локтевого сгиба левой руки — точильный камень.

К северо-востоку на береговой линии расчищен сектор рва эпохи позднего средневековья.

Продолжались работы к западу от курганного ядра могильника. Вскрыта площадь 900 м² на глубину от 0,9 до 1,3 м. Выявлено три погребения периода средневековья.

Всего же за пять лет (2006—2010 гг.) на данном участке вскрыто 2905 м². Здесь обнаружено 39 средневековых погребений, из них девять сосредоточено в пределах объекта 212, который представлял собой погребальную насыпь (одно погребение эпохи бронзы, два скифского периода), остальные (30) рассеяны на различном расстоянии одно от другого.

Костяки лежали в ямах или подбойных могилах вытянуто на спине головой на запад, иногда с отклонением. Положение костей рук различно — обе вытянуты, одна вытянута, другая полусогнута, обе согнуты.

Два погребения сопровождалось монетами. В одном из них в 2009 г. (погребение 1 объект 212) под нижней челюстью найден татаро-генуэзский аспр. По определению С.К. Локарева, возможно, Франциско I Сфорца (1464—1466 гг.) или же Галеазо Мария Сфорца (1466—1476 гг.). Монеты в погребении 1 объекта 202 датируются первой половиной XV в.

К этому времени могут быть отнесены и остальные захоронения, совершенные по такому обряду. Представляется возможным связывать эту серию погребений с ногайцами Едичкульской орды, располагавшейся к востоку от Днепровского Великого Луга, или Джамбуйлукской, кочевавшей вдоль морского побережья от Кинбурна до реки Берды.

Под береговой линией собрана небольшая коллекция предметов скифского (фрагменты керамики и бронзовый браслет) и средневекового (наперсток, обломок рукояти из кости, кольца из бронзы) периодов.

С.А. Балакін, О.В. Зажигалов

**ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА**

Археологічне вивчення території Києво-Печерського заповідника в 2010 р. здійснювалося в режимі наукового нагляду за земляними та ремонтно-будівельними роботами, що виконувалися на різних ділянках Нижньої та Верхньої лаври. Всього протягом року було обстежено 15 окремих об'єктів (рис. 1), найцікавішими з яких виявилися пункти, пов'язані з існуванням оборонних споруд Печерського монастиря XVII та XVIII–XIX ст.

У першому випадку мається на увазі шурф у районі корп. 100, де було зафіксовано потужну (до 1,7 м) товщу інтенсивно гумусованого ґрунту з ознаками згарища. Рівень материкових відкладень тут встановити не

вдалося, що, очевидно, пояснюється тим, що шурф потрапив на засипку котловану певної глибокої підземної споруди господарського призначення. У цій засипці виявлені дві загострені на конус колоди, завдовжки 1,2 та 1,5 м і діаметром близько 0,3 м (рис. 2). Морфологічні особливості знахідок і топографічна ситуація ділянки дозволяють припускати, що у цьому випадку йдеться про залишки монастирської огорожі (частоколу) XVII ст., вперше зображеної на плані А. Кальнофойського 1638 р. Датувати їх ранішим часом серйозних підстав немає, адже матеріалів X–XV ст. у цьому районі не виявлено, а вже наприкінці XVII ст. тут з'являються сучасні кам'яні мури Верхньої лаври.

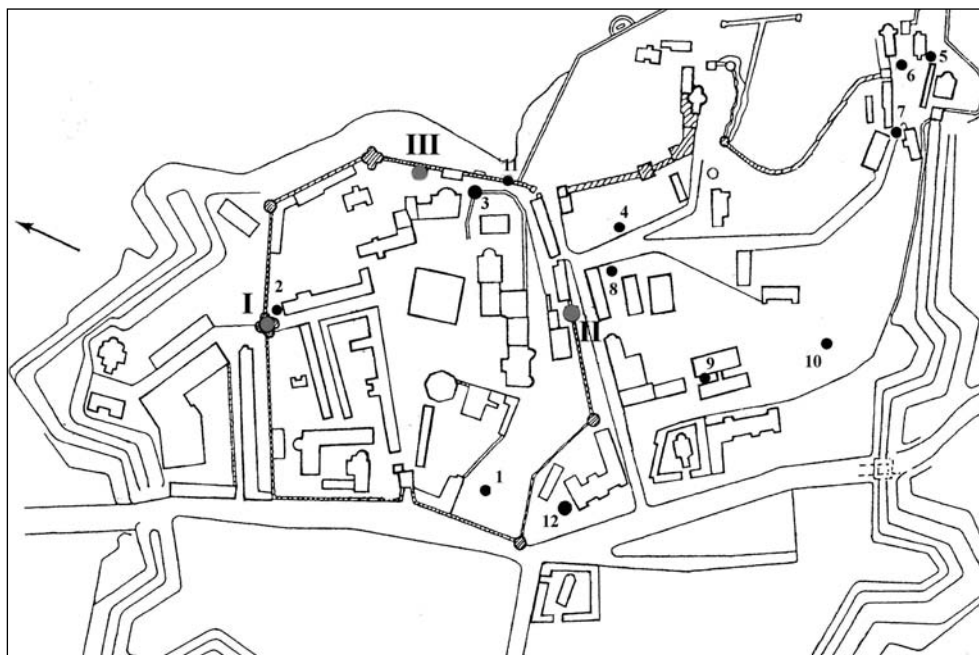

Рис. 1. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври

У другому випадку йдеться про шурф поблизу корп. 54, де під час ремонту підпорної стіни Ближньопечерної вулиці було виявлено фрагмент бутово-цегляного мурування, що зберігся на висоту до 2,0 м. За параметрами будівельних матеріалів і місцем розташування об'єкта, цю кладку можна ідентифікувати як залишки південної напівбашти, зведеної разом із мазепинськими мурами на зламі XVII–XVIII ст. і розібраної в 1822 р. Зображення цієї споруди збереглося на кількох гравюрах Києво-Печерської лаври другої половини XVIII ст. Варто відмітити, що в 2009 р. сліди аналогічної споруди, яка також не збереглася, було виявлено за трасою східного фасаду мурів, у районі корп. 10. Зауважимо, що, на відміну від східної напівбашти, південна напівбашта може розглядатися як архітектурний об'єкт, перспективний для подальшого археологічного вивчення і, можливо, відтворення.

Окрім зазначеного, можна також відмітити шурф біля корп. 31, де на глибині 3,7 м було виявлено рештки зрубної конструкції розмірами близько 2,0 × 2,0 м. Пов'язана вона, вірогідно, з системою зливної каналізації кухні попередньої (Петропавлівської) трапезної палати XVII–XVIII ст. Деякий інтерес становило й обстеження аварійної ділянки кріпосної стіни поблизу корп. 79 (Південні ворота Верхньої лаври), де вдалося встановити характер і обсяг ремонтно-реставраційних робіт 1793 р., спричинених землетрусом 1789 р. і виконаних за проектом відомого військового інженера К.М. де Шардона.

У 2010 р. вперше було проведено архітектурно-археологічні дослідження в районі Всіхсвятської церкви (рис. 3). У результаті цих робіт вдалося виявити деякі елементи первинного архітектурного вигляду церкви, пов'язані з її оборонним призначенням, а внаслідок закладення чотирьох шурфів із зовнішнього боку споруди, були з'ясовані технічні параметри фундаментів і загальний археологічний контекст пам'ятки.

Рис. 2. Залишки дерев'яного частоколу XVII ст.

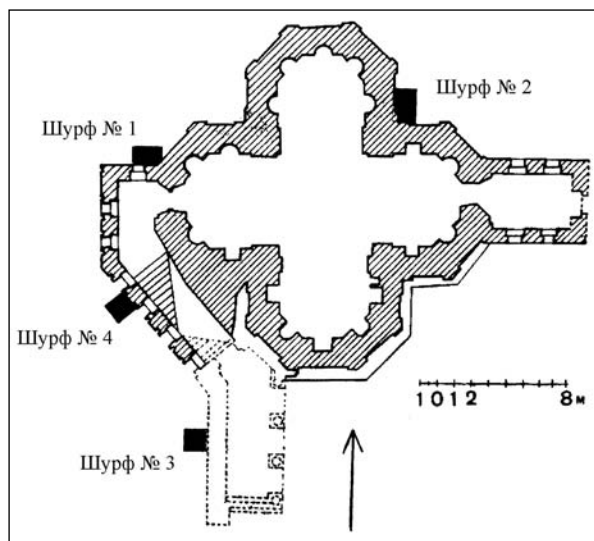

Рис. 3. План розміщення шурфів біля Всіхсвятської церкви (корп. 82)

О.Г. Бандровський, І.Т. Зомбор, О.М. Гомоляк

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧИНАДІЄВСЬКОГО ЗАМКУ

На території сучасного Закарпаття зафіксовано більше двох десятків замків. Дата зведення більшості фортець визначена XI—XII ст. за письмовими джерелами, однак без їхнього критичного аналізу. Встановлена хронологія має значні розходження з етапами розвитку фортифікаційних споруд у Європі, через що потрібно звернутися до археологічних джерел з метою перевірки їх датування. За останні роки отримані конкретні стратиграфічні матеріали на Невицькому замку, де з 1991 р. проводяться стаціонарні пошуки (експедиція Закарпатського краєзнавчого музею), а також на Броньківському, Сілецькому, Виноградівському, Королівському, Квасівському та Середнянському замках, які вивчала експедиція Ужгородського національного університету.

У 2010 р. до розв'язання цієї проблеми долучилася і Закарпатська філія НДЦ РАС, співробітники якої провадили роботи на замку в с. Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Пам'ятка розташована на рівнинній місцевості за 300 м від правого берега р. Латориця. Центральну частину замку складає двоповерхова будівля у вигляді неповного прямокутника в плані, з двома кутовими триярусними вежами. Стіни споруди завтовшки понад 1 м. Рів, який оточував замок, не зберігся. Про нього свідчать гравюри замку та розповіді старожилів.

Першочерговим завданням експедиції було встановлення стратиграфії. Тому біля східної стіни центральної будівлі закладено шурф розмірами 2,0 × 4,0 м. Потужність культурного шару сягала 1,8 м. Він складався з прошарків глини від жовтого до темно-сірого (в основі) кольору та кераміки. Стратиграфічна картина та речовий матеріал

дозволяють виділити два періоди проживання населення на цьому місці.

Горизонт I (0,0—0,4 м) представлено переважно виробами з глини. До асортименту кераміки входили фрагменти кружальних горщиків, виготовлених з добре відмуленого тіста з домішками дрібнозернистого піску, колір від світло- до темно-коричневого. Внутрішня поверхня окремих екземплярів вкрита зеленою поливою. Посудини з дуже профільованими вінцями, тулуб овальний. Діаметр вінець від 15 до 25 см (рис. 1, 1—8). Подібна кераміка в регіоні характерна для комплексів XVI—XVII ст.

Окрему групу складають сім уламків кахлів, які виготовлені з добре відмуленого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску. Їхня поверхня вкрита поливою зеленого кольору (рис. 1, 10—11, 13) або поліхромним розписом (рис. 1, 12, 14—16).

Індивідуальні знахідки першого горизонту складають фрагмент керамічної люльки для паління, залізний цвях і монета (рис. 1, 9, 17—18). Монета — найраніший хроноіндикатор горизонту. Є. Кольнікова визначила її як угорський номінал Матяша I Корвіна (1458—1490 рр.), карбований в 1489—1490 рр. на монетному дворі Кремніци (Словаччина).

Горизонт II (0,4—0,8 м) містить чотири фрагменти кружальних горщиків коричневого кольору, виготовлених з добре відлученого тіста з домішками піску. У порівнянні з керамічною колекцією першого горизонту, поверхня посуду значно грубіша. Горщики орнаментовані різними лініями та хвилями, а також зубчастим декором (рис. 1, 19—22). Подібний посуд на пам'ятках регіону датується кінцем XIII—XIV ст.

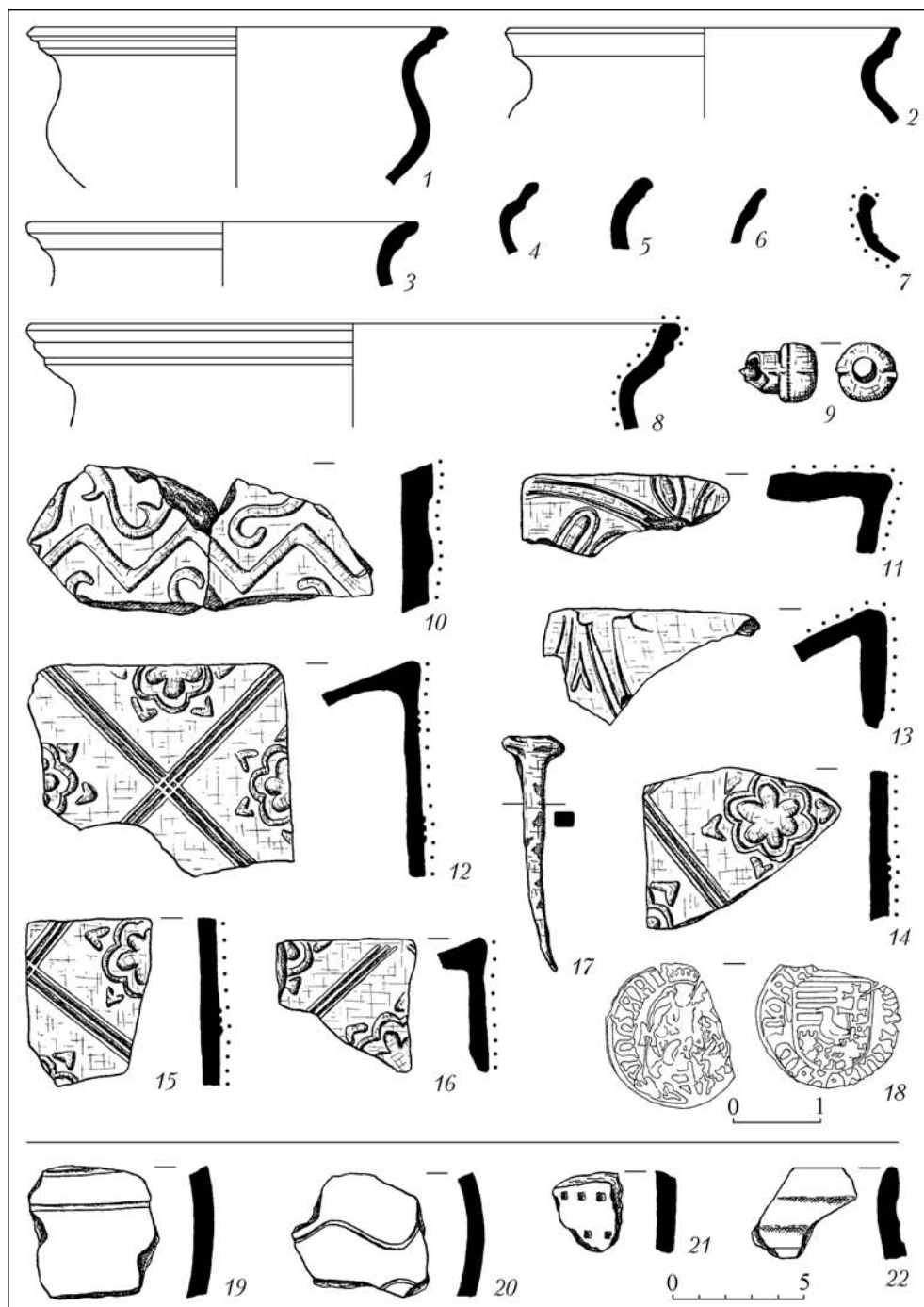

Рис. 1. Чинадієвський замок. Знахідки з шурфу 1: 1–18 — горизонт І; 19–22 — горизонт ІІ

Отриманий під час розвідки в с. Чинадієво матеріал датується кінцем XIII—XVIII ст. Однак мала площа досліджень не дозволяє точно визначити час закладення фортифікаційних споруд. Не виключе-

но, що на цих землях існувало поселення до часу забудови. Можна констатувати, що тільки додаткові дослідження можуть встановити конкретну дату початку будівництва замку.

А.Б. Бардецький

НОВІ ДАНІ ПРО ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОСТРОЗЬКОГО Р-НУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

Розвідки проводилися протягом літнього сезону 2010 р. на території Острозького р-ну Рівненської обл. Метою досліджень було виявлення нових пам'яток і збір додаткових даних про вже відомі. У роботі брав участь студент Національного університету «Острозька академія» Д.Ю. Вертелецький. Під час розвідок обстежено 26 пам'яток, з яких 15 вже були відомі, а 11 — нововиявлені (рис.).

Культурно-хронологічна належність обстежених пам'яток така: верхній палеоліт — дві пам'ятки, фінальний палеоліт—мезоліт — одна, трипільська культура етапу В II — дві, одна пам'ятка городоцько-здовбицької та пізньотрипільської культури етапу С-3, стжижовська культура — одна, культура багатоваликової кераміки — дві, тшинецько-комарівська культура — чотири, епоха бронзи (без культурної ідентифікації) — чотири, могилянська група ранньозалізного віку — 16, поморська культура латенського часу — одна, культура Луки-Райковецької — три, Х ст. — 10, XI ст. — одна, XII — перша половина XIII ст. — п'ять, XVI—XVII ст. — сім, XVIII — початок XX ст. — шість. Одну пам'ятку можна визначити як біритуальний могильник могилянської групи (Монастирок 2). Всі інші, ймовірно, є залишками поселень і стоянок з культурним шаром.

Загалом обстежено такі пам'ятки: 1) Бродів 1 — поселення могилянської групи та XVII ст.; 2) Вельбівне 11 (уроч. Мельничка) — поселення тшинецько-комарівської культури та могилянської групи; 3) Вельбівне 17 — поселення могилянської групи; 4) Верхів 2 (хут. Завидів) — поселення могилянської групи; 5) Верхів 3 — поселення пізньотрипільської культури, середньої

епохи бронзи та могилянської групи; 6) Верхів — поселення пізньотрипільської культури та XVII ст.; 7) Дерев'янче 1 — поселення тшинецько-комарівської культури, Х ст., XVI ст. та XVIII ст.; 8) Дерев'янче 2 — стоянка верхнього палеоліту, поселення трипільської культури етапу В II, епохи бронзи, поморської культури та Х ст.; 9) Кургани 2 (уроч. Панський сад) — поселення стжижовської культури, культури багатоваликової кераміки, могилянської групи та Х ст.; 10) Кургани 3 (уроч. Кінські могилки) — поселення могилянської групи; 11) Межиріч — поселення могилянської групи; 12) Могиляни — поселення городоцько-здовбицької культури, культури багатоваликової кераміки та XII — першої половини XIII ст.; 13) Монастирок — городище Х — першої половини XIII ст.; 14) Монастирок 1 — поселення тшинецько-комарівської культури, могилянської групи, Х ст., XII — першої половини XIII ст., XVII ст. і XIX ст.; 15) Монастирок 2 — поселення могилянської групи і Х ст. (також виявлені людські кістки, які походять з двох зруйнованих оранкою інгумаційних поховань); 16) Монастирок 3 — поселення тшинецько-комарівської культури, могилянської групи і Х ст.; 17) Острог (вул. Мануїльського) — матеріали XVIII ст.; 18) Острог (вул. Татарська) — поселення могилянської групи, культури Луки-Райковецької, Х ст., XII — першої половини XIII ст. і XVI — початку XVII ст.; 19) Острог (СТО) — поселення могилянської групи і XVII—XIX ст.; 20) Почапки 2 — поселення ранньозалізного віку, слов'янського часу і XVIII ст.; 21) Райдужне (уроч. Корчунок 1) — стоянка верхнього палеоліту, поселення пізньотрипільської культури, Луки-Райковецької і Х ст.; 22) Райдужне (уроч.

Рис. Карта розвідок в басейні середньої течії р. Горинь

Корчунок 3) — поселення Х — першої половини XIII ст. та XVI—XVII ст.; 23) Слобідка (уроч. Березина) — поселення трипільської культури етапу В II та середньої епохи бронзи; 24) Слобідка 3 — поселення могилянської

групи; 25) Слобідка 4 — стоянка фінального палеоліту—мезоліту, поселення середньої і пізньої бронзи та могилянської групи; 26) Хорів (уроч. Бродівщина) — поселення могилянської групи.

В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО СЕЛИЩА БІЛЯ с. ШЕПЕЛЬ

Протягом квітня—травня 2010 р. Шепельська рятівна археологічна експедиція проводила дослідження на відведених під індивідуальну житлову забудову ділянках в уроч. Замістя, за 1,5 км на південний захід від с. Шепель однойменної сільської ради. Урочище відоме в історіографії завдяки розвідкам М.А. Пелещишина, який у 1965 р. виявив два стжижовських поселення, розташованих по обидва боки р. Серна. Експедиція працювала на правому високому березі річки.

Загалом досліджено 420 м², виявлено насичений культурний шар і різночасові об'єкти. Культурний шар розкопу майже не пошкоджений завдяки залуженню території. Тут виявлено знахідки стжижовської та тшинецько-комарівської культур бронзового віку, вельбарської і зубрицької культур римського часу, культури типу Лука-Райковецька та давньоруського часу. Кераміка (основна категорія знахідок) представлена типовими формами. Також у розкопі виявлено різноманітні індивідуальні знахідки — скребачки з кременю, заготовки та готові зразки стріл, пробійник і уламок сокири, кістяну проколку, глиняне пряслице та точильний брусок з наскрізним отвором для підвішування.

Досліджено дев'ять різночасових об'єктів, серед яких є дві господарські ями епохи бронзи, одна зубрицької та одна Луки-Райковецької культур, дві споруди періоду бронзи та одна вельбарської культури. Два житла є типовими для давньоруського часу середини X — першої половини XI ст.

Також досліджено одне поховання. Це випростане тілопокладення на спині зі східною

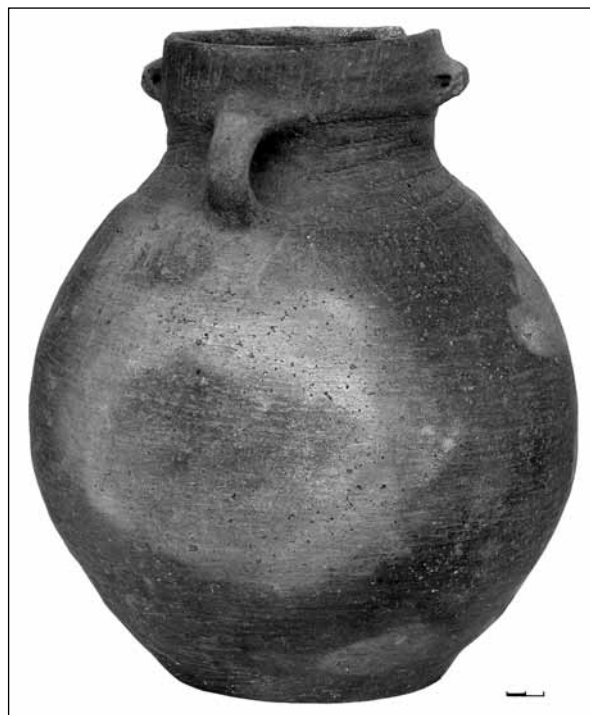

Рис. Амфора з поховання

орієнтацією. Кістки середнього стану збереженості, тоді як схилений до правого боку череп — поганого. Інвентар поховання багатий — маленька чорна амфора з двома ручками (рис.), що розміщувалась над правою ключицею кістяка та велика цеглиста амфора з чотирма ажурними ручками біля кісток ніг. Окрім цього, на правому зап'ясті знаходився бронзовий браслет. Також виявлено кілька кістяних ритуальних накладок на скелеті. Поховання датується часом існування стжижовської культури.

В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ В с. РОВАНЦІ ПОБЛИЗУ м. ЛУЦЬК

Протягом червня 2010 р. Луцька рятівна археологічна експедиція проводила дослідження на ділянці, відведеній під індивідуальну житлову забудову в уроч. Куповаті, на південно-західній околиці с. Рованці Боратинської сільської ради. Територію урочища разом із сусідніми – Панський город і Гнідавська гірка – було заселено ще з часу неоліту, однак найбільший розвиток тут відбувся протягом XI–XIII ст., коли ці території складали комплекс південних передмість княжого Лучеська.

Суцільним розкопом досліджено площу 156 м², виявлено насичений культурний шар і різночасові об'єкти.

Культурний шар розкопу хоча й був перемішаний, однак чітко розділявся на часові горизонти. Тут виявлено знахідки, які належать до часу вельбарської культури, культури типу Лука-Райковецька та давньоруського періоду. Вельбарська культура представлена фрагментами лощеного посуду темних кольорів, хорошої якості, з вінцями, характерними для цього часу. Тип Луки-Райковецької представлений фрагментами кераміки гіршої якості, з характерним для цього періоду хвилястим врізним орнаментом на стінках. Найнасиченішим виявився шар періоду Давньої Русі. Виявлену у значній кількості кераміку «курганного типу» з гострим відтягнутим донизу краєм, можна продатувати X – початком XI ст. До давньоруського часу можна також віднести й виявлені в розкопі індивідуальні знахідки: срібну сережку (рис.), перстень зі схематичним малюнком хреста та половинку бронзової іконки-складня з біблійним сюжетом.

Досліджені різночасові об'єкти повністю повторюють хронологічну картину культурного шару – це житла періоду Лука-Райковецька та давньоруського часу, а також споруда, яку, за знахідками та типом планування, можна віднести до вельбарської культури.

Споруда має форму розтягнутого по лінії захід–схід овалу, з розмірами 4,5 × 3 м, впущена в материк на глибину 0,30–0,35 м. У північно-західній її частині стінка похила, що вказує на вірогідність розміщення в цьому місці входу. Долівка рівна та добре утрамбована. У північній і західній її частинах під стінками виявлено ряд стовпових ямок, що слугували для підтримання каркасу споруди. В її заповненні виявлено характерну для вельбарської культури кераміку, а також глиняний тягарець до ткацького верстата. Виявлені знахідки можуть слугувати доказом виробничого характеру споруди (ткацтво), мають аналогії на синхронних пам'ятках вельбарської культури, зокрема в уроч. Шанків яр на Хрінницькому водоймищі.

Таким чином, розкопки показали багаточисельність і насиченість пам'ятки в уроч. Куповаті й підтверджують необхідність проведення розкопок при будь-якому будівництві в околиці м. Луцьк.

Рис. Срібна сережка

В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ШЕПОЛЯ

Протягом червня—жовтня 2010 р. Шепельська рятівна археологічна експедиція проводила стаціонарні польові дослідження поряд із городищем Шеполь, на околиці с. Шепель однойменної сільської ради Луцького р-ну. Городище в різні часи привертало увагу дослідників, але посад та навколишні поселення стаціонарно не досліджувалися. На території посаду закладено два розкопи (рис.).

Розкоп 1 площею 96 м² закладено за 50 м на захід від західного валу городища. Досліджено насичений культурний шар і різночасові об'єкти. Культурний шар розкопу досить перемішаний і до глибини 0,5 м основними знахідками були сучасні та пізньосередньовічні матеріали. Нижче — до відмітки 0,8 м від денної поверхні — продовжувався насичений шар, де основними знахідками були давньоруські матеріали X—XI ст.

Матеріали XVII—XIX ст. представлені значною кількістю фрагментів горщиків, мисок, макітер і покришок, а також цілих та фрагментованих пічних кахлів. Давньоруський матеріал репрезентований знахідками типових для X—XI ст. фрагментів кераміки, а також уламками посудин-«корчаг».

Досліджені два давньоруські житла (одне повністю, а інше — частково) з типовим для X—XI ст. плануванням і знахідками. Крім того, виявлено споруду XVII—XVIII ст. — велику землянку (8,0 × 4,0 м), поділену вузьким коридором на дві камери. Перша камера — напівовальна споруда з рівними стінками та значною кількістю глибоких стовпових ям. Друга камера — прямокутна в плані та має у дальньому куті розвал великої печі, швидше за все, опалювального призначення. Піч іншої конструкції досліджено в протилежному

Рис. Житло давньоруського Шеполя

куті, її, можливо, використовували для приготування їжі.

Матеріал з об'єкта представлений численними багато орнаментованими керамічними виробами пізньосередньовічного часу. Серед них виділяється колекція кахлів (зокрема цілих), які в розвалі опалювальної споруди траплялися у 12 варіантах. Колекція скляних виробів складається з частин високих фужерів, чарочок і пляшок з прозорого та коричневого скла. Знайдено також монети й інші датуючі матеріали.

Розкоп 2 площею 32 м² закладено на посаді, за 70 м на північний захід від штучного розриву валу. Об'єктів тут не виявлено, однак культурний шар також надзвичайно насичений. Основну його частину складає описана вище типова для давньоруського часу кераміка. Також виявлені фрагменти посудин-«корчаг» і світло-коричневих добре орнаментованих амфор. Загалом посуд з розкопу 2 можна датувати X — першою половиною XII ст.

Культурний шар також містив заготовку овруцького шиферу та значну кількість індивідуальних знахідок — типово руські та татарські стріли, поясні пряжки, цілі та фрагментовані бронзові дзвіночки та товарні пломби. Також знайдено в півтора оберти скроневе кільце з тонкого срібного дроту, круглий медальйон-підвіску з обламаним вушком і прекрасно збереженою лицевою частиною. На його аверсі чітко зображено голову бика (в техніці зерні), реверс — плаский. Виявлений у розкопі квадратний металевий виріб з рівно усіченими кутами та залишками позначок на площинах можна попередньо визначити як гральну фішку.

За проведеними в 2010 р. дослідженнями можна стверджувати про існування значного приміського поселення навколо городища, що формувало з ним міську феодальну систему. Рівень насиченості культурного шару на посаді вказує на високий рівень розвитку економіки міста, про його широкі зв'язки та достатньо могутню силу.

Д.В. Бейлін, С.А. Бейліна, А.В. Куліков

РОЗВІДКИ В ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ КЕРЧЕНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

У 2010 р. Керченським загonom Кримської комплексної археологічної експедиції Кримського філіалу ІА НАНУ було продовжено археологічні розвідки в північно-східній частині Керченського півострова. Розвідками охоплено території Глазівської і Войківської сільських рад Ленінського р-ну АР Крим.

У процесі розвідок проводилося візуальне виявлення пам'яток і об'єктів археології, координування в системі «WGS-84», фотофіксація і шурфування. Основну увагу приділено виявленню раніше невідомих об'єктів, а також уточненню місця розташування, датування і стратиграфії виявлених раніше пам'яток, спостереженню за їхнім станом, вивченню площі розповсюдження і зборам підйомного матеріалу.

На території Глазівської сільської ради обстежено курганну групу Осовіни-західне 1, що розташована на скелястому гребені на захід від с. Осовіни, і групу курганів у районі селища Аджимушкay, на південь від Темир-гори. Підйомний матеріал, зібраний у відвалах грабіжницьких ям, датується кінцем V—IV ст. до н. е.

У районі с. Осовіни, на березі Азовського моря, на відстані 150 м на північний захід від мису Бакланічний, виявлено залишки зольного пагорба, матеріал з якого можна датувати I—III ст. н. е. Потужність нашарувань зольника досягає 2,0 м.

У районі Темир-гори обстежено відомі раніше, але не введені до наукового обігу поселення і місця скупчень археологічного матеріалу. Також виявлено два могильники елліністичного та римського часу, два раніше невідомих поселення IV—III ст. до н. е. і частково знищене поселення перших століть нашої ери. У безпосередній близькості від останнього відмічено культурні шари та ке-

раміку епохи бронзи. У районі с. Глазівка при обстеженні північно-східного схилу гори Хроні виявлено ділянку некрополя перших століть нашої ери.

Розвідки на території Войківської сільської ради Ленінського р-ну АРК були зосереджені в районі с. Бондаренково, Тарханської улоговини та на прилеглих до них територіях. У межах с. Бондаренкове досліджувалася система (?) поселень I ст. до н. е. — перших століть н. е., розташована на вершинах та південних схилах домінантних височин з обох берегів русла р. Булганак. Обстежувалася також низка поселень і місць скупчення кераміки V—III ст. до н. е. Було виявлено й окреслено місця скупчення уламків кременю та ліпної кераміки епохи бронзи (Бондаренкове—Східне II). Проводилася фіксація окремих курганів і їхніх груп. У ході розвідок у Тарханській улоговині вдалося виявити два раніше невідомих середньовічних могильники та шість поселень, що належать до різних історичних періодів — від епохи бронзи до середньовіччя. Усі виявлені об'єкти розташовані в безпосередній близькості від джерел прісної води в невеличкій сідловині, на вершинах і південних схилах височин. Таким чином, вдалося частково локалізувати та картографувати археологічні об'єкти, виявлені в цьому районі на початку 60-х рр. XX ст. І.Т. Кругліковою та дослідником-краєзнавцем В.В. Веселовим. Низку об'єктів було досліджено та картографовано в районі с. Войкове.

У 2010 р. С.Л. Смекаловим зроблено магнітну зйомку на окремих ділянках поселень Бондаренкове—Східне I та Тархан I, що досліджувалися у минулому польовому сезоні. Одержані дані будуть використані в подальших дослідженнях на цих поселеннях.

Ю.Л. Белик

РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ КОМПЛЕКСА СООРУЖЕНИЙ КЕРЧЕНСКОЙ КРЕПОСТИ

В 2010 г. проводились разведки на территории крепости Керчь. Исследовались основные и вспомогательные фортификационные сооружения крепости, и поселение Ак-Бурун I – для уточнения границ распространения культурного слоя и дальнейшего оформления документации, необходимой для постановки объекта археологии на государственный учет.

Крепость располагается у побережья Керченского пролива. Основные фортификационные сооружения занимают всю площадь мысов Ак-Бурун и Павловский, а также прилегающие земли. Общая площадь крепостных сооружений на данный момент составляет более 400 га. Во время ее сооружения был полностью изменен и приспособлен к нуждам обороны ландшафт на территории самой крепости и прилегающей эспланады.

Строительство крепостных укреплений, которые имели несколько проектов, началось с 1857 г. Начертание сооружений, на первый взгляд, выглядит бессистемным, что объясняется спецификой местности, где они располагались. Присутствует смешанная бастионная и капонирная система фронтов укрепления. Можно выделить такие ее составные элементы: форт «Тотлебен», рavelин, Минский, Виленский и полевой люнеты, Ак-Бурунские укрепления, капониры, различные вспомогательные постройки.

На территории морской батареи 1 (Павловская батарея) был заложен разведочный шурф с целью исследования грабительского подкопа. В ходе работ расчищено основание орудия морской батареи 1, расположенное между траверсами 215 и 216. В результате этого выявлено совершенно несвойствен-

Рис. Вид на Первую морскую батарею с юго-запада

ные черты для аналогичных сооружений. Из бетона отлита только тумба высотой 0,65 м и увеличенным до 2,25 м радиусом, а также примыкающие по бокам две небольшие площадки. Вокруг бетона имеется каменная отмостка шириной 0,15 м. Судя по отмостке, можно предположить, что основание было сложено из камня на растворе и только верхняя его часть, воспринимавшая наиболее сильные ударные нагрузки при выстреле, была выполнена из бетона. Форма отливки довольно грубая. В центре тумбы находился отсутствующий ныне центральный штырь. Вокруг него сохранилось шесть расположенных по радиусу 0,69 м установочных болтов диаметром 37 мм — неотъемлемая деталь для установки 9-дм (229-мм) пушки. Выступающая часть болтов частично срезана и их высота не превышает 10 см. На основании тщательно отделки выделяется место верхней установочной плиты диаметром 1,55 м. От ее строго горизон-

тального расположения зависела точность стрельбы, поэтому бетонная поверхность под плиту аккуратно выровнена цементным раствором. Отсутствуют какие-либо следы кольцевого рельса вокруг основания, по которому должна была перемещаться задняя часть поворотной рамы лафета. В целом же можно утверждать, что расчищенное основание является характерным элементом в фортификационных постройках периода Первой мировой войны.

В 2011 г. планируется продолжить исследование морской батареи 1 (рис.) и разведки на остальной территории крепости с целью систематизации объектов. Особого внимания требуют оползневые участки, а также места сброса битой посуды и пришедших в негодность бытовых предметов XIX—XX вв. Отдельным вопросом стоит выявление, уточнение границ и постановка на государственный учет объектов археологии, располагающихся на территории крепости.

Н.М. Білас, Н.І. Войтович, О.М. Сілаєв

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПУСТОМИТІВСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом 2010 р. НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводив обстеження в межах Пустомитівського р-ну Львівської обл., пов'язані з експертизою земельних ділянок. У результаті робіт було відкрито, описано та картографовано 12 раніше невідомих археологічних об'єктів.

С. Борщовичі-1. Поселення розташоване на віддалі 50 м на північ від штучного ставу, збудованого вздовж течії потічка — лівої притоки р. Полтви, та за 250 м на захід від автодороги Борщовичі—Новий Яричів. Пам'ятка займає улоговину поміж південних схилів двох пагорбів вздовж лівого берегу потічка. На площі розміром близько 50 × 100 м зібрано матеріали, представлені уламками ліпного посуду, який попередньо датується ранньослов'янським часом (VI—VII ст.).

С. Коцурів-1. Двошарове поселення розташоване на віддалі 200 м на північ від крайніх садіб північно-західної околиці с. Коцурів та за 180 м на північний схід від колишнього колгоспного двору. Пам'ятка займає площу розміром близько 80 × 150 м. Матеріали представлені уламками ліпного та кружального посуду, який попередньо датується ранньослов'янським часом (VIII—IX ст.) і княжою добою.

С. Нижня Білка-1. Двошарове поселення розміщене на південно-східній околиці с. Нижня Білка, між центральною частиною села та невеликим південно-східним присілком, безпосередньо на південний захід від під'їзної дороги до села. Воно локалізується на західному пологому схилі першої надзаплавної тераси правого берегу р. Білка, із заходу та півночі обмежене заплавною долиною. Матеріали представлені уламками ліпного та кружального посуду, глиняною

обмазкою. Комплекс попередньо датується раннім залізним часом і княжою добою.

С. Підтемне-2. Двошарове поселення розташоване на західній околиці села на віддалі 170 м на захід від дерев'яної церкви та за 40 м на захід від крайніх садіб села. Воно поширюється вздовж західного та північно-західного схилів похилого мисоподібного пагорбу, який виступає у луці р. Зубри та займає площу близько 2,0 га. Матеріали виявлено в значній кількості та складаються з уламків ліпного посуду, кременевих виробів. Комплекс датується добою бронзи та раннім залізним віком.

С. Соснівка-2. Поселення розміщене на південно-західній околиці села, безпосередньо серед садибної забудови села, на віддалі близько 180 м у напрямку на південний схід від кільцевої автодороги навколо Львова. Воно займає площу близько 0,5 га (45 × 70 м) вздовж верхньої та середньої частини північно-східного схилу першої надзаплавної тераси вздовж правого берега невеликого потічка — правої притоки р. Маруньки. Матеріали виявлені в значній кількості та складаються з уламків ліпного посуду, які датуються раннім залізним часом.

У жовтні 2010 р. проведено розвідки на території Годовице-Басівської та Кротошинської сільських рад, де виявлено сім нових пам'яток.

С. Басівка-1. Двошарове поселення розташоване на східній околиці села, за 200 м на схід від крайніх садіб і за 280 м на південь від автодороги Басівка—Скнилів, вздовж пологих південних схилів двох невисоких пагорбів правого берега потічка — лівостороннього допливу р. Щирки. Пам'ятка займає площу близько 160 × 250 м. На поверхні було

виявлено численні уламки ліпної кераміки доби бронзи та раннього залізного часу.

С. Басівка-2. Багатошарове поселення розміщене на віддалі близько 280 м на схід від околиці села та за 450 м на південь від автодороги Басівка—Скнилів. Пам'ятка простягається зі сходу на захід вздовж верхів'я та північного схилу пагорба на території 75 × 290 м біля правого берега потічка — лівостороннього допливу р. Щирка. При поверхневому обстеженні було виявлено численні уламки ліпного та кружального посуду, кременеві вироби. Матеріали датуються добою енеоліту, раннім залізним часом і княжою добою XII—XIII ст.

С. Басівка-3. Двошарове поселення розташоване на віддалі близько 0,7 км на схід від села та за 0,3 км на південь від автодороги Басівка—Скнилів, вздовж південного пологого схилу пагорба, який лежить між витоками двох потічків. Площа пам'ятки складає 180 × 380 м. На поверхні виявлено уламки ліпної та кружальної кераміки, кременеві вироби. Матеріали датуються переважно епохою бронзи та княжою добою (X—XIII ст.).

С. Годовиця-1. Поселення розташоване на віддалі 0,5 км на південний схід від села та за 80 м на захід від автодороги Годовиця—Сокільники. Пам'ятка займає верхів'я, західний і північний схили пагорба, який у вигляді мису виступає вздовж високого лівого берега р. Щирки (висота над рівнем течії сягає 3,5—4,0 м). Площа сягає розмірів 90 × 130 м. Знахідки представлені уламками ліпної та

кружальної кераміки, яка датується пізньоримським часом та пізнім середньовіччям.

С. Годовиця-2. Двошарове поселення розташоване на західній околиці села, вздовж вигину глибокої балки лівого високого (4,5—5,0 м) берега потічка — правостороннього допливу р. Щирки. Матеріали виявлено на площі розміром 250 × 300 м. Це переважно уламки ліпного та кружального посуду. Комплекс належить до двох хронологічних епох — доби бронзи та пізньоримського часу.

С. Кротошин-1. Багатошарове поселення розташоване на віддалі 250 м на південний схід від південної околиці села та за 350 м на схід від колишньої контори колгоспу, на правому березі потічка — лівої притоки р. Зубри. Підйомний матеріал зібраний на висоті 4,0—5,0 м над рівнем потоку, при витоків невеликого джерела на площі 150 × 200 м. Знахідки представлені в значній кількості й складаються з кременевих виробів, уламків ліпної та кружальної кераміки, окремих металевих виробів і керамічних пряслиць. Комплекс належить до двох хронологічних періодів — раннього залізного та пізньоримського часу.

С. Кротошин-2. Поселення розташоване на високій терасі лівого берега р. Зубри, на віддалі 0,7 км в напрямку на північний захід від крайніх садиб південно-західної околиці села під високовольтною лінією електропередач. Підйомний матеріал зібраний на висоті 7,0—8,0 м над рівнем потоку на площі 120 × 200 м. Знахідки представлені кременевими виробами й уламками ліпної кераміки. Датується раннім залізним віком.

С.О. Біляєва, Д.В. Каравайко, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко

РОБОТИ МІЖНАРОДНОЇ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ

У 2010 р. Міжнародна південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України працювала на пам'ятках Одеської та Миколаївської обл. згідно зі зазначеними у Відкритих листах і Дозволах Міністерства культури України завдань.

У *м. Білгород-Дністровський* Одеської обл. міжнародним колективом учених з України (С.О. Біляєва, Д.В. Каравайко, І.В. Карашевич, С.А. Сагайдак, О.Є. Фіалко), Великобританії (Р. Хедлси, А. Тернер) та США (Т. Важний) продовжено комплексне дослідження Аккерманської фортеці. Протягом польового сезону проведено розкопки ділянки рову; продовжено роботи зі встановлення абсолютного датування фортеці з використанням дендрохронологічних методів; здійснено загальне геофізичне обстеження фортеці.

Стаціонарні розкопки проводилися між баштами 9–10, поблизу лиману на південно-західному боці фортеці. З метою встановлення форми дна, глибини та конструктивних особливостей рову на цій ділянці закладено траншею між ескарпом і контрескарпом розмірами 4,00 × 12,85–13,50 м. Простежено три послідовні фази спорудження рову: використання стариці Дністра, розташованої між скелями, нівелювання вапняковими блоками скельної основи та спорудження ескарпу і контрескарпу.

Під час розчищення стінки ескарпу в рові зафіксовано кладку, в процесі розчистки якої виявлено стінку споруди — башти фортеці (умовно башта **20 А**) (рис.). Розміри частини башти, що збереглася, становлять 3,01 × 6,10 × 2,65 м. Максимальна висота стін

Рис. Башта 20 А

башти, складених з великих каменів на вапняковому розчині, до рівня підлоги дорівнює 0,8–1,0 м. На рівні підлоги простежено пази, які йшли під ескарп. У них зафіксовано залишки дерев'яних лаг, що підтримували підлогу. Посередині споруди збереглися три сходинки, вирубані в скелі. Цікаво, що на серії російських планів, датованих часом між 1770–1807 рр., на цьому місці змальовано башту, подібну до зведених у ескарпі (башти 3 А, 12 А, 9 А). У комплексі артефактів, знайдених у процесі розкопок траншеї та башти, суттєве місце належить уламкам кераміки з графіто та посудин Мілетської групи XIV–XV ст.

У складі експедиції працював загін (керівник І.В. Карашевич), який проводив обстеження османських пам'яток доби середньовіччя в Одеській і Миколаївській обл.

У м. Очаків Миколаївської обл. здійснено візуальні дослідження стародавнього валу та колишньої османської фортеці, а також провалля біля музею Р.Г. Судковського.

На півострові **Кінбурн** проведено роботи з уточнення контурів укріплень Кінбурн-

ської фортеці — здійснено відповідні обміри за допомогою GPS Trimble R 3 та розпочато вивчення культурного шару в межах укріплень. Для встановлення наявності та потужності культурного шару закладено 10 шурфів розміром 2,0 × 1,0 м. У зв'язку з тим, що в шурфі 6 було зафіксовано кам'яну кладку на вапняному розчині, його розміри були збільшені до 3,0 × 2,0 м. Потужність культурного шару в різних місцях сягає від 0,2–0,4 до 1,1 м. Знайдено численні фрагменти виробів із заліза, скла, уламки кухонного та столового посуду, фрагмент монети з бронзи, що належать до османського та російського періодів існування пам'ятки (переважно XVIII–XIX ст.). Отримані результати засвідчують перспективність подальших досліджень пам'ятки, яка завдяки відносно невеликим розмірам з часом може бути розкопана повністю. Надзвичайно важливим для розгортання робіт є та обставина, що територія фортеці не зайнята сучасною забудовою і, таким чином, дозволяє проведення досліджень широкою площею, з наступною музеєфікацією.

І.В. Бовкун, О.Б. Супруненко

КУХАРСЬКИЙ «СКАРБ» КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З НИЖНЬОГО ПООРІЛЛЯ

Навесні 2010 р. краєзнавець із с. Лівенське Новосанжарського р-ну Полтавської обл. І.В. Бовкун під час огляду заплави лівого берега пересохлої стариці р. Маячка (права притока р. Оріль) виявив металевий казан, що лежав у повеневому мулі. Знахідка викликала зацікавлення, тому ділянка колишнього русла річки в уроч. Шишенкове була детально оглянута. На незначній глибині (0,15–0,25 м) на відстані 3–10 м один від одного, знаходилися окремі зразки кухарського та столового посуду, винесені потічком із сусіднього вибалку чи змиті з протилежного схилу берега. Цілком імовірно, що посуд свого часу навмисне кинули у воду, коли неподалік від учасників прирічкової трапези опинилися нападники.

Добірку знахідок складають виготовлені з міді та бронзових сплавів казан, сковорідка, тертушка-сито, деталь ложки-шумовки, а також дві чаші. Всі предмети мають тріщини, втрати, окремі згини.

Найвиразнішим серед них є злегка зрізано-конічний у перетині казан з рівними стінками та дном, виготовлений з суцільного листа металу (0,4–0,5 мм). Вінце казана підсилене шляхом його огинання на кільце круглого залізного дроту (0,6 см). У верхній частині тулуба казан мав бокові ручки, що в процесі використання відламалися та були відремонтовані. Місця втрат акуратно вирізані, а поверх них приклепані напівовальної форми платівки з рядочком рельєфних прикрас у вигляді перлин. До платівок кріпилися двома великими мідними заклепками залізні петлі, куди продівалася дужка. Діаметр вінця казана 33,1 см, тулуба — 28,0 см, дна — 22,7 см, ви-

сота — 13,2 см (рис. 1, 1). Зауважимо, що подібні казани виявлені на місці Берестецької битви, а схожі чаші в музейних збірках України атрибутуються як продукція західноєвропейських майстрів першої половини XVII ст.

Досить цікавою, через відсутність подібних знахідок, є «похідна» сковорідка круглої форми, виготовлена з суцільного листа металу, завтовшки 0,5 мм. Краї сковорідки загнуті догори та спаяні на ділянках стиків (рис. 1, 3). Діаметр посудини по верху 25,4 × 25,6 см, по дну — 25,2 см, висота бортиків — 2,7 см. На дні збереглися рештки пригорілих жиру та страви.

Тертушка-сито — майже круглий диск з дещо товщого листа металу (0,6 мм) діаметром 15,6 × 16,4 см, із незначно загнутими краями (рис. 1, 2). Вся площа вкрита концентричними колами з отворів, нанесених хрестоподібного перетину пуансоном. Лицевий бік добре зачищений і вирівняний, загини ж від пробивання отворів на зворотному боці навпаки дещо розведені в боки — для зручності розтирання овочів та інших продуктів.

Вставна деталь ложки-шумовки (без держака, який міг просто вирізатися з гілки) з 10 круглими отворами посередині в три рядки призначалася для виймання м'яса та інших страв із казана. Це майже круглий у плані шматок листового металу, із незначно загнутими краями, завтовшки 0,4 мм. Його діаметр 8,2 × 8,7 см, діаметр пробитих отворів — 0,6–0,8 см (рис. 1, 4).

Дві сегментоподібного перетину чаші (чарки), відтиснуті з тонкого листа латуні, мають сліди посріблення (рис. 1, 5–6). Для підсилення вінця краї акуратно загнуті до

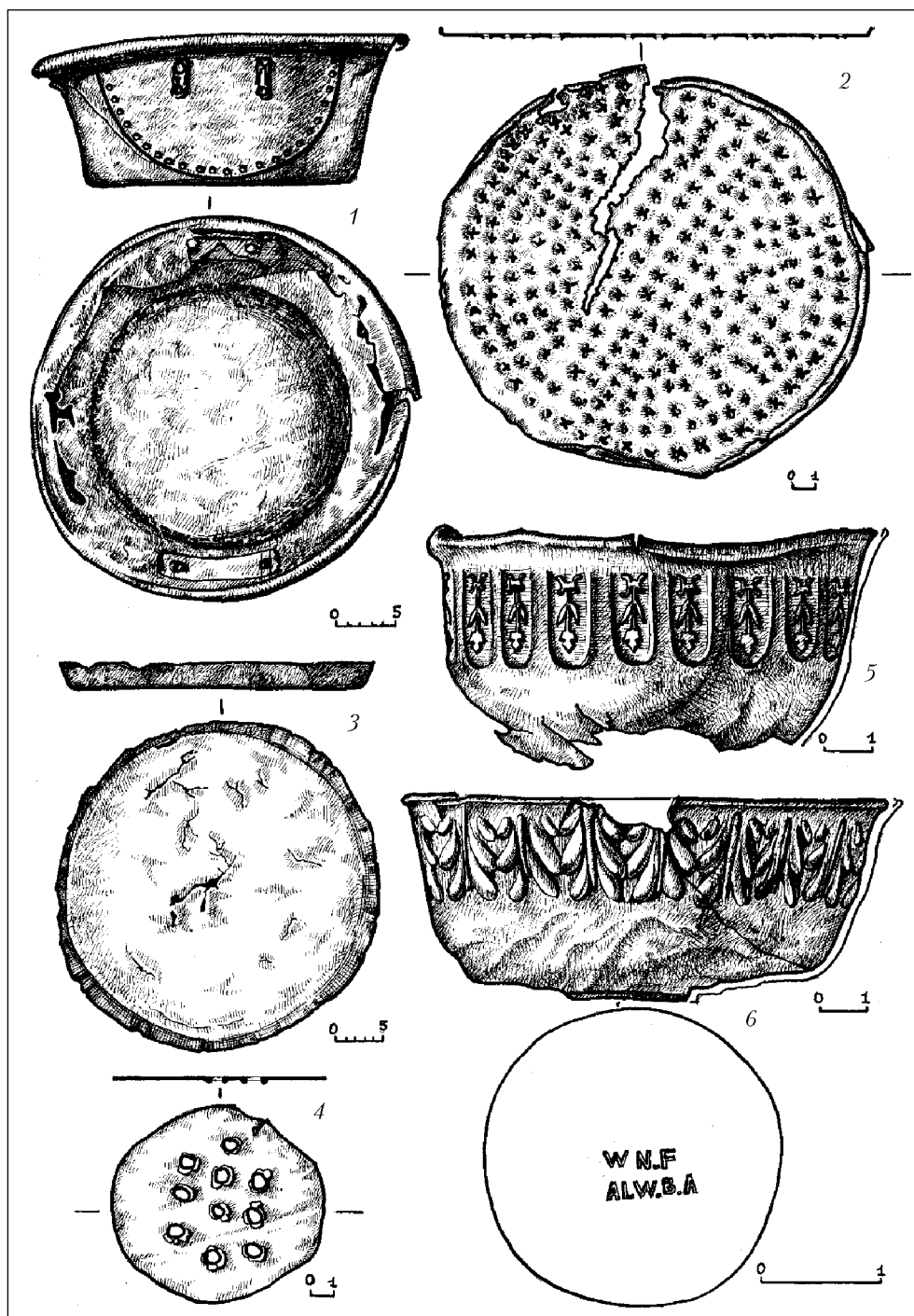

Рис. 1. Зразки посуду з с. Лівенське: 1–4 — мідний сплав; 5–6 — мідний сплав, посріблення

середини, верхні третини посудинок вкриті штампованим рельєфним стилізовано-рослинним візерунком. Наді дном помітне незначне профільоване звуження. Виділене у вигляді підставки кругле рівне денце однієї з чаш має клеймо західноєвропейського майстра. Діаметри посудинок 10,0–10,5 см,

висота — 4,2–4,7 см, діаметр денця однієї з них — 2,4 см.

Отже, виявлений набір посуду може належати кухарю заможного мандрівника або, що вірогідніше, ватажку одного із загонів польських або козайцьких військ початку подій Визвольної війни середини XVII ст.

Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, Л. Оледзкі, О.В. Шелехань

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Другий сезон на Северинівському городищі працювала спільна українсько-польська експедиція, організована з українського боку ІА НАНУ, Магістерською програмою «Археологія» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (керівник к.і.н. Ю.В. Болтрик), а з польського – представлена Познанським університетом ім. А. Міцкевича (керівник доктор М. Ігначек).

У 2010 р. було досліджено близько 150 м², у межах трьох сусідніх розкопів, що закладені під схилом валу в південно-західній частині городища (рис. 1, 1). Під північно-західною (внутрішньою) полою валу зафіксовано продовження кам'яної вимостки, відкритої в попередньому сезоні. Загальна довжина цього скупчення каміння сягає 9,0 м при максимальній ширині 2,5–3,0 м. Складається враження, що це дві купи каміння, що злилися. У східній частині переважають камені більшого розміру, ніж у західній. Ця обставина дещо розхитує попередній висновок про належність цього каміння до запасу оборонців валу.

Неподалік від каміння, судячи з сукупності артефактів, розкопи натрапили на рештки давньої садиби. Тут домінувала насичена знахідками лінза, потужністю 0,1–0,15 м, що починається з глибини 0,45–0,5 м від сучасної поверхні та тягнеться смугою 5,0 × 2,0 м у меридіональному напрямку. Саме житло поки знайдено не було, проте розвал із трьох великих посудин (одна з них із чорним лискуванням) (рис. 1, 2), уламки миски, прикрашеної під верхом «перлинами», кістяний гребінь (рис. 1, 3) та обпиляний з двох боків шматок рогу оленя, скупчення обпаленої обмазки стін (одна зі сторін має відбитки)

свідчать про наявність житла або супутніх споруд неподалік. Власне, на активну діяльність давніх мешканців цієї садиби вказує і невелика ділянка дрібно потрошених кісток, розташована в одному шарі зі згаданою лінзою, але південніше від неї. Поряд із цим місцем розміщувалась циліндрична яма діаметром 1,1 м, яку вдалося пробрати до глибини 2,3 м від рівня сучасної поверхні. Через закінчення терміну робіт експедиції яму було законсервовано до наступного сезону. Робити висновок про її первісне призначення ще рано, але заповнення з неї схоже на сміття (переварені кістки тварин, дрібні шматочки деревного вугілля, печина, вапнякове каміння). З іншого боку, знахідка в заповненні ями цілого біконічного кружала, залізної шпильки (аналогу бронзових) з напівсферичною шляпкою (рис. 1, 4) та традиційно зігнутих кінцем (завдовжки 13 см), а метром нижче від останньої, майже посередині ями, черепа великої рогатої худоби можуть вказувати і на сакральне призначення ями.

Керамічний комплекс городища складає ліпний посуд, типовий для лісостепових пам'яток скіфського часу, проте серед нього є істотна частина посудин пізньогальштатського вигляду. Окрему категорію знахідок складають десять кружал різних розмірів і форм: шість біконічних, велике конічне, дископодібне, котушкоподібне та сферичне. Комплекси керамічних знахідок датуються VII–VI ст. до н. е. Варта уваги й велика намістина з прозорого світло-зеленуватого скла.

Знахідки трьох бронзових вістер стріл (рис. 1, 5) звужують чи, швидше, обмежують, період існування городища серединою VI ст. до н. е. Одне з вістер було знайдене поруч з

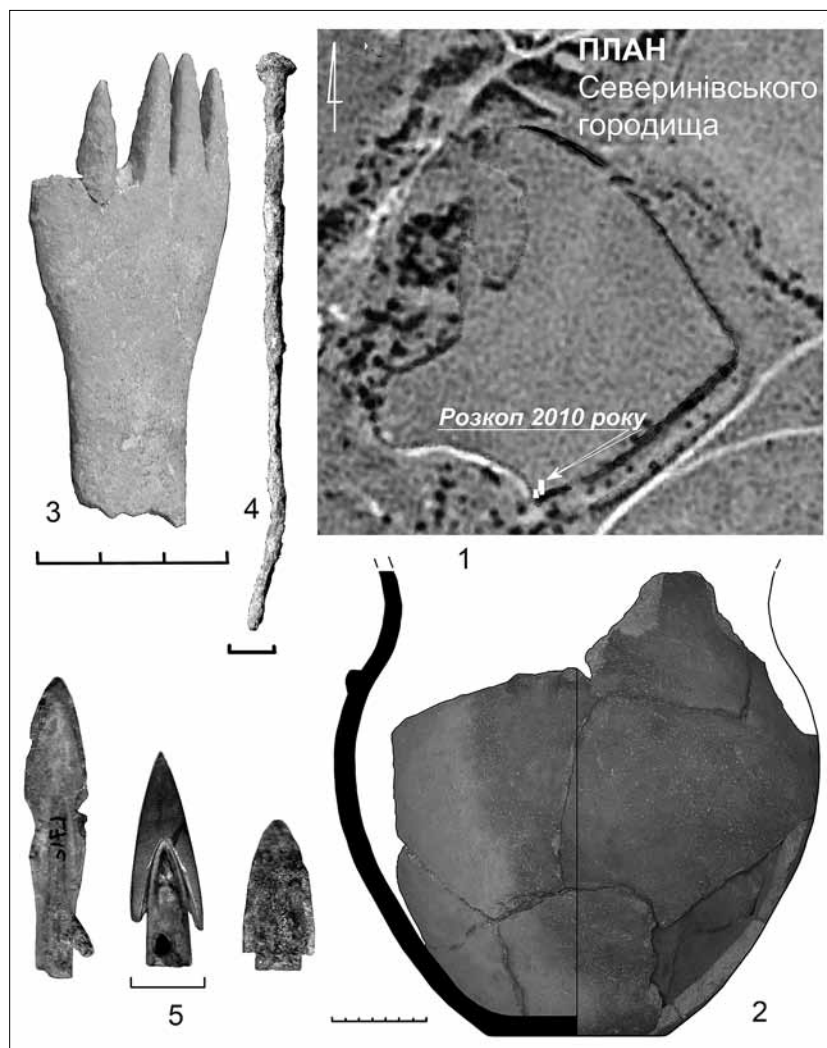

Рис. 1. Знахідки на Северинівському городищі

фрагментом обмазки стінки житла (чи не застрягло в стіні до її падіння?). Ці артефакти (зважаючи на кістяні стріли, знайдені Б.І. Лобаєм у 80-х рр. XX ст. також під валом

неподалік від нашого розкопу) дають підстави для обережного припущення скіфського нападу на городище, який, можливо, і зупинив життя на цій пам'ятці.

О.М. Бондар

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК БІЛЯ СІЛ МАЛИЙ ЛИСТВЕН, ЗВЕНИЧІВ І КЛОНІВ РІПКИНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом літа—осені 2010 р. розвідковим загоном Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка обстежено пам'ятки біля сіл Малий Листвен, Звеничів та Клонів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Мета обстеження полягала в перевірці їхнього стану та складанні нових планів за допомогою Системи глобального позиціонування (GPS).

Городище I в с. Малий Листвен розташоване на надзаплавній терасі, що утворюється річками Білоус і Глинянка. За типологією П. Раппопорта, воно належить до простих мисових (I тип). Рівний майданчик городища I має овальну форму та невеликий ухил у південно-східному напрямку. Рів і вал збереглися в західній та північно-західній частині городища. Напольний рів відрізав городище півколом з північно-західного боку. Він завширшки 8,0–14,0 м та завглибшки 1,0–1,5 м. Ще один фрагмент рову помітний із західного боку (завширшки 6,0 м, завглибшки 0,4–0,6 м). У давнину рів, імовірно, був заводнений. Висота майданчика городища над заплавою сягає 3,0–3,5 м. На північному та західному схилах помітні сліди ескарпування, де городище опоясане доволі розсунутим валом. Ширина його підосви коливається від 8,0 до 13,0 м, а висота валу — від 0,4 до 0,7 м. Оборонні споруди зі східної та південної сторін не збереглися. В'їзд, швидше за все, розміщувався зі східного (напольного) боку. Точні розміри внутрішнього майданчика городища визначити важко. Можна припустити, що вони складали 85 × 70 м. На городищі зафіксовані два грабіжницьких шурфи. Оборонні споруди досліджувались

В. Коваленком та О. Шекуном у 1980 р. Саме ці дослідження і дали змогу остаточно локалізувати місцезнаходження літописного Листвена (1024 р). В. Коваленко датує городище X–XIII ст.

Городище II розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти городища I. Його можна віднести до городищ, що мають кілька укріплених частин — тип III (рис. 1). Майданчик городища підовальної форми (105 × 90 м) та дещо витягнутий у південно-

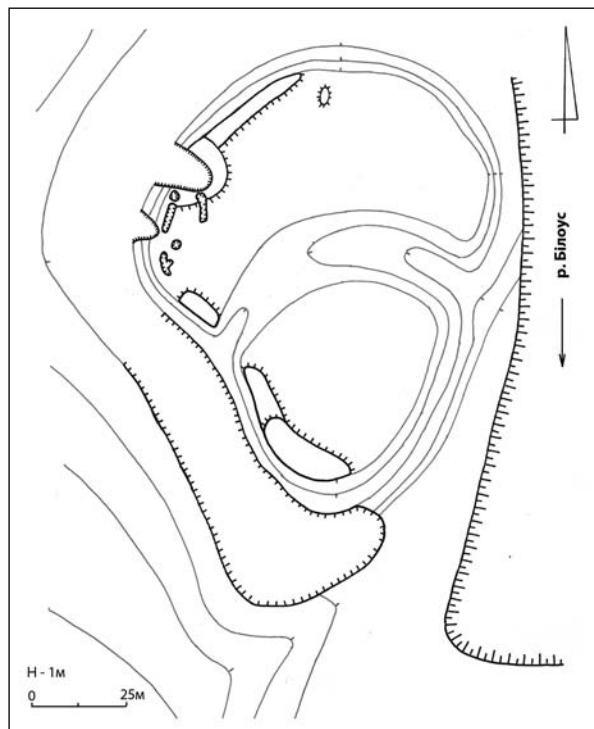

Рис. 1. План городища II в с. М. Листвен.
Топозйомка О.М. Бондаря

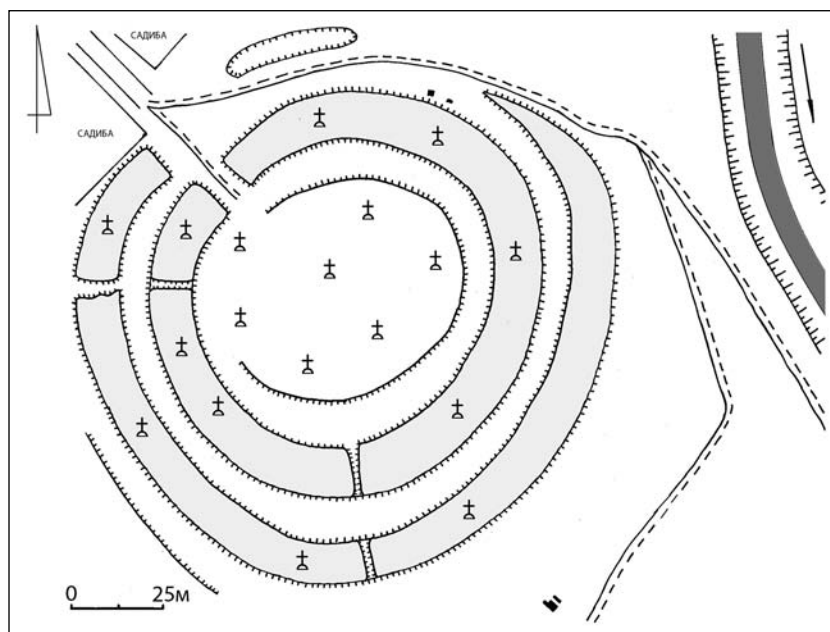

Рис. 2. План городища в с. Звеничів. Топозйомка О.М. Бондаря

му напрямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів завширшки до 22,0 м та завглибшки 1,0–3,0 м, що розділяє пам'ятку на дві частини, висота яких над заплавою сягає 3,0–6,0 м. З напольного боку городище відрізане від плато ровом завширшки до 23 м та завглибшки до 2,5 м. Вал зберігся з напольної (до 4,0 м) та північно-східної (до 0,7 м) сторін. В. Коваленко датує городище XII–XIII ст.

Городище в **с. Звеничів** розташоване на північно-східній околиці села, на невисокому (до 1,0 м) підвищенні (рис. 2). За типологією П. Раппопорта, воно належить до IV типу, тобто городища правильної або майже правильної форми, що не залежать від рельєфу. Укріплення Звеничівського городища утворюють два майже рівних концентричних кола валів, що оточені з трьох сторін природною перешкодою — болотом. Майданчик городища — овальної форми (65 × 55 м). Вали ніколи не розорювалися і, в цілому, збереглися добре; лише північний відтинок зовнішнього валу знищений на початку 70-х рр. XX ст. при прокладанні дороги. Висота внутрішнього валу 3,0–3,5 м, зовнішнього — 2,5–3,0 м. Ширина підшви становить 18–20 м і 15–18 м відповідно.

Рови досить замулені, хоча на окремих ділянках їх глибина ще й нині сягає 2,0 м при ширині до 10 м. Зовнішній рів простежується лише з напольного боку. З півночі та сходу городище було надійно захищене болотами, які підходили до самих його валів. Між майданчиком поселення та внутрішнім валом проходить внутрішній рів (завглибшки 1,0–1,5 м і завширшки 10–12 м). На сьогодні вали та майданчик пам'ятки використовуються місцевими мешканцями під кладовище. В. Коваленко датує городище X–XIII ст.

Комплекс біля **с. Клонів** складається з городища, великого курганного могильника та селища-посаду. На час відкриття пам'ятки в 1984 р. могильник в уроч. Поруб нараховував 199 насипів, що датуються кінцем X — початком XI ст. Протягом 1984–1985 рр. досліджено 19 курганів. У 2010 р. оглянуто стан та уточнено плани могильника та городища. На сьогодні пам'ятка вкрита густим підліском, тому можна було обстежити лише 92 кургани. Це дозволило виявити, що 19 з них мають сліди грабіжницьких ям — як давніх, так і сучасних. Поверхня всіх обстежених пам'яток не розорюється та щільно задернована, що унеможливило збір підйомного матеріалу. В. Коваленко датує городище X–XIII ст.

А.В. Борисов, В.К. Козюба, О.В. Манігда

РОЗВІДКИ В РАЙОНІ СЕРЕДНЬОГО ТА НИЖНЬОГО ПОРОССЯ

Протягом 2010 р. проведено розвідки на території Середнього та Канівського Поросся. Також обстежено відоме давньоруське городище біля хут. Половецький і його безпосередню околицю.

Головна увага цього річних польових робіт зосереджувалася на давньоруському городищі Пекарі 2, перші достовірні відомості про яке зібрано в результаті розвідки, проведеної П.П. Толочком у 1973 р. У цьому сезоні здійснено роботи по фіксації розмірів і конфігурації городища, зніманню окомірного плану частини укріплень. Пам'ятка розташована у східній околиці с. Пекарі — у місці злиття Криниччиного Яру з меншим ярком. Майже вся територія городища поросла акацієво-кленовим лісом з густим підліском. Лише на крайній південно-східній частині мису є невелика ділянка, що заросла степовим різнотрав'ям. У південній частині мис підрізаний виділами сільських городів і подвір'їв. Перепад висот між поверхнею мису та горами складає до 1,0 м і має вигляд сходинки. Зі східного та західного боків пам'ятка обмежена ярами. З півночі на територію городища пролягає ґрунтова дорога.

На території заповідника обстежено Мале скіфське городище. На жаль, підйомного матеріалу на ньому зібрати не вдалось. За допомогою GPS зафіксовано місцезнаходження пам'ятки та поточено її форму. Городище складається з чотирьох укріплених частин і має складну систему валів, ровів і ескарпів. Сучасний його вигляд суттєво відрізняється від окомірного плану пам'ятки, створеного в кінці 1940-х рр.

В с. Хмільна оглянуто відому пам'ятку на г. Городище. Висота гори над долиною 80 м. Верх гори плаский, у формі півмісяця,

завширшки 20—30 м і завдовжки близько 80 м. У зачистках ям помітний темно-сірий культурний шар завтовшки 0,20—0,25 м, що містить окремі шматочки печини та кістки тварин. Кераміки при зачистках не виявлено. Майданчик не має слідів штучних укріплень. Від сусідньої гори він відокремлений дуже широкою та глибокою природною сідовою.

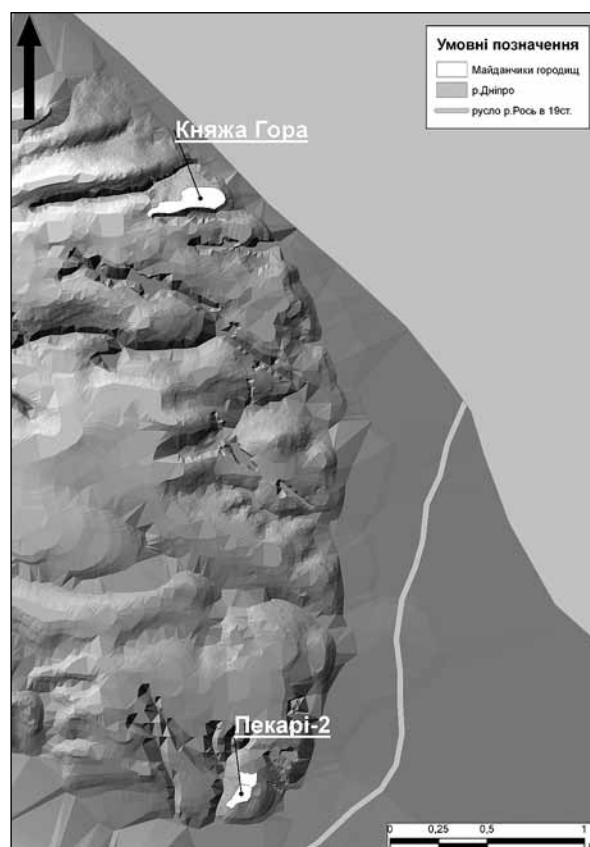

Рис. Схема взаємного розташування городищ Пекарі 1 (уроч. Княжа Гора) та Пекарі 2

Здійснено обстеження маршрутними розвідками частини території заповідника. За сприяння головного лісничого О.Д. Петриченко нанесено на топокарти близько 50 мікротопонімів цієї території. Під час проходження маршрутів оглянуто два урочища Городки в заповіднику та біля с. Пекарі, але пам'яток в них не виявлено. Автори вислов-

люють щиру подяку директору Канівського природного заповідника І.Г. Чорному, завдяки сприянню якого стали можливими дослідження Канівського Поросся.

Надалі планується продовжити обстеження території Середнього та Нижнього Поросся, зокрема Канівського природного заповідника.

Ю.М. Бровендер, О.Н. Загородняя

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРВОНЭ ОЗЕРО 1 КАРТАМЫШСКОГО КОМПЛЕКСА ГОРНО- МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ

В 2010 г. изучалось поселение Червонэ озеро 1 на Картамышском рудопроявлении Донбасса, которое располагается к югу от породного отвала рудника Червонэ озеро I. Исследованная площадь поселения составила 571 м². Работы проводили в двух секторах памятника — А (южная часть отвала рудника Червонэ озеро 1) и Б (юго-западная). В секторе А заложено три раскопа общей площадью 144 м².

Культурные остатки встречены по всей толще культурного слоя, интенсивнее в слое светло-коричневого грунта. Все находки культурно однородны и относятся к бережновско-маевской срубной культуре (БМСК). Интерес представляет каменная постройка 2, остатки которой выявлены в раскопе 3. Северо-западная часть постройки оказалась разрушенной каменным сооружением XIX в. В подобной постройке 1 (сектор Б) наметилась полуземлянка подквадратной формы, углубленная до материка. Ориентирована постройка по линии ССВ—ЮЮЗ. Ее размеры 6,7 × 6,0 м. Дно строения слегка понижалось к центру до глубины 1,0 м от поверхности. Стенки котлована укреплены кусками медистого песчаника. В некоторых местах их высота достигала 0,35 м. Вход в нее устроен с юга, с некоторым смещением к восточной стене. Имеет форму удлиненного коридора размерами 2,6 × 0,8 м, плавно понижающегося в сторону котлована. Материал из комплекса представлен обломками посуды, а также остатками, связанными с различными циклами металлопроизводства. Найдены обломки литейных форм (керамической и двух каменных). Особый интерес представляет жертвенный камень в 2,8 м к юго-западу от постройки 2 с очерта-

ниями горнодобывающего орудия — молота. Эта находка аналогична жертвенному камню, найденному у постройки 1.

Остатки каменной постройки 3 выявлены в раскопе 5. Можно предположить, что строение имело подквадратную форму, с ориентацией по линии СВ—ЮЗ. Среди находок, выявленных в нем, каменные орудия, связанные с горно-обогажительным циклом (рудодробильная плита и рудотерочные камни).

В раскопе 4 выявлено округлое в плане скопление медистого песчаника (диаметр 0,9 м). Среди камней встречены ошлакованные куски, вероятно остатки древней металлургической печи.

Заслуживает внимания еще один объект — яма, расположенная у северо-западной стены постройки-1 сектора А. Форма ее овальная, с уступом, кое-где покрыта кусками медистого песчаника. Уступ (2 × 2,3 м) расположен в юго-восточной части ямы и углублен в материк до 0,4 м. Его дно плавно понижалось к северо-западной части ямы, имеет подовальную форму. Размеры ямы 1,9 × 1,6 м, она углублена в материк на 1,2 м, стенки покатые. На дне в районе северо-западной стены выявлено два развала сосудов. Со дна вплоть до уровня древнего горизонта яма заполнена костями животных, обломками керамики, кусками медистого песчаника, в том числе с ошлакованной поверхностью, кусочками шлака, штейна, обломками орудий из кости, камня и керамики. Эта яма очень напоминает колодец, обнаруженный в контуре постройки 2 поселения Червонэ озеро 3. Последняя также имела уступ, покрытый плитами медистого песчаника, и углубленную часть с развалами сосудов. После прекращения

функционирования колодца он был засыпан бытовым мусором.

Таким образом, раскопки поселения Червонэ озеро 1 позволили выявить домостроительные традиции на специализированных поселениях БМСК, функционирующих в зоне медных рудопроявлений. Сопоставление их с постройкой второго стратиграфического горизонта Степановского поселения (ЖХК 3) на Донецком кряже свидетельствует об их близости. Есть основание говорить о единых строительных традициях, бытующих на Донецком кряже в первый период БМСК.

Находки жертвенных камней у двух построек указывают на ритуал жертвоприношений в среде горняков-металлургов эпохи бронзы, связанный с производственной деятельностью. Обитатели поселения Червонэ озеро 1 проводили его индивидуально, в пределах жилой постройки или производственного комплекса.

Исследование ямы в районе постройки 1 поселения Червонэ озеро 1 подтвердили

вывод об использовании воды из колодца в производственной деятельности и быту жителей специализированных поселений, расположенных в зоне медных рудопроявлений.

Отметим слабую насыщенность находками слоя на поселении из-за краткости периода его функционирования. Концентрация находок в различных углублениях, заброшенных колодцах, культовых ямах указывает, возможно, на культы обитателей Картамышского ГМК.

Керамика вовнигского типа, выявленная в Степном Поднепровье, а также тальковое сырье для литейных форм, свидетельствуют о связях специализированных поселений Донецкого ГМЦ не только с восточными, но и с западными регионами «срубного» мира. На поселениях Картамыша, объединялись традиции, господствовавшие на пространствах Днепро-Донского ареала. А это, в свою очередь, позволяет очертить зону распространения продукции Донецкого ГМЦ.

И.В. Бруяко, А.Н. Дзиговский

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КАРТАЛ

Нижнедунайская АЭ Одесского археологического музея НАНУ в 2010 г. продолжала раскопки на территории предместья городища Картал (с. Орловка Ренийского р-на Одесской обл.). С 2004 г. основные работы ведутся на участке Северо-Восточный, где к настоящему времени исследовано 2600 м², из которых 315 м² в прошлом полевом сезоне.

На данном участке сосредоточены напластования шести культурно-хронологических горизонтов, из которых, впрочем, не все выражены одинаково отчетливо на разных раскопах. Наибольшей стабильностью отличается третий культурно-хронологический горизонт (Картал III), который представлен грунтовым могильником эпохи среднего гальштата (VIII—VII вв. до н. э.). До сих пор не определены две из четырех границ могильника — южная и восточная. Именно поиски последней и явились главной задачей сезона, которая не была решена. Оказалось, что на протяжении 18 м к востоку от раскопов 2009 г. погребения могильника продолжают располагаться весьма плотной массой. Основной раскоп, таким образом, представлял собой очень широкий прямоугольник со сторонами 18 м (запад—восток) и 16 м (север—юг).

Всего на данном участке обнаружено 44 захоронения, из которых 38 принадлежат могильнику Картал III. Положение погребенных и их ориентировка очень устойчивые — скорченное на правом боку (иногда с сильным поворотом на живот), головой на юг или юго-восток. За исключением четырех погребений, все остальные содержали какой-то инвентарь. Преобладает столовая керамика миниатюрных форм (корчажки, кубковидные сосуды, черпаки). Изделия из металла представлены двумя бронзовыми фибулами, пронизьями, бляшками, кольцами, подвеской с зооморфными окончаниями, браслетом, фрагментированными ми-

ниатюрными железными ножами. В трех погребениях обнаружены железные наконечники копий. Четыре погребения (из которых три не содержали костяков) относятся к периоду позднего энеолита—ранней бронзы. В двух из них найдены керамические сосуды.

Доисследовано полуземляночное помещение 5, которое относится к горизонту раннего гальштата (Картал II). К этому же периоду принадлежат две (три?) ямы.

Немногочисленный, но довольно яркий материал обнаружен в комплексах античного времени. Несколько ям содержали выразительные фрагменты чернолаковой керамики середины IV — начала III вв. до н. э. Интерес представляет верхняя часть амфоры неизвестного центра. Обнаружена бронзовая монета Македонии (Филипп II?).

К первым векам н. э. относится несколько ям с немногочисленным материалом, а также восточный сектор погребального ровика сарматского типа. На разных раскопах Северо-Восточного участка фиксировалось еще как минимум три таких объекта. Раскопки этого сезона позволили выявить полностью один объект подобного типа. В плане ровик почти квадратной формы — 11 × 12 м. Перемычка, шириной более 3,5 м, располагалась с юга. Погребальной ямы внутри ровика не было. В его заполнении довольно часто попадались фрагменты различной керамики (амфоры, гончарная сероглиняная, толстостенная), а также кости животных (в том числе лошади).

К шестому культурно-хронологическому горизонту (раннее средневековье) относится одна, но довольно яркая находка. Это серебряная (?) лунница с широкой петлей на выгнутой стороне. Изделие предварительно может быть отнесено к индикаторам балкано-дунайской культуры (Первое Болгарское царство) — конец VIII — начало XI вв.

Ю.В. Буйнов

РАЗВЕДКИ В ДОЛИНЕ р. ХАРЬКОВ

В ходе разведки основное внимание было уделено долине р. Харьков – от посёлка Великая Даниловка до с. Циркуны в пределах Харьковского сельского района. Всего осмотрено 10 объектов, два из которых были открыты впервые.

Поселение **Великая Даниловка 5** находится в 0,4 км от указанного посёлка в пойме левого берега реки, на дюне размерами 100 × 80 м. Собрана керамика срубной культуры.

Поселение **Великая Даниловка 6** занимает край левого берега реки в 0,3 км вверх по течению от предыдущего. Размеры 350 × 150 м. Возвышение над уровнем поймы – до 5,0 м. Датируется временем бондарихинской культуры XII–X вв. до н. э. Весьма перспективно для раскопок.

Поселение **Циркуны 6** расположено на дюнах в пойме правого берега реки, в 1,0 км к востоку от автотрассы Москва–Ростов. Почти полностью уничтожено во время выборки песка. В котлованах найдены фрагменты керамики малобудковского типа (ранний этап бондарихинской культуры) и скифского периода.

Поселение **Циркуны 13** находится в 0,5 км к северо-западу от с. Циркуны на левом берегу реки. Песчаный мыс размерами 400 × 150 м, который оно занимало, уничтожен на 90% при выборке песка местными жителями. Судя по зачисткам стенок котлованов, культурный слой достигал мощности от 0,5 до 1,0 м. Собрана большая коллекция фрагментов керамики срубной (рис. 1, 1–6), раннебондарихинской (рис. 1, 7–13) и пеньковской культур. В небольшом количестве зафиксированы находки скифского периода и черняховской культуры.

Степень разрушения данного памятника настолько велика, что проведение на нем научных раскопок практически невозможно. Тем не менее, собранный материал может внести определенные данные о развитии бережновско-маевской срубной культуры эпохи поздней бронзы (имеются находки её первого и второго периодов), генезисе бондарихинской культуры финала эпохи бронзы и пеньковской культуре раннего средневековья.

Особый интерес вызывает «клад» литейных форм для изготовления ювелирных украшений, часть которого собрал и передал нам житель г. Харькова Н. Сергеев. Всего им было найдено девять каменных (мергель) матриц с негативами и одна плоская внешняя часть литейной формы. На каждой из них имеются каналы для заливки металла, а по бокам – прорезы для связки двусторонних форм. По негативам видно, что в них отливались серьги, бусины, пронизи, бляшки с концентрическими кругами, бубенцы (?) и другие виды украшений (рис. 1, 14–16). Ближайшие аналогии им можно найти в среде украшений пастырского типа и ювелирной мастерской из поселения пражской культуры у с. Бернашовка на Днестре. Датируется VI–VII вв.

Все остальные поселения, содержащие материалы позднего бронзового века и его финала, расположены в лесном массиве вдоль левых притоков р. Харьков.

Разведочные работы показали, что от известного Циркуновского могильника осталось только пять насыпей, а казацкий редут начала XVIII в. сохранился в хорошем состоянии.

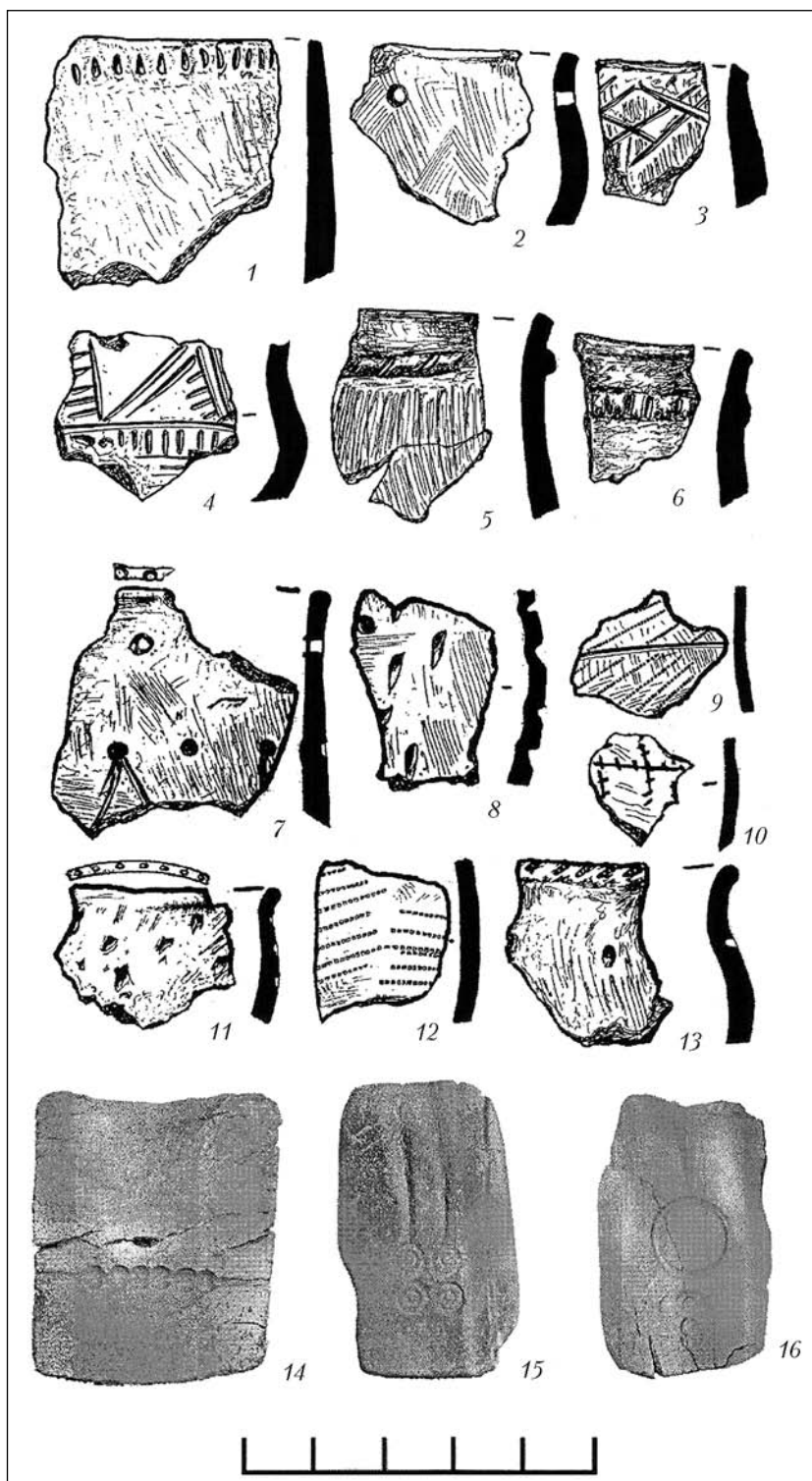

Рис. 1. Находки из поселения Циркуны 13: 1–6 — керамика срубной культуры; 7–13 — керамика бондарихинской культуры; 14–16 — литейные формы VI–VII вв.

А.М. Бутягин, А.В. Буйских

РАБОТЫ МИРМЕКИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 2010 г. продолжились работы российско-украинской Мирмекийской экспедиции на античном городище Мирмекий, расположенном на территории г. Керчь. В прошедшем сезоне экспедиция сосредоточилась на раскопках участка И, проводя на участке ТС консервационные работы и незначительную исследовательскую шурфовку. Такое решение было принято в связи с необычно высокой концентрацией керамики в исследуемых слоях, которые потребовали привлечения значительных сил для промывки, сортировки и фиксации керамики. Работы этого года показали, что такое решение было вполне оправданным. Напомним, что раскопки зольника 2, частично исследованного В.Ф. Гайдукевичем в 1960-х гг., проводятся третий сезон. Перспективной задачей является изучение части зольника, частично разрушенной перекопами военного времени, и открытие на широком участке слоёв VI—IV вв. до н. э., расположенных под зольником 2, в том числе «святилища Деметры» и западной части дома начала V в. до н. э., отличающегося выдающимися размерами (более 500 м²).

Общая площадь раскопок составила около 275 м². Работы производились непосредственно на площади зольника 2, а также к северу от него в северо-западном углу участка И. Основной задачей на северном участке было снятие отвалов 1980—2000-х гг. на уровень исследования зольника, кроме того, был зачищен борт участка, частично разрушенный по естественным причинам.

Прежде всего, рассмотрим работы на северном участке. Общая площадь раскопок составила здесь около 45 м², однако культурный слой, как и предполагалось, был обнаружен только на площади 17 м² вдоль западного

борта участка. К востоку от него находились отвалы 1980-х и 2000-х гг. Стратиграфия сохранившегося участка следующая: на глубину 0,8 м от дневной поверхности залегают переотложенные слои и перекопы времён Великой Отечественной войны, видны следы канавы недавнего времени; ниже располагается слой жёлтого суглинка, исследованный на глубину 1,45 м. Этот слой, судя по керамическим находкам, может быть датирован I—III вв. н. э. Несмотря на небольшую раскопанную площадь, здесь были обнаружены строительные остатки. Параллельно борту, частично уходя в него, была открыта кладка длиной 6,6 м, от северного края которой отходит в восточном направлении кладка длиной 2,6 м. Кладки сложены на два фаса, максимально сохранились на высоту 0,47 м. Судя по всему, открытые кладки являлись основанием западной стены постройки, раскопанной в 1960-х гг.

На основном участке, площадью 230 м², культурный слой был исследован на 0,8 м. За исключением участков, полностью уничтоженных поздними перекопами, культурный слой представлял собой типичную стратиграфическую картину зольника — чередование слоёв серого или коричневого золистого суглинка, с многочисленными включениями осколков мидий, прослоек пепла, пещины, углей, мелкого камня. Наблюдается явное падение слоёв зольника в западном направлении. В них был обнаружен весьма значительный керамический материал, в том числе более сотни фрагментов клеймённых амфор Синопы, Гераклеи, Родоса, Книды и других центров, обломки терракот, медные монеты, части керамических сосудов с граффити и т. д. Особо следует отметить

прекрасной сохранности терракоту в виде стоящей женской фигуры (рис.). Впервые в слоях зольника была обнаружена сильно повреждённая золотая бусина. Обращает внимание чрезвычайно большое количество обломков кухонных сосудов, в первую очередь кастрюль. Любопытно, что глина, из которой они изготовлены, аналогична глине, из которой делались лепные горшки. Помимо нескольких ям, в слоях зольника 2 было обнаружено несколько кладок. Три из них вытянутые по линии север—юг и были сложены на один фас (западный) — являются остатками каменной обкладки зольника. Прорехи в кладке образовались, скорее всего, в результате выпадения камней. К западу от линии кладок концентрация находок резко уменьшается, а в стратиграфии видно резкое падение слоёв. Общая длина линии кладок составляет около 11 м. Возле южного борта участка, уходя в него на 4,5 м, обнаружен участок сырцово-глиняной стены с забутовкой из мелкого камня. Ширина стены составляла не менее 1,4 м, она была сооружена на слое зольника. Это первая подобная конструкция на памятнике. Таким образом, чётко определён юго-западный угол ограды зольника 2. Кроме того, следует упомянуть любопытную конструкцию в северо-восточной части участка, частично разрушенную абразией склона. Здесь был открыт развал гераклейской амфоры с клеймом, нижняя часть которой по плечики была вставлена в тулово синопской амфоры. Назначение такой конструкции не совсем ясно.

На участке ТС производилась консервация открытых в 2007—2009 гг. кладок римского и позднеархаического времени. На участке С в районе работ 1993 г. был заложен шурф в помещении XVII с целью осмотра цистерны винодельни эллинистического времени. Для обнаружения её продолжения были произведены раскопки на площади около 2,0 м² в границах соседнего помещения XVII-а. На глубине менее 0,1 м по всей площади была открыта каменная вымостка с фрагментами краснолаковой керамики и многочисленными костями рыб. Вероятно,

Рис. Терракота в виде стоящей женской фигуры

это помещение использовалось для хранения или сушки рыбы.

По окончании работ участок был консервирован с целью продолжения раскопок в следующих сезонах.

П.М. Васильєв, В.І. Беляєва

РОБОТИ ПУШКАРІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2010 р. були поновлені дослідження верхньопалеолітичної стоянки Пушкарі I (с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.), що провадились на законсервованому в 2008 р. розкопі VII. У роботі брали участь студенти історичних факультетів КНУ ім. Т.Г. Шевченка та Санкт-Петербурзького державного університету. Завданням експедиції було продовження розчистки ділянки із житлом, встановлення його розмірів і периферійних ділянок.

У ході досліджень знайдено 788 крем'яних виробів. Відходів виробництва нараховується 752 екземпляри, що складає 95%. Пластини та їхні фрагменти представлені 160 екз. (21%): пластин — 110 екз. (15%), пластинок — 40 екз. (5%), мікропластин — 10 екз. (1,0%).

Техніку розщеплення характеризують 11 нуклеусів, два пренуклеуси та вісім нуклеоподібних уламків. Більшість нуклеусів одноплощадкові, чотири торцеві, три призматичні односторонні та один призматичний двосторонній на максимальній стадії утилізації (рис. 1, 7). Двоплощадкові нуклеуси представлені трьома екземплярами: два торцеві біповздовжні (рис. 1, 8) та один перпендикулярний біповздовжньо зустрічний. Необхідно відмітити, що більшість нуклеусів мають гладку площадку та виконані на плитчастій сировині.

Виробів із ретушню 36 (5,0% колекції). Найбільшу категорію складають ретушовані пластини та їхні уламки — 19 екз. (53%). Тронкованих пластин налічується три екземпляри (8,0%) — одна косотронкована та дві прямоотронковані. Тронкування виконано на дистальних частинах заготовок. Крім того, було знайдено кінцеву скребачку на пластині (рис. 1, 5) та скобель на масивному відщепі.

Оснащення металюї зброї представлене 12 предметами (33%) — шість вістрів і шість невизначених уламків. Вістря, своєю чергою, діляться на три категорії — латеральні, зі скошеним кінцем і білатеральні. Латеральні представлені 3 екз. (рис. 1, 1–2), що оформлені за допомогою крутої або напівкрутої ретуші по всьому краю заготовки. Два вістря зі скошеним кінцем — одне виконане на проксимальній частині довгої (11,6 см) пластини за допомогою напівкрутої ретуші, яка охоплює невелику частину заготовки (рис. 1, 6); інше виготовлене на

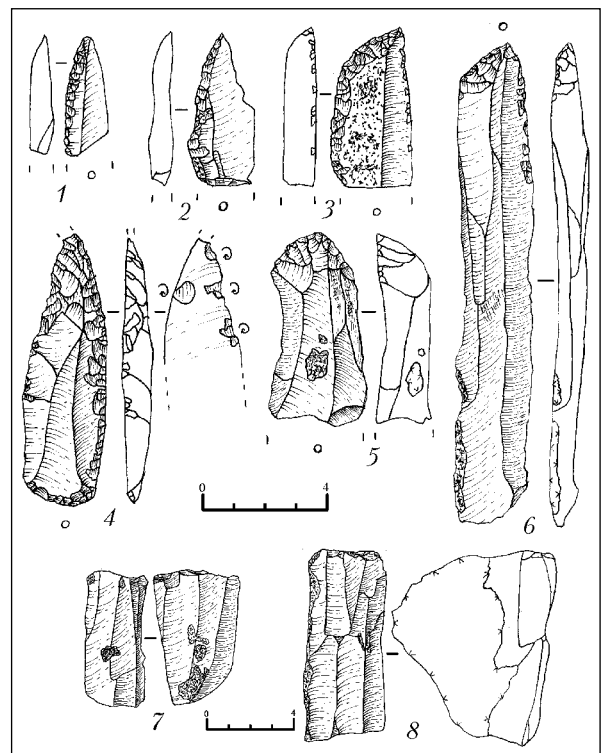

Рис. 1. Пушкарі I. Вироби з розкопу VII

дистальній частині уламка масивної пластини за допомогою напівкрутої ретуші по всьому краю заготовки (рис. 1, 3). Білатеральне вістря виконане на дистальній частині пластини, оформлене по одному краю за допомогою притупляючої ретуші, по іншому — напівкрутої (рис. 1, 4). Також ві-

стря має тронковану проксимальну частину та сліди макропошкодження.

Отже, роботи на цій ділянці пам'ятки є перспективними та потребують подальших досліджень. Зокрема, з метою з'ясування планіграфії поселення, обробки великої крем'яної та фауністичної колекцій.

ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОЛЬВІЇ

Ольвія є однією з найбільших пам'яток античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Перші практичні кроки з вивчення підводної частини міста були зроблені на початку XX ст. Б.В. Фармаковським, у середині століття роботи продовжили Б.В. Борисов, Б. Зюков, В.Д. Блаватський, К.К. Шилік і Б.Г. Федоров. Цей попередній етап заклали основу для систематичних підводно-археологічних робіт, які в 1971–1979 рр. провадилися під керівництвом С.Д. Крижицького. Згодом було ще декілька спроб проведення підводних досліджень і силами вітчизняних, і з залученням закордонних (з Італії та Польщі) аквалангістів. Проте ці експедиції характеризувалися несистематичністю та відсутністю чітких наукових програм.

Враховуючи останнє, в 2009 р. відділ античної археології ІА НАНУ за підтримки Департаменту підводної спадщини ІА НАНУ приймає рішення про створення Ольвійської підводно-археологічної експедиції.

У травні 2010 р. були проведені перші розвідкові роботи, метою яких, в першу чергу, було детальне ознайомлення із затопленою частиною пам'ятки. Завдання розвідки зводилися до картографування дна та створення плану сучасного стану затопленої частини городища.

У ході досліджень використовувалася така методика: в прибережній смузі були розміщені реперні точки через кожні 5,0 м, від яких чітко на схід були проведені 150-метрові паралельні трасувальні шнури під водою. Таким чином, підводна територія

була розбита на паралельні лінії (сектори). Трасувальні шнури через кожні 5,0 м також мали бірки з вказівкою метражу. Це, своєю чергою, сформувало перпендикулярні лінії, утворивши квадратну сітку для підводного орієнтування. Аквалангіст працював на кожній смузі та фіксував на планшетній дошці всі особливості дна та глибину. Загалом дані розвідки повністю збіглися з топографічним планом С.Д. Крижицького, зробленого на початку 1980-х рр., хоча попередні результати свідчать про те, що за цей час берегова смуга відступила на 10 м.

Для перевірки існування культурного шару на відстані 110 м від берега було закладено шурф 2,0 × 1,0 м. Потужність культурного шару склала всього 0,3 м, серед знахідок превалював матеріал перших століть н. е.

У липні в прибережній частині пам'ятки на ділянці «Кліф 2» були проведені дослідження «Підвалу II» з використанням методу відсічної дамби. 70 мішків з піском, загорнуті ззовні в щільний шар целофану, сформували периметр дамби. Вода з ділянки відкачувалася за допомогою мотопомпи. Після відкачування зовнішній вивід води був спрямований на промивання ґрунту з кожного нашарування розкопу в спеціальному коробі з металевої сітки, що забезпечило повну вибірку матеріалу з культурних нашарувань.

У цілому метод себе виправдав. За три тижні робіт був знятий шар на рівні 0,4–0,7 м, зроблені стратиграфічні розрізи, а промивання ґрунту дозволило вибрати найдрібніші фрагменти.

В.В. Вахонєєв

ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАВКОЛО СКЕЛЬ АДАЛАРИ

У 2010 р. Гурзуфська підводно-археологічна експедиція ДПС ІА НАН України продовжила дослідження навколо скель Адалари (сmt Гурзуф, АР Крим). Основні сили експедиції були зосереджені на проведенні візуальної розвідки легководолазами, зборі підйомного матеріалу та фото- і відеофіксації великих об'єктів (в першу чергу, якорів) на дні. Через постійне самовільне занурення в цьому районі місцевих дайвцентрів посилювався процес розграбовування відомих пам'яток району.

Експедиція здійснена за підтримки адміністрації МДЦ «Артек». За результатами попередніх досліджень встановлено, що в цьому районі розміщуються рештки не менше п'яти кораблів доби античності та середньовіччя.

Роботи 2010 р. зосереджено в північних від Адалар квадратах — в районі так зв. «третіх Адалар». Загальна площа розвідки складала 3000 м². Зафіксовано п'ять середньовічних якорів. Також оглянуто частину виявлених минулого року об'єктів (ступка, якір). До нововиявлених об'єктів прикріплялися буї, координати яких знімалися за допомогою GPS і згодом наносилися на карту досліджень.

Керамічний матеріал виявлено переважно в районі самої гряди. У декількох місцях зроблено шурфи для визначення потужності нанесених піщаних відкладень. Під водою було проведено збір лише характерних профільних частин. Стінки посудин оглядалися на наявність на них зображень, графіті тощо. Майже не знайдено керамічних фрагментів, що датуються античним часом. За попередніми даними, весь керамічний матеріал належить до VIII—IX та XIII—XIV ст. Серед кераміки значний відсоток пізньосередньовічних трапезундських амфор з високо піднятими ручками. Крім того, виявлено декілька цілих форм полив'яних мисок. Наявність великих фрагментів і цілих форм також свідчить про середньовічні корабельні аварії в цьому районі. Поряд на мису розташовувалося мале середньовічне укріплення, а значна кількість якорів пояснюється якірною стоянкою.

Матеріал, зібраний у ході експедиції, проходить стадію консервації та камеральної обробки. Загалом результати експедиції ще раз підтвердили перспективність району для підводних досліджень.

М.Ю. Вахтина, А.В. Буйских, П.Г. Столяренко, Е.А. Грицик

РАСКОПКИ ПОРФМИЯ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ

В 2010 г. совместная украинско-российская археологическая экспедиция (ИА НАН Украины—ИИМК РАН) проводила раскопки на городище Порфмий (Керчь, с. Жуковка). Было продолжено исследование культурных остатков на северном участке раскопа В (II). В восточной его части разбиты два квадрата общей площадью 50 м². В результате был исследован строительный комплекс, часть которого исследовалась в предыдущем сезоне, и уточнена его датировка. Обнаружена северная стена 3, ограничившая с севера помещение 1, длиной 3,82 м, шириной 0,65–0,67 м и максимально сохранившейся высотой 0,35 м.

Кладка сохранилась на высоту в два ряда камней — в основании уложены крупные камни, сверху был положен ряд более мелких камней. Размеры помещения 1 3,8 × 2,6 м. Материал, обнаруженный при расчистке помещений 1 и 2 строительного комплекса 1, подтвердил датировку комплекса IV в. до н. э. Среди материалов раскопок отметим фрагмент небольшой архаистической терракотовой статуэтки сидящей на троне богини. Восточная часть строительного комплекса 1 оказалась нарушена окопом времен Второй мировой войны, прослеженным по всей площади раскопа. Его ширина 1,5–1,6 м.

Рис. Некрополь Порфмия. Камера склепа 7 (вид с севера)

В центральной части раскопа выявлены два крупных хорошо обработанных рустованных блока из светлого известняка, уложенных под прямым углом, длиной 1,37 м, шириной до 0,7 м и высотой 0,3—0,4 м. Рустованные блоки оказались уложены на специально подготовленную поверхность — в основании прослежена подсыпка из белесоватого щебня. Материал, полученный в результате разборки культурного слоя в основании блоков, позволяет отнести конструкцию, частью которой они некогда являлись, к IV в. до н. э. Скорее всего, это небольшой прямоугольный алтарь, часть которого была утрачена еще в древности.

В процессе раскопок удалось уточнить трассу северной оборонительной стены города эллинистического времени. Зачищены участки развалов стен, мощностью до 2,5 м, исследовано основание стен — прослежены их котлованы на протяжении 15,8 м по трассе восток—запад. Стены возводились на подсыпке из более мелких камней. В северо-восточной части раскопа зачищен развал крупных блоков мшанкового известняка, позволяющий предположить наличие здесь северо-восточной угловой башни.

На участке некрополя, расположенного к западу от городища, велись охранно-спасательные работы. Были раскрыты эллинистический склеп 7, потревоженный грабителями, и грунтовая могила 3. Склеп 7 ориентирован по линии восток—запад и со-

стоял из дромоса и погребальной камеры. Пол камеры был вымощен каменными плитами, пол дромоса — земляной. Камера склепа, внутренними размерами 2,08 × 1,48 м, сложена из крупных плит известняка, сохранившихся на один ряд в высоту (рис.). Его северная стена полностью разрушена траншеей времени Второй мировой войны. На полу камеры были расчищены кости ног, по меньшей мере, трех костяков, многочисленные фрагменты костей были найдены во время расчистки склепа. Положение сохранившихся останков показывает, что погребенные имели восточную ориентировку. В заполнении камеры найдены фрагментированная «мегарская» чаша с орнаментом из ов под краем, небольшая красноглиняная ойнохоя, красноглиняный лагинос со светлой обмазкой, фрагменты бронзовой фибулы, бусины синего и зеленого стекла. При расчистке дромоса был найден фрагмент боспорской черепицы с частью клейма.

Грунтовая могила 3, раскрытая на расстоянии 6,5 м к юго-западу от склепа 7, была почти полностью уничтожена грабительскими раскопками. Могила находилась на глубине 0,7 м от современной поверхности, границы могильной ямы проследить не удалось. Она содержала несколько мелких детских костей, крупные и мелкие пастовые бусины. По окончании работ все открытые на некрополе объекты были засыпаны грунтом.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ ГОРИ БІЛЯ с-ща ЛЮБЕЧ РІПКИНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛ.

Любецька археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка протягом липня—вересня 2010 р. провела дослідження на Замковій (Мазепиній) Горі біля смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Замкова Гора знаходиться у центрі селища, на високому (до 36 м над рівнем заплави) та крутому останці (площею 110 × 31–45 м) лівого берега Дніпра, що витягнутий довгою віссю у напрямку південний захід—північний схід. Більша частина городища розкопана протягом 1957–1960 рр. Південно-Руською експедицією під керівництвом Б.О. Рибаківа.

2010 р. двома розкопками (загальною площею 200 м²) досліджено північно-східну ділянку Замкової Гори. Потужний культурний шар, завтовшки 0,8–1,0 м ближче до центру городища і до 3,0 м на схилах, містив нечисленні фрагменти кераміки епохи бронзи, раннього залізного віку та ранніх слов'ян. Основні культурні нашарування датуються XII–XIII ст. З дослідженої ділянки також походить керамічний і речовий матеріал XIV–XVIII ст. На північному краю тераси виявлено залишки оборонних споруд XVI–XVII ст. у вигляді парних (на відстані 2,0 м) потужних дубових стовпів, вкопаних через 2,0–2,5 м один від одного.

У культурному шарі та материкі зафіксовано 11 споруд і 12 ям різного часу та призначення. На підставі речового та керамічного матеріалу дев'ять споруд датуються кінцем XII — першою половиною XIII ст., інші дві — XVIII ст. Чотири споруди (2, 4, 5, 11) кінця XII — першої половини XIII ст. — прямокутні підкліті наземних будівель зі стовповою та зрубною конструкціями стін, орієнтованих за сторонами світу. У двох з них (2 та 4)

у верхніх шарах заповнення виявлено печі (у вигляді розвалів). Усі давньоруські споруди загинули внаслідок пожежі, яку на підставі знайденого речового та керамічного матеріалу, можна датувати серединою XIII ст. У заповненні двох ям виявлено фрагменти кераміки роменської культури.

Серед знахідок варто відзначити два новгородські злитки срібла, що походять з котловану будівлі 10, яка датується кінцем XII — першою половиною XIII ст. Вони лежали поряд і, ймовірно, були сховані за дерев'яну обшивку стінок споруди. У будівлі 11 та в культурному шарі поряд з нею знайдено чотири кам'яні ливарні форми для виготовлення ювелірних виробів (рис.). У будівлях і культурному шарі навколо будівлі 11 знайдено два цілі та кілька уламків тиглів. Серед інших знахідок — висла печатка, мідні пізньосередньовічні монети, предмети особистого благочестя, фрагменти церковного начиння, одна ціла та дві фрагментовані сокири, вістря стріл, різноманітний побутовий інвентар, прикраси, численні фрагменти скляних браслетів тощо. Досліджено також два цілі та кілька десятків фрагментованих жорен, виготовлених з пірофіліту, туфу та інших порід каменю.

На дослідженій ділянці зафіксовано залишки 17 ґрунтових безінвентарних поховань різного ступеня збереженості. Частина поховань зруйнована ще за давньоруської доби — під час бурхливого будівництва на цій ділянці наприкінці XII — у першій половині XIII ст., а деякі — внаслідок пізніших пошкоджень культурного шару. Зафіксовані *in situ* поховання розміщені випростано на спині головою на захід, зі складеними руками в районі грудей, живота або тазу. Ці поховання,

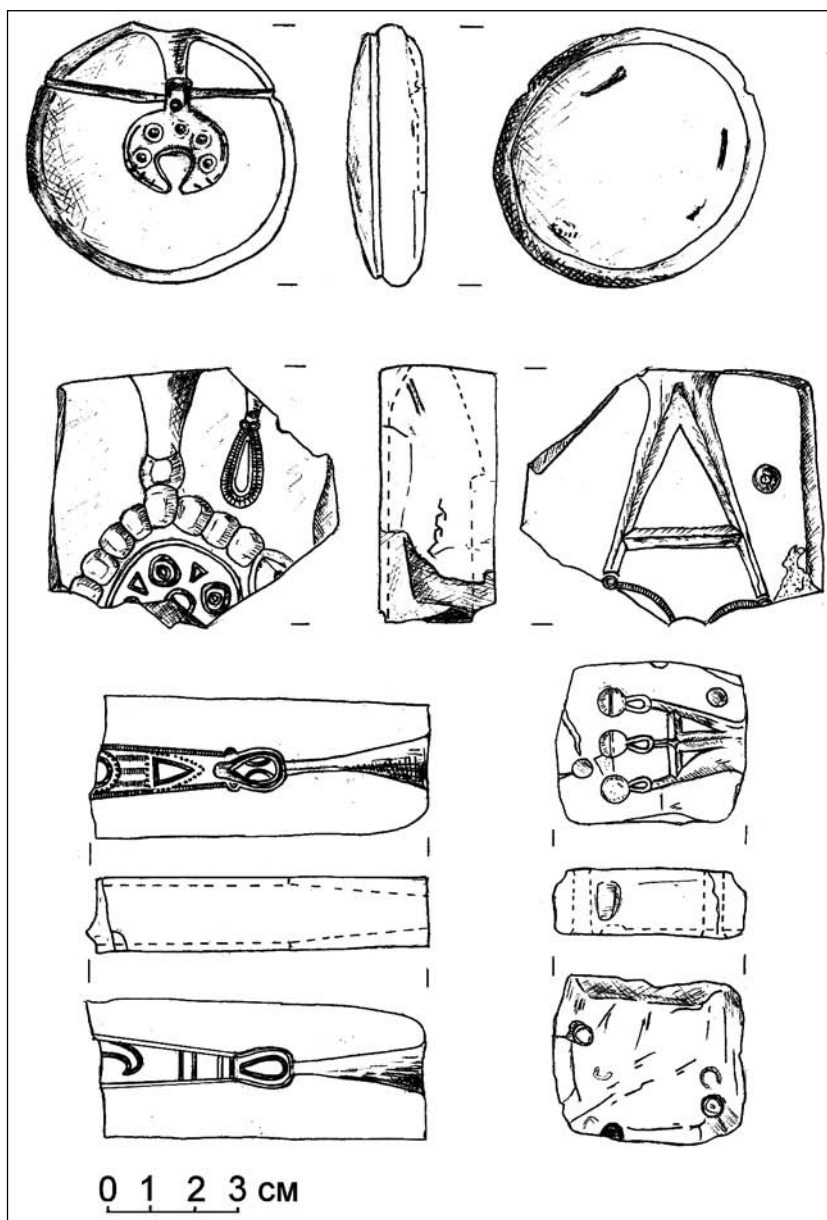

Рис. Ливарні форми із Замкової Гори біля с-ща Любеч

ймовірно, є частиною християнського кладовища XII ст., дослідженого Б.О. Рибаківим.

Отже, обстежено два городища в смт Любеч — Монастирище та Онуфрієв скит. На першому з них завдяки шурфуванню та збо-

рів підйомного матеріалу уточнено датування. Культурні нашарування на ньому містять матеріали роменської культури, давньоруського часу (XII—XIII ст.), XVII—XIX ст. та середини XX ст.

Л.І. Виногородська, П.А. Болтанюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО БАСТІОНУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ

У 2010 р. продовжено дослідження на території Північного бастіону замку в м. Кам'янець-Подільський. Метою досліджень було простеження стратиграфії культурних нашарувань для проведення подальших робіт з реконструкції Північного бастіону та використання об'єкта для екскурсійної діяльності. У результаті розкопок отримано цікаві матеріали для вивчення історичної топографії замку та хронології його нашарувань.

Поперечний стратиграфічний перетин західної частини Північного бастіону показав, що материкова скеля має достатньо крутий природний нахил у північному напрямку від муру до урвища (пониження материка вздовж 10 м траншеї утворювало перепад на 5 м) і використовувалася, мабуть, для оборони вже з давніх часів. Поверх скелі спостерігається давнє нашарування чорного гумусу завтовшки до 1,0 м, в якому траплялися матеріали трипільської (IV—III тис. до н. е.) та чорноліської (VIII—VII ст. до н. е.) культур. До цього шару належать дві видовбані в скелі траншеї під дерев'яний паркан і його підпори, які, можливо, відігравали роль укріплення або затримували від осипання ґрунт зі схилів. Над ним простежувався щільний шар кінця XII—XIII ст., завтовшки до 0,2 м, над яким розміщувався рихлий темний шар XIV — початку XVI ст. (датувався монетами кінця XIV — початку XV ст.), потужністю 0,6—0,8 м, насичений значною кількістю фрагментів кераміки, залізних виробів, арбалетних болтів і кісток тварин. Поверх нього здійснена підсипка під бастіон XVIII ст., яка частково зрізала середньовічні нашарування. У другій траншеї, що закладена ближче до підземного переходу, на валоподібному підвищенні попередніх нашарувань

знаходився шар кінця XII—XIII ст. (завтовшки 0,2—0,3 м), що був насичений значною кількістю уламків кераміки цього періоду (рис. 1). Найбільше скупчення кераміки спостерігалось із зовнішнього боку підвищення, що, вірогідно, вказує на нівелювання поверхні городища після певної руйнації й викидання з його площі потрощеної кераміки поза межі валу.

В обох траншеях на рівні материка відкриті залишки давньої дороги, що проходила вздовж муру замку до проїзду в Лянцкоронській башті, яка, мабуть, виконувала функцію митниці. Через башту вела дорога до міста. Ця дорога була врізана в давньоруський і трипільський шари до материкової жорстви (рис. 1, 2). Один її бік входив під відмостку кам'яної стіни XVI ст. Дорога була викладена дрібним і середніх розмірів камінням на земляно-глиняній підстилці (рис. 1). Під час будівництва кам'яного муру вона була засипана, денна поверхня піднята до рівня відмостки, в якій було влаштовано водостік. Для перебудови північного схилу під Північний бастіон (наприкінці XVIII ст.) він був підсипаний до рівня відмостки, а на відстані 10 м від кам'яного муру — зроблено підпірну стінку-мур, яка нижнім краєм доходила до рівня зробленої І. Претвичем дороги. Це добре видно на стратиграфічних перетинах траншей 2008 і 2010 рр.

Крім цього, закладено шурф біля західного муру Північного бастіону, в районі згаданої в джерелах старої башти «Рожанка» — для виявлення наявності споруд. Зафіксовано фрагмент нашарувань XIV—XV ст. зі зотлілими дерев'яними конструкціями, що, мабуть, належать до періоду існування цієї дерев'яної башти.

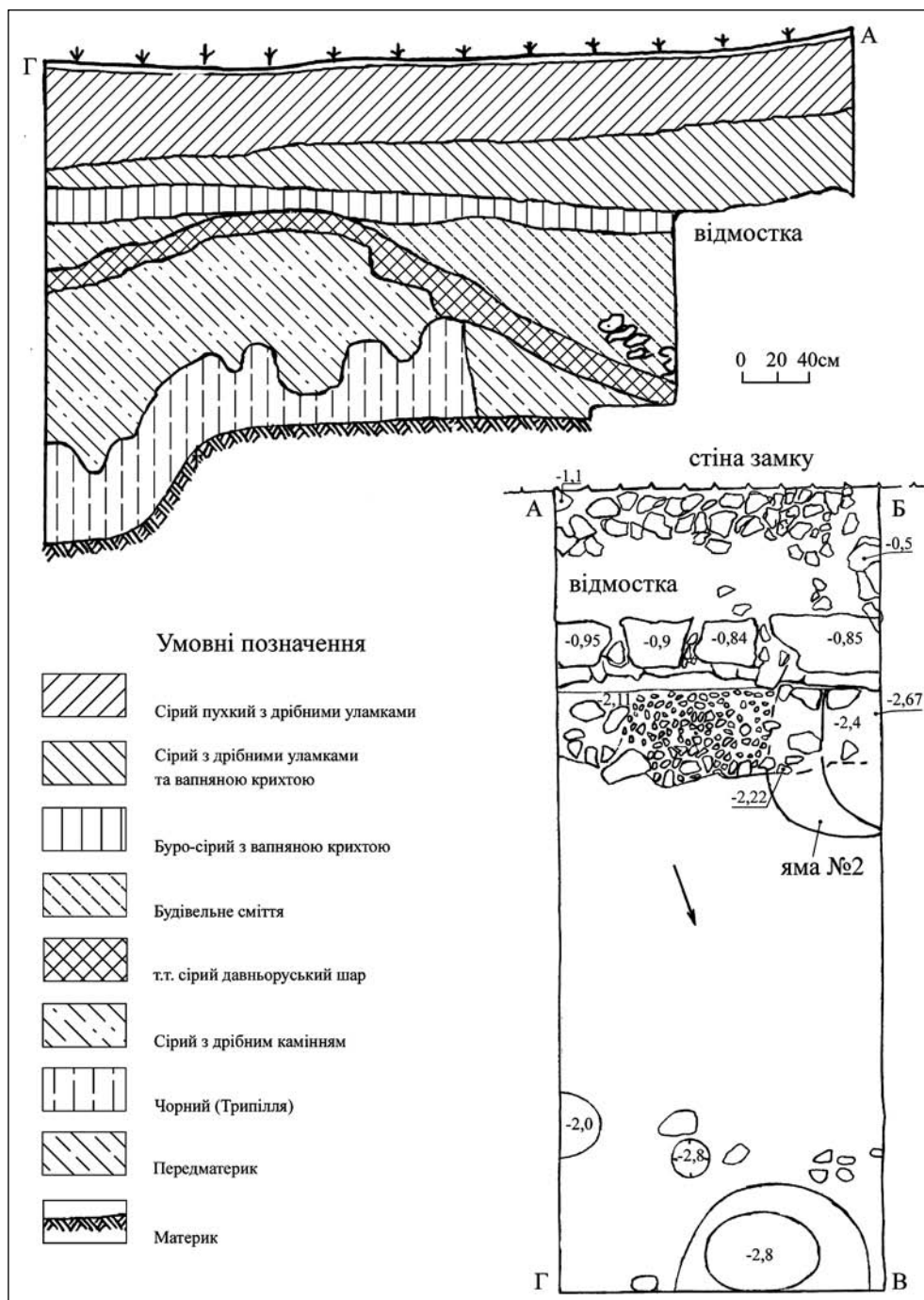

Рис. 1. Замок. Північний бастион. Розкоп 2. План та стратиграфія східної стінки

Отже, у часи трипільської та чорноліської культур на території замку існували поселення, які, швидше за все, були укріплені. В епоху Середньовіччя територія бастиону

була окраїною замку, так як до його будівництва тут був схил у бік урвища. Можливо, у давньоруський час на частині його площі розміщувалися земляні укріплення.

Н.И. Винокуров, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ АРТЕЗИАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В КРЫМСКОМ ПРИАЗОВЬЕ

В 2010 г. Артезианская экспедиция продолжила планомерные раскопки на территории Ленинского р-на АР Крым. Работы были вынужденно сконцентрированы на городище Артезиан, где в межсезонье произошло очередное масштабное ограбление культурного слоя античного времени. Более 9,5 тыс. м³ богатого находками культурного слоя погибли, а артефакты расхищены. Программу запланированных охранно-спасательных работ вне городища Артезиан пришлось существенно сократить.

На городище Артезиан продолжались охранно-спасательные работы на центральном участке на площади около 400 м². Здесь грабителями уничтожен культурный слой площадью более 700 м². Особенно пострадал

при этом уникальный слой пожара боспоримской войны 44/45 г., мощностью до 1,2—2,4 м, с целыми и фрагментированными артефактами (терракотовыми фигурками, керамикой, монетами, изделиями из металлов и кости) и кальцинированными костями животных и людей. В ходе раскопок вскрыты слои античного времени и связанные с ними строительные остатки плохой сохранности, в основном I—IV вв. (рис. 1).

Выявлены культурные напластования и строительные остатки трех хронологических горизонтов существования городища: конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., I—II вв. и III — начала IV вв. (рис. 2). Все античные строительные остатки сильно повреждены перекопами средневекового и нового времени. К первым

Рис. 1. Позднеантичные строительные остатки, открытые на восточной прирезке раскопа III. Вид с юго-юго-востока

двум периодам на раскопе III относятся несколько террас, укрепленных подпорными стенами, хранилища с ямами из-под вкопанных пифосов и амфор, фундаменты крепостных сооружений «Цитадели». В насыпи террас обнаружены многочисленные ямные пятна, связанные с хозяйственно-жилыми постройками рубежа — начала I в. н. э.

Наиболее интересным объектом оказался раскопанный в отчетном году проход к башне поздней Цитадели второй половины I в. Он был оформлен несколькими каменными ступенями. Ширина проема — 1,5 м. В непосредственной близости от него, на дне хозяйственной ямы, обнаружена архитектурная деталь (храма?): массивная симадорического ордера из плотного серо-белого известняка. На ее поверхности остались следы подтесов, указывающие на вторичное использование детали.

Фундаменты крепостных стен поздней Цитадели почти полностью выбраны в древности, остались лишь отдельные камни и незначительные фрагменты бутовой кладки основания. Ширина траншей под фундамент внешних стен достигала 3,0 м. Трасса стен четко читалась в культурном слое и материковом грунте по траншеям выборок, которые были направлены к котлованам на месте выборок угловых башен Цитадели. Внутри поздней Цитадели выявлено несколько стен первой половины II—III вв. Они отличались сравнительно небрежной кладкой и заметными деформациями.

На площади более 80 м² удалось расчистить известковый пол внутреннего двора крепости, обрамлявший прямоугольный алтарь (рис. 3). Конструкция его осталась неизвестной, так как он был полностью выбран. Размер (4,00 × 4,35 м) и форма алтаря реконструируются по выборке в полу. Обломки мраморной облицовки алтаря были найдены в 30—50 м южнее на втором раскопе пять лет назад. Рядом на известковом полу в слое разрушения II—III вв. выявлен обломок алтарика или давилки из серо-белого мрамора. Пол сильно пострадал от просадок в ходе землетрясения конца III в. После разрушения известковый пол не ремонтировали, как и стены Цитадели, которые были выбраны. Их фундаменты послужили основанием террас под жилую застройку. Известковый пол двора перекрыт сnivelированным слоем разрушения, поверх которого отложился золистый слой с несколькими прослойками желтой глины и строительных отесов, образованный после конца III—IV вв. С ним связана целая серия ям от вкопанных сосудов и многочисленные забутованные большие ямы для хранения зерна, глубиной до 3,0—6,0 м, грушевидной или колоколовидной в разрезе формы, с каменными горловинами. В ямах найдено большое количество палеокарпологического материала — карбонизированные зерна пшеницы, ячменя, проса. Здесь в конце III—IV вв. располагались хозяйственные постройки. Внутри построек под легкими навесами располагались десятки пифосов для

Рис. 2. Фундаменты помещений и строительные остатки, открытые на восточной прирезке раскопа III. Вид с севера

Рис. 3. Выборка алтаря, отмеченная известковым полом, во дворе поздней Цитадели второй половины I в. Вид с северо-востока

хранения припасов. В ходе ряда перестроек уровень жилых горизонтов поднимался, а пифосы выкапывались и перемещались. Несколько растрескавшихся днищ и тулов пифосов находились *in situ* на дне ям. Судя по внешнему виду, пифосы неоднократно ремонтировались с помощью железных и свинцовых скоб.

Позднеантичный слой возник в результате разрушения и постепенного запустения, когда жизнь на исследуемых участках античного городища полностью прекратилась. Этот слой, содержащий хронологически неоднородный материал (амфоры рубежа н. э., I—III вв. и изредка фрагменты амфор IV в.), датируется по позднему материалу концом III—IV вв.

Наиболее поздним объектом было захоронение молодой женщины, расчищенное при стыковке двух раскопов. Погребение средневековое и, за исключением нескольких совершенно распавшихся стеклянных бусин, безынвентарное.

В перспективных планах экспедиции — раскопки некрополя и городища Багерово-Северное, Тасуново и исследование прибрежной полосы городища Золотое-берег, размываемой прибором.

С.Ю. Внуков

РАБОТЫ НА ГОРОДИЩЕ КАРА-ТОБЕ

В 2010 г. отдельный Кара-Тобинский отряд продолжил многолетние стационарные раскопки городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Северо-Западном Крыму¹. Работы велись в центральной части городища вокруг Центральной башни крепости митридатовского времени. Основной задачей исследований была разборка сырцовых завалов над сооружениями греческого Центрального строительного комплекса к югу и юго-западу от башни для изучения перекрытых ими помещений первого строительного периода (конец II — первая треть I в. до н. э.). Также продолжено исследование скифского жилищно-хозяйственного комплекса, занимавшего северо-восточный угол скифской цитадели и раскрытие северной стены второго строительного периода (середина I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). Раскопки велись на двух основных участках: 1) к югу и юго-западу от Центральной башни городища; 2) к северу и северо-востоку от нее. При этом на южном участке основное внимание уделялось греческим напластованиям, на северном — более поздним скифским. Общая исследованная площадь составила около 260 м², из них на 210 м² велись исследования, вновь прирезанная площадь — всего 50 м².

К юго-западу от Центральной башни на всю ширину был раскрыт небольшой сохранившийся южный участок помещения 69. Оно входит во второй внешний ряд западных помещений Центрального строительного комплекса. Этот ряд, как и внешний ряд восточных помещений, был пристроен после сооружения башни и помещений внутренних

рядов Центрального комплекса. Подошвы стен всех пристроенных помещений были немного впущены в культурный слой и залежали на поверхности материка. Раскрытие на всю ширину помещения 69 позволило определить протяженность всего комплекса по оси запад—восток, которая составила около 31 м.

На участке к югу от башни продолжены исследования на двух раскопах на линиях продолжения к югу западного и восточного рядов помещений Центрального строительного комплекса. В результате под слоем сырцовых завалов выявлены два новых помещения 70 и 71. Первое продолжало к югу первый внутренний ряд западных помещений комплекса. Его южная стена перекрыта южной стеной скифской цитадели, поэтому помещение раскрыто не полностью. Тем не менее, можно определить, что оно было длиннее, чем расположенные севернее стандартные помещения того же ряда, исследовавшиеся в прежние годы. Подошвы его стен до 0,15 м впущены в материк, как и у всех ранних сооружений Центрального комплекса. В помещении 70 раскрыт глинобитный пол, намазанный на материк, и остатки обычного глиняного столика в центре. Заполнение помещения — мощный слой сырцового завала, залежавшего непосредственно на полу. Несомненно, верхние части стен комплекса были сырцовыми. Находок над полом немного и они случайны. Из фрагментов, втоптаных в него, удалось собрать только лепной горшок.

Помещений второго внешнего ряда к западу от описаного не обнаружено. Здесь на

¹ Работы велись при финансовой поддержке РГНФ в рамках полевого проекта «Археологические исследования античных памятников в Евпатории» № 10-01-18051е.

уровне первого строительного периода залегают золистые мусорные слои. Это свидетельствует о том, что внешний ряд западных помещений Центрального строительного комплекса был значительно короче, и площадь к западу от помещения 70 в это время оставалась незастроенной.

На линии продолжения к югу внутреннего ряда восточных помещений комплекса раскрыто помещение 71. Оно оконтурено полностью. Это помещение в два раза длиннее помещений 31₁ и 31₂, расположенных в том же ряду севернее. Его стены частично разобраны в древности. Выявлено два жилых уровня. Защищенный верхний пол был глинобитным. На нем, в северо-восточном углу помещения, открыта глиняная печька, сложенная из сырцовых блоков. Нижний уровень был, как и в соседнем помещении 31₂, отмечен вымосткой, которая пока не раскрыта. Помещение 71 также заполнял сырцовый завал. В его нижней части встречался камышовый тлен от покрытия крыши. Завал был прорезан выборками западной и восточной стен помещения, в заполнении которых встречаются прослойки чистой золы. Особо выразительных находок на верхнем полу помещения не обнаружено, за исключением археологически целой мегарской чаши малоазиатского производства.

С востока к нему примыкало довольно обширное помещение 52 второго внешнего ряда восточных помещений комплекса. Как и на западе, этот внешний ряд был пристроен позже к внутренним помещениям восточного ряда. Помещение 52, по всей видимости, представляло собой мощеный двор. В 2010 г. раскрыта его западная часть вдоль помещения 71. В целом оно должно не менее чем вдвое превышать по площади помещение 71. Его заполнение — мешаный слой рушенного суглинка с золой мусорного происхождения.

К западу от помещения 71 раскрыт небольшой участок Центрального двора комплекса. Здесь полностью сохранилась плотная вымостка, перекрывавшая некогда весь двор. Ее подошва залегает в нескольких сантиметрах над материком в слое суглинка с золой, а поверхность находится практически на уровне верхнего пола в помещении 71. Видимо, она соответствует верхнему жилому уровню в этом помещении.

Отложения на площади двора резко отличаются. Это суглинок с различным содержа-

нием золы слоистой структуры. Они образовались в результате постепенного нарастания мусорного слоя на площади двора. В нем, на камнях вымостки, была обнаружена верхняя часть крупной амфоры конца II — начала I вв. до н. э. пелопоннесского (?) производства.

Таким образом, в результате работ к югу от башни была уточнена планировка южной части Центрального строительного комплекса конца II — первой трети I вв. до н. э. Его южная граница еще не выявлена. Общая раскрытая протяженность комплекса по оси север—юг составила более 29 м.

Помимо этого на участке к северо-востоку от Центральной башни были разобраны полы помещений 59 и 68, которые относятся к внешнему ряду восточных помещений Центрального строительного комплекса. Они были построены в конце первого строительного периода (горизонт 1б — первая треть I в. до н. э.). Под ними открыты полы и невыразительные остатки выборок стен помещений 62 и 73 строительного горизонта 1а, полностью разобранных при перестройке Центрального комплекса. Они также входили во второй внешний ряд восточных помещений этого комплекса. Их размеры оказались значительно меньше, чем у помещений, расположенных в этом ряду южнее. Глинобитные полы ранних помещений были намазаны непосредственно на материк. В северо-восточной углу помещения 73 выявлены следы полностью разрушенной печи.

Между полами горизонтов 1а и 1б здесь залегал мешаный слой суглинка с золой толщиной 0,2—0,3 м. В нем встречены отпечатки и тлен камыша от перекрытия помещений. Видимо, этот слой образовался при разборке ранних помещений на участке. Материала с полов помещений 62 и 73 немного и он мало выразителен. Часть его была втоптана в глиняный пол.

Для полного раскрытия скифского жилищно-хозяйственного комплекса к северу от Центральной башни была прирезана новая площадь в виде полосы из четырех полуквадратов. В ней был раскрыт восточный отрезок северной стены скифской «цитадели». Это позволило оконтурить со всех сторон эту цитадель. Она имеет практически квадратную форму, ее внешние размеры составляют около 35 × 35 м. Продолжавшая использоваться башня греческой крепости располагалась в ее центре. Вдоль четырех стен башни распола-

гались проходы-«улицы», разделявшие внутреннее пространство на кварталы. Значительные отрезки стен цитадели, в том числе и ее северо-восточный угол, были разобраны в древности и прослеживались по следам выборок. Восточный отрезок кладки северной стены цитадели раскрыт не на всю высоту. В нем фиксируются разновременные перестройки. В целом по характеру кладки северная стена цитадели аналогична другим ее стенам.

В северо-восточном углу цитадели в 2010 г. продолжалось исследование скифского жилищно-хозяйственного комплекса второго строительного периода (середина I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). Было раскрыто новое помещение 72, доследовались помещения 74, 66, 61 и двор (помещение 64). На этом участке четко выделяются два строительных горизонта (2а и 2б). В отличие от скифского комплекса в юго-западном углу цитадели, сохранявшем основы своей планировки на протяжении всего второго строительного периода, рассматриваемый участок однажды кардинально перепланировался. Из построек раннего горизонта здесь раскрыта только южная часть помещения 61, имевшего глинобитный пол. Оно перекрыто строительным комплексом горизонта 2б (конец I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.), который занимает всю площадь между Северной скифской улицей и северной стеной цитадели. Он состоял из длинного мощеного двора (помещение 64), вытянутого вдоль улицы. К северу от двора располагались не менее трех помещений, примыкавших к стене (66, 72 и 74). В помещениях 72, 66 и во дворе прослежено по два жилых уровня. В 2010 г. в первом раскрыт верхний уровень, в остальных — нижний. В помещении 66 это был глинобитный пол с остатками глиняного столика в центре. Этот жилой уровень в данном помещении погиб в несильном пожаре. Заполнение помещения — тяжелый пылевидный слой с примесью золы в нижней части. Находки в нем случайны. Особо следует отметить каменную ступу, обнаруженную в соседнем помещении 72. Учитывая найденные в прошлом году во дворе этого же комплекса целые и фрагментированные жернова ручных мельниц, можно полагать, что

все это указывает на специализацию хозяйства его обитателей.

На северном участке также был раскрыт новый уровень скифской Северной улицы. Интересно, что на заключительном этапе функционирования горизонта 2а поверхность улицы имела заметный уклон к югу, в сторону башни. Для выравнивания поверхности в какой-то момент была сделана ее подрезка, а вдоль северной границы улицы сооружена примитивная невысокая подпорная стенка.

К востоку от описанного скифского комплекса, за восточной стеной цитадели была выбрана очередная круглая скифская землянка 17. Она имела стандартные размеры (диаметр около 3,0 м, глубина около 1,0 м) и конструкцию с невысокой ступенькой вдоль стенок. Ее боковая поверхность обложена камнями и сырцовыми блоками. Как и большинство других землянок на городище, она была преднамеренно засыпана грунтом. Из находок можно отметить детскую примитивную глиняную поделку-фигурку в виде какого-то животного (собаки?). Она была смята, после чего случайно попала в огонь и обожглась. Землянка датируется второй четвертью I в.

Помимо этого, на городище было выбрано 10 разновременных зерновых ям глубиной до 3,0 м, повторно использовавшихся для сброса мусора.

Выдающихся находок за отчетный сезон на городище немного. Можно отметить две бронзовые монеты Херсонеса (180—170 гг. до н. э.) и г. Кимы. Они происходят из слоев функционирования или разрушения сооружений первого строительного периода. Примечательны также железная трехлопастная черешковая стрела, 14 клейм на ручках родосских, книдских, фасосской, херсонесских (в т. ч. с именем неизвестного ранее астинома) амфор, несколько дипинти и граффити и др. Среди последних следует выделить граффито-метку на стенке синопской амфоры типа Син IVa в виде сарматской тамги.

В результате работ 2010 г. на городище Кара-Тобе были получены новые важные данные по планировочной структуре и периодизации памятника на греческом и скифском этапах его истории.

С.О. Воронов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ БІЛЯ ПІВДЕННОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АР КРИМ

Підводно-археологічна експедиція ДПС ІА НАНУ виконала обстеження об'єкта підводної спадщини №2086 п/а («Фороський корабель»). Роботи провадилися в умовах субліторалі Чорного моря на глибині 126 м. У ході дослідження телекерованим підводним апаратом «Софокл-1» і легководолазами проведено картографування та обмір пам'ятки. Підводні роботи здійснювали О.О. Спіридонов (Україна), А.В. Биков (Російська Федерація), О.Л. Бондар (Україна), Є.М. Комко (Україна), М. Робсон (Великобританія). Нововідкритий об'єкт підводної культурної спадщини України взято на державний облік. Місце його розташування виведено з господарської діяльності (заборонено зупинки суден).

Роботи здійснено в складних підводних умовах. Підводно-археологічні дослідження на такій глибині за участю дайверів проводяться вперше в історії міжнародної наукової практики.

З центральної частини корабля на поверхню піднято дві середньовічні амфори. Одна — велика грушоподібна з дугоподібними ручками, інша — точно не класифікована.

Велика грушоподібна амфора має коротке горло без вінця. Ручки овальні в розрізі. Корпус має рифлення, у верхній частині вкритий світлим ангобом. Дно округле. Тісто червоного кольору різних відтінків. Датується

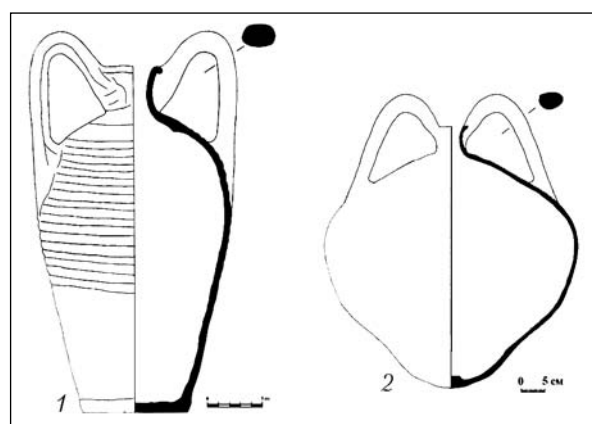

Рис. 1. 1 — мала амфора; 2 — грушоподібна амфора з дугоподібними ручками

Х—ХІV ст. Фрагменти таких амфор трапляються на пам'ятках узбережжя Середземного та Чорного морів. У Чорному морі раніше були виявлені фрагменти подібних посудин у Новосвітській бухті (АР Крим). Вони класифікуються як тип 62 — Hayes; клас 45 та тип 4 — Günsenin.

Протягом досліджень фахівці ДПС Інституту археології НАНУ здобули високу кваліфікацію в експлуатації найсучасніших пошукових приладів і підводної робототехніки. Результати експедиції внесли доповнення до Реєстру підводної спадщини України та до підводно-археологічної карти держави.

А.М. Гавінський

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЄ НА ІВАНО-ФРАНКІВщині

У 2010 р. продовжувалися дослідження багатощарового поселення Середнє І. Воно розташоване в однойменному с. Івано-Франківської обл., Калуського р-ну в уроч. Середнянська Гора. Займає продовгуватий пагорб (заввишки 330 м над рівнем моря та розмірами 150 × 350 м), що витягнутий по лінії захід—схід і в цьому ж напрямку має помірне пониження схилу. З південного та західного його боку простягається широка заплава р. Болохівки.

Місцем для досліджень обрано найвищу крайню (західну) ділянку пагорба, яка мала вигляд майдану округлої форми, діаметром близько 150 м. У результаті розкрито площу 1100 м². Стратиграфія залягання ґрунтів була такою: до глибини 5,0–7,0 см — дерн; до 35 см — орний шар сірого кольору; до 55 см — непорушений шар темно-сірого кольору; нижче — материк — лес жовтого кольору.

На рівні материка, на глибині 60 см від поверхні, зафіксовано низку об'єктів. Найбільшим з них був рів із матеріалами гальштатського часу. У плані він напівокруглої форми, зорієнтований з північного сходу на південний захід, завширшки 2,0 м, завдовжки в межах розкопу 42 м та завглибшки 0,8 м. На рівні материкової жовтої глини об'єкт виділявся заповненням сірого кольору, по периметру якого проходила смуга завширшки до 40 см з інтенсивнішим насиченням ґрунту чорного кольору. У перетині стінки напівокруглі, нахилені до середини, дно рівне. У заповненні знайдено понад 30 уламків кераміки, два з яких можна віднести до доби енеоліту, інші — до раннього залізного віку.

Вздовж східної зовнішньої сторони рову, за 2,0 м від нього, проходив менший ровик у

вигляді пасма ґрунту темно-сірого кольору завширшки 20–40 см. У поперечному перетині він мав прямі або ледь нахилені до середини стінки та рівне дно глибиною 20–30 см. У його заповненні траплялося каміння більших розмірів і окремі фрагменти кераміки. Очевидно, в ровик вкладалися дерев'яні колоди, утворюючи захисну лінію-частокіл.

За 7,0 м на північ від початку рову зафіксовано об'єкт аналогічної форми. Простір між ровами можна трактувати як вхід на поселення. У цьому ж місці виявлено сліди від потужних стовпів діаметрами 40 см, що, ймовірно, були конструктивними елементами «брами». Аналогічний вхід з брамою відомий на поселенні ранньогальштатського періоду в Бикові на Дрогобиччині.

Наступним етапом було з'ясування ситуації у центральній частині майдану. Розкопом розмірами 10 × 10 м та траншеєю 40 × 2,5 м охоплено майже всю його площу по лінії захід—схід. Тут зафіксовано 10 слідів від стовпових ям діаметрами 20–30 см та завглибшки 15–35 см. Окремі з них утворювали прямі лінії та прямокутні кути, які можуть бути залишками наземних споруд стовпової конструкції. Також кілька траншей закладено із зовнішнього боку рову (вздовж усього пагорба) по лінії схід—захід. Жодних об'єктів чи знахідок не виявлено.

Таким чином, у результаті досліджень отримано дані про поселення укріпленого типу, захищене ровом і дерев'яною загородою-частокілом, із в'їздом у центральній частині. Виявлена тут кераміка має близькі аналогії з матеріалами ранньогальштатського періоду українського Прикарпаття, зокрема, з подібної пам'ятки Биків, яка, згідно з аналізами на С¹⁴, датується другою половиною Х ст. до н. е.

Попередньо цим часом можна датувати й поселення в Середньому.

Крім об'єктів і знахідок гальштатського часу, на пам'ятці виявлено крем'яні вироби

свідерської культури фінального палеоліту, кераміку культури лійчастого посуду IV—III тис. до н. е. та культури шнурової кераміки доби бронзового віку.

А.В. Гаврилов

РАБОТЫ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ КРЫМСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В отчетном году проведены работы на трех памятниках Юго-Восточного Крыма. Исследования не финансировались и проводились силами студентов-добровольцев, поэтому объем их невелик.

В мае 2010 г. при обследовании античных селищ в окрестностях с. Новопокровки Кировского р-на АР Крым было выявлено, что непосредственно по территории античного поселения Новопокровка 3 (рядом с раскопом 2004 г.) с помощью землеройной техники была проложена траншея газопровода. В результате этих работ на территории памятника был уничтожен культурный слой на площади 75 м². О данном нарушении был составлен соответствующий акт и направлен в Рескомитет АР Крым по охране культурного наследия, который направил его в прокуратуру Кировского р-на. Однако никаких мер по данному нарушению Закона «Об охране культурного наследия» и факту уничтожения части античного поселения не было принято. Поскольку ветка газопровода имеет свою охранную зону шириной около 6 м, то соответствующая часть поселения будет недоступна для изучения, более того, все земляные работы на памятнике должны будут согласовывать с собственником газопровода. С целью выяснения мощности культурных напластований и перспективности их исследовании в местах прокладки газопроводной траншеи в июле 2010 г. заложен раскоп 2. Поскольку на протяжении полевого сезона вопрос с финансированием охранных раскопок так и не был решен, исследования на раскопе 2 пришлось ограничить преимущественно только вскрытием переотложенного вспашкой культурного слоя. Раскоп по длинной оси был разбит вдоль траншеи газопровода, его короткие стороны были

ориентированы по оси север—юг. Его размеры 6,0 × 30 м. Верхняя часть культурных напластований в раскопе переотложена распашкой на глубину 0,3–0,4 м. Незатронутый распашкой слой — однородный черноземно-золистый с включением бутовых известняковых камней. В стратиграфии северного борта ниже пахотного слоя прослежена глинистая прослойка мощностью 6,0–15 см, которая, весьма

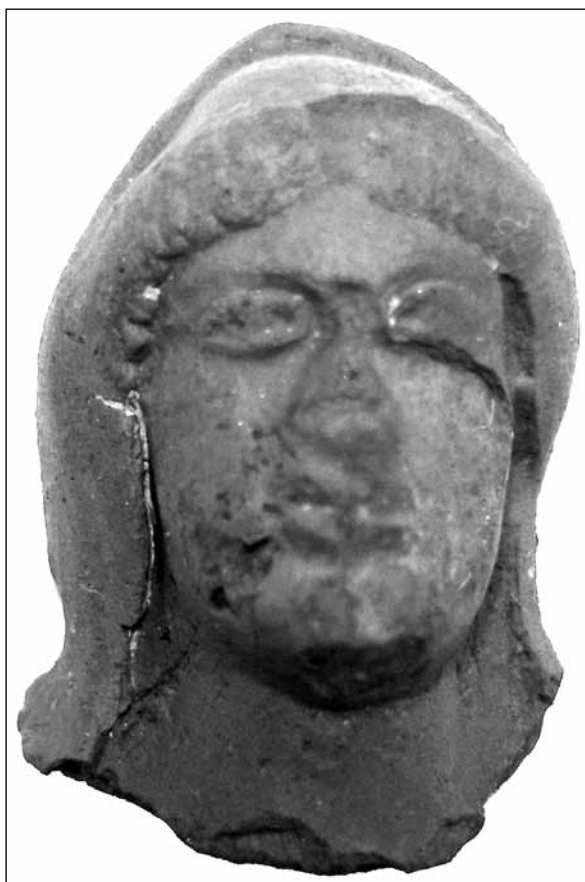

Рис. 1. Фрагмент протомы Кору-Персефоны

Рис. 2. Свод склепа

вероятно, является развалом стен какой-то легкой глиняно-плетневой постройки.

Материал из незатронутого распашкой золистого слоя представлен фрагментами амфор второй четверти — конца V в. до н. э. и IV — первой половины III в. до н. э. Здесь найдены также фрагменты лепных корчаг, простых кухонных горшков, чернолаковых кувшинов, киликов и канфаров. У южного борта раскопа при зачистке слоя, перемешанного при строительстве дороги, был найден фрагмент протомы Кору-Персефоны (рис. 1). Также в центре раскопа и его юго-восточной части на уровне переотложенного вспашкой и нетронутого золистого слоя были найдены две монеты — триобол и тетрахалк, имевшие хождение в конце IV — начале III в. до н. э. Продолжение работ на раскопе 2 будет возможно после заключения договора на проведение охранно-спасательных работ с ООО «Объединение Транс-Континенталь».

В окрестностях пос. Щебетовка феодосийскими кладоискателями обнаружен объект, на котором было найдено довольно много бронзовых предметов: колчанных крюков, пластин, фаларов, портупейных колец, проволочных браслетов с перевитыми концами, подвесок, бус, монет и пр. При обследовании памятника выяснилось, что он разграблен. Культурный слой на площади 30 × 50 м пере-

копан грабительскими поисковыми группами. Неординарность этого памятника была очевидна, на нем сделан шурф и топографическая съемка. Его появление обусловлено тропой через перевал. Возможно, памятник был святилищем.

На северо-восточном склоне площадки в отвалах найдены бусины, в центре площадки — фрагменты стеклянных кубков и чаш. На южном склоне грабительские отвалы содержали большое количество золы и фрагментов пережженных костей животных. Материал представлен фрагментами амфор, красноглиняных кувшинов, мегарских и краснолаковых чаш и кубков. Изделия из бронзы представлены подвеской и портупейными кольцами, а из железа — фрагментами фибул, ножей, гвоздей, трехлопастных наконечников стрел. Судя по нему, святилище интенсивно функционировало преимущественно во II—I в. до н. э.

В ноябре экспедиция провела зачистку и архитектурные обмеры склепа с уступчатым перекрытием у с. Лебединка Советского р-на. Курган, в котором он находился, не состоял на государственном учете и подвергался неоднократно ограблению и разрушению. Склеп имел короткий дромос длиной 3,0 м, перекрытый массивными известняковыми плитами. Входы в дромос и склеп в древно-

сти были закрыты такими же плитами, но их при первичном ограблении переместили за пределы дромоса. Вход в склеп квадратной в плане формы, выложен из тщательно обработанных блоков. Его размеры 82 × 87 см. Стены склепа также выложены насухо из тщательно отесанных блоков разной величины, свод с продольных сторон имеет по пять уступов (рис. 2). Блоки, из которых сделаны уступы, местами обработаны рустом и сохранили следы инструмента. Потолок перекрыт четырьмя массивными, отесанными и тщательно подогнанными плитами. Пол в склепе, очевидно, был глиняным и перекопан

грабителями на глубину до 25 см. Размеры погребальной камеры по дну 2,12 × 2,95 м, высота от уровня предполагаемого пола до плит перекрытия 2,10 м. На распаханых полах кургана были собраны немногочисленные фрагменты амфор, оставшихся после тризны. Судя по конструктивным особенностям и амфорному материалу, склеп был сооружен греческими мастерами во второй половине IV в. до н. э. и принадлежал местному скифскому правителю. Данный памятник свидетельствует о тесных культурных связях скифов Присивашской степи с Боспором, где известны аналогичные усыпальницы.

Н.О. Гаврилюк, А.В. Івченко, С.Л. Єрмолін

РОЗКОПКИ КАМ'ЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

У січні—березні 2010 р. проводилися ґрунтовні дослідження на Кам'янському городищі в м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. Городище розкопується з 1899 р. з невеликими перервами. У результаті останніх досліджень встановлено, що воно являє собою конгломерат невеликих скотарських поселень, зосереджених біля зручної переправи, відомої в історичні часи як Микитський Ріг. На місці одного з таких поселень (умовна назва ділянки «КДКЗ») зводився переважно житловий комплекс. На замовлення будівельників проводились спостереження за земляними роботами. Було відомо, що культурний шар тут частково зруйнований попередньою господарською діяльністю. Але в північній частині ділянки, відведених під забудову, були виявлені залишки культурного шару. Тут після сходу снігового покриву проведено стаціонарні археологічні дослідження. Розкопано понад 380 м² на глибину 1,4—1,5 м. Зафіксовано межі лінзи культурного шару, що досліджувалася в 1988 р. (розкопи 17, 18). Насиченість знахідками середня. Переважали фрагменти елліністичних амфор, ліпного посуду, металеві вироби, кістки тварин. Знайдено й передано до Кам'янсько-Дніпровського історико-археологічного музею бронзові вістря стріл, залізну пластину з кріпленням-гачком, яка невдало називається в літературі кінським налобником, залізний серп, залізні ножі та шила, кістяні ручки но-

жів, фрагмент амфори з анепіграфним клеймом, ліпний орнаментований посуд місцевого виробництва. До допоміжного фонду передано 1100 одиниць збереження. Для подальшого опрацювання підготовлено палеоботанічну та палеозоологічну колекції.

Підтверджено датування Кам'янського городища IV ст. до н. е. Виявлено деякі особливості торговельних зв'язків мешканців городища. В обмін на зерно (ячмінь, пшеницю часті пшениці та просо — саме ці культури фіксують палеоботаніки на відбитках на ліпному посуді та під час промивки культурного шару), рабів, продукти бджільництва і скотарства, відомих за грецькими письмовими джерелами, надходило до Скіфії вино з Гераклеї, Синопи, Менди та Фасосу. Саме городище на зручній переправі через Дніпро, перед небезпечними порогами та заборами, було центром обмінної торгівлі між скіфами і греками.

Підтверджено припущення про локалізацію культурного шару на городищі лінзами. Тобто, величезна площа городища була залюднена нерівномірно — у вигляді окремих селищ, одне з яких розміщувалося на дослідженій території.

Крім того, в 2010 р. завершено вивчення насипу кургану з розписним склепом (роботи 2009 р.) біля с. Челядіново Ленінської сільради біля м. Керч. Уточнено стратиграфію кургану, насип досліджений до материка.

А.В. Гейко, С.В. Сапегін

РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 2010 р. експедиція Інституту керамології (відділення Інституту народознавства НАНУ) та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні продовжила рятівні розкопки могильника черняхівської культури. Він розташований за 1,0 км на захід від смт Шишаки Шишацького р-ну Полтавської обл., праворуч від балки, на південь від цегельного заводу. Некрополь пошкоджений кар'єром з видобутку глини і траншеєю. Слід зазначити, що на більшій частині могильника повністю знищено культурний шар. Саме на зруйнованій частині і було закладено розкоп, що об'єднав дві розкопані у 2009 р. ділянки.

На пам'ятці досліджено понад 200 м². Знайдено одне поховання (34), здійснене за обрядом кремації, і поховання-інгумації (18–33), типові для могильників черняхівської

культури. Вони містилися в ямах овальної або прямокутної із заокругленими кутами форми. Переважна частина померлих похована у випростаному стані на спині, руки простягнуті вздовж тулуба. Інша частина кістяків зруйнована в давнину. Орієнтація померлих – головою на захід або північ, іноді з деякими відхиленнями.

Більшість поховань були безінвентарними. Лише у п'яти могилах (з них дві – дитячі) виявлений супровідний інвентар. На шиї двох немовлят знаходилося синє скляне (поховання 19) та сердолікове намисто (31). У могилі 23 знайдено бронзову пряжку, фібулу та ніж. Лише одне поховання (24) виявилося непошкодженим. З нього походять кістяний гребінь, пряжка, горщик, миска і глек.

Поховання можна датувати другою половиною IV ст. н. е.

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На території Цареборисівської фортеці кінця XVI—XVII ст. (біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.) продовжено щорічне планове дослідження. Роботи провадилися на розкопі 5, що розташовується на дитинці фортеці. Його розширено в південному та східному напрямках (стратиграфія подавалася раніше). Культурний шар дитинця (на відміну від посаду) зберігся практично неушкодженим — ніколи не розорювався.

Загальна площа розкопу склала 297 м². У розкопі виявлено різні об'єкти — житло, господарські споруди, вогнища та окремі стовпові ямки. Житло датується межею XVI—XVII ст. і належало московітам (переселенцям з Московської держави). У ньому виявлено кераміку московського типу, керамічний рибальський тягарець, уламки залізних виробів, копійку Івана IV Грозного, кременевий рушничний мікроліт-вкладень, гальки, шматки свинцю та кременю.

Господарська яма (льох) другої половини XVII ст. належала черкасам (переселенцям з Речі Посполитої) та в кінці свого існування деякий час використовувалася як смітник. У ній знайдено численні уламки гончарного посуду черкаського типу, уламок залізного ножа, шматок свинцю (заготовка для відливання куль), уламки скляних віконниць і денця пляшки, шматки кременю та річкову гальку.

Кераміка з розкопу представлена переважно фрагментами характерних побутових

виробів черкаського і московського типів. У житлі виявлено археологічно цілий (відреставрований з уламків) горщик московського типу. Крім того, привертає увагу верхня частина керамічного посуду черкаського типу з вузьким горлом та отворами під кришку. До виробів зі скла належать лише різнобій віконниць і денць пляшок з наліпними стрічками у вигляді пелюсток. Знайдено різні категорії артефактів із заліза: цвяхи, підкови, пряжки, свердло, куля, шило та фрагмент ножа.

Один з двох знайдених кістяних виробів є обіймицею (рис. 1, 1) та має пряму аналогією зі знахідкою з Чугуївської фортеці, інший — накладка у вигляді лева (рис. 1, 2), яка не зовсім характерна для Слобожанщини. Традиційно в розкопі виявлені мідні хрестикотільники, деталі одягу та їх уламки (рис. 1, 5–17). Фрагмент мідної каблучки (рис. 1, 3) має гравіювання і зображення козака з оселедцем і зі зброєю (шабля?).

До монет Московської держави належать чотири деньги, копійка Івана IV Грозного та три копійки Федора Івановича. Дві лускоподібні копійки не піддаються атрибуції через поганий стан збереження. Знайдено 11 мідних копійок Олексія Михайловича. Унікальною знахідкою сезону вважаємо севський чех дуже гарного стану збереження (рис. 1, 4).

Вперше виявлено речі раннього залізного віку: уламок бронзового стременоподібного вудила та зооморфного виробу (рис. 1, 18–19).

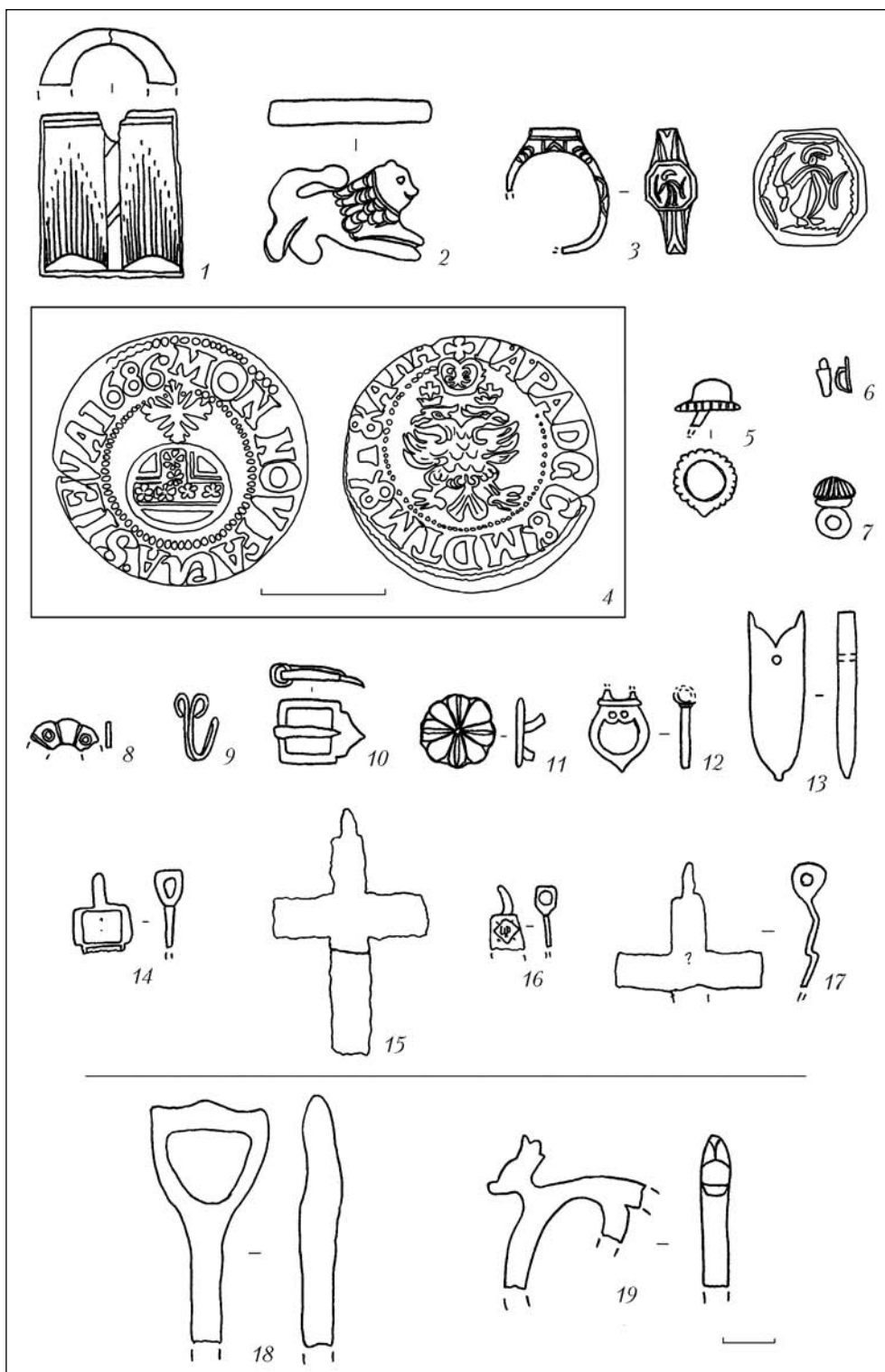

Рис. 1. Артефакти з Цареборисівської фортеці: 1–2 – кістка; 3–6, 8–19 – мідь; 4, 7 – білий метал

К.В. Горбенко, Р.О. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

У травні—вересні 2010 р. комплексною експедицією лабораторії археології та етнології МНУ ім. В.О. Сухомлинського та ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України були продовжені розкопки городища фінальної бронзи Дикий Сад, розташованого в м. Миколаїв. Роботи провадилися на ділянці А («цитадель») в розкопах 5, 6, 7, 12, 15 (загальна площа розкопок склала 196 м²), де були завершені дослідження приміщень 5, 12 (розкопки 1995, 2003 рр.), центрального майданчика «цитаделі» та залишок фортифікаційної системи вздовж південної частини рову.

У **розкопі 5** завершено дослідження приміщення 5 (рис. 1, 4) прямокутної форми, розміром 6,0 × 4,0 м, з кам'яними конструкціями (загальна площа 24 м²). Приміщення витягнуте по осі ПЗ—ПС. У зв'язку з частковою руйнацією сучасними забудовами межі приміщення прослідковуються не всюди. В західній його частині зафіксовано дві невеликі кам'яні кладки, витягнуті по осі ПЗ—ПС. Обидві завдовжки 2,0 м, з проміжком 1,25 м між ними. Кладки однорядові. В їхніх конструкціях використаний середній та дрібний бут. Слідів обробки не виявлено.

У заповненні приміщення 5 знайдено фрагменти кераміки та кістки тварин. Підлога промазана сумішшю глини і піску. Всього під рівнем промазки підлоги було зафіксовано десять ям та одне вогнище. В заповненні ям виявлено фрагменти кераміки, кам'яні вироби, кістки тварин і розвал келиха (рис. 1, 1). Виходячи з внутрішньої забудови та характеру заповнення приміщення, його можна інтерпретувати як житлове.

У **розкопах 6, 7, 12** досліджено центральний майданчик (80 м²), навколо якого роз-

ташовані приміщення 5, 7, 11 і 12. У східній частині майданчика зафіксовані невиразні фрагменти кераміки та бронзовий кельт (рис. 1, 2). У приміщенні 12, під завалом каменів, знайдено ще одну яму, в якій виявлено розвал горщика (рис. 1, 3).

На ділянці **Р-15**, вздовж рову, біля фундаменту першого мосту, розкриті залишки фортифікаційної споруди (захисної стіни). Фундаментами захисної стіни слугували три заглиблення різних форм, врізаних у борт рову (рис. 1, 5). Перше, розташоване найближче до мосту, витягнуте вздовж рову на 6,0 м, заглиблене в материк на 0,1—0,3 м і врізане в материкову стінку рову на 1—1,5 м (що вказує на товщину самої захисної стіни). У ньому знайдено два додаткові заглиблення, котрі, швидше за все, також використовувались як фундамент захисної стіни. На це вказує камінь, який сповз з однієї із заглибин.

Друге заглиблення, складнішої форми, також врізане в материкову стінку рову та розташоване за 2,0 м від першого (потрібно також відзначити, що між ними була кам'яна конструкція, про що свідчить завал каменів у рові). Заглиблення в плані квадратної форми, врізане в материк на 0,8—1,0 м та складається зі стовпової ями діаметром 0,6 м і неглибокого рову, заповненого дрібним кам'яним бутом (рис. 1, 6—7).

Третє заглиблення розташоване на відстані 4,0 м від другого. Врізане в материкову стінку рову на 1,3 м, має форму сходинок із невеликим рівчаком, звідки, напевне, походить завал каменів у рові. Між другим і третім заглибленням у заповненні рову зафіксовано потужне скупчення каміння, що, ймовірно, слугувало фундаментом глино-

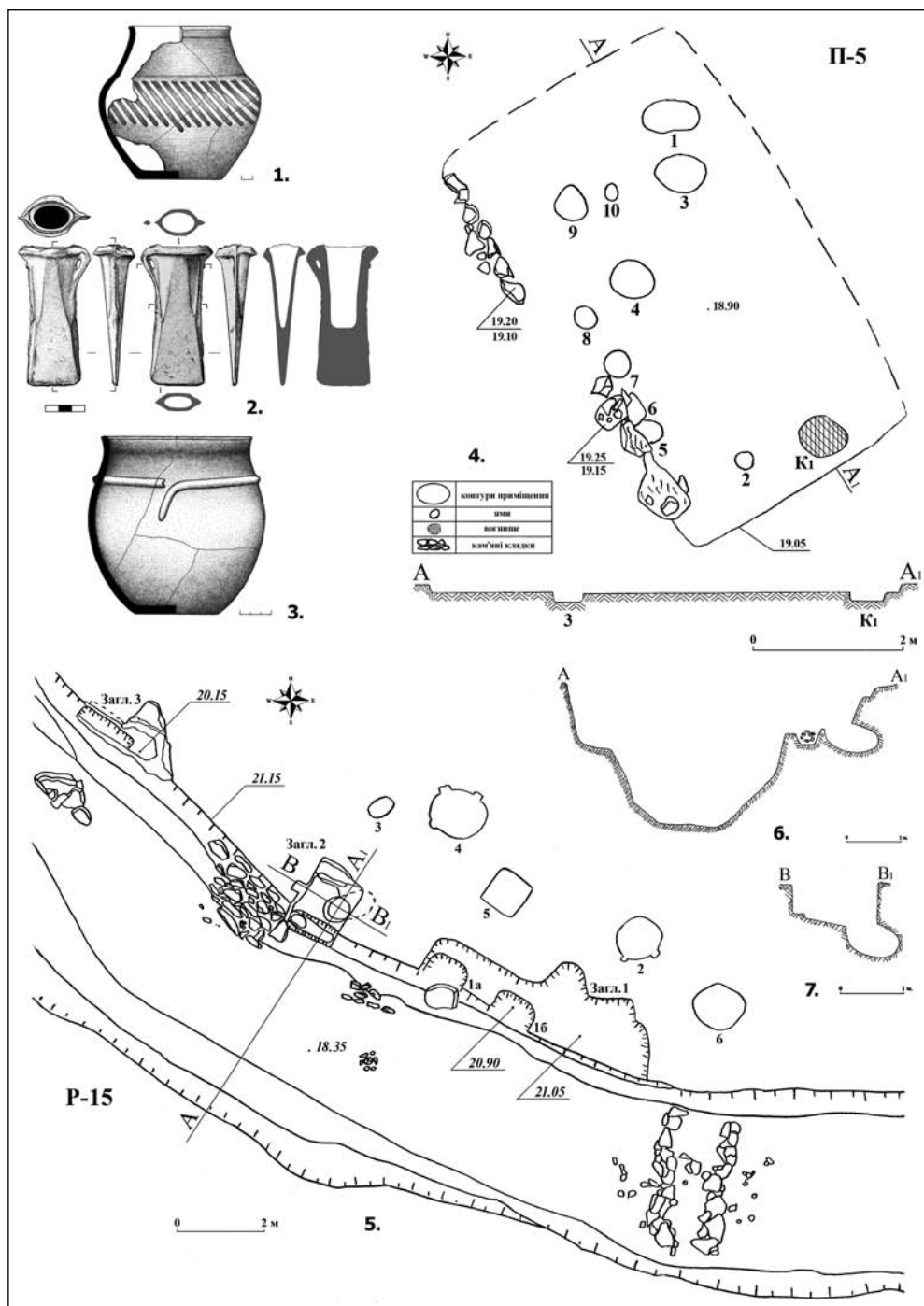

Рис. 1. План розкопів та знахідки з городища Дикий Сад

битної стіни. Вдовж цих заглиблень розташовані стовпи ями округлої (діаметром 1,0 м) та підквадратної (діаметром 0,9 м) форми. Цілкові ймовірно, що вони слугу-

вали фундаментами для потужних підпор (можливо, в певному сенсі й контрфорсів) у конструкції внутрішнього панциру захисної стіни.

К.В. Горбенко, О.І. Смирнов

ПІДСУМКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом 2010 р. співробітниками ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ була проведена експертиза 2095,5 га земель Миколаївської обл. Завдяки спільним зусиллям структурних підрозділів Миколаївської облдержадміністрації, прокуратури, МВС та державної екологічної інспекції, за матеріалами ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ в 2010 р. було припинено: роботу стихійних піщаних кар'єрів у Матвіївському лісі, що загрожували існуванню пам'яток доби бронзи Матвіївка II та Матвіївка III (відповідні порушення були зафіксовані фахівцями Центру під час проведення археологічних експертиз у м. Миколаїв та Новоодеському р-ні Миколаївської обл.), стихійних піщаних кар'єрів на території Жовтневого р-ну, які загрожували багат шаровим поселенням доби бронзи — античності, несанкціоновані земляні роботи на кургані в Корабельному р-ні м. Миколаїв, а також протиправну діяльність групи так зв. «чорних археологів», які проводили незаконні розкопки в Казанківському р-ні, сільськогосподарські роботи, в результаті яких руйнувалися пам'ятки археології в Березанському, Березнигуватському, Веселинівському та Жовтневому р-нах. Органами прокуратури порушено низку кримінальних

справ: у Березанському р-ні — за фактами зловживання та знищення пам'ятки археології посадовими особами ВАТ «Прикордонник»; у Веселинівському р-ні — за фактом неналежного виконання своїх обов'язків посадовими особами райдержадміністрації; у Корабельному р-ні м. Миколаєва — за фактом знищення пам'ятки археології. У Жовтневому р-ні Миколаївської обл. та Центральному р-ні м. Миколаєва ряд осіб притягнуто до адміністративної відповідальності за незаконний видобуток корисних копалин в охоронних зонах пам'яток. На сьогодні органами МВС проводяться перевірки за фактами порушення законодавства у сфері охорони культурної спадщини на території Жовтневого, Миколаївського, Березанського, Баштанського р-нів і м. Очаків. Усього протягом 2010 року експертами центру на території Миколаївської обл. було складено понад 15 актів про порушення пам'яткоохоронного законодавства, по частині з яких вже ухвалено рішення, а інші — розглядаються в правоохоронних та органах місцевого самоврядування. Виявлено і взято на облік десять нових пам'яток археології (варто відзначити могильник античного часу в центрі м. Миколаїв).

В.М. Горбов, Є.В. Кабанова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ КОМИШУВАТА XIV У ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І

У 2010 р. Приазовська археологічна експедиція (керівник В.М. Горбов) продовжила дослідження поселення пізнього бронзового віку Комишувата XIV, розташованого на мисі р. Комишувата, що впадає в Азовське море біля с. Юр'ївка Першотравневого р-ну Донецької обл. Досліджена площа складає 179 м², загальна площа — 1017 м².

Дослідження проводилися в центральній частині розкопу III, внаслідок чого розкопи II та III були з'єднані в єдиний контур. Потужність культурного шару складала 0,6—0,7 м.

Досліджені залишки приміщення 11 — аморфного в плані котловану, стінки якого були облицьовані каменем, складеним за технікою змішаної кладки. Воно блокувалося з приміщенням 12, з майже повністю орфостатним облицюванням котловану. Глибина підшов кладки сягає 0,6 м.

У північно-східній частині приміщення 11 було досліджено комплекс, що мав культовий характер. На ділянці кладки на глибині 0,65—0,77 м знайдено скупчення кісток тварин (великої та дрібної рогатої худоби). Поряд лежали два фрагменти грудної клітки великої особини. Той факт, що рештки ритуальних дій розміщувались безпосередньо на кладці, доводить те, що дернову стіну, характерну для жител Північно-Східного Приазов'я, або було вже зруйновано, або навмисно розібрано під час проведення обряду.

Одержано порівняно невеликий, але виразний керамічний комплекс, що містить

кераміку, характерну для постзрубного населення фінального бронзового віку Північно-Східного Приазов'я. Судячи з кількох фрагментів кераміки гальштатського та саргаринсько-олексіївського типу, досліджені об'єкти належать до XI—X ст. до н. е.

У південно-західній частині пам'ятки закладено траншею площею 45 м². Знахідок майже не було. Виявлено череп дрібної рогатої худоби, що лежав на тім'яній частині. Це характерно для культової практики регіону. У північно-східній частині пам'ятки у стик із розкопом III закладено траншею площею 44 м². У центральній частині траншеї розчищено скупчення каменю, що залягало хаотично. Знахідок також майже не виявлено. Можна припустити, що ці траншеї окреслили межі пам'ятки. З південного сходу поселення обмежене берегом р. Комишувата. Залишилася порівняно невелика його ділянка, не перекрита дорогою та лісосмугою. Таким чином, існує можливість розкопати пам'ятку повністю.

Уже зараз очевидно, що поселення Комишувата XIV було за розмірами значно меншим, ніж поселення Безіменне I та II, розташовані в цьому ж регіоні (на відстані 40 км). Але всі ці поселення єдині в культурній належності та входять до єдиної стратиграфічної колонки поселень фінального бронзового віку Північно-Східного Приазов'я (за В.М. Горбовим).

В.Н. Горбов, А.Н. Усачук

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ г. МАРИУПОЛЬ

В 2010 г. Приазовской археологической экспедицией (руководитель В.Н. Горбов) совместно с Мариупольским краеведческим музеем (директор О.М. Чаплинская), при содействии Мариупольского общества краеведов и казацких формирований, осуществлены раскопки в г. Мариуполь Донецкой обл., на месте укрепления Кальмиус — центра Кальмиусской паланки Запорожского войска. Оно располагалось на высоком мысу правого берега устья р. Кальмиус. Разрушенное и утратившее значение форпоста во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг., укрепление существовало в виде развалин до 1845 г., когда по приказу городских властей были снесены последние наземные следы объекта. В последующем эта территория активно эксплуатировалась городом. Локализовать памятник удалось посредством совмещения уличной сети на планах Мариуполя начала XIX в. со спутниковой фотосъемкой современного города. Как выяснилось, в настоящее время незастроенным остался только участок на краю мыса, где и были осуществлены раскопки.

Работы на этом объекте проводились впервые и носили разведывательный характер. Целью являлось определение наличия культурного слоя казацкого времени и более ранних эпох. Рассматривалась возможность определения культурной принадлежности т.н. «забытого города», отмеченного в районе памятника на карте П. Бергмана 1702 г.

В организации проведения исследований принимали участие сотрудники Мариупольского краеведческого музея Р.П. Божко и Л.И. Кучугура, а также харьковские археологи И.Б. Шрамко и С.А. Задников.

Раскопки были проведены на площади 27 м². Мощность слоя составляла 1,6 м.

Вскрытый участок имеет выраженную стратиграфию. К верхнему горизонту относятся остатки кирпичного дома, датирующегося по найденным монетам 1960-ми гг. Ниже слоя кирпича был расположен участок каменной вымостки непонятного назначения, занимавший всю площадь раскопа.

Найдены многочисленные материалы конца XIX — 60-х гг. XX в.: фрагменты кирпича, черепицы, плиток для покрытия пола, стекла, гвоздей и др. Имеются экземпляры черепицы Александровского завода г. Мариуполь, кирпич неизвестного производителя с клеймом «ІВ», плитка Славянского завода. Интересны находки фрагментов аптечных бутылочек, фаянсовой и поливной столовой посуды XIX—XX вв., кухонной утвари. Присутствуют кости животных со следами пиления и шлифовки. Найдена бронзовая печать с надписью на матрице: «Л.Д. МАСТЕРОВ СТАНИЦА НОВОНИКОЛАЕВСКАЯ».

На уровне вымостки найдены: бронзовая пуговица с изображением «столпа закона» («сенатский чекан» Санкт-Петербургской пуговичной мануфактуры) к мундиру чиновника Министерства юстиции; бронзовая пуговица с изображением российского герба образца 1857—1917 гг., изготовленная на заводе И.И. Чикина; фрагмент железного ножа с костяной резной ручкой.

На глубине 0,80—1,05 м обнаружен слой казацкого времени с фрагментами керамики XVII — середины XVIII вв.: стенки и венчики светлоглиняных сосудов, украшенных росписью в технике «опыска» бурой глиной; фрагменты стенок и венчиков гончарных сосудов (темноглиняные и светлоглиняные с красным, светлым ангобом; поливные миски,

макитры, горшки). Здесь же обнаружены кованные железные гвозди. В переотложенном состоянии найдены фрагменты стенки лепного сосуда катакомбной культуры и стенки гончарного салтово-маяцкой культуры, а также кремень.

Выявленный слой казацкого времени не является окончательным доказательством существования именно на этом участке крепости Кальмиус. Необходимы дальнейшие исследования для выявления следов оборонительных сооружений.

І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик

РОБОТИ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ

У 2010 р. Північною експедицією ІА НАНУ, за участі студентів-практикантів і волонтерів з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хмельницького педуніверситету ім. Г. Сковороди, Тюменського держуніверситету (Росія) та інших вишів, продовжено реалізацію програми «Комплексне дослідження (розкопки, музеєфікація, студіювання експериментальної археології) пам'яток Ходосівського археологічного комплексу», започаткованої 2003 р. Незважаючи на матеріальну скруту, роботи вдалось організувати за фінансової підтримки Міжнародного Благодійного фонду «Фонд Олександра Фельдмана» та організаційного сприяння підприємства «Хутір Ясний»¹.

Основні дослідження були зосереджені на розкопі ІІ, започаткованому в 2003 р., у системі чотирьох секторів, нумерація яких продовжувала розпочату раніше. Загалом відкрито площу близько 250 м², де зафіксовано чотири об'єкти, отримано представницьку колекцію речових матеріалів та уламків керамічного посуду.

Культурний шар на ділянці певною мірою перевідкладений, нестратифікований, що зумовлено топографічними умовами (схил тераси), існуванням ходів сполучень часів Другої світової війни та слідів господарського освоєння у повоєнний час. Під насиченим сміттям дерном простежені сірі слабогумусовані нашарування потужністю до 0,5—1,0 м з матеріалами переважно доби каменю (нечисленні крем'яні уламки), палеометалу

та І тис. н. е. Виявлені в розкопі об'єкти заглиблені в материковий світло-жовтий пісок.

Об'єкт 107 у плані квадратний із заокругленими кутами та стороною 4,0 м, зорієнтований стінками за сторонами світу. В основі його заповнення — темно-сірий пісок зі включенням вуглинок, який заходив у материк на 0,5—0,6 м (перепад глибин викликаний розташуванням на схилі). Стінки заглибленої частини споруди дещо похилі, плавно переходять у відносно рівне пласке дно. У південно-східній частині котловану простежене скупчення пластичної слабо обпаленої глини жовто-помаранчевого кольору. При фіксації конструктивних особливостей будівлі виникали значні труднощі, з огляду на розташування в її центрі сосни діаметром 0,6 м. Керамічний матеріал із заповнення репрезентований товстостінним ліпним кухонним посудом поганого випалу. Тісто темно-коричневого або рудого кольору, рихле, зі значними домішками шамоту. Простежено дві концентрації керамічних уламків завглибшки 0,50—0,55 м від рівня фіксації плями заповнення. В одній із них зібрано половину горщика (рис.). Подібна кераміка, за спостереженнями фахівців, належить до пізнього періоду київської культури, хоча і має певні аналогії серед ранньокочових старожитностей. Серед речових знахідок є уламок розтиральника, фрагмент пряслиця, сердолікова намистина зі сколотим краєм (рис.). Зібрано також нечисленний археозоологічний і палеоіхтіологічний матеріал. Конструктивні особливості споруди

¹ Користуючись нагодою, співробітники експедиції висловлюють щиру вдячність керівникам і працівникам означених установ.

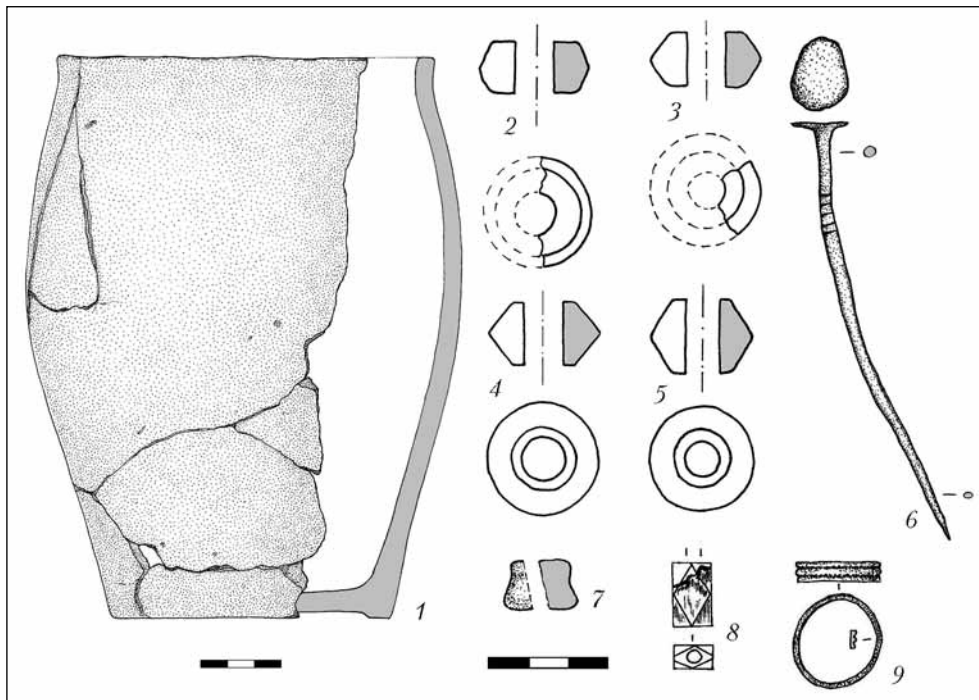

Рис. Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Половина горщика та індивідуальні знахідки з розкопу II

допускають припущення щодо її житлового призначення.

Об'єкти 108 та 109 — підовальні, з похилими стінками, що плавно переходять у дно, заповнені сірим гумусованим супіском (потужністю 0,18 м), у якому знайдено уламки ліпного посуду та керамічне пряслице (109). Їхня форма та розміри вказують на використання у господарстві чи побуті.

Об'єкт 110 вирізнявся темним заповненням на тлі світлого материкового піску. Залишається відкритим питання щодо його форми та розмірів — заглиблена частина споруди практично повністю перекрита потужним деревом. Із заповнення об'єкта походила бронзова каблучка, поверхня якої сформована у вигляді трьох рельєфних валиків (рис.).

Крім керамічних уламків, у шарі зібрано фрагменти біконічних керамічних пряслиць і низьких пропорцій з широким отвором, і високих — з вузьким. Також виявлено фрагменти точильних каменів, бронзову булавку з цвяхоподібною голівкою та рельєфним пояском у верхній третині стрижня, керамічну намистину чи браковане пряслице непра-

вильної урізано-конічної форми з навскісним отвором (рис.).

На території табору, на майданчику натурних реконструкцій, при спорудженні експериментального гончарного кола, зафіксовано археологічний об'єкт. У закладеному тут шурфі 1 досліджено господарську споруду підгірцівсько-милоградської культури з кістками тварин, крупним уламком горщика (наявна значна частина профілю від шийки до округлого дна) та кількома дрібними фрагментами у заповненні. Споруда заповнена сірим та чорно-сірим суглинком, мала форму бобового зерна розмірами $2,2 \times 1,6$ м та заглиблена у материк на 0,5 м, її зафіксовано на рівні 0,85—0,90 м завглибшки від рівня сучасної поверхні (з урахуванням наявного на цій ділянці викиду із ходу сполучення часів Другої світової війни).

На іншій ділянці табору в траншеї виявлено керамічні уламки доби палеометалу, прикрашений перлинами горщик підгірцівсько-милоградської культури із втраченою частиною вінець, фрагменти розтиральників і точильних каменів.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір

РОЗКОПКИ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

У 2010 р. Північною експедицією ІА НАНУ за участі студентів-практикантів і волонтерів з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, інших вишів, у межах програми «Комплексне дослідження (розкопки, музеєфікація, студіювання експериментальної археології) пам'яток Ходосівського археологічного комплексу» продовжено вивчення селища доби Київської Русі та монгольсько-литовського періоду Ходосівка-Рославське, відкритого експедицією 2007 р. Роботи вдалося організувати за фінансової підтримки Міжнародного Благодійного фонду «Фонд Олександра Фельдмана»¹. Дослідження попередніх років продемонстрували неординарність цього соціально-економічного феномену, роботи 2010 р. дозволили підтвердити означене спостереження на новому фактичному матеріалі. Розкоп, закладений у 2007 р. у найвищій точці поселення, у цьому сезоні продовжено в північному (в бік пониження висоти) та західному (вздовж дюни) напрямках. Досліджена в 2010 р. площа складає 255 м² (з урахуванням квадратів, які в минулі роки були законсервовані, з огляду на фіксацію в них частин об'єктів — 281 м²). У ході робіт вивчено залишки трьох будівель XIII—XIV ст. та 13 різночасових ям, зібрано цікавий керамічний і остеологічний матеріал, численні індивідуальні знахідки.

Об'єкт 33 зафіксовано в центральній частині поселення на глибині 0,20 м від сучасної поверхні, у вигляді чорної супіщаної плями розмірами 6,0 × 3,6 м, витягнутої в широтному напрямку. Споруда заглиблювалась у

материк на 0,8 м. Заповнення об'єкта багат шарове: чорно-сірий супісок зі значною кількістю кераміки, печини та кісток тварин; темно-сірий супісок з численними уламками кераміки та кісток; бідний на знахідки сірий супісок; сіро-коричневий супісок; сіро-жовтий супісок з керамікою та вуглинками. На долівці залягав шар чорного супіску, насичений вуглинками та золою. Перераховані шари містили низку прошарків і лінз. У долівці об'єкта розчищено 16 ям, розташованих рівномірно, хоч і без вираженої системи. Їхній діаметр 0,15—0,65 м, глибина — від 0,06 м до 0,44 м. Заповнені вони переважно чорним і темно-сірим супіском. У кутах споруди розташовані ями діаметром близько 0,40 м та завглибшки 0,28—0,44 м, котрі залишилися від стовпів. З півдня та сходу від них, вздовж стін об'єкта, знаходилися канавки завглибшки 0,06—0,20 м та завширшки 0,12—0,18 м, заповнені сіро-коричневим супіском. У цьому випадку можна вести мову про фіксацію залишків конструкцій стін. Із заповнення об'єкта походив численний керамічний матеріал, інколи зі слідами поливи зсередини та ззовні, низка речових знахідок: кам'яний і бронзовий натільні хрестики, бронзовий браслет і уламки скляних, ключ та інші залізні вироби, оселки, шиферне пряслице тощо. За керамічним матеріалом, будівлю можна датувати XIII—XIV ст.

Об'єкт 36 розчищений на північний захід від попереднього, зафіксовано на глибині 0,50 м від рівня сучасної поверхні на тлі материкового та передматерикового супіс-

¹ Користуючись нагодою, висловлюємо щирю подяку Олександру Борисовичу та співробітникам Фонду за допомогу в дослідженнях.

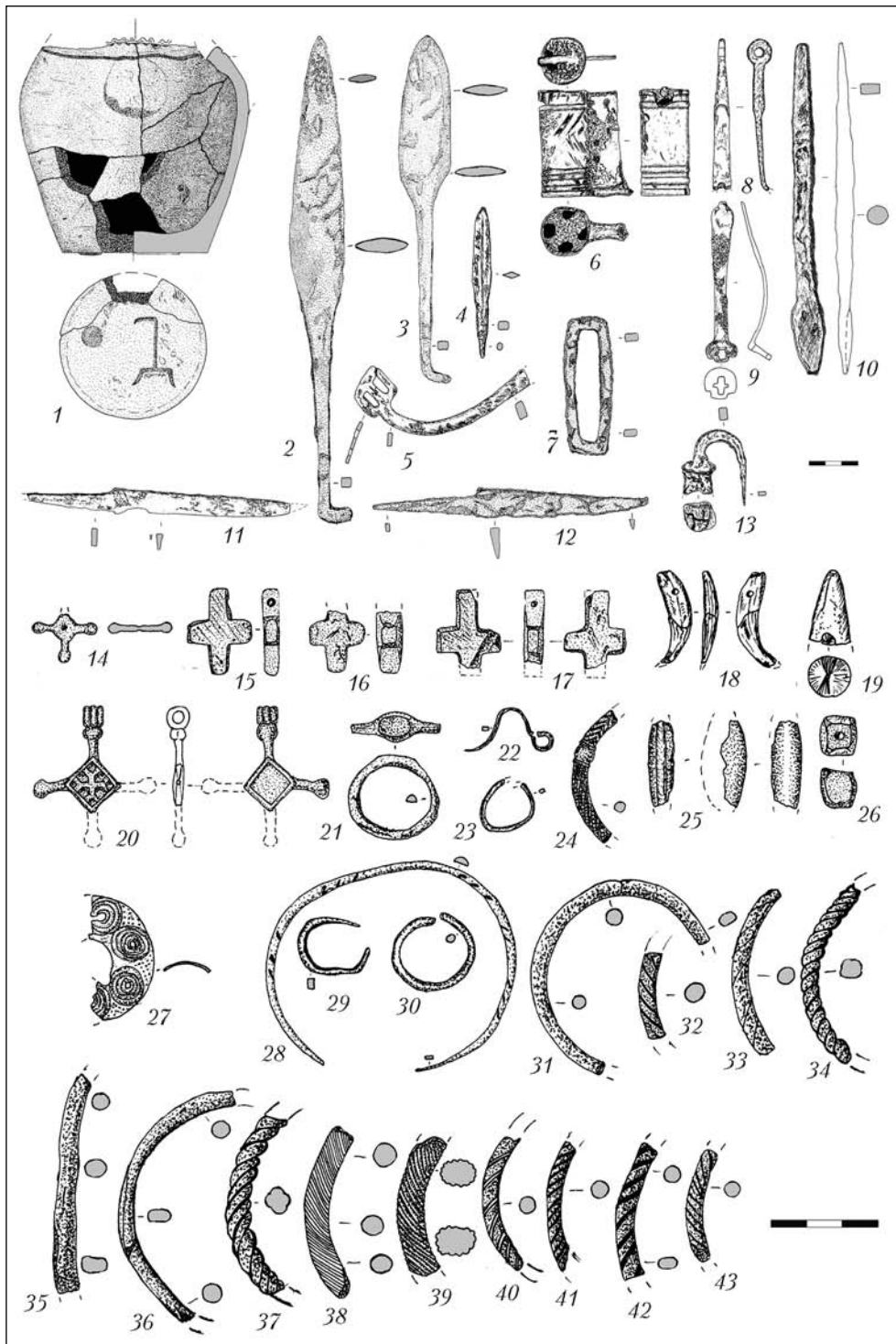

Рис. 1. Знахідки із селища давньоруської та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське

ку, завдяки темнішому забарвленню. Розміри об'єкта $3,0 \times 2,5$ м, він дещо витягнутий вздовж осі північний захід—південний схід. Котлован споруди заглиблений на 0,72 м, долівка рівна. У центрі об'єкта залягав майже півметровий шар однорідного сіро-чорного супіску з численними уламками кераміки,

вугликами та печиною, знизу та по краях якого простежений шар сірого та сіро-жовтого плямистого супіску зі включенням вуглинок. Заповнення містило уламки гончарної кераміки також зі слідами поливи, кістки тварин, печину. Індивідуальні знахідки представлено уламками скляних браслетів, оселками

та свинцевою пластиною. За керамічними знахідками, споруду можна датувати серединою — другою половиною XIII ст.

Об'єкт 41 розташований у північній частині розкопу, біля початку зниження дюни в бік болота. Виявлено на глибині 0,20 м від рівня сучасної поверхні у вигляді округло-овальної чорної плями, щільно насиченої уламками кружальної кераміки та численними фрагментами кісток тварин. Пляма виділялася своїм забарвленням і концентрацією матеріалу на тлі сірого культурного шару, її розміри становили 5,5 × 4,3 м. Зафіксувати заглиблену частину споруди вдалося на рівні предматерикового сіро-жовтого супіску. Розміри котловану об'єкта 4,6 × 3,8 м. Він округло-овальний у плані, його стінки плавно переходять у рівну долівку, що заглиблюється в материк на 0,8 м. Заповнення споруди двошарове: зверху залягав майже півметровий шар переважно чорного супіску, щільно насичений керамікою, остеологічним матеріалом, вуглинками, зотлілим деревом і печиною, нижче простежений однорідний сірий супісок потужністю до 0,6 м, в якому зрідка траплялися лінзи темно-сірого супіску. Означений шар містив значно меншу кількість кераміки та кісток, проте уламки переважно були більшими, ніж у попередньому шарі. У долівці розчищено 15 ям діаметром від 0,12 м до 0,40 м, заповнених переважно сірим та темно-сірим супіском. Вони концентрувались у південно-східному куті та в центрі. В заповненні та поряд із об'єктом зібрано численні індивідуальні знахідки: бурштиновий і кам'яний натільні хрестики, вістря сулиці, уламки скляних і металевих браслетів, половинка бронзової накладки, залізні ножі, кресала, цвяхи, шиферні пряслиця, пісковикові оселки, вироби з кістки тощо. За керамічним та речовим матеріалом, споруда датується другою половиною XIII — першою половиною XIV ст.

Окрім охарактеризованих об'єктів, досліджено ще сім господарсько-побутових ям розмірами від 0,6 м до 1,6 м та завглибшки 0,13—0,36 м, що містили уламки кераміки та кісток тварин. Ці ями синхронні вивченим спорудам та датуються XIII—XIV ст.

Ще шість господарсько-побутових ям належать до раніших часів існування пам'ятки. **Об'єкти 45—47** діаметром 0,90—1,45 м та завглибшки 0,28—0,41 м, заповнені сірим і сіро-коричневим супіском, майже не містили знахідок, окрім одного-двох невиразних шматочків ліпної кераміки. Вони, напевно, належать до доби палеометалу. Окремі знахідки цього періоду траплялися на селищі і в попередні роки досліджень.

Ще дві невеликі продовгуваті ями, **об'єкти 38 та 40**, розмірами, відповідно, 1,6 × 0,6 м та 2,0 × 1,6 м і завглибшки 0,28 м та 0,22 м, містили в заповненні по одному уламку кременю. **Об'єкт 44**, діаметром 0,65 м та завглибшки 0,13 м, не містив жодних знахідок. Усі вони заповнені однорідним сірим супіском, за характером заповнення мають аналогії серед об'єктів найдавнішого горизонту пам'ятки.

Зроблений раніше висновок про неординарність середньовічних селищних структур отримав підтвердження і в ході робіт 2010 р., що яскраво демонструє матеріальна культура ділянки (рис. 1). Серед зафіксованих матеріалів є речі язичницьких і християнського культів, предмети озброєння й елементи спорядження вершника, побутовий інвентар і знаряддя ремесел та промислів, прикраси та деталі костюма. На периферії дослідженої раніше майстерні з обробки бурштину зібрано відповідні знахідки. Привертають увагу досить дорогі прикраси, що вказують на високий майновий статус власників. Серед цікавих знахідок є горщик з відбитими вінцями, про вторинне використання якого свідчать затерті сколи. Посудина містила на денці клеймо у вигляді двозубця (рис. 1). Нехарактерним для сільських поселень є відсоток кераміки з одно- або двобічною поливою. Простежені випадки двобічної поливи на мікроотворі в стінці, на що вже зверталась увага. Наскільки відомо, раніше випадки ремонту шляхом нанесення поливи не фіксувалися. Надзвичайно різноманітним було і господарство мешканців, що простежено за особливостями матеріальної культури. Поза будь-яким сумнівом, пам'ятка потребує подальших стаціонарних досліджень.

В.Д. Гукин, М.М. Ахмадеева, В.В. Майко, А.В. Джанов, А.М. Фарбей

ИССЛЕДОВАНИЯ НА РАСКОПЕ VIII В ПОРТОВОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СУГДЕИ

В августе—сентябре 2010 г. Юго-Восточная Крымская экспедиция Государственного Эрмитажа совместно с Судакской экспедицией Национального Заповедника «София Киевская» проводила раскопки в портовой части средневековой Сугдеи.

Раскоп VIII разбит на четвертой террасе от уровня моря, к северо-западу от т. н. Приморского укрепления, исследованного М.А. Фронджуло, в 35,35 м от реперной отметки на раскопе VI, которая находится над верхней кладкой внутреннего панциря восточной стены дома 1. Рабочая площадь раскопа VIII составляет 100 м² (рис. 1).

Работами этого года частично открыты наземные каменные сооружения 1—4, две суфы, семь тандыров, каменный очаг и камин. Все открытые наземные сооружения хронологически разновременные, некоторые из них со следами многочисленных перестроек.

Стратиграфические наблюдения предвзительно позволяют говорить о двух жилых комплексах (сооружения 1—2) с суфами. В суфы встроены отопительные системы канов с тандырами. В суфе сооружения 1 обнаружено четыре тандыра, которые продолжительное время поочередно отапливали жилое помещение. В суфе сооружения 2 открыто два отопительных тандыра. Оба жилых сооружения — с многочисленными следами перестроек. На самом позднем хронологическом этапе существования этих сооружений отопительная система канов, по-видимому, уже не функционировала. Для обогрева сооружений 1 и 2 в это время использовали в

одном случае камин, а в другом — каменный очаг, который встроен в разрушенный тандыр. Следует отметить, что наземные жилые сооружения 1 и 2 своим основанием стоят на более ранних культурных слоях. Сооружение 1 своей южной частью перекрывает часть западной стены фундамента сооружения 4. В сооружении 4 выявлен юго-восточный угол, от которого в восточном направлении отходит фундамент южной стены. Южная стена сооружения 4 прослежена в длину более 8,5 м и уходит в восточный борт раскопа. В юго-западном углу раскопа сооружение 4 перекрывали остатки разрушенного сооружения 3. От сооружения 3 сохранился юго-западный угол с фрагментом южной стены, в которую вошел более поздний тандыр.

Керамический материал представлен разнообразной неполивной и поливной посудой разных эпох. Вся посуда гончарная (рис. 1, 2). Обращает на себя внимание посуда, не характерная для средневековой Сугдеи. Есть основание считать такую керамику ближним и дальним импортом. В переотложенных слоях изредка встречается керамический материал эллинистического и римского времени.

Наряду с посудой, в раскопе VIII обнаружены различные предметы из металла, керамики, кости, стекла и камня (рис. 1, 3).

Нумизматический материал составляют разнообразные в культурном и хронологическом диапазоне монеты (54 ед.) из слоев и сооружений раскопа. Монетные находки предвзительно позволяют отнести слои раскопа ко времени не ранее X — конца XV вв.

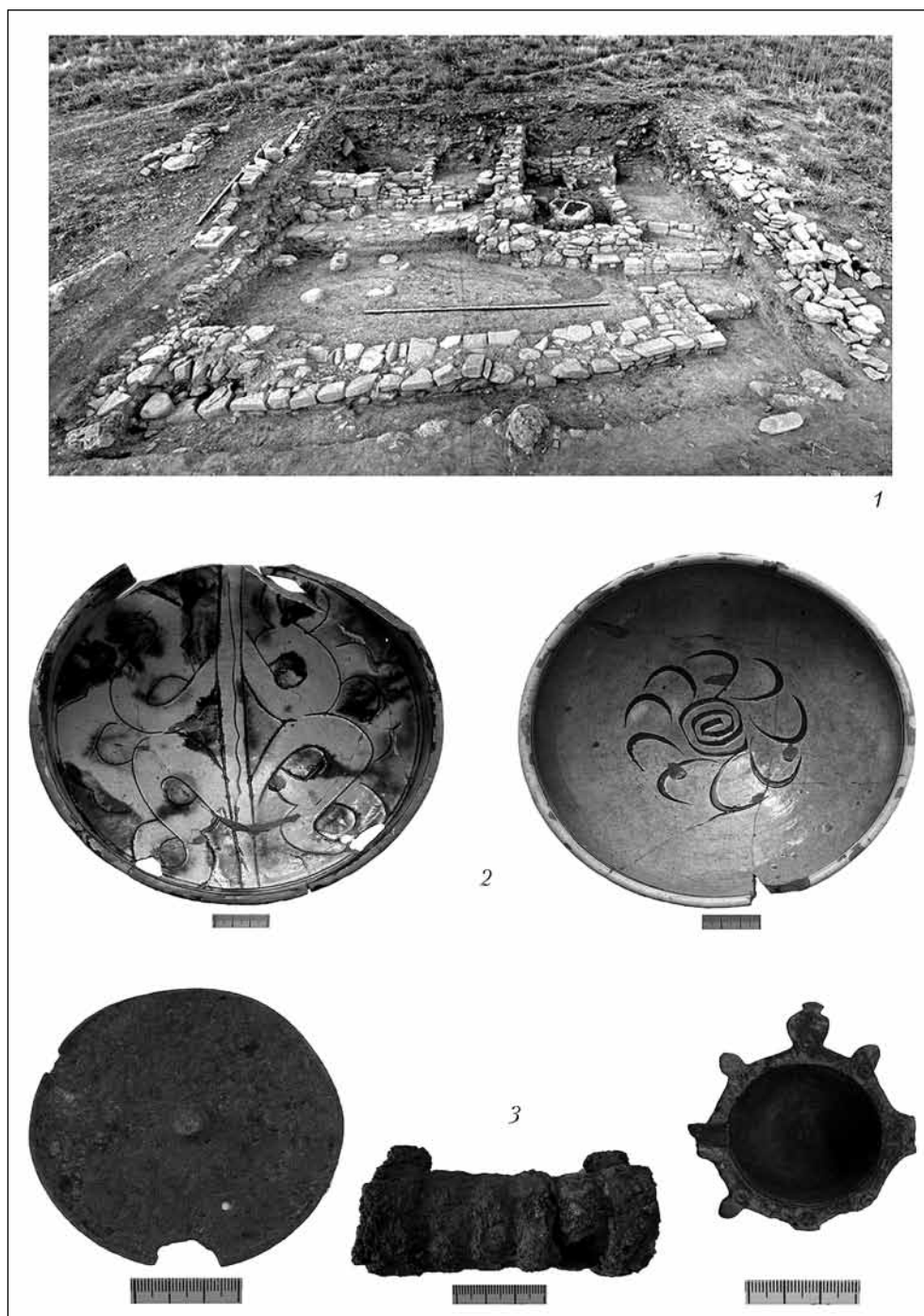

Рис. 1. Раскоп VIII в портовой части средневековой Сугдеи. Находки

А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, О.Д. Могилев

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ СПАСІВКА—ІВАНКІВЦІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка продовжила дослідження курганів ранньоскіфського періоду в околицях сіл Спасівка—Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл. За три попередні роки тут вивчалися кургани 1—4, 8 та частково 9. Роботи 2010 р. були зосереджені на курганах 5, 11 та 12.

Курган 5. Розташований в околицях с. Спасівка, північно-західніше кургану 1. Насип виділявся на поверхні лише незначними виходами дрібного каміння. На глибині 0,2 м виявлено розтягнуте плугами кам'яне скупчення підовальної форми розмірами 4,47 м (північний захід—південний схід) × 3,5 м (північний схід—південний захід), основу якого складало коло діаметром 3,67 × 3,50 м, викладене з трохи більших каменів. З південного сходу до нього примикав кам'яний підпрямокутний майданчик розміром 1,77 × 0,84 м. Під круглою кам'яною конструкцією розміщувалась підквадратна могильна яма зі сторонами 2,70 × 2,37 м і завглибшки 1 м від сучасного рівня. У західній частині могили виявлено грабіжницьку яму. Заповнення могили в нижньому шарі (0,2 м) складалось із чорнозему, в якому знайдено купку кальцинованих кісток, дві бронзові цвяхоподібні сережки та глиняний кухоль. Вище було каміння впереміжку з чорноземом. У заповненні траплялись окремі людські кістки. На деяких з них помітні сліди дії вогню.

Два інші кургани (11 і 12) розташовані на вершині Гусикової гори, яка найвище піднімається над навколишньою місцевістю і є складовою частиною Товтровою кряжу.

Курган 11 мав висоту 0,4 м і діаметр 12 × 13 м. На глибині 0,4—0,5 м у насипі тра-

плялося каміння, яке безсистемно зосереджувалось по всій площі кургану. У кургані досліджено кілька поховань.

У південній частині на глибині 0,6 м було виявлено поховання 1 — дуже скорчений кістяк, орієнтований головою на захід. Похований лежав на лівому боці, руки зігнуті в ліктях і долонями направлені до черепа, під яким знаходилася крем'яна пластина. Верхня частина тулуба покоїлася на дрібних каменях і була накрита таким же камінням. Нижні кінцівки лежали на 0,2 м нижче рівня голови й не були прикриті камінням. За 1,0 м західніше від цього поховання, між кількох каменів, знайдено ще один череп без нижньої щелепи з крем'яним відщепом поряд.

Поховання 2 розміщувалось у центральній частині кургану. Для нього використано природне заглиблення розмірами 1,6 × 1,2 м та завглибшки 0,75 м, в якому лише східна та південна стінки були обкладені великими кам'яними плитами, а за північну та західну слугувала скельна порода. У цьому похованні було не менше двох кістяків, розташування яких не мало анатомічного порядку. Кістки розміщувались на різних рівнях у ямі й були, фактично, перемішані. Деякі ознаки вказують на скорченість похованих. У заповненні кургану знайдено крем'яну пилючку та ще одну пластину. Таким чином, супровідний матеріал представлено чотирма крем'яними виробами, виготовленими з білого кременю.

Курган 12 розміщений північно-західніше від кургану 11. Насип вдалося виявити за ледь помітним підвищенням висотою 0,25 м і діаметром близько 13 м. Кам'яна конструкція в насипі стала проявлятися на глибині 0,2 м і, як з'ясувалось, у деяких місцях була

завтовшки від 0,5 до 0,8 м, при діаметрі 11 м. У центральній частині деякі камені стояли на ребрі, утворюючи щось на зразок ящика. У північно-західному секторі на глибині 0,35 м від поверхні насипу розчищено тілопокладення (поховання 1). Кістяк був орієнтований на захід, лежав скорчено на правому боці. У головах перед черепом стояв горщик, прикрашений геометричним орнаментом із заштрихованих трикутників і горизонтальних ліній. Поряд, але ближче до центру кургану, розміщувалися рештки щонаймен-

ше ще двох кістяків (поховання 2). Біля них знайдено шліфовану кам'яну сокиру з отвором і крем'яний відщеп.

Курган 5 належить до ранньоскіфського часу (VII—VI ст. до н. е.), а кургани 11 і 12 — до епохи пізньої бронзи (XII—XI ст. до н. е., комарівська культура). Але між конструктивними особливостями курганних насипів цих двох хронологічних горизонтів є багато спільного, що пояснюється генетичними зв'язками між цими культурними утвореннями.

О.М. Дерех

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ТЕРЕБОВЛЯ VII В м. ТЕРЕБОВЛЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.

Багатошарове поселення Теревовля VII розташоване в південно-західній частині м. Теревовля, на пологих північно-східних схилах правого берега р. Гнізна. Пам'ятку відкрито в 1991 р. у ході розвідок, здійснених М. Ягодинською, О. Ситником і М. Левчуком. На поверхні було зібрано матеріали, які датуються добою енеоліту (трипільська культура), бронзи—раннього залізного та давньоруським часом (XII—XIII ст.). У сезоні 2009 р. на частині поселення ДП ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАН України провела рятівні роботи в північно-східній і центральній частинах поселення, результатом яких стало дослідження культурного шару трипільського часу та фіксація двох об'єктів — житла та господарської ями з підбоєм. Нині південно-західна частина поселення частково поруїнована сучасною житловою забудовою, а південна — приміщеннями колишньої військової частини.

З метою недопущення руйнування культурного шару пам'ятки індивідуальним житловим будівництвом було продовжено рятівні дослідження частини поселення Теревовля VII.

У ході розкопок у північно-східній і центральній частині поселення було закладено 20 розвідкових траншей загальною площею 441 м².

Проведені дослідження дозволили зафіксувати дев'ять археологічних об'єктів (залишки трьох жител і шість господарських ям), які, за характером заповнення, попередньо можна датувати епохою енеоліту (трипільською культурою).

Об'єкти 1 і 2 — залишки трипільських майданчиків площею 54 м² і 6,0 м², які були

зафіксовані на глибині 0,4 м від рівня денної поверхні та мали товщину від 0,2 до 0,4 м. Серед фрагментів випаленої обмазки на майданчиках виявлено також значну кількість фрагментів кухонної і столової кераміки трипільського часу, крем'яних відщепів, кісток тварин.

Об'єкт 3 — заглиблене в материк півземлянкове житло вісімкоподібної форми. Житло витягнуте по осі північ—південь і має загальну площу 16 м². Досліджена споруда була заглиблена в передматериковий суглинковий шар і материкову глину на 0,8—1,0 м. У її заповненні виявлено кераміку трипільської культури (етап В-II) та кістки тварин.

Об'єкти 4—9 — господарські ями двох типів: грушеподібної форми та з прямими стінками, звуженими до придонної частини. Досліджені ями мають глибину від 0,6 до 1,4 м, у плані здебільшого овальної форми. У заповненні вказаних об'єктів зафіксовано невеликі фрагменти посуду трипільського часу (переважає столовий), дрібні крем'яні відщепи та кістки тварин.

Культурний шар поселення має потужність від 10 до 45 см та представлений сірим опідзоленим чорноземом зі вкрапленням фрагментів глиняної обмазки, кераміки (горщиків, мисок і зерновиків) трипільської культури, відщепів кременю і кісток тварин.

Таким чином, завдяки дослідженням, проведеним на частині багатошарового поселення Теревовля VII, вдалося встановити межі вказаної пам'ятки, дослідити особливості її культурного шару та зафіксувати дев'ять об'єктів, які попередньо можна датувати епохою енеоліту (трипільською культурою). ❧

О.В. Дзембас

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВИЦЬКОГО ЗАМКУ

У 2010 р. експедицією Закарпатського краєзнавчого музею та Закарпатського центру туризму продовжено дослідження багатошарової пам'ятки Невицький замок. Роботи провадилися на двох ділянках зовнішнього рову замку. Мета робіт — реконструкція ділянки рову та системи водопостачання в нього. Існування цієї системи остаточно було доведено під час робіт 2009 р. (розкоп XI).

Розкоп XII закладено у східній, найвразливішій частині зовнішнього рову замку. З південного боку він межував з розкопом XI і, таким чином, був його органічним продовженням. У напрямку захід—схід (перетин рову) довжина розкопу склала 10 м. У напрямку південь—північ (вздовж ділянки рову) — 8,0 м. Рів у перетині мав форму перевернутої трапеції. Заглибленість культурного шару в центрі наповнення рову склала 2,1 м. Перепад висот із західного боку (від зовнішньої замкової стіни до дна рову) склав 5,5 м, зі східного (зовнішнього) боку — 2,4 м. Ширина плаского дна рову склала 1,7 м. Дослідження показало, що рів на цій ділянці був видовбаний у туфовому (верхні пласти) та скельному (1,2 м від дна рову) монолітах. Поодинокі знахідки з наповнення замкового рову в цілому підтвердили попереднє датування його зведення (середина XV ст.). Здебільшого це дрібні уламки типової для цього часу кружальної кераміки, серед яких домінують фрагменти від горщиків. Вони білого, коричневого та сірого кольорів. Серед індивідуальних знахідок відзначимо декілька уламків вкритих зеленою поливою рельєфних кахлів початку XVII ст., залізне вістря бронебійної стріли, пряслице та близько двох десятків цвяхів різноманітних форм і конфігурацій. Незначна кількість знахідок пояс-

нюється тим, що зовнішній замковий рів під час експлуатації постійно чистився і в цілому його наповнення сформувалось у період поступового занепаду замку з початку XVII ст. Цей факт підтверджується і стратиграфією наповнення розкопаної ділянки рову. Зверху було сучасне сміття, потім скупчення каменю, що впав із замкових стін у XVIII—XIX ст., і наступний, більш гумусний шар, що сформувався в XVII ст. Останній, окрім незначної кількості кераміки та вказаних індивідуальних знахідок, містив вкраплення деревного вугілля, обмазки та кістки тварин (корова, кінь, кабан).

У зв'язку з необхідністю пришвидшити роботи та складністю транспортування ґрунту в північно-західній частині рову, було закладено розкоп XIII завдовжки 10 м у напрямку північ—південь (перетин рову) і завширшки 12 м у напрямку схід—захід. Роботи на цій ділянці підтвердили існування перемички для утримування води на межах рову. Рів у цьому місці впирався у стрімкий західний схил замкової гори. Глибина наповнення рову склала лише 1,3 м. Із зовнішнього північного боку рову для збільшення перепаду висот було споруджено насип заввишки 2,0 м. Перепад висот з південної сторони (від зовнішньої замкової стіни до дна рову) склав 5,5 м. Рів, таким чином, зачепив лише верхні шари туфового моноліту. Зовнішній замковий рів у плані має підковоподібну форму. Вдалося простежити загальний нахил рівня рову — з північного сходу до північного заходу. У наповненні рову зафіксовано лише поодинокі фрагменти середньовічної кераміки, що залягала упереміжку з сучасним сміттям. Цей факт свідчить, що тут вже проводилась очистка під час проведення консерваційних

робіт у 60—70-х рр. XX ст. Внаслідок цього цілісність культурного шару була порушена роботою екскаватора.

На схилі південної частини замкового рову в напрямку від замкової стіни зафіксовано невелику платформу природного походження. В її дуже гумусованому наповненні темного кольору зафіксовано досить багатий

керамічний матеріал. Це фрагменти ліпного посуду культур Станово та Гава. Здебільшого — це уламки мисок із загнутими до середини вінцями, горщиків, ваз. Цей матеріал був перемішаний і залягав єдиним шаром. З південного боку шар був перерізаний зовнішньою замковою стіною, а з північного — підрізаний нахилом замкового рову.

А.М. Домановський, А.В. Сазанов, М.В. Фомін

ДОСЛІДЖЕННЯ «ЦИТАДЕЛІ» ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

З 6 липня по 4 серпня 2010 р. Археологічною експедицією «Цитадель» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна здійснювалися дослідження «цитаделі», розташованої в південно-східному куті городища Херсонеса Таврійського. Згідно з відкритим листом було закладено новий розкоп-прирізку на ділянці «на схід від кута стін 115 і 118», прилеглий до так зв. візантійського преторія IX ст. (стіна 127) на південному сході та до розкопу-прирізки експедиції С.Б. Сорочана 2007 р. на сході. Розміри нової ділянки 5,0 × 10,0 м (рис. 1).

У результаті проведених робіт знято перший шар ґрунту (завглибшки 0,5–0,7 м) на двох квадратах 5,0 × 5,0 м. Заповнення шару — сірий суглинок зі значною кількістю дрібних і середніх каменів та кераміки, достатньо типової для комплексів Херсона XIII–XIV ст. (переважно XIII ст.), що розподіляється на функціональні групи: черепиця, піфоси, полив'яний посуд і столовий неполив'яний посуд.

Черепиця представлена невеликим фрагментами, переважно соленів. Каліптери доволі рідкісні. Також не зовсім звичною є нечисленність міток на черепицях. В основному це зображення птахів, звірів і літери. Виявлені фрагменти мають широке датування в межах XII–XIV ст., але чітко не можуть бути ні обмежені XIII ст., ані датуватися винятково XIV ст. Стінки піфосів представлено добре відомими типами піфосів із підпрямокутним вінчиком і наліпками по корпусу. Такі піфоси також мають доволі широку хронологію в межах XII–XIV ст.

Серед амфор переважають фрагменти червоноглиняних з дуговидними ручками, що вироблялися в різних центрах з XII до XIV ст.

Особливо виділяється розвал кількох амфор цього типу, виявлений у шарі ґрунту під дерном. Хронологічно визначеною є лише ручка амфори з дуговидними ручками з клеймом Іоанна біля основи. Виявлена у шарі горіння, розташованому безпосередньо під дерном, вона може датуватися XIV ст. Друге місце посідають фрагменти амфор з високо піднятими ручками. Вони належать до хронологічного типу XII–XIII ст., що не заходить до наступного століття. Дещо незвичним є те, що лише незначна кількість фрагментів тарного посуду може бути віднесена до відомих плоскодонних амфор XII–XIV ст.

Полів'яна кераміка доволі традиційна для шарів Херсона XII–XIV ст. Переважають фрагменти полив'яних червоноглиняних мисок, вкритих жовтою та коричневою поливою з орнаментом «графіто» на дні. Серед цих посудин виділяються кілька мисок групи Сан-Симеон XIII ст., а також миски з орнаментом у вигляді концентричних окружностей, аналогії до яких відомі в комплексах Нікеї (Ізніка). Дослідники зазвичай відносять їх до XIII — початку XIV ст. Інший посуд хронологічно може належати до періоду від XII до XIV ст.

Наступну за кількістю групу становлять червоноглиняні глечики та миски, вкриті коричневою поливою з підполив'яним розписом ангобом. Найчастіше їх датують XII–XIII ст., але окремі типи можуть належати до XIV ст. Виділяються ручки від глечиків так зв. «константинопольського типу», що імітували металевий посуд другої половини XIII — першої половини XIV ст. Суттєвою для хронології є повна відсутність пізньої кашинної кераміки XIV ст. і мисок з монограмами.

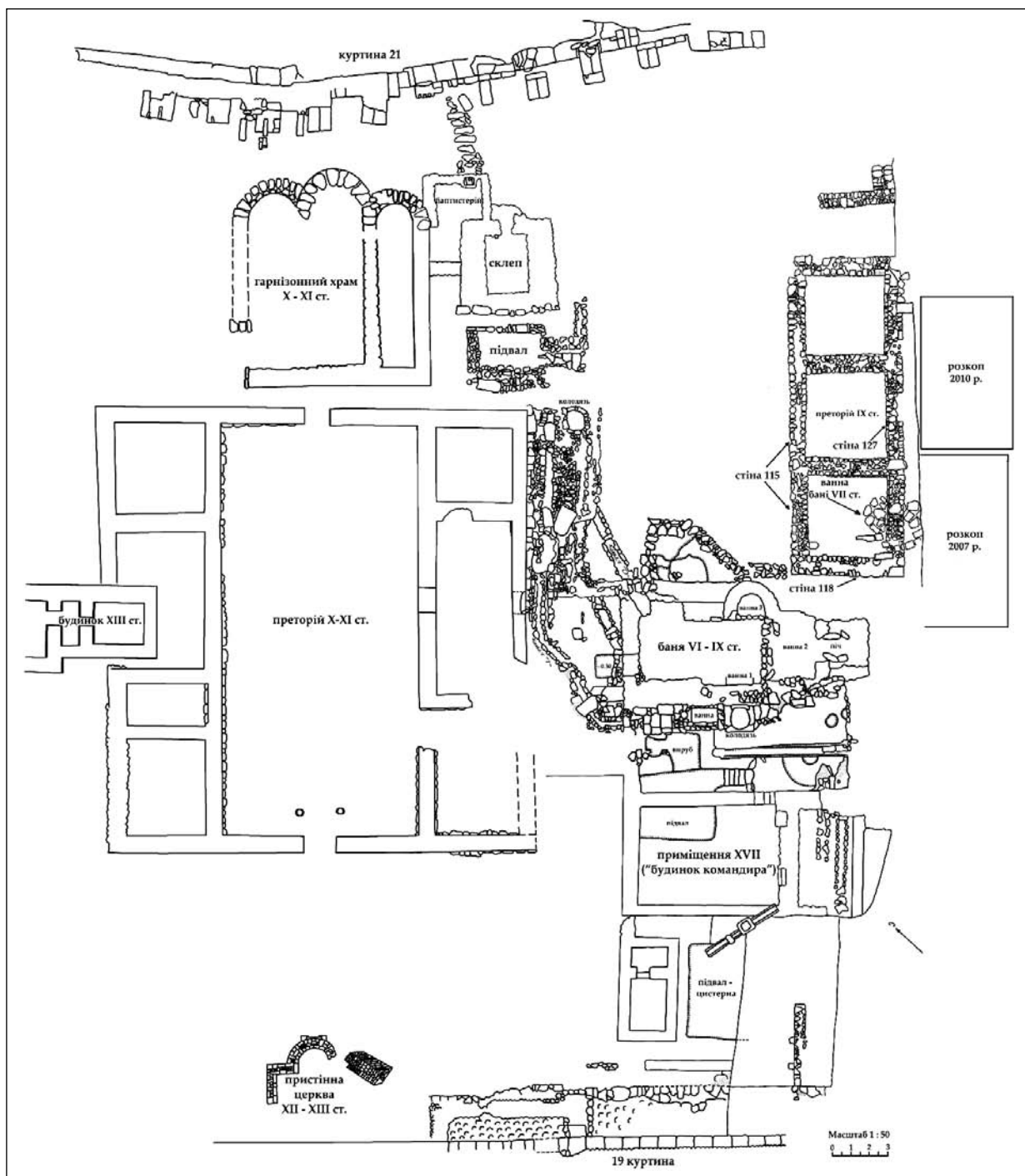

Рис. 1. План-схема забудови «цитаделі» VI–XIII ст. з позначенням розкопів 2007 і 2010 рр.

Раніші матеріали представлено незначною кількістю фрагментів «комірцевих амфор» X–XI ст., глечиків з пласкими ручками другої половини IX — початку XII ст., амфор причорноморського типу VIII — першої половини IX ст. Зазвичай у пізніх шарах цей домішок ранішого матеріалу (так зв. «домішок знизу») вельми значний. Окремі фрагменти належать до ранньовізантійської доби (LRC

3 F, G, LRC 10 C). Одиначними є знахідки III–II ст. до н. е. та I–III ст.

У цілому переважна більшість виявленого керамічного матеріалу належить до періоду XII–XIV ст., серед якого є окремі фрагменти і суто XIV ст., і XIII ст. Враховуючи те, що культурний шар зруйновано та перемішано похованнями першої третини — середини XIX ст., що належать до Карантинного холер-

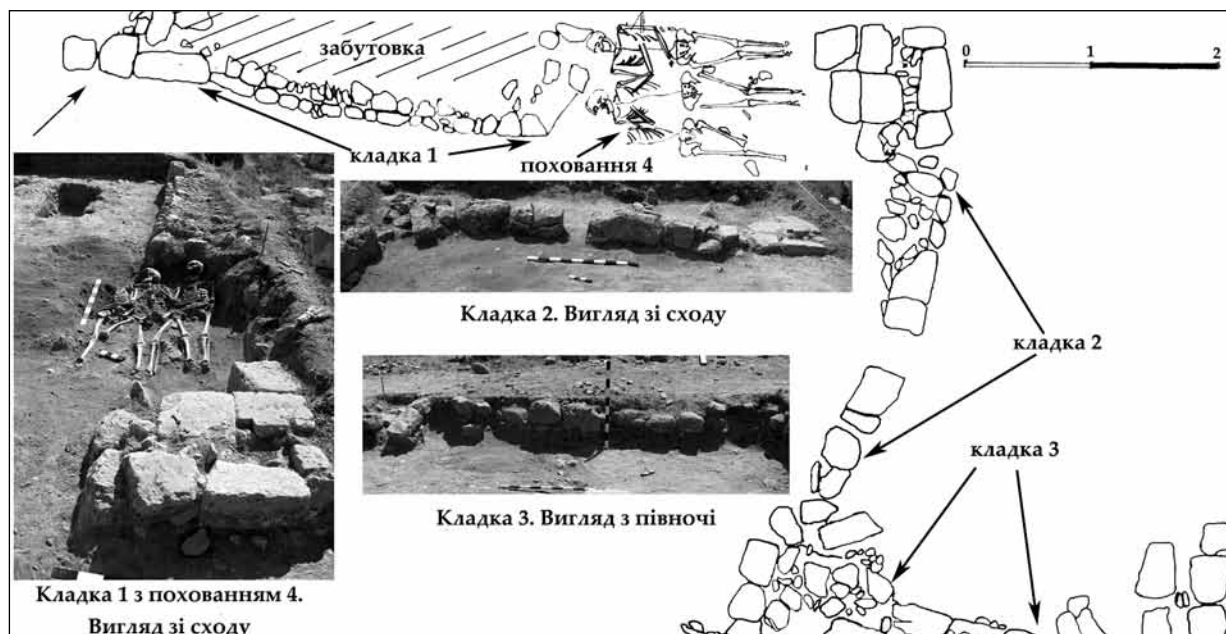

Рис. 2. План-схема розкопу з позначенням кладок 1–3. Фото кладок 1–3

ного цвинтаря, то досліджувані контексти, в яких відсутні знахідки XIX ст., можуть бути сумарно датовані XIII–XIV ст. без уточнення датування.

До згаданих поховань XIX ст. належать чотири могильні ями, три з яких містили різну кількість цілих і фрагментованих кістяків (яма 1 — два кістяки, розташовані вертикально один над одним і фрагменти кістяків; яма 2 — фрагменти черепа та плечових кісток; яма 4 — три кістяки (один без черепа), розташовані поряд на одному рівні). Могильну яму 3 неправильної форми, що не містила людських останків, не розкопано до дна, оскільки вона розміщується значно глибше знятого шару ґрунту. У похованнях виявлено три бронзові натільні хрестики та два мідні гудзики XIX ст.

На ділянці розкопу виявлено 19 монет, які датуються таким чином: одна часів Феодосія I (379–395 рр.); один пентанумій Юстиніана I (527–565 рр.); одна херсонського випуску доби імператора Зинона (474–491 рр.); один сіракузький фоліс часів Лева V (813–820 рр.); по одній першого та другого херсонських випусків доби Василя I (867–886 рр.); п'ять херсонських литих монет кінця XI — початку XII ст.; одна Романа III (1028–1034 рр.); дві золотоординські

кінця XIII — початку XIV ст.; одна фрагментована східна з арабським написом. Ще чотири монети стерті, внаслідок чого їхнє визначення та датування неможливі (з них дві, ймовірно, східні)¹.

З інших знахідок зазначимо: 1) кам'яне ядро для балісти (вага 1,3 кг, діаметр близько 10 см); 2) шість важків: п'ять керамічних (чотири циліндричної форми вагою 16, 48, 50, 53 г і один у формі усіченої піраміди вагою 103 г) і один вапняковий (59 г); 3) дві намистини: кругла глиняна, вкрита блакитною глазур'ю з чорними хвилястими лініями (діаметр 1,4 см) і з червоного скла видовженої циліндричної форми з потовщенням до центру (завдовжки 0,9 см і діаметром 0,6 см); 4) 44 цвяхи різної форми та ваги, цілі й фрагментовані; 5) залізна шпилька з надігнутим кінцем (завдовжки 11 см, перетин 0,7 × 0,7 см).

Важливими випадковими знахідками з-поза меж ділянки розкопу стали: 1) фрагмент заставної мармурової плити (ймовірно, четверта частина) із зображенням на лицевому боці фрагмента хреста в центрі й зигзагоподібного орнаменту по краю. Тильний бік добре оброблений і у збереженій частині має ідеально рівну поверхню (розмірами 9,0 × 7,5 × 9,0 × 8,5 см; завтовшки 3,35 см). Знайдена

¹ Автори висловлюють щирю вдячність співробітникам Національного заповідника «Херсонес Таврійський» М.О. Алексеєнку та О.М. Кочетковій за надану допомогу у визначенні та датуванні монет.

за південною бровкою розкопу в нерозкопаній частині площі «цитаделі» серед купи каміння. 2) бронзова ранньовізантійська поясна пряжка, ймовірно V—VI ст. Має овальну форму, язичок відсутній, збереглися дві дужки з наскрізними отворами, у які мав вставлятися стрижень для кріплення язичка. На місці прилягання язичка до пряжки відліті два валики, що запобігали зсовуванню язичка по пряжці (розміри: довжина — 3,7 см, ширина — 1,9 см, товщина — 0,6 см).

Також виявлено три кладки (рис. 2). **Кладка 1** простягнулася зі сходу на захід вздовж північно-західного борту розкопу, виходячи з його західної бровки. Загальна довжина збереженої частини 4,15 м. Була зруйнована могильною ямою 4 і, ймовірно, з нею співвідноситься фрагмент кладки, розташований безпосередньо за цим похованням на схід. Складена з бутових каменів, насухо, простежуються два ряди. Швидше за все, кладка є стіною садиби XIII ст.

Однорядна **кладка 2** перетинала ділянку з півночі на південь від бортів розкопу.

Північний бік прилягав до верхніх каменів кладки 1 у місці фрагменту, розташованого за могильною ямою 4; південний бік підходив до розвалу каменів неправильної форми в районі південного борту квадрату. Розташовувалася, ймовірно, на рівні поверхні XIX ст. і могла слугувати огорожею Карантинного цвинтаря, оскільки всі виявлені під час розкопок поховання розташовані на захід від неї.

Кладка 3 розташована приблизно під кутом 110° до кладки 2 і йде під південний борт квадрату. Простежено на довжину приблизно 3,0 м. Збереглося 1—2 ряди вапнякових каменів розмірами близько 0,3 × 0,3 м. Датування кладки, навіть попереднє, наразі неможливе.

Таким чином, здійснені роботи дозволили прослідкувати елементи забудови «цитаделі» у XIII ст., а також визначити частину східної межі Карантинного цвинтаря XIX ст. Виявлені контексти, на підставі аналізу кераміки, попередньо можуть бути датовані XIII—XIV ст.

Т.В. Егорова, Е.А. Попова, А.А. Воронкова

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ЧАЙКА И НЕКРОПОЛЯ У пос. ЗАОЗЕРНОЕ¹

На городище Чайка у г. Евпатория в 2010 г. раскапывались слои первого и второго греческих периодов (середина IV — первая треть III вв. до н. э.) в восточной части ЮВ греческого раскопа (рис.). Кроме того, к югу от этого раскопа были прирезаны еще два квадрата для выявления планировки внутренней застройки херсонесской крепости.

Помимо городища, раскопки велись и на некрополе у пос. Заозерное, где доследовался курган 36в и межкурганное пространство.

На городище выявили три горизонта перестроек внутри первого греческого периода — периода существования херсонесской крепости (середина IV — рубеж IV—III вв. до н. э.). К самым ранним строительным остаткам относится северная стена помещений ее южной оборонительной линии. Верхний ряд стены состоял из крупных, хорошо отесанных квадратов, вымерянных по риску, проходившей у северного фаса стены. Камни положены насухо, плотно пригнаны друг к другу. В трех из них сохранились выемки для вертикального крепления камней. Фундамент стены впущен в предматериковый суглинок. В стене зафиксирован дверной проем первоначальной шириной 1,4 м, который позже, при перестройке во втором крепостном периоде, был сужен почти в 2 раза (до 0,8 м) и под него был выведен водосток. К его западной части пристроена стена — платформа из крупных квадратов.

В 1,9 м к северу от стены открыты два ряда помещений внутренней застройки крепости, продолжавшие линию помещений 39 и 40, раскопанных в 1977 г. Эти строения суще-

ствовали на протяжении всех трех периодов внутрикрепостных перестроек с незначительными изменениями планировки.

Судя по находкам остатков печей, глиняных столиков, перекрытых выкладкой из черепицы и крышкой пифоса синопского производства, крупных фрагментов амфор и пифосов, три помещения южного ряда имели хозяйственно-бытовое назначение. На одном из венчиков пифосов сохранилось граффито, обозначавшее его объем: ΔΔΔΔΠΠΠ. Эти помещения были одинаковы по площади (2,8 × 2,9 м) и имели дверные проемы стандартных размеров в восточной части их северных стен. В ЮВ углу центрального помещения зафиксирована небольшая хозяйственная загородка, выложенная из мелких плоских камней.

Два помещения северного ряда отличались от предыдущих формой и размерами. Западное было вытянуто с запада на восток (1,9 × 4,9 м по внутреннему фасу стен). Внутри было зачищено две печи. Одна небольшая у западной стены, вторая, размером 1,0 × 0,8 м, пристроена к центральной части его северной стены.

Восточное помещение было открытым на север. Во все периоды своего существования оно было вымощено мелким камнем и каменной крошкой. Выявляются два периода его перестроек. Причем во втором северный фас его южной стены дополнительно облицовывается некрупными плоскими камнями.

В заполнении помещений были найдены три отпечатка перстней, два из которых

¹ Работы выполнены при финансовой поддержке РГНФ по проекту №10-01-18051е «Изучение памятников античного времени в окрестностях г. Евпатории».

с одинаковыми изображениями всадников были поставлены на ручки кувшинов, а один — с изображением богини, одевающей венки на голову героя, — на внешнюю часть венчика пифоса.

Далее к северу располагалась вымощенная камнями и каменной крошкой площадь, существовавшая начиная со второго крепостного периода и до конца усадебного времени (70-е гг. III в. до н. э.). Вымостка площади неоднократно обновлялась и перекладывалась.

Ко второму крепостному периоду (последняя четверть IV в. до н. э.) относится строительство и функционирование двух водосточков (большого и малого) и большой сточной канавы, которые являлись частями единой гидроочистительной системы.

Первый большой водосток ограничил с юга помещения южной линии и был сориентирован с северо-запада на юго-восток. Его стены были выложены плоскими подтесанными камнями, нижний ряд которых был поставлен орфостатно, верхний — постельно. Ширина стока 0,4 м, высота 0,5 м. Желоб перекрыт большими (0,7 × 1,0 м) хорошо отесанными плитами, уложенными в два ряда. Западная часть водостока была разрушена, но выяснилось, что он имел продолжение к северо-западу в помещениях 39 и 40 (Отчет за 1977 г.).

Основная часть второго (малого) водостока была разрушена. Сохранился его южный

отрезок на 1,3 м в длину. Он был выложен из нескольких плоских подтесанных камней, поставленных орфостатно и перекрыт каменными плитами, от которых сохранилась одна. Ширина стока 0,25 м, глубина 0,4 м. Предположительно водосток выходил в большую сточную канаву, протянувшуюся по линии север—юг, открытую на 15 м. Для ее сооружения во втором крепостном периоде была выкопана траншея шириной 1,1 м, которую с двух сторон облицевали некрупными слегка подтесанными камнями, что сузило ширину канавы до 0,5 м. Глубина составляла 0,4 м. Дно ее представляло собой плотную глинистую субстанцию. Канавка была перекрыта некрупными плоскими плитами. Вокруг устроена вымостка из плоских камней и каменной крошки с включением фрагментов каменных ступ и корыт. За время функционирования канавы эта вымостка дважды подновлялась. В заполнении канавы (слой рыхлой золистей супеси) найдено много керамики и костей животных. Все находки имели характерный зеленый налет. Возможно, большая их часть попала туда уже после прекращения функционирования канавы в результате забрасывания ее землей и мусором при нивелировке поверхности для позднейшего строительства. Сходные гидроочистительные сооружения существовали, например, в Горгиппии в III в. до н. э. и в Ольвии, начиная с начала IV в. до н. э. и на протяжении всего эллинистического периода.

Рис. Чайкинское городище. Общий вид раскопа с юга

В усадебный период (рубеж IV—III — 70-е гг. III в. до н. э.) исследованная площадь подверглась существенной перепланировке. Все ранние строения были разрушены. Над ними возвели комплекс помещений, часть которого была открыта в 2009 г. В этом сезоне раскопано южное помещение комплекса хозяйственного назначения с небольшой печью у западной стены. Со всех сторон его окружала вымостка из камней и каменной крошки, перекрывшая со временем сточную канаву, на месте которой продолжала существовать большая вымощенная площадь, насчитывавшая два уровня, которые неоднократно подновлялись.

На некрополе у пос. Заозерное была раскопана северная пола кургана 36в, не давшая никаких конструкций. Однако были выявлены следы позднескифской выборки скалы. Докопали и южную полу кургана, таким образом, линия восток—запад была 13 м, линия север—юг — 6,0 м. У самого края юго-восточной полу кургана были открыты части конструкций, уходящие в межкурганное пространство на восток и северо-восток. В южной части юго-восточной полу кургана был раскопан каменный ящик. Он был в плане прямоугольной формы, ориентирован по линии ЮЗ—СВ, размером 1,9 × 0,6 м. Перекрытие не сохранилось, но удалось обнаружить несколько камней, лежавших сверху и закрывавших погребенных. Стенки ящика были образованы скалой, надстроенной необработанными камнями. Камни северо-восточной стенки заглублены в скалу таким образом, что они вплотную прилегали к обработанной скале. Юго-западная стенка ящика полностью сложена из нескольких рядов камней размерами от 0,2 до 0,4 м. Внутри каменного ящика обнаружено три скелета, располагавшихся ярусами. Скелет 1 (верхний) лежал в

анатомическом порядке, но имел очень плохую сохранность. Скелет 2, находившийся непосредственно под скелетом 1, был частично смещен в связи с захоронением верхнего скелета (был сдвинут череп) и в связи с тем, что несколько камней юго-западной стенки ящика сползли, левая рука сместилась вниз. В основном же скелет сохранил правильный анатомический порядок. В районе грудной клетки погребенного найдено бронзовое кольцо диаметром 2,0 см. Скелет 3, самый нижний, принадлежал ребенку. Его останки были сдвинуты к юго-восточной стенке ящика, а часть костей была выброшена. Их удалось обнаружить в 0,2—0,3 м к северо-востоку от погребального сооружения.

В восточной части юго-восточного сектора кургана 36в выявлено скопление керамики, под которой была раскопана ровная скальная площадка со следами подтесов, уходящая на восток и северо-восток.

Площадка в Восточной прирезке примыкала к площадке, расчищенной в поле кургана 36в. Она ограничена с юга грядой камней, идущей с юго-запада на северо-восток. На площадке на расстоянии 0,20—0,25 м друг от друга рассредоточены пять ямок овальной или подтреугольной формы, заглубленных в скалу, диаметром от 0,2 до 0,3 м и глубиной до 0,15 м, со следами от инструментов. Одна из них была круглая в плане диаметром 0,25 м и глубиной 0,64 м. Внутри ямок ничего не было обнаружено, кроме одной створки мидии. На севере площадка имеет ступеньку с подтесом на 0,1 м и затем переходит в аналогичную ровную площадку, также со следами подтесов. На севере и западе она ограничивается бортом скалы. На востоке обе площадки и гряда камней обрываются поздним перекопом. Возможно, комплекс являлся культовым местом, где ямки служили жертвенниками.

М.В. Єльников

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТОВОЇ СПОРУДИ НА ПОСЕЛЕННІ МЕЧЕТЬ-МОГИЛА

Влітку 2010 р. експедиція Запорізького університету спільно з громадською організацією «Нова археологічна школа», продовжила дослідження культової споруди на поселенні Мечеть-Могила часу Золотої Орди, що розташовується на підвищенні лівого берегу р. Конки біля с. Юрківка Оріхівського р-ну Запорізької обл. Поселення площею 1,76 га займає ділянку між відрогами балки Московської, залісненої у 60-х рр. XX ст.

Локалізував пам'ятку запорізький краєзнавець В.Г. Фоменко, який звернув увагу на те, що права притока р. Конки (Кінські Води) — р. Жеребець на мапах 1680—1730 рр. називалася Мечетною. На його думку, ця назва походить від десяти схожих на мечеті надмогильних споруд — кишенів, що знаходилися біля неї. На лівому березі р. Конка, на пагорбі Мечеть-Могила ще на початку XX ст. зберігалися залишки кам'яного фундаменту якоїсь давньої споруди. На підставі свідчень «Книги Большому Чертежу» В.Л. Єгоров дійшов висновку про знаходження на правому березі р. Конка золотоординського городища, давши йому назву Кінське (на мапах — Кінські Води).

Серед писемних джерел, окрім «Книги Большому Чертежу», цікавими є свідчення царських послів, що прямували у 1680 р. до Криму для підписання Бахчисарайського миру. Проходячи повз р. Конку, вони бачили залишки споруд, що належали «...Кримським татарам, за Мамай Хана». За М.Н. Мурзакевичем, згадані руїни належать до XIII ст., «коли східний торговий шлях, через місто Крим (що тепер Ескі-Крим), а потім через Кафу і Тавань, йшов на Київ». Після приєднання цих земель до Росії на місці сучасного с. Юрківка виникло поселення, що носило на мапах

першої половини XIX ст. назву Аул (з 1865 до 1921 рр. — с. Білецьке). Єпископ Гермоген в другій половині XIX ст. вказує, що з південно-західного боку до села Аул примикав «пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю».

На північно-західній околиці с. Кірове фіксували щонайменше три «татарські» бу-

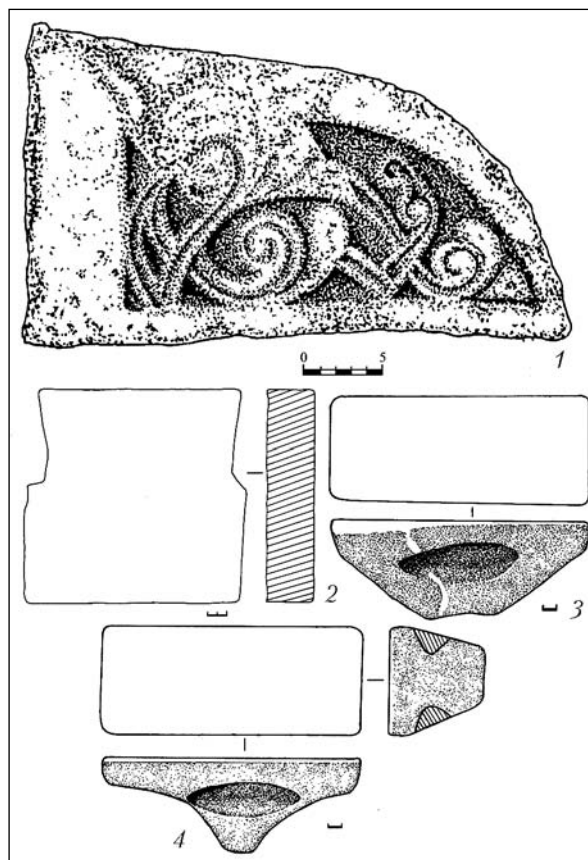

Рис. 1. Поселення Мечеть-Могила: 1 — архітектурна деталь будівлі (знахідка 1993 р.); 2 — цегла з «плічками»; 3—4 — кашині глазуровані кахлі-цеглини

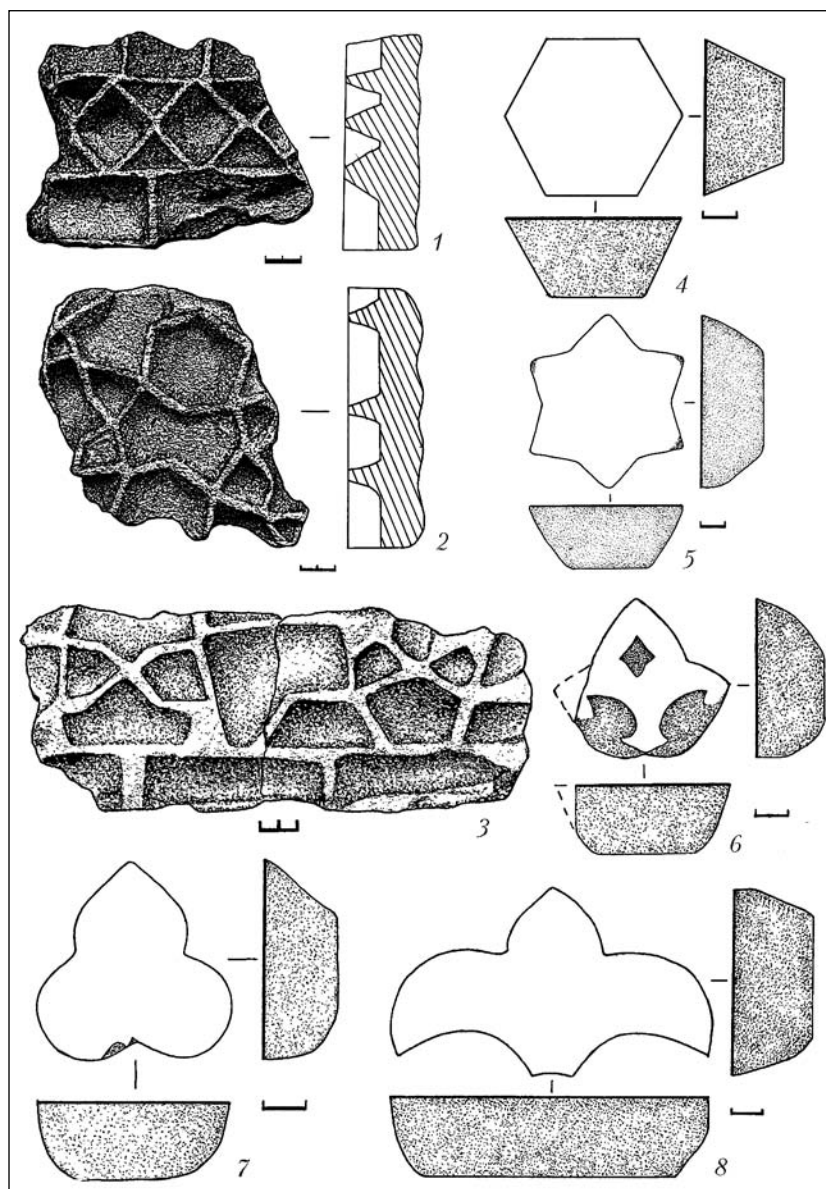

Рис. 2. Поселення Мечеть-Могила: 1–3 — ганчеві обойми від архітектурного декору; 4–8 — кашині поливні плитки геометричної і рослинної форми

дівлі із залишками стін заввишки близько 1,0 м. Однак, під час насадження лісу вони були зруйновані.

У 2007 р. на поселенні Мечеть-Могила виявлено залишки п'яти будівель. Культурний шар всіх об'єктів пошкоджено. У 2008–2010 рр. на поселенні відкрито частину західної стіни та центр споруди 1 культового призначення. Фундаментом будівлі слугували блоки вапняку прямокутної форми, розмірами $0,85 \times 0,52 \times 0,22$ м, $0,71 \times 0,48 \times 0,30$ м, $0,73 \times 0,50 \times 0,37$ м. Проміжки між блоками заповнені рваним вапняком, ракушняком, пісковиком і гранітом. Долівку під блоками

вирівняли вапняковою крихтою, що слугувала своєрідною «подушкою».

Фундамент споруди, зорієнтований меридіанально, був кам'яним цоколем, на який спиралася цегляна стіна, що впала до будівлі. Стіну склали з випаленої цегли розмірами $21\text{--}22 \times 21\text{--}22 \times 3,8\text{--}4,8$ см, що була притаманна для міст Золотої Орди. Цеглу покладено на глинистий розчин, але на окремих ділянках використовувалося вапно. Крім типової квадратної, трапляється також цегла з «плічками» (рис. 1, 2). Нижню частину стіни оздоблювали подвійні смуги з кашиних глазурованих кахлів-цеглин прямокутно-

усіченої форми, розмірами 19,8–20 × 7,8–8,3 см при товщині 7,1–8,2 см. Зовні вони вкриті непрозорою поливою бірюзового кольору, довгі сторони мали поздовжні пазифаски для міцнішого скріплення (рис. 1, 3–4). Кашині вироби таких пропорцій з пазами-фасками були поширені на золотоординських пам'ятках, де з'явилися у XIV ст.

Архітектурним декором карнизу споруди 1 слугували штамповані ганчові обойми з гіпсу подовженої вузької (до 11,6 см) форми, візерунок яких являв собою чергування рослинних і геометричних мотивів (рис. 2, 1–3) з кашиними плитками, вкритими непрозорою поливою білого, бірюзового (блакитного та ніжно-блакитного), синього, зеленого, синьо-зеленого, червоно-коричневого і жовтого кольорів. Узор ганчових обойм має прямі аналогії на Селітренному та Водянському городищах, серед плиток з геометричним і рослинним орнаментом — шестикутники (зокрема, у вигляді «зірки Давида»), пальмети, трілисники та лілії (рис. 2, 4–8), що є типовими для міст Золотої Орди. Крім обойм, у декорі будівлі використовувалися крупні ганчові панно з геометризованим (за термінологією Г.О. Федорова-Давидова) рослинним орнаментом, що кріпилися на стіні за допомогою цем'яного розчину. Для міцнішого скріплення ганчові обойми та панно зі зворотнього боку мали глибокі розчоси пальцями, що робилися по сирому гіпсу. За розташуванням архітектурного декору та розвалу цегли, висота стіни реконструюється в межах 5,0–5,5 м (включаючи висоту фундаменту будівлі).

У північній частині будівлі зафіксовано фрагмент колони з підробленого тонким ін-

струментом ракушняку заввишки 0,38 м, неправильної округлої в перетині форми та діаметром 20,5 × 22 см. Фрагмент оздоблений вертикальними поглибленнями — каннелюрами. Вірогідно, в північній частині споруди 1 розміщувався портал будівлі з колонами.

У центральній частині долівкою слугувала цегляна викладка, зміцнена зверху шаром гіпсу завтовшки від 2,0 до 5,0 см. Цегла тут має інші розміри: 23 × 23 × 5 см. На решті підлоги трапляються залишки горілого дерева.

Під долівкою проходила ціла система каналів (з півдня на північ, із заходу на схід) завширшки 1,4–2,4 м, стінки яких у нижній частині були викладені рваним камінням з пісковика та шматками вапняного розчину. Ці канали могли використовуватися для водозбору або дренажу. Заповнення каналу складалося з будівельного сміття — вапняного розчину, фрагментів випаленої цегли, рваного каміння.

На двох ділянках зафіксована концентрація битої кашинної плитки, фрагментів посуду з білої глини та кашину. Тут знайдено фрагменти посуду XVIII–XIX ст., що вказує на час руйнації цієї ділянки споруди 1. Канал закінчувався в північній частині розкопу тошнау(?), складеного з вапнякового розчину та цегли. Тошнау виступає над долівкою, донизу має широкий поглинальний колодязь, дослідження якого планується продовжити наступного року.

У північній і східній частинах розкопу 2010 р. виявлені фрагменти черепів двох осіб зрілого віку. Подальші дослідження вкажуть, чи потрапили вони до будівлі випадково, чи походять зі зруйнованих поховань, що існували у споруді.

Г.В. Жаров, Т.М. Жарова

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2010 р. Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся» (керівник Г.В. Жаров) продовжувала охоронні дослідження на території Чернігівської та Сумської обл.

Проведені охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Нехаївка 1 у правобережній заплаві р. Сейм поблизу с. Нехаївка Коропського р-ну Чернігівської обл. У межах дослідженої площі (816 м²) потужність культурного шару складала 0,5–0,6 м. Більшість з 25 господарських ям і одна будівля належать до доби неоліту (культура ямково-гребінцевої кераміки). Верхній горизонт пам'ятки представлено матеріалами доби середньої бронзи (сосницька культура) та ранньослов'янськими середини I тис. (кологинська культура). Основна маса знахідок — фрагменти ліпної кераміки з характерним орнаментом доби неоліту та бронзи. Крім того, виявлено крем'яні вироби (вістря стріли, ножеподібні пластини, фрагмент серпа, скребки та ін.), глиняне пряслице, кістяні проколки.

Здійснено охоронні дослідження у периферійній частині поселення Гнідинці 3 поблизу с. Гнідинці Варвинського р-ну Чернігівської обл., яке потрапляє до зони проведення бурових газовидобувних робіт Гнідинцівського родовища. На дослідженій площі (понад 3000 м²) виявлено культурний шар, що містив кераміку доби бронзи та раннього залізного віку.

Також досліджено курган 10 курганної групи 1 біля с. Миколаївка Роменського р-ну Сумської обл. Він розташований на корінному лівому березі р. Ромен заввишки 50 м. Більша частина курганного насипу була

знесена у 1970-х рр. при будівництві зрошувальних систем. Сучасні розміри кургану 30 × 46 м, заввишки він 0,4 м. Розкопки на площі 1920 м² (40 × 48 м) проводилися вручну. Практично зразу під орним шаром зафіксовано сліди кільцевого материкового викиду навколо поховальної камери. Камера мала прямокутну в плані форму, її розміри по верху 4,0 × 5,2 м, орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. У кутах і посередині стін долівки виявлено стовпові ями від вертикальних стояків, що утримували горизонтальне облицювання стін. Від останньої збереглися сліди деревного тліну та канавка по периметру долівки.

Початкові контури кургану визначав кільцевий ровик (діаметром 17 м, завширшки 0,7–1,3 м, завглибшки до 1,0 м) з двома перемичками — з півночі та півдня. Навкруги зовнішньої сторони зафіксовано десятки стовпових ямок. На відстані 4,0 м на південний схід від ровика виявлено округлу впадину діаметром 17 м і завглибшки до 1,0 м від рівня материка. Вочевидь, ґрунт з неї був використаний при спорудженні насипу кургану.

Поховальна камера повністю пограбована, виявлено три грабіжницьких ходи, що вели від поли кургану до південної, північної та східної стінок камери. Під час зачистки долівки камери зафіксовано сліди зубців знаряддя, яким вигрібали зміст камери до грабіжницького ходу у східній стінці. Серед знахідок у насипі варто зазначити кілька скляних намистин: округлих жовтих із синіми очками, округлих і біконічних патинованих. У поховальній камері виявлено округлі патиновані намистини, аналогічні знайденим у насипу, і бронзова бляшка із зображенням оленя з повернутою назад голо-

вою та підігнутими ногами (рис.). Рештки поховального інвентарю дають можливість датувати поховання V—IV ст. до н. е.

У зв'язку з необхідністю відведення земель під газовидобувні свердловини проведено експертизи низки ділянок у Роменському р-ні Сумської обл. У зоні Східно-Рогінцівського родовища розглянуто два варіанти розташування свердловини 54, при цьому в зону будівельних робіт потрапляють ділянки поселень скіфського часу Матяшів Яр 2 і 3. У зону будівельних робіт свердловини 113 потрапляє ділянка поселення Матяшів Яр 1, при шурфуванні якого виявлено кераміку доби бронзи та раннього залізного віку. У зону будівельних робіт свердловини 5 Східно-Калинівського родовища потрапляє ділянка поселення Калинівка 1, при шурфуванні якого виявлено скіфську кераміку VI—IV ст. до н. е. У зону будівельних робіт свердловини 57 Коржівського родовища потрапляє частина розораного курганного могильника, відомого ще з XIX ст. При шурфуванні в південній частині будівельного майданчика виявлено

кераміку скіфського часу. За 30 м на захід (у лісі) збереглися два кургани. У зону будівельних робіт свердловини 66 потрапляє багатопоселення Коржі 6 — територія пам'ятки пошкоджена спорудами колишнього цегляного заводу, проте у південно-західній частині будівельного майданчика культурний шар зберігся добре. При шурфуванні тут виявлено кераміку скіфського та ранньослов'янського часу. Таким чином, при здійсненні будівельних робіт на обстежених пам'ятках необхідне проведення охоронних досліджень.

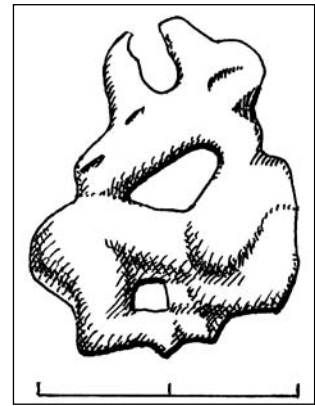

Рис. Миколаївка, курган 10 курганної групи 1. Бронзова бляшка із зображенням оленя

**Г.В. Жаров, Т.М. Жарова, Р.В. Терпиловський, Л.І. Білинська,
Ю.В. Іващук, К.С. Денєжнікова**

ДОСЛІДЖЕННЯ МУТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА НА СЕЙМІ

Дослідженню могильника передувала випадкова знахідка поховання О. Лебедем (студент Глухівського державного педагогічного університету, член пошукового загону Кролевецького краєзнавчого музею) між селами Мутин та Камінь Кролевецького р-ну Сумської обл. Речі з поховання було передано до Кролевецького районного краєзнавчого музею (директор А.В. Карась). За словами О. Лебеда, всі речі були вміщені в керамічну посудину, вінця якої знаходились на глибині 0,15–0,20 м від сучасної поверхні. Усередині горщика була бронзова сітула, доверху наповнена перепаленими кістками та накрита умбоном, а також зігнуті меч і наконечник списа. Серед кісток виявлені інші невеликі речі: парні шпори та фібули, ніж, частини поясу чи портупей тощо.

Поховальний обряд знаходить аналогії серед таких латенізованих культур північно-

західного кола як пшеворська й оксивська. Саме для них характерні кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю. Найважливішими хронологічними індикаторами цього поховання є парні пізньолатенські фібули з ажурними ніжками, поширені в комплексах латенізованих культур. Зокрема, екземпляри значних розмірів із ажурними ніжками в пшеворській культурі належать до другого горизонту фази АЗ, який Т. Домбровська датує передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. — початком другого десятиліття I ст. н. е. Бронзова сітула типу Е. 22 за Г.-Ю. Еггерсом, набір зброї та військового спорядження (меч, спис, умбон, шпори, частини портупей) також в цілому характерні для фіналу передримського часу.

Керамічна урна подібна, з одного боку, до посудини з поховання біля с. Пересип-

Рис. Мутинський могильник, поховання 8

ки, випадково виявленого на правому березі р. Сейм, неподалік від Путивля і опублікованого Ю.В. Кухаренком, а з іншого — до кераміки пам'яток типу Харівка. На початку 1990-х рр. у результаті розвідок А.М. Обломський і Р.В. Терпиловський зафіксували 19 пам'яток типу Харівка, а на поселеннях Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1 і Литвиновичі 3 були проведені розкопки.

На тлі зарубинецької культури пам'ятки типу Харівка виглядають дуже своєрідно. Будучи найсхіднішим з її локальних варіантів, вони в той саме час відрізняються найчисленнішими та виразними західними елементами. Зокрема, частина форм кухонних і столових посудин характерна для зарубинецької культури, а інша група пов'язана за походженням з центральноевропейським культурним колом, передусім з ясторфською та пшеворською культурами. Наявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про складність етнічного складу населення цього регіону.

Навесні 2010 р за допомогою О. Лебеда і А.В. Карася місце знахідки було обстежено співробітниками Лівобережної комплексної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ та ДП «Старожитності Полісся» (керівник Г.В. Жаров). Подальшими розкопками вдалося виявити компактний дружинний могильник. Він розташований переважно в межах невеликого майданчика на схилі порослого деревами мису правого корінного берега на висоті близько 20 м над заплавою р. Сейм.

Окрім описаного вище комплексу, на площі близько 360 м² досліджено ще 13 поховань з тілоспаленням (зокрема, одне зруйноване). У похованні 4, як і в описаному вище, бронзова сітула-урна була додатково вміщена в керамічну посудину. Ще у восьми випадках урнами слугували безпосередньо металеві посудини: п'ять сітул різних розмірів і форм (зокрема типу Е. 20–22), два низькі тази (типу Е. 67) та біметалевий казан типу Е. 5 або 6. У похованнях 9, 12 і 14 рештки кремації вміщені у чорнолощені керамічні посудини.

Поховання 8 було подвійним — воно складалося з поставлених впритул керамічної урни та бронзового відерця, накритих двома

умбонами. Тут знайдено два мечі (звичайний для цієї пам'ятки двосічний меч пізньолатенського типу та однолезовий меч оксидського типу), два наконечники списів, два бойових ножі, а також п'ять фібул (рис.).

Усі поховання супроводжувалися погнутими мечами та наконечниками списів. Зокрема, поховання 4 містило чотири наконечники списів різних типів. У більшості випадків комплект озброєння доповнювався умбонами, бойовими ножами, шпорами. Фрагментарно представлено піхви мечів і ножів. Вкрай цікавою є знахідка ажурних піхов мечів, прикрашених в стилі *opus interrasile*, найближчі аналогії яким відомі лише у верхів'ях Дністра. Унікальними не лише для Східної, але й Центральної Європи, є знахідки в похованнях 4, 5, 8, 12 і 13 залізних шоломів пізнього східнокельтського типу. У похованнях 8 і 12 шоломи використані як урни, вставлені у глиняні посудини. Інший залізний інвентар представлений частинами портупей і фібулами, аналогічним знахідкам з поховання 1.

Хоча обробка матеріалів могильника триває, вже зараз можна зробити низку попередніх висновків. Усі поховання в цілому синхронні і, очевидно, були здійснені близько межі ер. Різноманітні бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс військового спорядження свідчать про високий статус похованих у соціальній структурі суспільства межі ер. Кількість поховань з престижним інвентарем, ізолюваний характер могильника, очевидно, вказують, що тут поховані представники військової дружини. Одночасність здійснених поховань дозволяє припустити, що дружинники загинули в одній з битв. В той само час, перемога, ймовірно, залишилася за ними — одноплемінники поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, не рахуючись з витратами, на окремому могильнику.

Хоча поховання зі зброєю, як зазначалось вище, доволі поширені у пшеворській культурі, подібних дружинних могильників там не відомо. Певною аналогією Мутинському могильнику можуть слугувати виключно чоловічі, наповнені зброєю поховання так зв. горизонту Гроссромштедт межі ер на німецьких землях.

В.О. Забавін, С.Г. Небрат

РОЗВІДКИ В ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І

У 2010 р. експедиція Маріупольського державного університету продовжила роботи, спрямовані на виявлення археологічних пам'яток. Дослідження провадилися у Володарському р-ні Донецької обл. Було проведено огляд заводненої балки Полкової, верхів'їв балки Грековатої, басейну р. Кальміус (рис. 1, 1).

У ході робіт на обох берегах балки Полкової, в середній і нижній її течії, на ділянці завдовжки 4,5 км виявлено такі пам'ятки.

На відстані 1,7 км на північний схід від центру села, в безпосередній близькості від зазначеної балки, розташовується курганна група з трьох насипів. Курган 1 є найвищим у групі, його висота становить 2,0 м. До кургану 1 з північно-західного боку прилягає насип кургану 2, висота якого сягає до 0,5 м. Курган розорюється. За 70 м на ПнПнЗ від них розташований курган 3 заввишки до 1 м. На сьогодні не розорюється.

Кременівка, пункт 2. На відстані 2,0 км на ПнПнС від с. Кременівка, в урвищах правого високого берега, на глибині 0,6–0,7 м від сучасної поверхні виявлено фрагменти червоноглиняної гончарної середньовічної кераміки та кістки тварин (рис. 1, 2–3). Місцезнаходження, ймовірно, можна ідентифікувати як кочовище салтово-маяцької культури.

Кременівка, пункт 4. На відстані 1,2 км на ПнПнС від с. Кременівка, по правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі (висота над рівнем води в струмку 4,5–5,5 м) виявлено поселення епохи пізньої бронзи. Місцевість не розорювалась. Приблизні розміри ділянки, на якій трапляються знахідки, 130 × 100 м. У кількох місцях фіксувалися значні скупчення

каменів (фундаменти жител?). Знахідки представлено кількома крем'яними відщепами, одним бронзовим стрижнем (заготовка шильця), двома керамічними виробами, а також кам'яним розтирачем (рис. 1, 4–7). До матеріалів поселення також можна віднести випадкову знахідку свердленої кам'яної сокири, що зберігається в Кременівському відділі краєзнавчого музею Володарського р-ну (рис. 1, 8). Кераміку прикрашено орнаментом, утвореним прокресленими лініями, вдавленнями, валиками та розчосами. Валики овальні або трикутні в перетині. Деякі прикрашено косими насічками або пальцевими вдавленнями (рис. 1, 9–12).

Кременівка, пункт 6. На відстані 250 м від пункту 4, нижче за течією, на сусідньому мисі було виявлено поселення. Місцевість не розорювалась. Пам'ятка фіксувалась за знайденими на поверхні кістками тварин і численними фрагментами чорноглиняної кераміки у вимоїнах дернового шару. Орієнтовна площа поширення знахідок 50 × 100 м. Виявлено 30 фрагментів кераміки та два вироби з кременю.

Стратиграфію поселень простежити не вдалося, оскільки шурфування не здійснювалося.

У ході розвідки у верхів'ях балки Грековатої, правої притоки р. Кальміус, було оглянуто обидва рукави від витоків до місця їх злиття в єдине річище, а також прилеглі території. За 1,3 км на захід від північної околиці с. Приовражне, на вододілі між балками Чернеча і Грековата обстежено курганну групу, що складається з двох насипів. Курган 1 має округлий у плані насип заввишки 0,8 м і діаметром 20 м, був споруджений з ґрунту та каменю. Курган 2 розташований за 200 м на

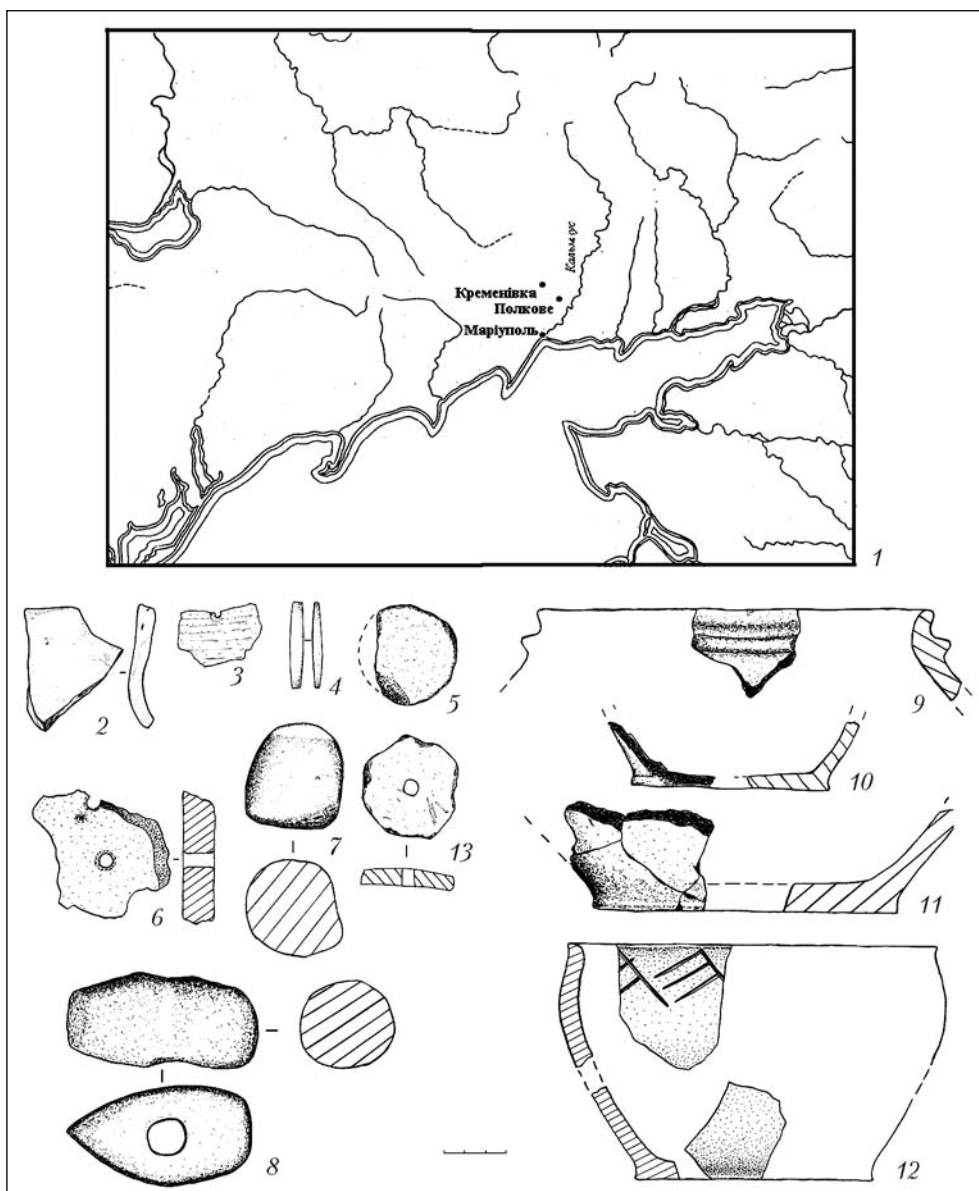

Рис. 1. 1 — карта-схема розташування досліджених пунктів у Володарському р-ні Донецької обл. в 2010 р.; 2–3 — Кременівка, пункт 2; 4–12 — Кременівка, пункт 4; 13 — Приовражне, пункт 5

північний схід від кургану 1, має округлий у плані насип діаметром 21 м і заввишки 0,3 м. Курган піддається систематичному розорюванню.

Приовражне, пункт 5. На відстані 1,65 км на південь від с. Приовражне на мисі лівого

берега балки Байдалової, лівої притоки балки Грековатої, виявлено фрагменти амфори кераміки епохи середньовіччя і пряслице зі стінки посудини (рис. 1, 13). Знахідки траплялися на задернованому березі та на ділянці розораного поля.

*Л.Л. Залізник, В.О. Шумова, Д.О. Ветров, М.М. Беленко,
І.М. Хоптинець, О.І. Нездолій*

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НАУКМА НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У 2010 р. Археологічною експедицією НАУКМА під керівництвом Л.Л. Залізника, за активної участі В.О. Шумової, Д.О. Ветрова, М.М. Беленка, І.М. Хоптинця, О.С. Федорченка, О.І. Нездолія, П.І. Озерова, С.С. Федорова, В.В. Собчука західніше м. Новомиргород Кіровоградської обл. продовжено дослідження групи стоянок верхнього палеоліту Вись, Троянове 4А і 4В, Озерове та здійснено рятувні роботи на трипільському поселенні Лікарєве. Крім розкопок, на пам'ятках проведено дослідження палеоґрунтів (Ж.М. Матвіїшина) та взято проби на палінологічні аналізи.

На стоянці **Вись** під керівництвом Л.Л. Залізника та М.М. Беленка протягом 2010 р. досліджено 53 м² площі стоянки, добуто 1627 кременів і кварцитових сколів, 35 із яких — знаряддя з ретушшю. Загальна площа розкопу стоянки становить 192 м², а кількість крем'яних виробів 8251 екз. (зокрема 162 знарядь з ретушшю). Матеріали залягали на глибині близько 2,5 м — у верхніх горизонтах вітачівського похованого ґрунту. Датуються часом 34—30 тис. років тому та мають прямі паралелі в пам'ятках селетського технокомплексу Молдови і басейну р. Дон (рис. 1, 1—8).

З метою пошуків культурного шару проведено шурфування та геологічні дослідження на муст'єрській стоянці Андріївка 4 і на палеолітичній майстерні Коробчине (курбан). Виявлено насичені, перспективні для розкопок культурні шари.

Продовжено дослідження стоянки **Троянове 4А**, розташованої за 500 м на північний захід від с. Троянове. Керівники розкопу І.М. Хоптинець та О.С. Федорченко. Усього в 2010 р. розкопано 11 м² площі стоянки, яка тепер досліджена повністю. Добуто 2268 кременів, 126 з яких — знаряддя з ретушшю.

Загальна площа розкопу — 95 м², а кількість крем'яних виробів 27127 екз. (зокрема 1079 знарядь з ретушшю). Основний культурний шар розміщувався на глибині близько 0,5—0,8 м у верхній частині бузького лесу, що датується часом 27—19 тис. років тому. За типолого-статистичними показниками матеріали стоянки належать до граветського технокомплексу. Найближчі аналогії походять з 7—8 шарів стоянки Володимирівка на р. Синюха та в матеріалах «молодовської культури», виділеної О.П. Чернишем, басейну Дністра, що генетично пов'язана з центральноевропейським граветом.

На стоянці **Троянове 4В** зроблено прирізку 10 м² до розкопу 2008 р. Керівник розкопу І.М. Хоптинець. Добуто 1528 крем'яних артефактів, 60 із яких — знаряддя з ретушшю. Загальна площа розкопу стоянки досягла 18 м², а кількість крем'яних виробів 2574 екз. (зокрема, 79 знарядь). Культурний шар залягав на глибині 0,7—1,0 м у верхній частині бузького лесу, датується часом 27—19 тис. років тому та має найближчі аналогії в матеріалах Троянове 4А та Озерове, а також граветських пам'яток Подністров'я.

Відкрита П.І. Озеровим стоянка **Озерове** розташована за 0,4 км на захід від с. Лікарєве Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. поряд з уроч. Коробчинський ліс на схилі плато лівого берега р. Велика Вись. Досліджено 35 м² площі стоянки, добуто 520 кременів, 20 із яких — знаряддя з ретушшю, два уламки кісток. Загальна кількість крем'яних виробів складає 972 екз. (зокрема 28 знарядь з ретушшю) (рис. 1, 9—15). Культурний шар розміщувався на глибині близько 0,9—1,1 м у верхній частині бузького лесу, що датуються часом 27—19 тис. років тому.

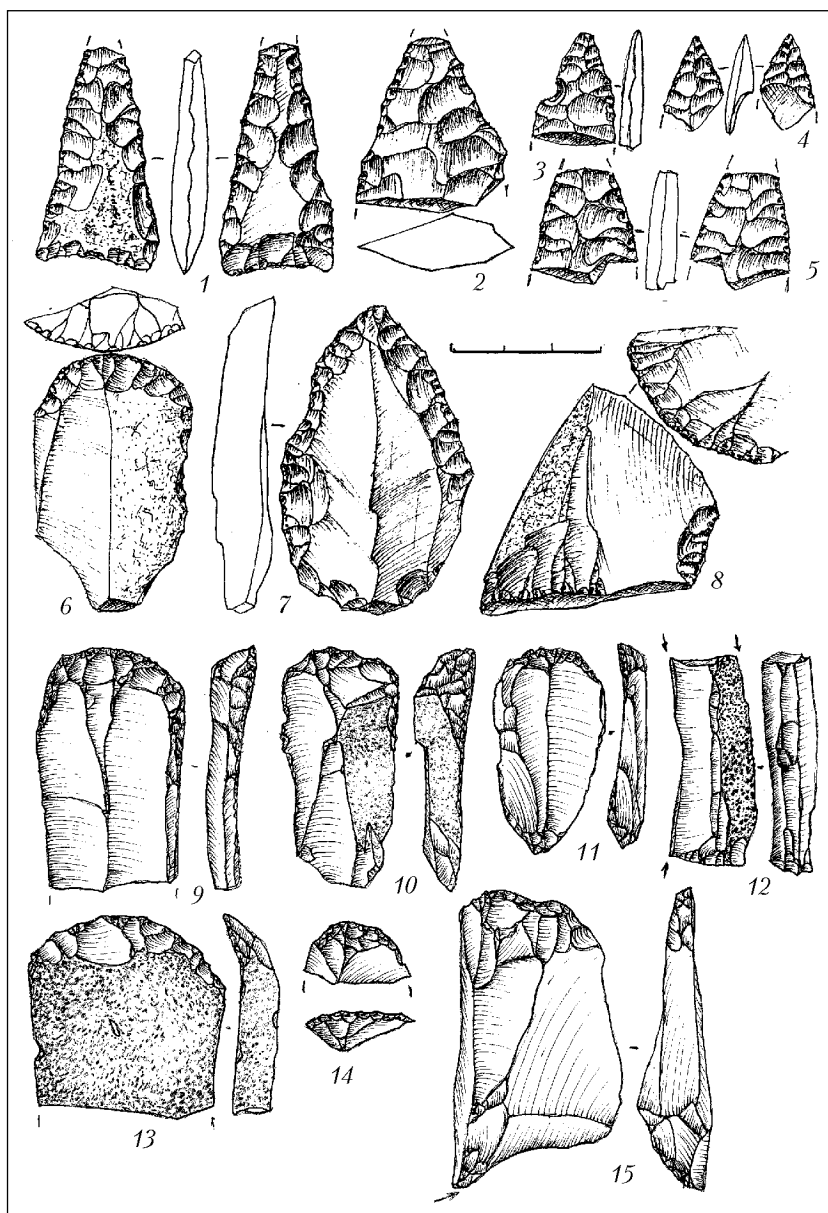

Рис. 1. Знаряддя праці: 1–8 – стоянка Вись; 9–15 – стоянка Озерове

За типолого-статистичними показниками, стоянку Озерове можна визначити як спеціалізовану стоянку-майстерню гравецького технокомплексу, що має прямі паралелі в гравецьких пам'ятках Троянове 4, 3 та у нижніх, гравецьких шарах стоянки Володимирівка на р. Синюха, а також у пам'ятках «молодовської культури» басейну р. Дністер.

В.О. Шумовою проведені охоронні дослідження поселення **Лікареве** середнього етапу трипільської культури, що займає високий мис південно-західної околиці с. Лікареве. Культурний шар залягав на невеликій глибині (0,35–0,50 м від поверхні), що є головною причиною інтенсивної руйнації пам'ятки. Рятівні роботи здійснено на найбільш зруй-

нованих оранкою та грабіжниками об'єктах — трипільській площадці та напівземлянці. Розкопана площа становить 95 м².

У зібраній колекції виділяються: посуд столовий (з них реконструюється 15); миски, покритишки, біконічні посудини, кубки, біноклеподібні посудини, орнаментовані заглибленою та розписною технікою; кухонний посуд. Горщики великих і середніх розмірів оздоблені розчісами, відбитками та наліпами. Знахідки антропоморфної пластики фрагментовані (7). Вироби з каменю: зернотерки та розтирачі. Вироби з кістки (3): проколки та лошило. Кремій: відщепи (20); знаряддя праці: скребачки, фрагменти серпів і ножів (7).

А.В. Зинько

РАЗВЕДКИ НА СЕЛЬСКОЙ ОКРУГЕ ТИРИТАКИ

В 2010 г. Периферийный отряд Боспорской охранно-археологической экспедиции Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжил исследования сельской округи боспорского города Тиритака в рамках комплексной программы «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском». Сплошные разведки здесь были начаты Боспорской экспедицией еще в 2006 г.

Прилегающая к Тиритаке сельская округа имеет достаточно четкие природные границы, отделяющие ее на севере от хоры Пантикапея, а на юге от хоры Нимфея, и условно делится на две зоны — прибрежную и степную. Прибрежная зона охватывает южный склон мыса Ак-Бурун вплоть до мыса Камыш-Бурун, вытянувшийся полосой шириной в 1,0–2,0 км вдоль Керченского пролива на протяжении 4,8 км. Степная зона ограничена с севера скальной грядой Юз-Оба с курганами пантикапейской знати IV в. до н. э., а с востока — древней дорогой с остатками курганных насыпей и погребений некрополя Тиритаки. С юга естественной границей служит Чурубашское озеро. С запада в качестве границы избраны восточные склоны Чурубашской и Терновой балок. В широтном направлении протяженность всего участка достигает 7,0–10 км, а в меридиональном — 2,0–6,0 км, таким образом, общая площадь составляет около 40 км².

Прибрежная зона тиритакской хоры практически полностью занята городской инфраструктурой г. Керчь, однако здесь в 2006 г. выявлены два античных поселения. Антропогенному воздействию подверглась и степная зона. По границе северной части на площади примерно 3,0 км² находятся известняковые карьеры, окруженные техническими отвалами. В предыдущие годы здесь было выявлено два поселения V–III вв. до н. э. В этом году на пашне в 1,2 км к западу от поселения Аршинцево 3 обнаружено новое небольшое скопление керамики. На площади 0,2 га собрано более двух десятков фрагментов амфор IV–III вв. до н. э. Каких-либо строительных остатков и камней не выявлено.

В западной степной части сельской округи Тиритаки (к западу от бывшей деревни Александровка) обследована территория более 1,0 км², прилегающая к большому заброшенному железнорудному карьеру. Здесь в районе сельского кладбища XIX–XX вв. сохранились неразрушенные карьерами территории. Однако каких-либо археологических объектов выявить не удалось.

Проведенные в 2010 г. разведки в отдаленной южной и северной степной зоне сельской округи боспорского города Тиритака позволили обследовать около 6,0 км² территории античной хоры и выявить один новый археологический памятник. Особо следует отметить, что значительная часть этих участков тиритакской хоры из-за сильных антропогенных разрушений уже утратила древние памятники.

В.Н. Зинько, А.В. Зинько, А. Твардецкий, Ю.Л. Белик

ИССЛЕДОВАНИЯ БОСПОРСКОЙ ОАЭ

В 2010 г. Боспорская охранно-археологическая экспедиции (начальник д.и.н. В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжала исследования в рамках двух больших комплексных программ «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском» и «Хора Нимфейского полиса». В изучении Тиритаки по совместному украинско-польскому проекту «Боспорский город Тиритака» принимала участие археологическая миссия Национального музея г. Варшава (руководитель А. Твардецкий), а также студенты и преподаватели исторического факультета Белгородского Государственного Университета (Россия) и сотрудники Керченского историко-культурного заповедника.

В центральной части Тиритаки были завершены исследования на раскопе XXVI (общая площадь 1025 м²). Здесь раскопана землянка 3, относящаяся к первому этапу освоения эллинами тиритацкого плато — второй трети VI в. до н. э., и в западной части раскопа доследовались остатки строительного комплекса — СК XXXVII, состоящего из трех помещений, датируемых последней третью VI — первой третью V вв. до н. э.

На украинско-польском раскопе XXVII (общая площадь 500 м²), заложенном на западной окраине города, продолжены исследования позднеархаических слоев за крепостной стеной. К востоку от городской стены открыты остатки каменных стен нескольких помещений и подвала, которые предварительно датируются первыми веками н. э. и ранневизантийским временем.

Рис. 1. Городище Тиритака. Северная куртина. Вид с запада

В северной части города продолжены исследования на раскопе XXVIII (общая площадь 175 м²), где на протяжении 20 м были открыты северная крепостная стена города и прилегающие к ней с юга постройки (рис. 1). В 2010 г. раскапывалась западная часть стены, которая неоднократно перестраивалась. С южной стороны к северной куртине примыкало три помещения, сооружение которых

Рис. 2. Боспорские статеры: 1 — царя Евпатора; 2 — царя Савромата II

предварительно датируются первыми веками н. э. Одно из них — помещение 1 (площадь 25,6 м²), вероятно, являлось святилищем. У западной стены располагался каменный алтарь. Здесь были найдены фрагменты боль-

шого мраморного блюда, терракотовой маски Диониса и два золотых боспорских статера — царя Евпатора, датированный 166/167 г. н. э. (рис. 2, 1), и Савромата II, датированный 179/180 г. н. э. (рис. 2, 2). Пол в помещении был выложен прямоугольными каменными плитами, которые сохранились в северной части постройки. Широкий вход располагался в южной стене помещения, а внутрь вела каменная лестница из трех ступеней. С запада к помещению 1 примыкали небольшие помещения 2 и 3.

На хоре Нимфея начаты раскопки поселения Нижне-Чурбашское 2, открытого еще в 1996 г. Основная часть поселения, представляющая собой, вероятно, большую сельскую усадьбу, располагалась на небольшом задернованном всхолмлении. Под дерном был выявлен угол и одна из стен монументальной постройки, сложенный из каменных блоков и камней. Судя по фрагментам амфорной тары и чернолаковой аттической посуды, здание можно датировать второй половиной IV в. до н. э.

Учитывая хорошую сохранность строительных остатков, планируется продолжить полномасштабные раскопки сельской усадьбы поселения Нижне-Чурбашское 2 в 2011 г.

В.Н. Зинько, Е.А. Молев, Н.В. Кузина, К.В. Марков

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА КИТЕЯ

В июле 2010 г. Китейская экспедиция Крымского отделения института Востоковедения НАН Украины и Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского провела 32-й сезон раскопок боспорского города Китея. Работы велись на западной стороне раскопа I, где были заложены два квадрата на месте предполагаемой башни, и на прибрежной восточной стороне раскопа II, где был заложен один новый квадрат и проводилась зачистка помещения Ж и прилегающей мостовой, сильно поврежденных грабителями.

На раскопе I еще до раскопок были достаточно четко определены линии стен пред-

полагаемой башни и заложенные здесь квадраты имели целью открыть ее полностью. В результате работ прослежено три слоя общей мощностью до 3,0 м. Насыщенность слоев находками невелика, стратиграфия слоев почти ровная. В основании первого слоя (реперная отметка 28.33) была открыта прямоугольная башня размерами по внешним сторонам 7,5 × 5,5 м (рис.). Толщина боковых стен 1,4–1,5 м, лобовой стены — 1,8 м. В основании второго слоя (реперная отметка 26.90) идет тонкая прослойка желтой глины. До нее от самого верха сохранившихся кладок башни камни стен обожжены, что свидетельствует о

Рис. Башня «И». Вид с запада

гибели башни в пожаре. Ниже прослойки показались очаг и две кладки эллинистического времени. Видимо, башня и данная линия западной стены города строилась на сnivelированном участке городских кварталов.

Исследования на юго-восточном склоне зольного холма (святилища) (квадрат 22 размером 5,8 × 5,0 м и прирезка 1,5 × 5,0 м) позволили выявить строительные остатки помещения, входившего в комплекс построек, возведенных в этой части святилища в последний строительный период. Удалось выявить западную (95), северную (97) и южную (96) стены помещения. Стены сложены из крупных и средних известняковых камней. Лучше всего сохранилась западная стена. Полностью расчищен ее восточный фас. Кладка, образующая эту стену, двухслойная, иррегулярная, сохранилась на высоту четырех рядов. В северной части сохранился только один ряд (тип 16 по классификации С.Д. Крыжицкого). Этот тип кладок характерен для построек первых веков н. э. Южная стена (96) оказалась сильно поврежденной в своей центральной части. В восточной части сохранились четыре ступени лестницы. От северной стены (кладка 97) сохранились

только камни фундамента в один ряд и образующих ее северный панцирь.

В целом открытое помещение составляло единый комплекс с помещением **В** и перестроенным помещением **Б**, функционировавшим в IV в. Помещение, видимо, имело сакральное значение, о чем свидетельствуют находки базальтового лутерия, миниатюрного известнякового алтарика, светильника и миниатюрного, явно votivного сосуда. Скорее всего, сюда не случайно попали кости ископаемых животных и ракушки, как, например, раковина морского гребешка (*cordis*), которые могли иметь votivный характер.

Материал, обнаруженный при исследовании помещения, в своем большинстве относится к III–IV вв. Находки эллинистического времени в нижних пластах свидетельствуют о том, что при возведении здания были нарушены слои раннеримского (I–II вв.) и эллинистического времени (IV–II вв. до н. э.).

Таким образом, были получены новые данные о вероятности гибели города в последний период его существования в результате военного нападения и выявлено продолжение сакрального участка зольника далее в восточном направлении.

В.Н. Зинько, В.А. Хршановский

РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЕЙ ИЛУРАТА И КИТЕЯ

В июле—августе 2010 г. совместная российско-украинская экспедиция Института истории материальной культуры РАН и Крымского отделения института востоковедения НАН Украины продолжила охранно-спасательные работы на некрополях Китея и Илурата.

В восточной части некрополя Китея исследовался участок, подвергшийся разграблению в межсезонье 2009—2010 гг. В результате были открыты две вырубные могилы (375 и 376) с примыкающими к ним ритуальными площадками. Обе могилы по конструкции и материалу из грабительских отвалов могут датироваться IV—III вв. до н. э. При этом вторая (376), возможно, была вторично ис-

пользована как кенотаф. Перекрывавшие ее плиты казались непо потревоженными, однако никаких следов погребения обнаружено не было, погребальный инвентарь отсутствовал. В сопутствующем могиле захоронении черепа и костей конечностей лошади (рис. 1) была найдена сильно коррозированная медная пантикапейская монета, ближайшая аналогия которой датируется 140—130 гг. до н. э. Эту дату можно считать и нижней хронологической границей всего комплекса.

На юго-западном (прибрежном) участке китейского некрополя в зоне береговой абразии был заложен еще один раскоп (5,0 × 5,0 м). В верхнем слое, на глубине до 1,5 м от дневной поверхности, на всей площади раскопа

Рис. 1. Некрополь Китея. Могила-кенотаф 376 с захоронением черепа и конечностей лошади. Вид с юга

Рис. 2. Некрополь Илурата. Святилище 228.
Вид с юго-востока

Рис. 3. Некрополь Илурата. Святилище 229.
Вид с юга

был открыт культурный слой с преобладающим материалом IV—III вв. до н. э. (фрагменты эллинистических амфор, чернолаковой посуды, мегарских чаш). Наряду с этим в слое встречались находки позднеэллинистического и римского времени (фрагменты родосских амфор, краснолаковой посуды) и отдельные кости животных (коровы, овцы или козы, свиньи, собаки и рыбы). На глубине около 1,5 м в восточной части раскопа были обнаружены две жертвенные (?) ямы (377 и 378). Их функциональное назначение, возможно, станет понятным после расширения раскопа к востоку, запланированного на следующий полевой сезон.

На Илуратском плато было завершено исследование небольшого святилища (228), открытого при доследовании грабительского шурфа в 2009 г. Еще одно святилище (229) было найдено в прошлом сезоне в непосредственной близости от предыдущего (около 5,0 м к северу). Святилище 228, прямоугольное в плане, размером 3,0 × 4,0 м, было ориентировано с юго-востока на северо-запад. С трех сторон его ограждали стены (высотой до 1,0 м), сложенные из небольших уплощенных камней, с четвертой — юго-восточной, судя по всему, находился вход, так как следов стен здесь не обнаружено, а границей сооружения являлись лежащие на грунте хорошо обработанные блоки-квадры (рис. 2). На полу святилища были обнаружены нижняя часть пифоса, развал круглодонной амфоры с рифлением по тулову и врытая в материк нижняя половина лепного сосуда, внутри которого лежал камень. Материал заполнения — мелкие фрагменты амфор, сероглиняная кружальная и лепная керамика, а также

кости животных. Предварительно, время его сооружения может широко датироваться IV—VII вв. н. э. Но, судя по некоторым следам восстановления и переделки стен, довольно многочисленным фрагментам сероглиняных горшков с горизонтально-линейным и линейно-волнистым орнаментом, оно могло быть вторично (?) использовано в VIII—IX вв. носителями салтово-маяцкой культуры. Вероятно, их же следы были зафиксированы ранее на Илуратском плато, в одном из ритуальных комплексов, исследованных в начале 70-х гг. прошлого века М.М. Кублановым.

Второе, найденное и исследованное в минувшем сезоне святилище (229), имело округлую в плане форму (3,0 × 5,0 м) и было ориентировано, как и соседнее (228), с юго-востока на северо-запад. В отличие от святилища 228, оно было амфитеатром, вырублено в скальном массиве и на глубине около 2,0 м от дневной поверхности завершалось прямоугольным углублением (1,0 × 0,7 м) в полу, также вытянутым с юго-востока на северо-запад. С юга к выбранной в скальном массиве полости подводила прорубленная в скале канавка (1,0 × 0,5 м). В верхней части вокруг святилища имелось ограждение из необработанных округлых камней, лежавших на поверхности скалы (рис. 3). В грунте заполнения над святилищем 229 также встречались кости животных. Незначительный вещевой материал (мелкие фрагменты амфор, кружальной и лепной керамики) не позволяет узко датировать этот комплекс, но, судя по предварительным данным, он также относится к позднеантичному или ранне-средневековому времени.

Е.А. Зинько

ИССЛЕДОВАНИЕ РАСПИСНЫХ СКЛЕПОВ НЕКРОПОЛЯ ПАНТИКАПЕЯ-БОСПОРА

В 2010 г. Пантикапейский отряд Боспорской охранно-археологической экспедиции (начальник отряда В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжал исследования некрополя на северном склоне горы Митридат столицы Боспорского царства — Пантикапея-Боспора. Работы проводились в рамках долгосрочной комплексной программы «Расписные склепы Боспора».

Основные работы заключались в подробных архитектурных обмерах и фиксации живописи в погребальных камерах расписных грунтовых склепов «Системы—Желябова 27». В склепе 43 выявлены ранее неизвестные рисунки. Погребальная камера этого склепа вырублена в слое материкового мергеля и была в плане прямоугольной. Размеры камеры 6,51 × 2,02 м, а высота склепа достигает 2,02 м (у северо-западной стены). Портал дромоса находится в юго-восточной стене склепа и имеет арочный свод. Стены камеры склепа ровные, вертикальные. В камере оказалось три лежанки и шесть ниш. Боковая (северо-восточная) лежанка была длиной около 1,5 м и высотой до 0,7 м. Две центральных лежанки располагались напротив входа и были разде-

Рис. Птица на пальмовой ветке над нишей 4 в склепе 43

лены простенком, в котором были вырублены две антропоморфной формы ниши высотой 0,5 м. Слева и справа от ниш сохранилось по одному изображению птицы на пальмовой (?) ветви (рис.). Изображение нанесено желтой охрой непосредственно на мергелевую стену погребальной камеры. Аналогичные изображения известны в росписях еще нескольких склепов некрополя Пантикапея-Боспора.

Судя по этим рисункам, сооружение склепа можно датировать III—IV вв. Этому не противоречит и форма погребальной камеры, относящаяся к первому типу боспорских грунтовых склепов.

О.Є. Златогорський

ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ м. ЛУЦЬК ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.

Місто Луцьк відоме в історіографії завдяки численним дослідженням пам'яток від епохи неоліту до XV ст., хоча й до сьогодні не складено карти його археологічних пам'яток. Також є необхідність уточнення історичної поселенської структури навколо давнього Лучеська та сучасного міста. Цьому суттєво сприяє проведення експертизи землевідводів (під різні господарські потреби) на території міста, особливо в останні три роки.

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території м. Луцьк обстежено 113 землевідводів на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару на їх площі. На 79 ділянках культурного шару не виявлено, на 26 ділянках засвідчено наявність історичного культурного шару пізньосередньовічного часу або їх розташування поряд із відомими пам'ятками, на семи ділянках виявлено історичний культурний шар різних періодів.

Фрагменти пізньосередньовічної кераміки XVII—XVIII ст. виявлено у центральній частині міста на території історичного кварталу «Юриздика» (почав розвиватися у XVI ст.) на трьох ділянках (по вул. Богдана Хмельницького, 13 і 30/5, по вул. Кривий Вал, 23а); у заплаві колишньої річки, поряд із багатшаровим поселенням на корінному березі р. Стир; біля філармонії (по вул. Глушець); на території колишнього с. Яровиця (виникло в XVI ст.) по вул. Гребінки; на території колишнього с. Черчиці (виникло в XVI ст.) по вул. Черчицька, 86; на південно-східній околиці міста, на території колишнього с. Теремно (виникло в XVI ст.) на двох ділянках (по вул. Запорізькій); на південній околиці міста, на території колишнього с. Гнідава (виникло в XVI ст.) обстежено шість ділянок на новому житловому масиві по вул. Нагірній, ще 10 ділянок на ново-

му житловому масиві по вул. Прасолів і одну ділянку по вул. Даньшина, 72; на західній околиці міста, на території колишнього с. Омеляник (виникло в XVI ст.) по вул. Володимирська, 1. Усі власники зазначених землевідводів отримали висновки за формою 2.

За формою 4 висновки одержали власники таких ділянок: у центральній частині міста на території історичного кварталу «Юриздика» (по вул. Лесі Українки, 47) зафіксовано присипане вапном поховання XIX ст.; на території колишнього хут. Бівуаки (по вул. Глушець, 61) виявлено багатшарове поселення лужицької культури, давньоруського часу X—XI ст. та пізнього середньовіччя XVII—XVIII ст.; на території колишнього с. Черчиці (по вулиці Зарічна, 46) досліджено багатшарове поселення раннього залізного віку, давньоруського часу XII — першої половини XIII ст., пізнього середньовіччя XV—XVI ст. та кінця XIX — початку XX ст.; на території колишнього с. Черчиці (по вул. Ю. Тютюнника) виявлено багатшарове поселення тшинецько-комарівської культури епохи бронзи, давньоруського часу XII — першої половини XIII ст. та пізнього середньовіччя XV—XVI ст. На північній околиці міста, на території колишнього с. Вишків (виникло в XVI ст. і відоме в історіографії як місце розташування курганного могильника давньоруського часу X—XI ст.) на трьох ділянках (по вул. Селищній та Глибокій) виявлено культурний шар давньоруського часу XII—XIII ст. На південній околиці міста, на території колишнього с. Гнідава (по вул. Стара Дорога) виявлено багатшарове поселення давньоруського часу X ст., XII — першої половини XIII ст. та пізнього середньовіччя XV—XVI ст.

На двох ділянках (по вул. Глушець, 61 та Селищна) проведено рятівні дослідження.

О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В с. ГІРКА ПОЛОНКА

У квітні 2010 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» провадила дослідження на ділянці, відведеній під індивідуальну житлову забудову в центральній частині с. Гірка Полонка. Розкопано площу 34 м², виявлено слабонасичений культурний шар і три об'єкти.

Стратиграфія розкопу: 0–0,3 м — темно-сірий гумусований суглинок із вкрапленнями перепаленої глини; 0,3–0,7 м — темно-сірий гумусований суглинок без вкраплень; 0,7–1,0 м — перехідний сіро-жовтий суглинок; нижче залягав жовтий материковий суглинок.

Об'єкт 1 являв собою ровоподібна споруда, що розміщувалась у східній частині розкопу. Для повнішого його розкриття зі східного боку закладено дорізку розмірами 2,0 × 2,0 м. Рівень виявлення 1,0 м від нуля в передматериковому шарі. У дорізці вдалося зафіксувати пляму заповнення на рівні 0,7 м, яка виділялася темно-сірим кольором із вкрапленнями перепаленої глини на тлі сіро-жовтого передматерикового суглинка. У перетині споруда мала форму трапеції. До глибини 1,0 м її стінки були нахиленими досередини під кутом 45°, а нижче — вертикальні. Дно майже рівне, завглибшки 1,35–1,40 м. Ширина споруди у верхній частині 1,4 м, а в нижній — 0,9 м. Заповнення споруди складалося з темно-сірого гумусованого суглинка з вкрапленнями перепаленої глини, фрагментів череня та поодиноких фрагментів кераміки. Серед останніх є фрагменти ліпних стінок ранньозалізного віку та райковецької культури, а також декілька фрагментів стінок і одне вінце гончарних посудин післямонгольського часу. Споруда досліджена неповністю і виходить за межі південної та північної стінок розкопу.

Об'єкт 2 — яма, розміщена у східній частині розкопу, за 0,3 м на схід від об'єкту 1. Виявлена на глибині 1,0 м. Мала круглу в плані форму діаметром 1,6 м, похилі стінки та рівне дно на глибині 0,1 м. Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусованого суглинка. У заповненні не виявлено матеріалів, достатніх для культурно-хронологічної ідентифікації. У зрізі південної стінки поряд з ямою виділялося заповнення споруди, яку при зачистці розкопу не вдалося зафіксувати. Очевидно, досліджена яма була частиною цього об'єкту.

Об'єкт 3 — споруда райковецької культури з нішоподібною піччю. Виявлена в північно-східному куті розкопу на глибині 0,85 м. Споруда мала прямокутну форму орієнтовану за сторонами світу та виділялася заповненням з темно-сірого гумусованого суглинка з вкрапленнями перепаленої глини на тлі жовто-сірого суглинка. Розміри споруди в межах розкопу 1,8 × 0,6 м. За 0,3 м на південь від її краю під східною стінкою розкопу на глибині 0,7 м виявлено залишки череня печі розмірами 1,0 × 0,8 м. У зрізі східної стінки помітно, що заповнення над черенем і заповнення споруди гомогенне суцільне та на проміжку між краєм виявленої споруди та черенем воно залягало вище рівня зачистки, при якій виявлено саму споруду. Частину східного краю череня перерізало заповнення споруди 1. Об'єкт було законсервовано у зв'язку з неможливістю продовження досліджень.

З північного сходу на південний захід розкоп перетинають дві вузькі траншеї для високовольтного кабелю завглибшки 1,1 м та завширшки 0,10 м і 0,15 м. Східніша, вужча траншея перекриває заповнення об'єктів 1

та 2, а західніша, ширша — врізається в заповнення об'єкту 3.

Аналіз стратиграфічних ситуацій при дослідженні об'єктів дозволяє стверджувати, що об'єкт 1 перекриває об'єкти 2 та 3 і є

найпізнішим із трьох. Заповнення об'єкта 2 залягає стратиграфічно нижче від інших, а, отже, він є найдавнішим. Підтвердженням цього є відсутність у ньому вкраплень перепаленої глини.

О.Є. Златогорський, В.Г. Баяк

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛУЦЬКОЇ РЯТІВНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2010 р. Луцька рятівна археологічна експедиція проводила дослідження у м. Луцьк на території уроч. Бівуаки та Плитниця.

Уроч. Бівуаки розташовується на південно-східній околиці м. Луцьк, де займає правий корінний берег р. Стир — індустріальний район міста. Археологічні дослідження на його території проводилися вперше.

Невеликий розкоп розмірами 5,0 × 5,0 м закладено на єдиній вільній від забудови частині землевідводу. Культурний шар до глибини 3 м повністю знищений. Досліджено кераміку та інші матеріали в нижньому горизонті прошарку деревної трухи завглибшки від 3,0 до 3,4 м. Це гончарні та ліпні вироби та фрагмент лощила з кістки.

Гончарна кераміка з верхнього прошарку (глибина 3,10—3,15 м) представлена фрагментами двох вінець, двох придонних частин та однієї стінки темного, темно-сірого та цеглистого кольорів. Край представлених вінець оформлений валиком, тісто пористе, випал середній. Фрагмент стінки сірого кольору, орнаментований врізними паралельними лініями, які прокреслені до випалу горщика. Загалом комплекс кераміки датується періодом Київської Русі XII ст.

Ліпна кераміка, виявлена на глибині 3,2—3,4 м, представлена двома типами. До першого належать фрагменти стінок грубостінних горщиків сірого та темного кольорів. Один з фрагментів орнаментований пасмом хвилястих врізних ліній, прокреслених до обпалу. Такі горщики відомі в культурі типу Лука-Райковецька та датуються VIII—IX ст.

Другий тип ліпної кераміки представлений фрагментами стінок і вінцями сірого та цеглистого кольорів. Випал середній, тісто

грубо сформоване з крупними домішками жорстви. Вінце високе, ледь відігнуте назовні й заокруглене. Деякі з представлених фрагментів підлощені. Матеріали датуються періодом лужицької культури VIII—VII ст. до н. е. До них також можна віднести виявлене на глибині 3,4 м лощило з грубої кістки ребра бика чи коня та фрагмент крем'яного відщепу з двобічними сколами, який можна визначити як заготовку стріли.

Уроч. Плитниця розташовується в південно-східній частині Луцького історико-культурного заповідника. У червні 2010 р. у зв'язку з приватною забудовою тут закладено траншею розмірами 2,0 × 6,0 м. У топографічному плані ділянка розміщується в заплаві правого берега р. Стир, приблизно за 35 м на північ від русла річки. До глибини 1,4 м первісна низина заплави була засипана сильно змішаним суглинком; нижче горизонту проступив вологий лучно-болотний ґрунт. На глибині 2,0 м через ґрунтові води роботу довелося припинити. Кераміка та інші матеріали найбільше траплялися у нижньому горизонті траншеї — в шарі лучно-болотного ґрунту, з глибини від 1,0 до 1,8 м. Це гончарна кераміка, фрагменти кахель, формовані клеймовані цеглини та цегла-пальчатка. Переважна більшість матеріалів є типовою для XIX—XX ст., хоча було виявлено декілька фрагментів давньоруської кераміки XII ст. Виділяється також уламок кута лицьової частини циліндричної кахлі кінця XIV — першої половини XV ст. із завершенням, що набуває ознак фігурного. Найімовірнішим видається висновок, що означена ділянка розміщена на одному з давніх русел р. Глушець, яке було засипане вже в новітні часи.

О.Є. Златогорський, М.Г. Бузинний

ОБСТЕЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СВЯТОГІРСЬКОГО ЗИМНЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОМУ Р-НІ

На території монастиря у липні 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» обстежено внутрішню частину Успенського собору. Закладено чотири шурфи на території північно-східної частини плато, чотири шурфи на південно-західній і дві траншеї на західній частині плато (за межами монастирського комплексу, на місці будівництва монастирського готелю). Обстеження проведено у зв'язку з ремонтними роботами.

Під час обстеження виявлено, що у східній (вівтарній), північній і південній частинах собору знята підлога та вздовж стін викопані траншеї, завглибшки від 0,6 до 2,0 м від денної поверхні. На їх нижньому рівні в бурові отвори вставлено і залиті бетоном металеві каркаси. Похований під підлогою чорного кольору ґрунт неоднорідний, перевідкладений і сильногумований. У заповненні траншей робітниками виявлено понад 100 окремих поховань, а також фрагменти тканих виробів (обладунку монахів?). За інформацією робітників, кістяки забиралися сестрами монастиря для подальшого обробітку. Вони зберігаються у підземеллях з метою подальшого перепоховання.

Цегла бокових стін належить до так зв. «пальчатої» широкої цегли. Вона має розміри $28 \times 12 \times 6,0$ см і за аналогією датується XVIII ст.

Радіовуглецевий аналіз черепу з поховань проводився у Лабораторії радіаційного моніторингу Інституту гігієни та медичної екології ім. О.М. Марзєєва Академії медичних наук України (Київ) кандидатом технічних наук М.Г. Бузинним. Для даної проби визначено таке: вуглецева дата 110 ± 45 BP, калібрована з рисунку на осі іксів — 890—950 календарний вік нашої ери.

Шурфи 1—4, розміром $1,0 \text{ м}^2$ кожний, закладено в північно-східній частині плато за лінією північ—південь. До глибини 0,90—1,15 м зафіксовано суглинок, що лежав на глиняному материку. Виявлено фрагменти кераміки XVII—XX ст. Шурфи 5—8 закладено в південно-західній частині плато за лінією північ—південь, розміром $1,0 \text{ м}^2$ кожний. До глибини 0,40—0,45 м зафіксовано суглинок, що лежав на глиняному материку. Знайдено уламки кераміки XV—XX ст.

На західній околиці села, за 100 м на схід від дослідженої М. Малевською пічки, виявлено котлован для будівництва монастирського готелю, розмірами 50×25 м і завглибшки 1,0—1,2 м. Материкова глина простежується з глибини 0,4—0,8 м. У стінках котловану зафіксовано чотири плями від заповнення — археологічних об'єктів, знищених землерийною технікою.

На схилі мису, за 10 м на північ від центру котловану, закладено траншею 1 розмірами $4,0 \times 2,0$ м. До глибини 0,4 м зафіксовано суглинок, що лежав на материковій глині. Виявлено фрагменти кераміки XVII—XVIII ст.

Навпроти виявлених плям, за 2,0 м на південь від котловану закладено траншею 2 розмірами $7,0 \times 1,0$ м. У східній стінці траншеї на глибині 0,4 м від денної поверхні виявлено заповнення об'єкта у вигляді темної плями. Зроблено прирізку завдовжки 3,0 м на схід і 1,0 м на південь. У заповненні траншеї виявлено фрагменти ліпної кераміки ранньослов'янського часу V—VI ст. та металеву пряжку давньоруського періоду. У прирізці досліджено господарську яму розмірами $1,18 \times 1,00$ м. У її заповненні містився розвал ліпного горщика празько-корчацької культури.

О.Є. Златогорський, М.М. Вашета

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЯРОВИЦІ В м. ЛУЦЬК

У квітні 2010 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» працювала в м. Луцьк по вул. І. Франка (історичний район Яровиця). Яровицею називали невеликий пагорб, розміщений на високому правому березі р. Стир, село на цьому ж таки пагорбі, а також річку, яку нині називають Сапалаївкою. Ядро цього регіону розташовується в межах сучасних вулиць І. Франка, Яровиці та Набережної. Населенню цієї місцевості та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі Яровиці (Сапалаївки) та Стиру, належали курганні могильники Вульки та Вишкова.

Дослідження провадилися на території знесеного 1990 р. кладовища. Рятівні роботи пов'язані з будівництвом на вказаній території храму. Було закладено три розвідкові траншеї розміром 18 × 2,0 м, 14 × 2,0 м, 12 × 2,0 м. Серед численних знахідок — фрагменти гончарної кераміки давньоруського і пізньосередньовічного часу та остеологічні матеріали. Цікавими є індивідуальні знахідки, серед яких є монети XVI—XX ст., предмети побуту, зокрема гудзики, підковки від чобіт, стилізована бронзова застібка, що датуються пізньосередньовічним часом.

В траншеї 1 було виявлено темну пляму, для розкриття якої було зроблено дорізку розміром 4,0 × 4,0 м. У результаті цього зафіксовано залишки давньоруської споруди (X—XI ст.) розміром 4,0 × 3,0 м і заглиблену в материк на 0,6 м. Споруда має прямовисні стінки, заповнена гумусованим суглинком із вкрапленнями глини та перепаленого вугілля. Споруда містила три печі: перша діаметром 1,1 м з трьома черенями, друга діаметром

1,0 м і також з трьома черенями, третя діаметром 1,4 м з сімома черенями. Третій та п'ятий черені були вимощені керамікою X—XI ст.

Поряд зі спорудою було виявлено припічну яму діаметром близько 1,0 м, заглиблену в материк на 0,25 м від рівня долівки. В південній частині споруди виявлено округлу зернову яму діаметром близько 0,9 м, заглиблену відносно долівки на 0,5 м.

У траншеї 2 знайдено бронзові прикраси тшинецько-комарівської культури. Серед них — п'ять фрагментів прокованого дроту різної довжини, завширшки 4 мм та завтовшки 1 мм; фрагмент заготовки завдовжки 54,5 см, ширина грані від 8 до 4 мм; фрагмент заготовки із завитком завдовжки 24,5 см, квадратна в перерізі «ніжка» закінчується завитком, ширина грані від 5 до 4 мм, завиток діаметром 3,7 см складається з шести повних витків, переріз дроту з квадратного плавно переходить в округлий, завтовшки від 4 до 2 мм; завиток діаметром 4,5 см, складається з шести повних витків, переріз дроту округлий, завтовшки від 4 до 2 мм. Знайдено також три бронзові гудзики діаметром 2,5—3,5 см та пронизку, виготовлену у вигляді пружини. Ці речі траплялися на глибині від 1,5 до 2,0 м. Їхній характер і концентрація дозволяють припустити існування тут ювелірної майстерні тшинецько-комарівської культури.

Таким чином, загальна досліджена площа складає 104 м². Було виявлено давньоруський об'єкт X—XI ст., за знайденими матеріалами можна припустити існування тут ювелірної майстерні епохи пізньої бронзи.

О.Є. Златогорський, М.М. Вашета

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКОЛИЦІ ЛУЦЬКА — ВИШКОВА

У вересні 2010 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» працювала на багатошаровому поселенні на північній околиці Луцька — Вишкові, що донедавна був приміським селом та належав до Ківерцівського р-ну. Ділянка, на якій провадилися дослідження, розташовується на високому корінному березі р. Стир. У 20-х рр. XX ст. дослідження у Вишкові проводила експедиція Варшавського археологічного музею за участю його директора Романа Якимовича, зберігача фондів Стефана Круковського та Лева Чикаленка. З Вишкова у теперішніх фондах Волинського краєзнавчого музею походять унікальні бронзові сокири-кельти епохи раннього заліза. У 1936 р. на території села Казимир Пшемиський відкрив поселення давньоруського часу X—XIII ст. До радянського часу там зрозміщувалися і давньоруські кургани.

На досліджуваній у 2010 р. території розбито розкоп розмірами 5,0 × 4,0 м, орієнтований за сторонами світу. На глибині 0,6 м біля східної стінки розкопу виявлено темну округлу пляму — об'єкт 1. Яма мала похилі стінки, що звужувались до центру. Заповнення складалося з гумусованого суглинка, в якому виявлено

ліпні фрагменти кераміки та фрагмент кістяної проколки. За типологією кераміки об'єкт можна характеризувати як господарську яму лужицької культури.

Виявлену в об'єкті та культурному шарі ліпну кераміку можна умовно поділити на три типи. Перший представлений двома фрагментами сірого та світло-коричневого кольору з домішками піску та жорстви в тісті, мають заглажену поверхню. До другого типу віднесені фрагменти з рівними, ледь відхиленими назовні вінцями, підлоченими ззовні та з домішкою товченого кременю в тісті. Третій тип має міцний випал, заглажений зсередини та шорохуватий ззовні, з домішкою жорстви та кременю в тісті. Дані типи належать до стжижовської, тшинецько-комарівської та лужицької культур відповідно.

Гончарні вироби представлені різноманітними варіаціями форм вінець та стінок посудин, а також фрагментом ручки сковорідки XVI—XVIII ст. Було виявлено невеликий уламок посудини з гутного скла та бронзова накладка XVII—XVIII ст. Також знайдено литовський шеляг XVII ст.

О.Є. Златогорський, М.М. Вашета

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В с. СТОБИХВА КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО Р-НУ

З—10 липня 2010 р. у с. Стобихва Великообзирської сілради працювала спільна етнографічно-археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» та Волинського національного університету ім. Л. Українки. Метою археологічної експертизи було обстеження відомих пам'яток на території села та виявлення нових. Село Стобихва у фізико-географічному плані розташовується в Поліській зоні, рельєф характеризується піщаними пагорбами та широкою низиною заплавою річок Стохід та Стобихівка. Історична та сучасна забудова тягнеться по лінії схід—захід вздовж мисів першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стохід та її рукавів. У плані село має вигляд півмісяця. На його території, за даними попередніх обстежень, відомо три пам'ятки археології. Під час обстеження виявлено ще дві пам'ятки.

Пам'ятка Стобихва 1 займає центральну територію колишнього містечка в уроч. Панська Гора. Вона розташована на високій ділянці корінного берега р. Стохід, приблизно за 520 м на північ від русла річки. У південній та східній частині поселення виявлено систему земляних укріплень періоду Першої світової війни. На поверхні пам'ятки зібрано фрагменти кераміки пізньосередньовічного часу. У центральній частині закладено шурф розмірами 1,0 × 1,0 м за лінією північ—південь. До глибини 0,4 м зафіксовано супісок, підстелений материковим піском. Виявлено фрагменти стінок пізньосередньовічних горщиків.

Пам'ятка Стобихва 2 розташовується внизу корінного берега, займає видовжений мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стохід, приблизно за 500 м на

північ від русла річки. На поверхні пам'ятки зібрано фрагменти кераміки давньоруського часу (XIII ст.) та пізньосередньовічної доби (XVII—XVIII ст.). У різних частинах закладено шість шурфів розмірами 1,0 × 1,0 м кожний. До глибини 0,5—0,6 м спостерігався дерново-підзолистий ґрунт, що лежав на материковому піску. Виявлено крем'яну енеолітичну пластину, фрагменти посуду XIII ст. та XVII—XVIII ст. Встановлено межі та розмір пам'ятки — завширшки 70 м (за лінією північ—південь) та завдовжки 500 м (за лінією захід—схід).

Пам'ятка Стобихва 4 розміщується в центральній частині села, на високому мисі лівого берега р. Стохід. На поверхні пам'ятки зібрано значну кількість фрагментів кераміки XVII—XVIII ст., уламки стінки та вінця горщика з характерним «манжетом» X—XI ст., фрагменти стінок ліпного посуду тшинецького-комарівської культури доби середньої бронзи.

Пам'ятка Стобихва 5 розташовується в центральній частині села, на відстані близько 100 м на північ від попередньої пам'ятки. На її поверхні зібрано значну кількість фрагментів кераміки XVII—XVIII ст.

Отже, береги р. Стохід на території сучасного села почали заселятися вже в добу енеоліту—бронзи. У X—XI ст. на території Стобихви існувало селище, яке в XIII—XIV ст. було перенесено на схід, — можливо, через загрозу татаро-монгольського вторгнення. На місці цього селища в XVII—XVIII ст. виникає відоме за історичними джерелами містечко, яке поступово забудовується в напрямку зі сходу на захід.

О.Є. Златогорський, С.В. Демедюк

РОЗВІДКИ ТА НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території північно-західних районів Волинської обл. (Шацького, Любомльського, Турійського, Старовижівського) обстежено 329 землевідводів на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару. На 319 ділянках культурного шару виявлено не було, чотири розташовані поряд із пам'ятками, на шести ділянках зафіксовано історичний культурний шар різних періодів.

Зокрема, ділянка на території Селецької сільради Турійського р-ну розташована поряд із відомим в історіографії Турійським городищем давньоруського часу X—XII ст.; ділянка у с. Пульмо (по вул. Садова, 1) Шацького р-ну розміщена поруч із поселенням давньоруського часу X—XIII ст. Під час об-

стеження нового житлового масиву в с. Городище Турійського р-ну в кар'єрі виявлено зруйноване поховання ранньозалізного віку та фрагменти кераміки XIV—XV ст. На двох ділянках цього масиву (по вул. Спортивна, 17 і 27) культурного шару не виявлено.

За формою IV висновки отримали власники таких ділянок: дві ділянки в м. Любомль на житловому масиві по вул. Незалежності, розташованому на території селища давньоруського часу X—XI ст., поряд із давньоруським городищем в уроч. Шопи; три ділянки у м. Любомль на житловому масиві по вулицях Данила Галицького, Власа Мізинця та Бірківська, розташованому на поселенні XV—XVI ст. На одній ділянці (на південній околиці міста, по вул. 1-го Травня) зафіксовано культурний шар давньоруського часу XII—XIII ст.

О.Є. Златогорський, С.В. Демедюк

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СЕЛИЩІ ШАЦЬК НА ВОЛИНІ 2009—2010 рр.

Дослідження на території багат шарового поселення та давньоруського городища на східній околиці смт Шацьк Волинської обл. (уроч. Сад) проводилися експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського (2009 р.) і С. Демедюка (2010 р.)

За 2009 р. пам'ятка досліджувалася двома розкопами загальною площею 384 м². У найвищій точці забито репер і відбито нульову позначку. Розкоп 1, розмірами 192 м², закладено в центральній частині пам'ятки. Глибина розкопу сягала 0,8 м від сучасного рівня. У розкопі виявлено та досліджено дев'ять об'єктів — шість споруд і одну яму XIII—XIV ст.; одну споруду XV—XVI ст.; одну яму невизначеного часу.

Розкоп 2, розмірами 96 м², закладено з північної сторони розкопу 1. Глибина становила 0,6—0,8 м від сучасної поверхні. У розкопі виявлено та досліджено п'ять об'єктів — три споруди XI—XII ст. та дві — XIII—XIV ст.

За сезон 2010 р. пам'ятка досліджувалася для виявлення можливих укріплень городища. Розкоп 3 закладено північніше розкопу 2 2009 р. — таким чином збережено послідовність вивчення пам'ятки. Знахідки в межах культурного шару були перевідкладені. Відмічено рівномірне насичення різночасових матеріалів на всіх глибинах і практична відсутність їх нижче 0,6 м. У перехідному шарі тільки епізодично траплялися матеріали раннього залізного часу та вельбарської культури.

Всього виявлено та досліджено вісім об'єктів: дві ровоподібні давньоруські споруди, дві ями XI—XII ст., дві ями лежницької групи IX—VII ст. до н. е. та яма вельбарської культури II—IV ст.

На південно-східній межі городища, за 90 м на південний схід від розкопу 3 закладено траншею 1 розмірами 1,0 × 8,0 м. На цій ділянці зафіксовано таку стратиграфію: до глибини 0,5—0,7 м залягав темно-сірий дерново-підзолистий ґрунт з вкрапленнями перепаленої глини та вугілля, нижче був шар сірого піску потужністю 0,1—0,2 м, що лежав на материковому піску жовто-сірого кольору. У цій траншеї жодного об'єкту не зафіксовано.

У центральній частині городища закладено траншею 2, розмірами 1,0 × 8,0 м, розташовану за 60 м на північний захід від розкопу 3. Рельєф на її місці являє пониззя північного схилу гори — ймовірного дитинця. Траншея орієнтована по лінії північний захід—південь. Виявлено споруду XIV—XV ст.

У результаті досліджень можна віднести пам'ятку в Шацьку до давньоруських городищ без валів, що мають штучну форму (за П. Раппопортом). Такі городища X—XI ст. відомі у Ветлах, Яревищі, Зайончку.

Також привертають увагу численні індивідуальні знахідки давньоруського часу: торгові пломби XI—XIV ст., візантійський фоліс XI—XII ст., празькі гроші XIII—XIV ст., натільні хрестики XI—XIV ст., фрагменти металевих браслетів XI—XII ст., персні XI—XIV ст., різноманітні накладки X—XV ст., вістря стріл X—XV ст., кресала X—XV ст., шпори XI—XV ст., сокири XI—XV ст., підкови XI—XV ст., а також дві княжі вислі печатки-булли XI—XII ст.

За результатами досліджень та аналізу літописних джерел автори припускають, що давньоруське городище у Шацьку — це літописний Рай, що раніше в літературі ідентифікувався з городищем у с. Яревище Старовижівського р-ну.

О.Є. Златогорський, Д.Г. Дем'янчук

РОЗВІДКИ ТА НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ КОВЕЛЬСЬКОГО ТА РАТНЕНСЬКОГО Р-НІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території Ковельського та Ратненського р-нів Волинської обл. обстежено 323 землевідводи. На 321 ділянці культурного шару виявлено не було (форма 1 висновків), на одній було засвідчено наявність історичного культурного шару пізньосередньовічного часу (форма 2 висновків), на ще одній ділянці зафіксовано історичний культурний шар мідно-бронзового віку.

Зокрема, у м. Ковель по вул. Набережна, 34 (центральна історична частина міста) виявлено історичний культурний шар XVII—XVIII ст.

На ділянці у с. Колодниця, на території уроч. За клубом (східна околиця села) виявлено невідоме в історіографії поселення доби бронзи. Поселення розміщене на невисокій терасі лівого берега р. Широка (правобережний доплив р. Турія). На поверхні та у шурфі (розміром 1,0 × 1,0 м) зібрано фрагменти ліпної товстостінної кераміки, виготовленої з відмуленої глини темно-сірого кольору з домішкою піску й органіки в тісті та крем'яний відщеп з ретушшю. Сучасні герострати в особі В.В. Карпюка — заступника голови Волинської облдержадміністрації та його оточення протягом року робили численні спроби знищення пам'ятки — передаючи її у приватні руки.

Об'єкт є перспективним для рятівних досліджень.

У травні 2010 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» під керівництвом Д.Г. Дем'янчука провела повторне обстеження давньоруського городища біля смт Ратне. У різних частинах городища було закладено шість шурфів розмірами 2,0 × 2,0 м, орієнтованих кутами за сторонами світу.

Городище розташовується на південно-західній околиці селища в уроч. Замок. Воно належить до «острівного» типу, займає невеликий майданчик (острів) серед заболоченої території. Діаметр «острівка» складає 60 м. В'їзд до городища розміщено на заході у вузькому перешийку. Майданчик має неправильну в плані форму, підвищується над болотом на 2,0—3,0 м. У східній частині городища є невелике підвищення, яке вважається залишками дерев'яної вежі XIV ст. За П.О. Раппопортом, городище датується XII—XIV ст.

У шурфах і на поверхні городища виявлено фрагменти ліпної та кружальної кераміки Лука-Райковецької культури VIII—IX ст., фрагменти кружальної кераміки давньоруського часу XII ст., XIV ст. та XVI—XVIII ст. Можна припустити, що городище виникло ще у ранньослов'янський час. Вигідне розташування на торгівельному шляху до Берестя забезпечило його існування впродовж середньовіччя.

О.Є. Златогорський, В.Г. Охріменко

РОЗВІДКИ ТА НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території поліських районів Волинської обл. (Рожищенського, Ківерцівського, Маневицького, Камінь-Каширського та Любешівського) обстежено 492 землевідводи на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару на їх площі. На 488 ділянках культурного шару виявлено не було (форма 1 висновків), на трьох засвідчено культурний шар пізньосередньовічного часу або їх розташування поряд із відомими пам'ятками (форма 2 висновків), на одній ділянці виявле-

но шар давньоруського періоду XIII—XIV ст.

Зокрема, на двох ділянках у м. Рожище (по вул. Лугова) виявлено історичний культурний шар XVII—XVIII ст. Біля с. Сокіл Рожищенського р-ну ділянка нового кар'єру розташована поряд із відомим в історіографії поселенням давньоруського часу XIII — першої половини XIV ст.

За формою 4 висновок отримав власник ділянки в с. Жидичин Ківерцівського р-ну (на південно-західній околиці села) на території давньоруського посаду XIII—XIV ст. літописного Жидичина.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

РОЗВІДКИ ТА НАУКОВА ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території західних районів Волинської обл. (Володимир-Волинського, Іваничівського та Локачинського) обстежено 107 землевідводів на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару на їх площі. На 98 ділянках культурного шару виявлено не було (форма 1 висновків), на шести засвідчено наявність історичного культурного шару пізньосередньовічного часу або розташування ділянок поряд із відомими пам'ятками (форма 2 висновків), на трьох було виявлено історичний культурний шар різних періодів.

Зокрема, в с. Затурці Локачинського р-ну (на західній околиці села, поряд із поселенням давньоруського часу X—XI ст.), у м. Устилуг (у центральній історичній частині міста, на території Окольного міста та близько до дитинця давньоруського та середньовічного Устилуга, по вул. Левінцова), в с. Острівок Лютничівської сільради, в с. Зимне (по вул. Прикордонників, 5) виявлено історичний культурний шар XVII—XVIII ст. У м. Володимир-Волинський (на південно-

східній околиці, по вул. Зимнівська, 79б) ділянка розміщувалася поряд із могильником волино-люблінської культури. У с. Зимне (на західній околиці села, по вул. Монастирська, 56, поряд із дослідженою М. Малевською піч-ки XV—XVI ст.) зафіксовано нищення культурного шару під час закладання котловану. Під час зачистки стінок котловану зібрано фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. Окремо також проведено дослідження поряд з котлованом та на території Зимненського монастиря. Усі власники зазначених землевідводів отримали висновки за формою 2.

За формою 4 висновки отримали власники таких ділянок: у м. Володимир-Волинський (на південно-східній околиці, по вул. Зимнівська, 79а) виявлено поховання волино-люблінської культури, в с. Заріччя (по вул. Лобачинська) виявлено поселення доби бронзи, в с. Нехвороща Хмельківської сільради (на території уроч. Біля річки Луги) виявлено поселення XII—XIV ст.

На двох ділянках (по вул. Драгоманова, 19а та по вул. Зимненській, 79а) проведено рятівні дослідження.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ УСИЧІВСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

На південний схід від с. Усичі Шепельської сільради Луцького р-ну Волинської обл. розміщені неподалік одна від одної три пам'ятки: городище, курганий могильник та селище (рис.). Вивчення Усичівського курганного могильника проводили К. Мельник і М. Кучинка. П. Раппопорт обстежив та зняв план Усичівського городища, яке датував ранньозалізним часом.

Обстеження курганів у лісовому масиві на схід від с. Усичі в 2010 р. підтвердило існування значної групи насипів на відстані 0,7 км на північ від городища. На відстані 1,4 км на північ від нього (за 0,2 км на захід від с. Охотин) зафіксовано два окремих кургани. Очевидно, ці два насипи з основною курганною групою безпосередньо не пов'язані.

Обстеження селища підтвердило поширення знахідок давньоруської гончарної кераміки на північ від городища. Знахідки траплялися на площі близько 2,0 га.

Обстеження городища підтвердило його основні параметри, подані П. Раппопортом. Разом з тим отримано нову інформацію, що дозволяє по-новому поглянути на цю пам'ятку. Обстеження викидів з нир на схилах валів та у ровах городища дозволило знайти в одному з них, біля південно-східного розриву, у валі внутрішнього майданчика фрагмент стінки давньоруського гончарного горщика та великий шматок печини. Особливості місця знахідки вказують на їхнє походження з тіла насипу валу, який оточував внутрішній майданчик городища. Тобто, фрагмент горщика фіксує нижню хронологічну межу спорудження цього валу давньоруським часом. Причому, наявність кераміки та печини в тілі насипу укріплень вказує на заселеність цієї ділянки перед

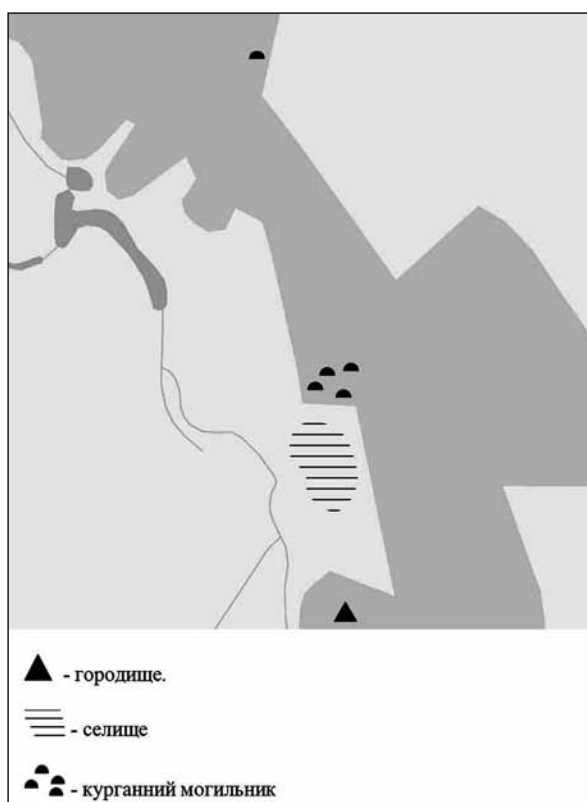

Рис. План розміщення давньоруських пам'яток на південний схід від с. Усичі

спорудженням внутрішнього укріплення городища.

З метою перевірки наявності культурного шару на внутрішньому майданчику тут було проведено шурфування. Шурф, розміром 2,0 × 2,0 м, закладено в північній частині майданчика. Встановлено, що до глибини 0,2 м тут залягав гумусований суглинок, який нижче переходив у суглинковий материк. У шарі гумусованого суглинку ближче до материка виявлено кілька дрібних фраг-

ментів стінок та один фрагмент денця давньоруської гончарної кераміки.

Знахідки давньоруської кераміки та печини у викиді з валу та у шурфі 1 дозволяє відкоригувати висновок П. Раппопорта про відсутність культурного шару на Усичівському городищі. Тут присутній малопотужний давньоруський шар. Укріплення внутрішнього майданчика городища були насипані не раніше давньоруського періоду.

Датування давньоруського Усичівського городища (принаймі, його внутрішнього майданчика) потребує попередньої реконструкції його функцій у минулому. За низкою ознак воно нагадує городища-сховища X–XI ст. Це відсутність культурного шару в комплексі з розміщенням поряд великого поселення. Неординарність такої пам'ятки визначається розташуванням поряд великого курганного могильника.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко, Ю.В. Лукомський

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ XIV—XV ст. У м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ

Впродовж сезону експедиція ДП «Волинські старожитності» продовжила дослідження споруди 1, виявленої та розкритої минулого року по вул. Драгоманова, 19а, та розпочала стаціонарні дослідження на городищі в центрі м. Володимир-Волинський.

Проведено докладну графічну фіксацію залишок споруди 1, обміри фасадів кладок у масштабі 1:20, обміри плану споруди методом триангуляції від базових точок у масштабі 1:50 та здійснено нівелювання за допомогою теодоліта. Нівелювання показало, що поверхня долівки споруди 1 в цілому помірно спадає, як і рельєф сучасної поверхні, з півночі на південь на 16 см. Разом з тим, у напрямку схід—захід поверхня долівки горизонтальна

та лише незначно (5,0—8,0 см) підвищується на схід у прорізах між пілонами та ззовні від них.

З метою з'ясування додаткової інформації про особливості об'єкта через нього вздовж поперечної осі здійснено перетин вузькою траншеєю-зондажем завширшки 40 см. У перетині простежено характер нижніх частин конструкції споруди, а також товщину пропалення долівки та стінок. Зокрема, підтвердилось припущення щодо різного температурного нагріву долівки вздовж поперечної осі — в місцях ошлакування поверхні долівки глибина пропалювання материкового суглинку значно більша. Також вдалося зафіксувати в поперечному перетині вирізану

Рис. Північний фасад решток Пілону 4. Вигляд з півночі

в материку сходинку, на якій мурували сирцеві стіни. Додатково було зачищено та зафіксовано на фото окремі ділянки сирцевих стін, де вдалося виявити характер внутрішньої кладки (рис.), а також усі бічні поверхні кладки вцілілих частин пілонів. Після фіксації об'єкта його розібрали. Кожен ярус кладки пілонів і стінок, які були змуровані з цегли, перед розбиранням докладно обміряли в плані в масштабі 1:10, а також фіксували на фото.

На городищі в центрі м. Володимир-Волинський, у його східній частині закладено великий розкоп розміром 50 × 20 м з розрахунком на багаторічні дослідження. У цьому сезоні роботи провадились у його південній частині розміром 8,0 × 20 м. У східній частині розкритої площі виявлено потужні стіни 1 та 2, складені з рваного необробленого вапняку. Стіна 1, простежена в межах розкопу завдовжки 8,5 м, проходила в цілому паралельно східній ділянці валу городища. Її ширина становила 2,4–2,7 м. На верхньому краї кладки стіни, з її внутрішнього, звернутого до центру городища боку, збереглося до трьох рядів кладки з брущатої цегли XIV–XV ст.

З метою встановлення глибини залягання кладки стіни біля неї було зроблено два роз-

відкових зонди. Зонд 1, що розміщувався з внутрішнього краю стіни, виявив конструкцію з регулярної цегляної кладки, яка продовжувалась у північній стінці розкопу. Зонд 2, який було закладено із її зовнішнього краю, дозволив встановити, що тільки верхня частина кладки заввишки до 1 м становила власне стіну, а нижче під нею був фундамент, який простежувався на глибину 3,6 м і впускався у шар світлої глини (материк?). Від стіни 1, перпендикулярно до неї, у східному напрямку відходила стіна 2 завширшки 2,1 м. У межах розкопу вона простежувалась на довжину 2,7 м. За матеріалом та характером кладки вона була схожою на стіну 1.

Додаткові обстеження споруди 1 дали змогу отримати й уточнити дані про будівельно-технологічні прийоми її спорудження, особливості функціонування та характер руйнування. Сукупність цих даних вказує на виробничий характер споруди, яка, можливо, була піччю для випалу цегли. Виявлений фундамент і нижня частина стіни на городищі можуть бути попередньо інтерпретовані як залишки Володимирського мурованого замку польського короля Казимира Великого, спорудженого у другій половині XIV ст. Не виключений зв'язок між функціонуванням печі та будівництвом замку.

О.Є. Златогорський, В.О. Самолук

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ТА ЕКСПЕРТИЗА НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

Протягом січня—жовтня 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» в Рівненській обл. обстежено 60 землевідводів, внаслідок чого на шістьох ділянках зафіксовано культурний шар пізнього середньовіччя або їх розташування поряд із відомими пам'ятками, ще на чотирьох — виявлено різночасовий культурний шар.

Зокрема в м. Дубно по вул. Свободи, 2, в м. Остріг по вул. Вишневецького, 34, в с. Мнишин Горбаківської сільської ради Гощанського р-ну, в с. Межиріч Острозького р-ну по вул. Засаддя, 3 та по вул. Загребля виявлено культурні шари XVIII—XX ст. Форму 2 висновку надано власнику ділянки в м. Рівне по вул. Кіквідзе, 6-А, оскільки ділянка розташована в історичному центрі міста, де неодноразово було виявлено культурні шари VI—XIX ст., а також численні поховання XI—XIII ст. та XVI—XVIII ст. Таку саму форму висновку отримав власник ділянки в м. Дубно по вул. Шевченка, 4/5, оскільки в районі розміщення ділянки неодноразово були виявлені культурні шари X—XIX ст.

На ділянках у с. Озліїв Млинівського р-ну по вул. Набережна виявлено культурний шар давньоруського часу (X — початок XI ст.); на південно-східній околиці с. Шпанів Рівненського р-ну зафіксовано археологічні об'єкти пізньоримського часу (II—IV ст. н. е.) (рис. 1) та культурний шар XV—XVI ст.; на західній околиці с. Городище Рівненського р-ну виявлено невідоме поселення стжижовської, городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур епохи бронзи; в м. Рівне по вул. Соборна, 112 зафіксовано культурний шар XV—XIX ст. На останній ділянці було засвідчено нищення культурного шару під час закладання котловану.

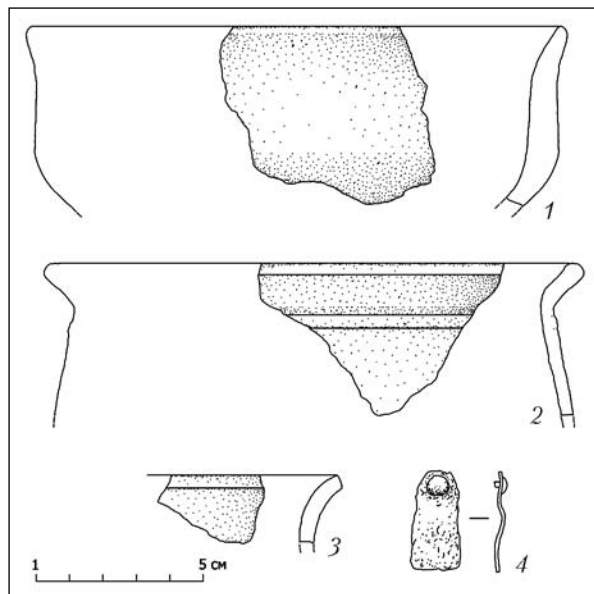

Рис. 1. Матеріали пізньоримського часу з с. Шпанів

При зачистці східної стінки котловану виявлено стінку з цегли жовтого або червоного кольору розміром $27,5 \times 13,5 \times 6,5$ см, дещо асиметричної форми. В стінці розчищено три арочні ніші, заповнені чорним гумусованим суглинком із незначною кількістю фрагментів кружальної кераміки, виробів зі скла та заліза, які можна датувати XIX—XX ст. При зачистці південної стінки котловану виявлено також цегляну стінку, побудовану з цегли розміром $30 \times 15,5 \times 5,5$ см. У стінці є арочна ніша, розташована дещо нижче, ніж ніші східної стінки. Незначна кількість матеріалів, аналогічних до знахідок зі східної ніші. При зачистці західної стінки котловану виявлено ще одну цегляну стінку, розібрано прошарок глини з численними культурними залишками, зокрема фрагментами кахлів і кружального посуду XVII—XIX ст.

О.Є. Златогорський, В.О. Самолюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАННЯ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ НА ВОЛИНІ

У жовтні 2010 р. у м. Володимир-Волинський по вул. Зимнівській були проведені рятувні археологічні дослідження. Підставою для них була ліпна посуда (розвал), знайдена під час проведення експертизи С. Панишком. У місці знахідки було закладено дві траншеї з прирізками загальною площею 40 м².

Траншея 1 зорієнтована із заходу на схід. Розміри — 2,0 × 10 м. Нумерація квадратів від 1 до 5. Квадрати стандартні, розміром 2,0 × 2,0 м. Стратиграфія: ґрунт — чорний гумусований суглинок потужністю до 0,2 м; підґрунтя — темно-сіро-коричневий гумусований суглинок потужністю до 0,2 м; перехідний шар — ясно-коричневий з сірим суглинок потужністю до 0,2 м; материк — жовтий суглинок, який фіксується з глибини 0,5–0,6 м від денної поверхні. Археологічних знахідок в траншеї 1 не виявлено.

Траншея 2 зорієнтована з півдня на північ і прирізана поміж квадратів 3–4 траншеї 1. Нумерація квадратів з півночі на південь, від «а» до «г». Стратиграфія така сама як і в траншеї 1.

На стику траншей 1 і 2 зроблено дві прирізки по одному стандартному квадрату в напрямку захід–схід.

У траншеї 2 знайдено поблизу виявленої під час експертизи посудини крем'яні пластинку та луску, а також шар шматків білої глини.

Інвентар.

1. Посудина (рис.) — біконічна ваза середнього розміру, поверхня горбкувата, загладжена, сіро-коричневого з оранжевим кольору, внутрішня поверхня чорна, рівна. Тісто рихле, з незначною домішкою піску та шамоту. Орнамент — пальцьове вдавнення

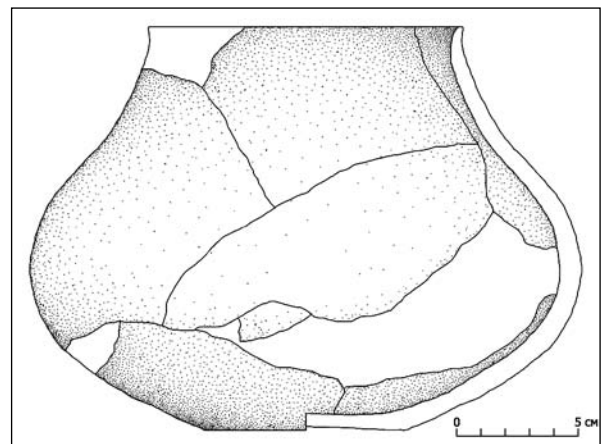

Рис. Посудина

на плічках і рештки розпису білою фарбою. Розміри: діаметр по вінцям 12,5 см, максимальний діаметр по тулубу 23 см, діаметр донця 8,5–9,0 см, стінки завтовшки 0,9 см.

2. Пластина з правильною огранкою, в перетині у верхній частині трикутна, в нижній, поблизу п'ятки п'ятикутна. Слідів вторинної обробки не має. Розміри: довжина 6,3 см, ширина 1,3 см, товщина 0,45 см. Виготовлена з сіро-молочного волинського туринського кременю.

3. Луска неправильної, підтрикутної форми, виготовлена з молочно-сірого волинського туринського кременю. Розміри: 1,4 × 1,0 см та 1,0 × 0,3 см.

За морфологічними, технологічними та стилістичними ознаками посудину можна пов'язати з класичною фазою Волино-Люблінської культури (синхронної трипільлю В2). Хронологія — 4,2–3,8 ВС.

У цілому пам'ятку слід розглядати як поодинокі поховання Волино-Люблінської культури.

О.Є. Златогорський, В.В. Ткач, А.Б. Бардецький

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УРОЧ. ГНІДАВСЬКА ГІРКА

У 2010 р. на багатошаровій пам'ятці в уроч. Гнідавська Гірка (південна околиця с. Рованці біля Луцька) було закладено два розкопи та проведено спостереження за прокладанням траншеї для каналізації (рис.). Загальна площа дослідження становить 618 м² (розкоп 11 — 409 м² і розкоп 12 — 209 м²). Довжина траншеї становить 372 м.

Розкоп 11 орієнтовано за сторонами світу, розбито на 3 ари по лінії захід—схід і додатково ще по півара з північного та південного боку відповідно до топографічних умов і меж відведеної під будівництво ділянки. З метою повного дослідження важливого об'єкта було закладено дорізку розмірами 3,0 × 3,0 м. Нульовий репер розміщено в північно-західному куті ару 3. У межах розкопу рельєф понижується в південному та східному напрямках і рівень денної поверхні південно-західного сектору розкопу нижчий на 0,3 м.

Усього в розкопі 11 виявлено та досліджено 36 об'єктів. Серед них є інгумаційне поховання волино-люблінської культури, чотири ями середньої епохи бронзи, споруда та яма тшинецько-комарівської культури, житло та зернова яма IX—X ст., три житла, зернова яма та 11 споруд і ям XII—XIII ст., дві зернові ями давньоруського часу, споруда XV ст. і дев'ять ям невизначеного часу.

Розкоп 12 орієнтовано за сторонами світу. У ньому виявлено та досліджено 24 об'єкти, а саме: житло, споруда, три ями культури лінійно-стрічкової кераміки, споруда доби бронзи, чернінь тшинецько-комарівської культури, три ями та споруда стжижовської культури, три ями культури Луки-Райковецької; інгумаційне поховання давньоруського часу; чернінь нішоподібної печі давньоруського часу, споруда X ст., два житла X — початку

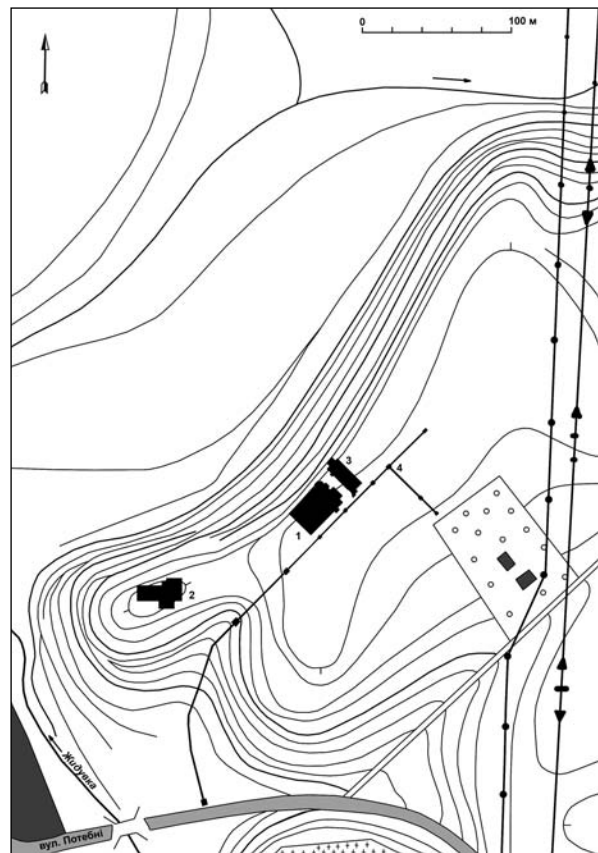

Рис. Рятівні дослідження на території уроч. Гнідавська Гірка

XI ст., житло XII—XIII ст., житло XV—XVI ст., споруда та яма XVII ст., могильник худоби XX ст., споруда невизначеного часу.

Спостереження за прокладанням траншеї під каналізацію відбувалося в короткий термін. У зв'язку з цим провадилася лише зачистка вертикальних стінок, фіксація стратиграфії та заповнень об'єктів. Останні були виявлені лише в стінках північно-східної частини траншеї. На цій ділянці зафіксовано

таку стратиграфію: до глибини 1,0–1,2 м залягав темно-сірий суглинок з вкрапленнями перепаленої глини та вугілля, нижче був шар сірого суглинку потужністю 0,2–0,3 м, під яким залягав перехідний до материкового шар жовто-сірого суглинку потужністю 0,4–0,5 м. У стінках траншеї зафіксовано всього 20 об'єктів. Серед них є три об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки, три — стжижовської культури, два — лужицької культури,

два належить до X ст., один — до XII — першої половини XIII ст., один — до давньоруського часу, один — до XVI ст. і сім невизначеного часу. Вдалося дослідити повністю безінвентарне інгумаційне поховання в ямі епішнурової культури. Кістяк лежав у скорченому стані на правому боці, орієнтований головою на схід. Біля нього в заповненні ями знайдено фрагменти кераміки культури багатоваликової кераміки та крем'яні відщепи.

В.Г. Зубарев, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЕ БЕЛИНСКОГО ГОРОДИЩА И НЕКРОПОЛЯ

В 2010 г. Белинская украинско-российская экспедиция продолжила работы на Белинском городище и его некрополе. Исследования на городище осуществлялись на западном и южном раскопах.

На западном раскопе проводилось исследование культурных слоёв двух первых периодов в истории существования городища (рубеж I–II — середина III вв., вторая половина III — середина IV вв.). Работы велись на участке площадью 142 м² при общей площади раскопа 285 м². К наиболее раннему периоду существования городища предварительно могут быть отнесены остатки западной башни, северо-западной и юго-восточной оборонительных стен, стена 117, помещения 44 и 45, водосток, хозяйственная яма 102.

Наиболее значимым объектом среди них является западная башня. Она представляла собой прямоугольное в плане помещение, расположенное под острым углом к северо-западной оборонительной стене. Сохранилась на уровне фундамента и цоколя, лишь на северо-восточной стене башни *in situ* сохранился один рустованный блок (0,90 × 0,55 × 0,60 м) (рис. 1). В 2010 г. исследовался северо-восточный фас башни. Фундамент сложен из хорошо обработанных и плотно пригнанных друг к другу блоков жёлтого ракушечника. Высота фундамента 1,15 м. Фундамент заглублён в материк на 0,5 м. Внутри башня заполнена камнями различной величины и степени обработки, выборка которых в 2010 г. не производилась. Особый

Рис. 1. Рустованный блок на северо-восточной стене башни

Рис. 2. Заполнение пространства между кладкой и фундаментом западной башни

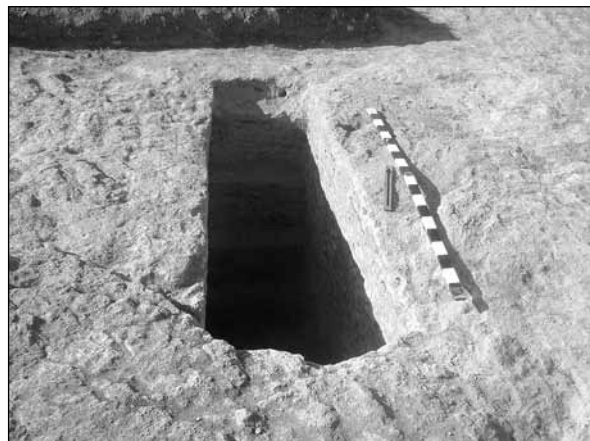

Рис. 3. Вырубной склеп

интерес представляет захоронение младенца, выявленное в материковом грунте в углу между северо-западной оборонительной стеной и северо-восточной стеной башни. Сверху захоронение было перекрыто несколькими крупными фрагментами розовоглиняной широкогорлой амфоры (тип 83 по И.Б. Зеест).

С разрушением середины III в. на городище, по-видимому, связан слой пожара и сильно обгоревшего грунта вокруг западной башни. Следы пожара хорошо прослеживаются также на верхних надматериковых плитах фундамента башни и отдельных участках оборонительной стены.

Во второй период истории городища на исследованном участке западного раскопа продолжали функционировать северо-западная и юго-восточная оборонительные стены и помещение 44. Западная башня по всему периметру была укреплена мощной оборонительной крепидой, которая на данном участке раскопа представляет наибольший интерес. Длина исследованного участка крепиды 22,0 м, максимальная высота кладки 1,9 м (шесть рядов кладки), кладка однолицевая, сложена под острым углом к основанию. Пространство между кладкой и фундаментом западной башни заполнено камнями различных размеров, бутом и щебнем (рис. 2).

Среди находок можно отметить закрытый однорожковый красноглиняный светильник, изделие из камня (фаллический символ), фрагмент терракотовой статуэтки лошади и несколько костяных изделий.

Работа на южном раскопе проводилась на новом участке, общей площадью 225 м²,

соединившим между собой раскопы 2007—2009 гг. Максимальная мощность исследованного культурного слоя составила 1,1 м. На большей части раскопа работы остановлены на уровне слоя второй половины III — первой половины IV вв.

Большинство строительных остатков, среди которых стены 110, 123, 124, 125 и хозяйственные ямы 102, 103, относятся к последнему периоду существования городища (вторая половина IV — первая половина V вв.). Функциональное назначение стен пока не ясно, возможно, некоторые из них служили загородками хозяйственной площадки, имевшей плотное покрытие из известковой крошки, в которой и были выявлены упомянутые выше хозяйственные ямы.

К числу наиболее значимых находок на южном раскопе можно отнести терракотовую маску безбородого Диониса-Винограда, однорожковый закрытый красноглиняный светильник и изделие из мраморовидного известняка.

На некрополе были продолжены работы на центральном участке. Здесь выявлен типичный для данного некрополя вырубной склеп (рис. 3) с коротким дромосом и одной лежанкой, расположенной у южной стены погребальной камеры. Могильная яма, дромос и частично погребальная камера были заполнены переотложенным грунтом, образовавшимся в результате грабительских раскопок. Найденный в нём материал позволяет предварительно датировать погребение временем не ранее второй половины III в.

А.В. Ивченко

РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

В 2010 г. продолжено исследование ольвийского некрополя в северной части территории Национального историко-археологического заповедника «Ольвия». Работы велись в его юго-западном секторе раскопа Северный мыс 1, который исследуется с 1987 г. Найденные здесь ранее погребения относились к эллинистическому и римскому времени.

В текущем году исследовано одно грунтовое захоронения и один земляной склеп. Грунтовое погребение было сильно разрушено и сохранилось только фрагментарно. Кости руки, лежавшие в анатомическом порядке, сопровождалась чернолаковым гуттусом, датирующимся второй половиной VI в. до н. э. Таким образом, это захоронение является одним из самых ранних на данном участке.

Земляной склеп был ориентирован камерой на северо-восток. Дромос насчитывал 10 ступеней и имел глубину 3,86 м от современной поверхности (рис. 1, 1). Хорошо сохранился каменный заклад в шесть рядов, сложенный из крупных необработанных камней (высота заклада 1,39 м от уровня пола камеры). Дромос был расположен ассиметрично длинной оси камеры — они смыкались юго-восточными стенками. Камера ограблена. В заполнении встречены беспорядочно лежавшие многочисленные крупные и мелкие фрагменты дерева, развалы керамических сосудов (в том числе нескольких крупных курильниц) и четыре целые формы — два амфориска, бальзамарий и сферическая рифленая красноглиняная чаша (рис. 1, 3–4). Большая часть керамики была очень низкого качества,

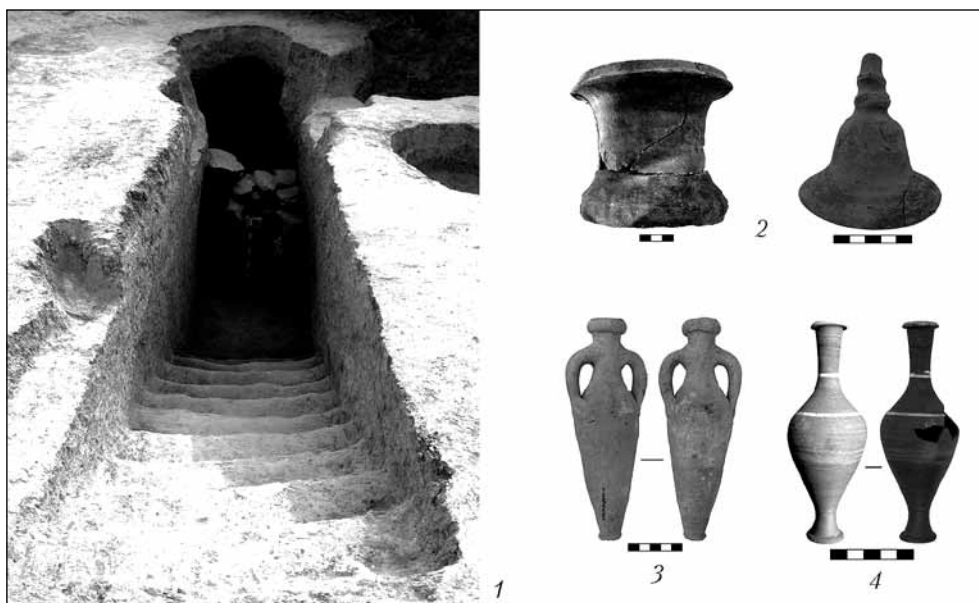

Рис. 1. Склеп 2. Дромос и материал из камеры

плохо или практически не обожженная. При этом многие фрагменты были украшены накладной краской различных цветов (рис. 1, 2). На дне камеры вдоль продольных стен перпендикулярно им расположены парные ровики глубиной до 0,2 м. Склеп датируется II в. до н. э.

Еще два склепа найдены в ходе разведок к западу от раскопа Северный мыс 1. После сильных дождей на их месте образовались небольшие провалы — в первом случае над дромосом (прямоугольной формы, размерами 1,8 × 0,8 м, глубиной 0,3 м), во втором — округлой формы (диаметр 0,36 м, глубина 0,80 м).

Первый склеп состоял из дромоса в 12 ступенек (глубина у входа в камеру 4,55 м от современной поверхности). Вход в камеру был закрыт нетронутым сырцовым закладом высотой 0,90–0,95 м. По отношению к камере дромос также располагался ассиметрично — они смыкались южными стенками. В северной части камеры располагался один погребенный, лежавший в деревянной конструкции. И конструкция, и костяк были

сильно повреждены рухнувшим сводом — от них сохранился только тлен. Погребенный сопровождался многочисленным материалом, среди которого были пять сосудов (красноглиняный кратериск, сероглиняный расписной бальзамарий, чернолаковые лекиф и два канфара), изделия из золота, бронзовые зеркало и перстень. Кратериск был заполнен остатками перегоревшей органики. Склеп датируется концом IV — первой половиной III вв. до н. э.

Прямо над центром второй камеры располагался грабительский ход. Им полностью разрушена основная часть камеры. Но у южной стенки камеры на глубине 3,75 м от современной поверхности сохранились остатки нетронутого женского погребения. Грабителями были уничтожены ноги костяка, левая половина таза, локтевая и лучевая кости левой руки. Остальные кости лежали *in situ*. Погребенная женщина сопровождалась многочисленными агатовыми, гагатовыми, стеклянными, фаянсовыми бусами, а также бронзовыми и одной костяной подвеской. Захоронение датируется римским временем.

О.В. Игнатенко, С.Г. Колтухов, В.А. Манько

РАЗВЕДКИ В ПЕРВОМАЙСКОМ Р-НЕ АРК

В сентябре 2010 г. Крымская комплексная и Горно-Крымская экспедиции Крымского Филиала ИА НАНУ проводили разведки в восточной части Тарханкутской возвышенности и на участке Центрально-Крымской возвышенной степи в границах проектирования ветровых электрических станций площадью 127 и 78 км².

На участке площадью 127 км² в процессе разведок были обнаружены 38 курганных групп, в состав которых входило 153 кургана. Высота их варьируется от 0,15 до 4,00 м; встречаются простые насыпи, насыпи с каменными конструкциями (каменные ящики), панцирные курганы.

Особого внимания заслуживают курганные группы 21 и 22, обнаруженные на смежных участках на правом борту безымянной балки, которая по некоторым признакам является периодически обводняемой. Курганные группы включают 18 и 67 курганов соответственно. Границей между двумя группами является отрог балки, разделивший один фактически курганный могильник на две части. Курганы в составе групп 21 и 22 отличаются небольшими размерами, имеют диаметры от 1,2 до 3,5 м, высоту — от 0,15 до 0,60 м. Часть курганов полностью покрыты панцирями, но большинство представляют собой простые насыпи. Возможно, подобные могильники относятся к раннему железному веку. На их территории обнаружены фрагмент воротничковой керамики эпохи бронзы (рис. 1, 16) и фрагмент амфорной керамики эпохи раннего железа (рис. 1, 17).

На участке площадью 78 км² зафиксирована гряда из 25 курганов, вытянутая по водоразделу на протяжении 14 км с запада на восток. Они повреждены многолетней рас-

пашкой. Современная высота их колеблется от 0,3 до 1,5 м. На западной оконечности обнаружен курган с квадратной погребальной камерой каменного скифского склепа размером 2,55 × 2,50 м, ориентированной по сторонам света. Перекрытие и верхняя часть стен гробницы были разрушены при сельхозработах, нижняя часть раскопана современными грабителями. О сооружении гробницы в IV в. до н. э. могут свидетельствовать обломки стенок гераклеийской амфоры, найденные близ склепа на поверхности насыпи. В 1985—1986 гг. к востоку и западу от обследованного нами участка было раскопано не менее 30 курганов этой же гряды от верховий оз. Донузлав по направлению к степному течению р. Салгир. В центре гряды, в границах обследованной нами территории, в 1991 г. были раскопаны восемь курганов.

Поселения на исследованной территории не обнаружены, но в низовьях четырех балок были отмечены так называемые «обитаемые полосы», связанные с посещениями их коллективами людей в эпоху мезолита—бронзы и, возможно, раннего железа. В рамках четырех обитаемых полос отмечено наличие 14 местонахождений материалов указанных эпох. Незначительное количество находок и отсутствие их в разрезах позволяют предполагать, что появление местонахождений и обитаемых полос было связано с кратковременными остановками коллективов охотников.

Анализ материалов с обитаемых полос позволяет сделать вывод о том, что они формировались на протяжении как минимум четырех периодов. Первый период был связан с посещением их носителями кукрекской индустрии (вторая половина пребореала — начало атлантикума), второй — с посещениями

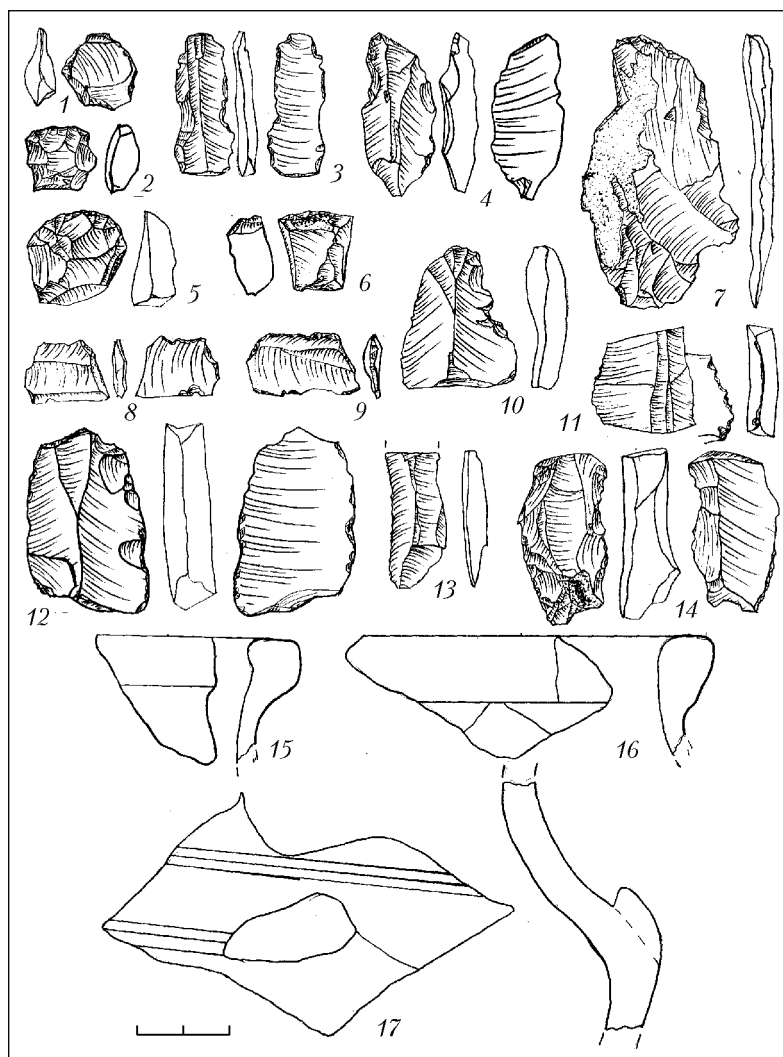

Рис. 1. Подъемный материал из разведок в Первомайском р-не (первым указан номер обитаемой полосы, через дробь — номер местонахождения). 1. 1/2. 2. 3/5. 3. Кург. группа 12. Кург. 3. 4. 3/3. 5. 2/4. 6. Кург. группа 29. Кург. 1. 7. 2/4. 8. 3/5. 9. 2/3. 10. 3/1. 11. 1/5. 12. 3/1. 13. 1/1. 14. 3/2. 15. 1/4. 16. Кург. группа 6. 17. Кург. группа 2. Кург. 5.

носителей мурзак-кобинской и таш-аирской индустрий (первая половина атлантикума), третий — с посещением обитаемых полос в эпоху энеолита, четвертый — с эпохой поздней бронзы и раннего железа.

С курекской индустрией связана находка авиважа, снятого при подправке площадки карандашевидного нуклеуса (рис. 1, 1), а также два анкоша, изготовленных на пластинах (рис. 1, 2—3). С таш-аирской и мурзак-кобинской индустриями связаны находки двух трапедий. Одна из них — симметричная низкая на пластине с круторетушированными краями и верхним основанием (рис. 1, 9). Подобные трапеции в большей степени характерны для шан-кобинской индустрии, однако использование отжимной заготовки

исключает такую интерпретацию артефакта. Скорее, её следует отождествлять с таш-аирскими, известными по слою VIII стоянки Таш-Аир I. Вторая трапеция — с круторетушированной стороной и с зубчиками по верхнему основанию (рис. 1, 8). Несомненно, такие трапеции следует относить к кругу мурзак-кобинских древностей. С находками мурзак-кобинских и курекских артефактов связаны находки отжимных пластинок (рис. 1, 13). С энеолитом следует соотносить изделия на широких пластинах с зубчатой либо чешуйчатой краевой ретушью (рис. 1, 10—12). Прочие изделия, скребки (рис. 1, 2, 5—6), пластины и отщепы с ретушью (рис. 1, 14) трудно связывать с конкретной индустрией каменного века.

Г.Ю. Івакін, С.А. Балакін

НОВА ДАВНЬОРУСЬКА ПАМ'ЯТКА НА ПЕЧЕРСЬКУ

На Печерську за 600 м на південний схід від Печерського монастиря, на пагорбі над Неводницьким ярмом (вул. Панфіловців, 18а) виявлено нову пам'ятку давньоруського часу. Ця ділянка є частиною люнета Андріївського бастиону Печерської фортеці кінця XVIII ст. Під час спорудження люнета максимально повно використали місцевий рельєф, який разом із об'єктами XI–XII ст., увійшов до складу оборонної споруди. Ця територія Печерська вивчена слабо, розкопки та розвідки тут раніше не проводились. Проте в історико-топографічному сенсі цей район є цікавим для реконструкції забудови околиці давньоруського Києва.

Роботами 2010 р. з'ясовано загальну стратегічну ситуацію ділянки, простежено деякі конструктивні елементи фортифікацій XVIII–XIX ст., досліджено рештки житлово-господарського комплексу XI–XIII ст. Давньоруські об'єкти розміщувалися під товщею нашарувань XVIII ст. (2,0 м) переважно з лесового ґрунту. У профілі південно-східної бровки будівельного котловану вони мали вигляд двох прямокутних ям на відстані за 3,0 м одна від одної. Для їхнього дослідження в тіло люнета зроблено врізку завширшки до 3,5 м. Загальна площа розкопу становила близько 20 м².

Споруда 1 (західна частина котловану, на відстані 4,0 м від його південно-західного кута) — прямокутна в плані, розмірами 3,30 × 2,75 м. Дно заглиблене на 0,4 м у материковий лесоподібний суглинок (2,7 м від сучасної поверхні). На його рівні зафіксовано п'ять стовпових ям діаметром та завглибшки 15–25 см. За південно-західною стіною виявлено округлу врубку в материк завдовжки 1,8 м і завширшки 0,4 м, пов'язану, вочевидь,

зі входом до будівлі. У конструктивному відношенні споруда являла собою напівземлянку каркасно-стовпового типу площею близько 9,0 м² і, судячи з відсутності печі, мала господарське призначення.

Споруда 2 розташовувалася на схід від першої і мала більші габарити. Довжина єдиної повністю простеженої стінки котловану цієї будівлі становила 5,0 м. Перпендикулярну стінку вдалося простежити на довжину до 4,0 м. Стінки прямовисні, збереглися на висоту до 0,6 м. Підлога горизонтальна. На її рівні зафіксовано чотири стовпові ями діаметром близько 0,35 м і завглибшки до 0,70 м. Слідів деревини у ямах не відмічено, що може свідчити про те, що рештки конструкції споруди було розібрано. По центру споруди на рівні її підлоги зафіксовано дві плями обпаленої глини помаранчевого кольору, діаметром 0,6 та 0,7 м. Можливо, це залишки печі другого ярусу будівлі, що впала під час її руйнації. За південно-західною стіною зафіксовано округлу врубку в материк завдовжки 3,15 м та завширшки 0,82 м, яка, ймовірно, маркує вхід у будівлю. Споруда 2 — житло з господарчим підклітом каркасно-стовпової конструкції.

Будівлі складали єдиний житлово-господарський комплекс. Це підтверджує і типологічна однорідність матеріалів з обох об'єктів.

Їхнє заповнення (особливо споруди 2) було насичене попелом і вугіллям, сірим ґрунтом з включенням значної кількості дрібних уламків каменю (шифер, граніт, пісковик, кварцит, вапняк, арголіт, алевроліт, туф тощо) та різноманітної плінфи, що датуються XI–XIII ст. Деякі зразки мають аналогії серед будівельних матеріалів Десятинної церкви, Золотих воріт, Софійського й Успенського соборів (визначення Д. Йолшина).

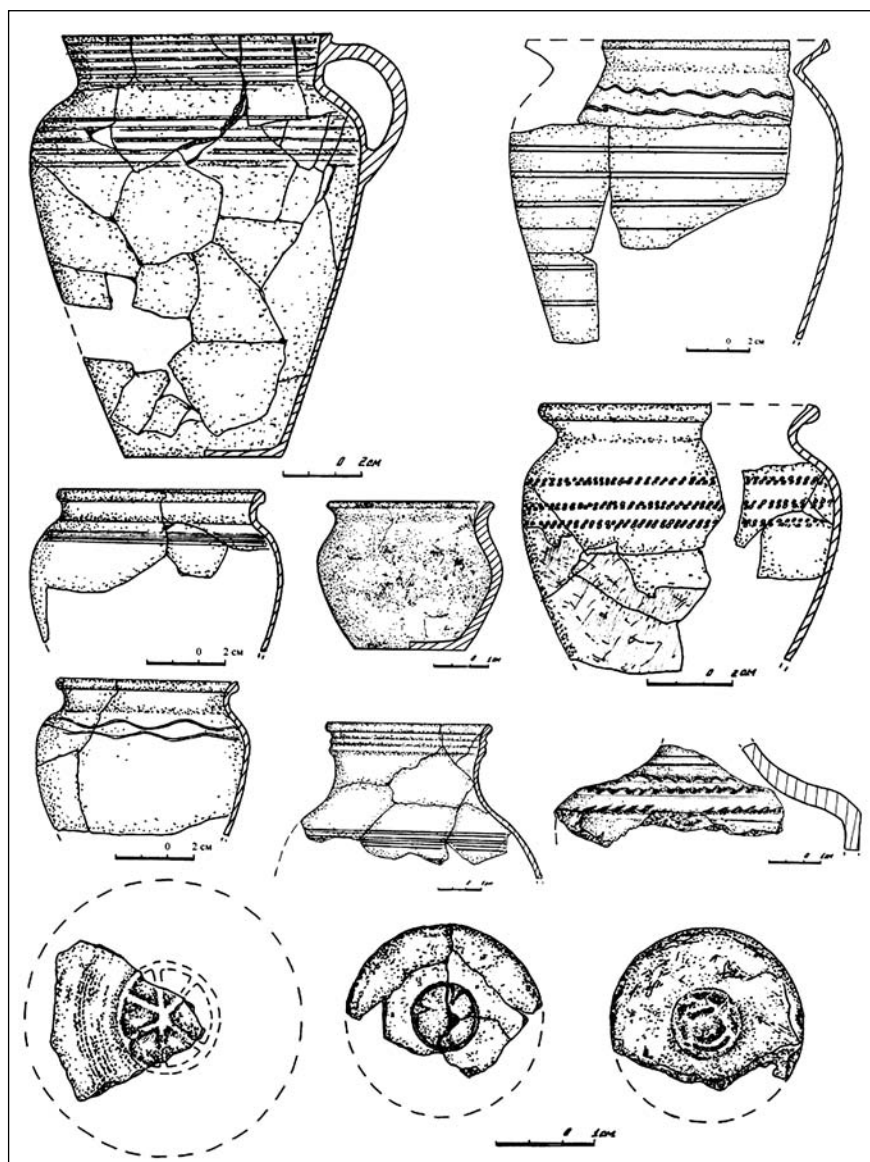

Рис. 2. Давньоруська кераміка з розкопу по вул. Панфілівців, 18А

(рідше хвилясті) візні лінії, інколи — низки насічок чи відбитків штапу. Орнаментальна смуга локалізується переважно у верхній частині горщиків. У поодиноких випадках зафіксовано насічки по краю вінець. Деякі денця мають клейма на базі кола: просте коло, пара концентричних кіл або з вписаними до них геометричними фігурами (рис. 2). Присутні також фрагменти амфор.

За керамікою, побутування цього комплексу може бути датовано другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Цей давньо-

руський комплекс свідчить про заселення території між Печерським монастирем, Видубичами та Звіринцем. Він розміщувався на вигідному у фортифікаційному сенсі місоподібному відрозі Печерського плато, захищеному крутими схилами. Не виключено, що виявлений об'єкт є частиною невеликого поселення-форпосту, що контролювало Наводницьку долину та захищало київські околиці з південного сходу, й входило до цілої низки подібних поселень, що оточували давній Київ.

Г.Ю. Івакін, Г.Ю. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Через фізичну неможливість проводити натурні архітектурно-археологічні дослідження та обміри на більшій частині пам'ятки (вся її площа вкрита рештками металевих конструкцій перекриття павільйону) її архітектурне вивчення було зосереджено на двох головних ділянках.

У центральній частині пам'ятки до кінця розкрито та вивчено ділянку північно-західного кута головного чотиристовпового об'єму храму, що не розкопувалась у ХХ ст. й не була зафіксована на належному рівні. Збереглася лише підшва стрічок фундаментів головного об'єму, де зафіксовано материкові стінки ровів, сліди дерев'яних субструкцій (кілків та лежнів), частково нижній шар фундаменту з рудого залізистого пісковику. З'ясовано, що північно-західний ріг головного об'єму на рівні фундаменту було оформлено виступом-лопаткою не тільки із західного боку (з виносом близько 1,0 м), а й з півночі. Ця західна лопатка майже повністю знищена фундаментом північної стіни церкви ХІХ ст. До неї прилягав фундамент нартексу (збереглися лише сліди від кілків), нижній обріз (підшва) якого закладено більш як на 0,4 м вище від підшви фундаменту головного об'єму.

Сліди потужних виступів фундаментів центрального об'єму храму дозволяють припустити, що до проекту (початкового плану) цього головного ядра Десятинної церкви входили контрфорси типу потужних лопаток, які оформлювали його північний, західний і південний фасади. Проте важко визначити на якому етапі до них пристикували стіни галерей. Можливо, спочатку звели стіни з лопатками головного об'єму, а вже потім стіни та арки нартекса та галерей були прикладені до них.

Інша ділянка розміщувалася перед західним фасадом церкви Х ст. Повністю досліджено пілон (виявлений 2009 р.), що розташовувався за 2,65 м на захід від південної лопатки центрального прясла західної стіни. Він відносно добре зберігся (рис. 1). Але зі східного боку поверхня фундаменту та цокольного ряду плінфи підрізана підвалинами порталу церкви ХІХ ст. Потужний фундамент пілону (3,0 × 3,0 м) завглибшки 1,8 м і складається з великих каменів сірого пісковику, блоків червоного кварциту зі слідами вторинного використання, окремими валунами граніту. Фундамент заглиблено в материк на 1,0 м. Його виведено в котловані без пазах між стінками ями та поверхнею кладки. Нижні три ряди каміння фундаменту пілону покладено на сухо, наступні залиті цем'янковим розчином яскраво-рожевого кольору, з дрібними фракціями цем'янки. Сліди дерев'яних субструкцій відсутні.

Збереглася кладка стіни пілону (на висоту 0,4 м, чотири—п'ять рядів), яка має в плані форму майже прямокутника 2,77 (північ—південь) × 2,87 м (захід—схід, разом з лопаткою), з великою лопаткою (завширшки 1,7 м, виніс — 0,3 м) на східному боці пілону (рис. 2). Техніка кладки стіни — рівношарова (*opus isodis*). Її складено з характерної малоформатної товстої плінфи (28,0—31,0 × 24,5—26,5 × 4,5—6,0 см) червоного кольору на яскраво-рожевому цем'янковому розчині. Плінфа є аналогічною до використаної в кладці під час ремонту першої третини ХІІ ст. фундаментів і стін південно-західного кута церкви. Техніка зведення фундаменту та стін пілону також аналогічна до згаданого ремонту і, вочевидь, може належати до цього часу.

Рис. 1. Пілон XII ст. перед західним фасадом Десятинної церкви

Рис. 2. Лопатка на східній площині пілону XII ст.

Ями розкопів XIX ст. зруйнували більшу частину культурного шару на цій ділянці. Культурний шар навколо пілону, що зберігся, містив п'ять (досліджених) поховань цвинтаря XVII—XVIII ст., де знайдено мідну монету 1660-х рр. До часу, що передував ремонту XII ст., належить глибока траншея завширшки 0,65 м, перерізана котлованом фундаменту пілону. У ній знайдено будівельні матеріали кінця X ст. — тонкої плінфи, шиферу сланцю, цем'яноквого розчину, фрагмент мармурової деталі. Ймовірно, траншея була заповнена після якихось руйнувань Десятинної церкви (землетруси початку XII ст.?), але до будівництва пілону.

Поховання і траншея перерізали давній гумусований шар завтовшки до 0,5 м, який утворився ще до часу будівництва храму. Знищений пізніми перекопами, цей шар зберігся лише фрагментарно. Його перекривав тонкий горизонт зі сколами вапняку та пірофіліту, який можна пов'язати з будівництвом храму X ст.

Дослідження 2007 і 2010 рр. ділянки навпроти північної лопатки центрального прясла західної стіни храму виявили тут збережений гумусований шар до будівництва церкви X ст. та повну відсутність тут слідів гаданого другого («північного») пілону. Цей «пілон» показано на кресленні 1826 р. М. Єфімова (але його зображено, на відмінну від «півден-

ного», зафіксованого в натурі, іншим кольором). Тобто, «північний» пілон вміщено на кресленні згодом, за симетрією до реального південного. Це спростовує думки про наявність двох пілонів перед західним входом до церкви, які використовували в деяких реконструкціях первісного вигляду храму. Під час ремонту XII ст. спорудили лише один потужний пілон. Наявність великої (завширшки 1,7 м) лопатки на східній площині дає підстави гадати, що він з'єднувався аркою з лопаткою західної стіни храму. Важливо, що лопатка пілону помітно ширша за відповідну лопатку західної стіни (1,2 м). При цьому південні площини обох лопаток розміщуються майже на одній лінії, а північна площина лопатки пілону — на 0,5 м північніше.

Ймовірно, безпрецедентна потужність пілону пов'язана з необхідністю суттєвого зміцнення західної стіни або розпору перекриття центральної частини галереї після руйнації (можливо, через численні землетруси початку XII ст.), що призвела до поновлення південно-західного кута та деяких інших частин церкви. Вірогідно, для цього було використано конструкцію аркбутана. Не виключено також, що потужний фундамент пілону одночасно слугував і основою певної мурованої споруди, функція якої не обмежувалася тільки технічною метою. Адже саме тут розміщувався центральний вхід до храму.

Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда

ДО ВИВЧЕННЯ ХРАМУ ДМИТРІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ XI ст. У КИЄВІ

У жовтні 2010 р. траншея аварійного ремонту комунікацій на подвір'ї по вул. Трьохсвятительській, 4 потрапила на рештки давньоруського храму. Траншея була завширшки та завглибшки 2,0 м та проходила по старій комунікації. Вона розташована за 4,5 м на південний схід від південно-східного торця будинку БТІ, паралельно до нього (рис.). Ділянка розташована за 150 м на південний схід від Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. Фрагменти фундаментних стрічок храму поряд з цим місцем зафіксував М.А. Сагайдак у 1980 р.

Північно-західний борт траншеї складався з суцільного шару давньоруського будівельного сміття. Його зачистка та подальша часткова вибірка засвідчили, що траншея комунікації перерізала вздовж паралельну до неї (або розташовану під невеликим кутом) фундаментну стрічку давньоруського храму.

Підосва фундаменту розміщується на глибині 1,7 м від сучасної поверхні. На дні фундаментного рову, відритого у материковому лесі, простежено шар замулення (завширшки кілька сантиметрів) з деревним тліном від субструкцій та слід трикутного кілка від них. Вище зберігся *in situ* шар вапняно-цем'яного розчину, що містив окремі заокруглені гранітні валуни. Товщина збереженої заливки підосви фундаменту не перевищувала 5,0 см. Вище простежено ще один прошарок землі завтовшки до 5,0 см, над яким — суцільний шар будівельного сміття давньоруського часу. Верхній прошарок землі та сміття у фундаментному рові засвідчують повне розбирання мурованої кладки фундаменту на дослідженій ділянці у XVIII ст., що є звичним для Києва.

Із заповнення фундаментного рову взято 22 зразки плінфи. Вона переважно світло-кремового та світло-коричневого кольору, завтовшки 4,0–5,0 см, без слідів вдавнення формувальною рамкою по периметру. На деяких плінфах зверху — паралельні смужки від зняття зайвої глини при формовці, на одній — паралельні опуклі лінії, що проходять за 3,0 см одна від одної. Плінфа добре випалена, міцна; у тісті є домішки кварциту розміром до 1,0–3,0 см та темні цятки (з пустотами) вигорілого наповнювача тіста. За характером і розміром, цегла характерна для початку XII ст.

У шарі будівельного сміття знайдено близько 85 уламків фрескового розпису споруди. Товщина фрескового тиньку коливається від 1,0 до 4,0 см. Переважна більшість тиньку складається з білого розчину з включеннями цем'янки. Є також зразки фресок на розчині кремового кольору. Серед палітри фресок — блакитний, зелений, жовтий, синій, червоно-коричневий кольори. Під час дослідження фундаментного рову взято зразки розчину, що збереглися *in situ*, а також уламки цем'яного розчину, які візуально, за своїми характеристиками (колір, склад), належать, щонайменше, до трьох різних типів. У рові також виявлено кілька уламків стінок амфор, два вінця XII і XVII–XVIII ст.

Фундаментну стрічку храму розчищено вздовж траншеї на довжину 4,0 м. Зі східного боку вона перерізана перпендикулярною траншеєю комунікації, за якою продовження стрічки не зафіксовано. Із західного боку стрічка перерізана іншою перпендикулярною траншеєю, за якою шар будівельного сміття у фундаментному рові продовжується ще на 1,5 м і знову переривається перекопом.

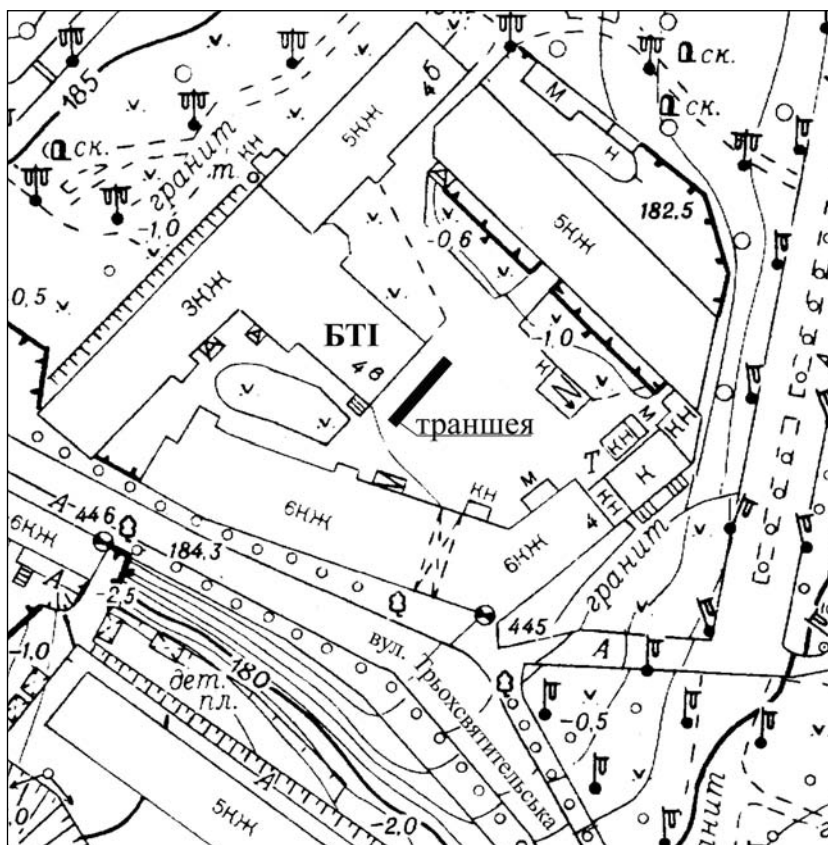

Рис. Ситуаційний план місця виявлення фундаментів Дмитріївського собору в Києві

Таким чином, загальна простежена збережена довжина фундаментної стрічки в борті траншеї становила близько 8,5 м.

Вважається, що цей храм належав до Дмитріївського монастиря, збудованого в другій половині XI ст. Цегла початку XII ст.,

виявлена у засипці фундаментного рову, можливо, свідчить про добудови або ремонту в цей період. Вдалося зафіксувати конкретне розташування стрічки фундаменту цієї маловивченої пам'ятки давньоруського зодчества для прив'язки.

Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДІЛЯНЦІ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Продовжено дослідження Десятинної церкви та навколишньої території. Вивчено культурні нашарування на площі близько 110 м². Невеликі обсяги робіт зумовлені неможливістю проводити розкопки широкою площею через завалені металево-бетонні конструкції павільйону, що зруйнувався взимку під час великих снігопадів, а також повну відсутність фінансування.

У розкопі V зроблено прирізку до східного борту, в результаті чого додатково вибрано заповнення рову X ст. на всю його довжину (15 м) та на глибину до 8,0 м. Це дозволяє співставити зафіксовану стратиграфію з кресленням Д. Мілеєва 1912 р. сусідньої ділянки рову. Знайдено матеріал з різних горизонтів часу функціонування рову (кераміка другої половини X ст., кістяні проколки, скляна намистина, раковина-підвіска каури, виріб із кольорового металу) і будівництва й ремонтів Десятинної церкви. З ним пов'язаний найбільший з усіх виявлених раніше блок кладки X ст. стовпа або пілястри, вкритий фресковим розписом. На уламку завдовжки 0,7 м, обмеженого з одного боку фрагментом карнизної пірофілітової плити, збереглися ділянки двох площин, розташованих під прямим кутом, завширшки 0,34 м кожна. Від однієї з них під кутом 90° відходив невеличкий фрагмент ще однієї площини з фресковим розписом. На них зберігся рослинний орнамент (рис. 1, 1) і частина орнаментованого медальйону.

Зафіксовано сліди двох безінвентарних поховань язичницького могильника X ст. (в одному з них у могильній ямі виявлено скупчення кількох десятків великих уламків кісток тварин), ділянки курганных ровиків, зокрема великий (завдовжки понад 10 м) сегмент ровика завширшки до 3,0 м під Де-

сятинною церквою, який, імовірно, міг оточувати камерне поховання 112, досліджене М.К. Каргером. Крім цього, під центральним ядром давнього храму виявлено нашарування X ст. з чотирма горілими горизонтами, що містили кераміку, кальциновані кістки, срібну лунницю, які попередньо інтерпретуються як насип кургану.

На захід від церкви, в прирізці до шурфа 8, досліджено ділянку, яку ніколи раніше не розкопували. Тут на 6,0 м² виявлено 16 поховань пізньосередньовічного цвинтаря, з яких 10 належали немовлятам або дітям, а ще одне — жінці з ненародженою дитиною. У 10 похованнях виявлено інвентар: натільні хрестики, сережки, литі гудзики, перстень, намисто, що складалось з 33 скляних намистин різної форми та розміру. Поховання розташовувалися дуже щільно, частково перерізаючи одне одного. Безперечно, на цій ділянці їх було значно більше, про що свідчить велика кількість окремих кісток (зокрема двох черепів) у заповненні могильних ям. Між останніми збереглася невеличка ділянка з непорушеною пізніми перекопами стратиграфією, в якій зафіксовано горизонт будівництва Десятинної церкви кінця X ст. (шар щебеню, утворений при обробці вапнякових блоків) і два прошарки з цем'янкою, пов'язані з ремонтами та перебудовами храму XI—XII ст.

У прирізці до розкопу VIII досліджено ділянку між розкопами II і VIII та місце розташування різьбленого пірофілітового саркофага, відомого за розкопками XIX—XX ст. На цій ділянці виявлено: виступ фундаменту церкви XIX ст.; яму з давньоруськими будівельними рештками, де знайдено уламки різьбленої пірофілітової плити, які частково

Рис. 1. Блок кладки X ст. з фресковим розписом Десятинної церкви (1); фрагмент різьбленої плити з овруцького пірофілітового сланцю (2)

вдалося скласти (рис. 1, 2); продовження курганного ровика, дослідженого 2008 р. у розкопці VIII. На місці давнього саркофагу з пірофіліту, який був обкладений плінфою, виявлено великі уламки кладки, що містили по кілька рядів плінфи XI ст. У перекопі 1930-х рр. досліджено шліфовану пірофілітову плиту з одним скошеним боком $0,60 \times 0,43 \times 0,42$ м. На цьому самому місці в материку, за 1,5 м від фундаментного рову північної стіни церкви, зафіксовано зовнішній край ескарпу рову Старокиївського городища X ст.

Закладено розкоп IX на північ від другого (зі сходу) пряслиця північної стіни церкви. Тут виявлено початок повороту рову городища, який розміщується за 3,0 м від неї. Западина рову була заповнена чотирма прошарками будівельних решток, пов'язаних з

будівництвом храму та його ремонтами. У нашаруваннях XX ст. виявлено фрагмент унікальної пірофілітової колонки діаметром 21 см, який є найбільшим серед нечисленних подібних знахідок.

У прирізці до розкопу IV (перед західним фасадом храму) виявлено сегмент курганного ровика, об'єкт, заповнений уламками фресок, два пізньосередньовічних поховання, які фіксують основну межу площі цвинтаря на північний захід від храму XVII–XVIII ст., яму з матеріалами (уламки посуду, кахля, цегла) XVIII ст. Розкопки вказали на відсутність будь-яких слідів «північного» мурованого пілону, показаного на плані 1826 р. М. Єфімова, що теоретично мав бути симетричним (парним) до виявленого трохи південніше потужного пілона XII ст.

Г.Ю. Івакін, С.П. Тараненко, О.С. Кириленко

**ДОСЛІДЖЕННЯ В РАЙОНІ ЛІТОПИСНОГО
«КРАСНОГО ДВОРУ» ВСЕВОЛОДА ЯРОСЛАВИЧА**

Навесні 2010 р. громадський рух «Кияни передусім!» та Ботанічний сад ім. М. Гришка розпочали акцію по «відновленню Красного двору Всеволода Ярославича». Розуміючи важливе історичне значення місцевості, перед проведенням земельних робіт керівництво Ботанічного саду запросило Інститут археології НАН України провести на ній археологічні дослідження, які й відбулись у серпні 2010 р.

На місці майбутніх дерев'яних конструкцій «Красного двору» було закладено шурфи 1, 2 (2,0 × 2,0 м) та траншею (5,5 × 1,5 м). Знайдено матеріали різних епох (рис.). Знахідки давньоруської доби були нечисленними. До них слід віднести кілька фрагментів гончарної кераміки. Очевидно, досліджувана територія належала до периферії давньоруського поселення XI–XIII ст. Знайдено також фрагмент кахлі XVIII ст. У той само час виявлено численні матеріали пізньотрипільського часу.

Пізньотрипільське поселення на мисі Чайка розташовувалося, як і більшість правобережних поселень софіївського типу в основному на мисах лесової тераси Дніпра з природними укріпленнями (Підгірці I, Нові Безрадичі, Пирогово, Ходосівка, Видубичі, Сирець I, II, Нові Петровці, Демидово). Керамічний матеріал, виявлений у результаті робіт на поселенні Чайка, має характерні риси софіївського типу. Як і на більшості пам'яток цього типу, кераміка представлена основною технологічною групою — кухонною. Керамічний комплекс складається з таких тех-

нологічних груп виробів як горщики, миски, глеки й амфора, а також видозмінені форми від перших двох груп.

На поселенні також знайдено два ткацьких керамічних пряслиця. Перше — за формою грушовидне, має у вигляді орнаменту округлі тонкі наколи, що радіальними лініями розходяться від верхнього отвору до нижнього. Друге пряслице — біконічно-сферичне, прикрашене відтиском шнура по найширшій частині тіла та навколо верхнього отвору. З кам'яних знарядь праці виявлено гранітний підквадратно-кулеподібний розтироч. Крем'яне знаряддя представлено боковим відщепом на реберчастій пластині з фасетками від використання на дистальній частині знаряддя.

Крім пізньотрипільського шару, на поселенні є матеріали й інших епох. Серед них — фрагменти ліпних посудин, тісто яких містить домішки зерен шамоту, а інколи й жорстви. Фрагменти, орнаментовані вдавленими горизонтальними та косими лініями, що утворюють фестони, вірогідно, відносяться до доби неоліту—бронзи. Уламок стінки горщика, вкритий храпуванням і прокресленими лініями від пальців, також, очевидно, походить з шару доби бронзи—раннього залізного віку.

Проведені в 2010 р. розкопки значно розширили інформацію про історичне минуле цієї київської місцевості та підтвердили думку про необхідність подальшого археологічного дослідження території Ботанічного саду ім. М. Гришка.

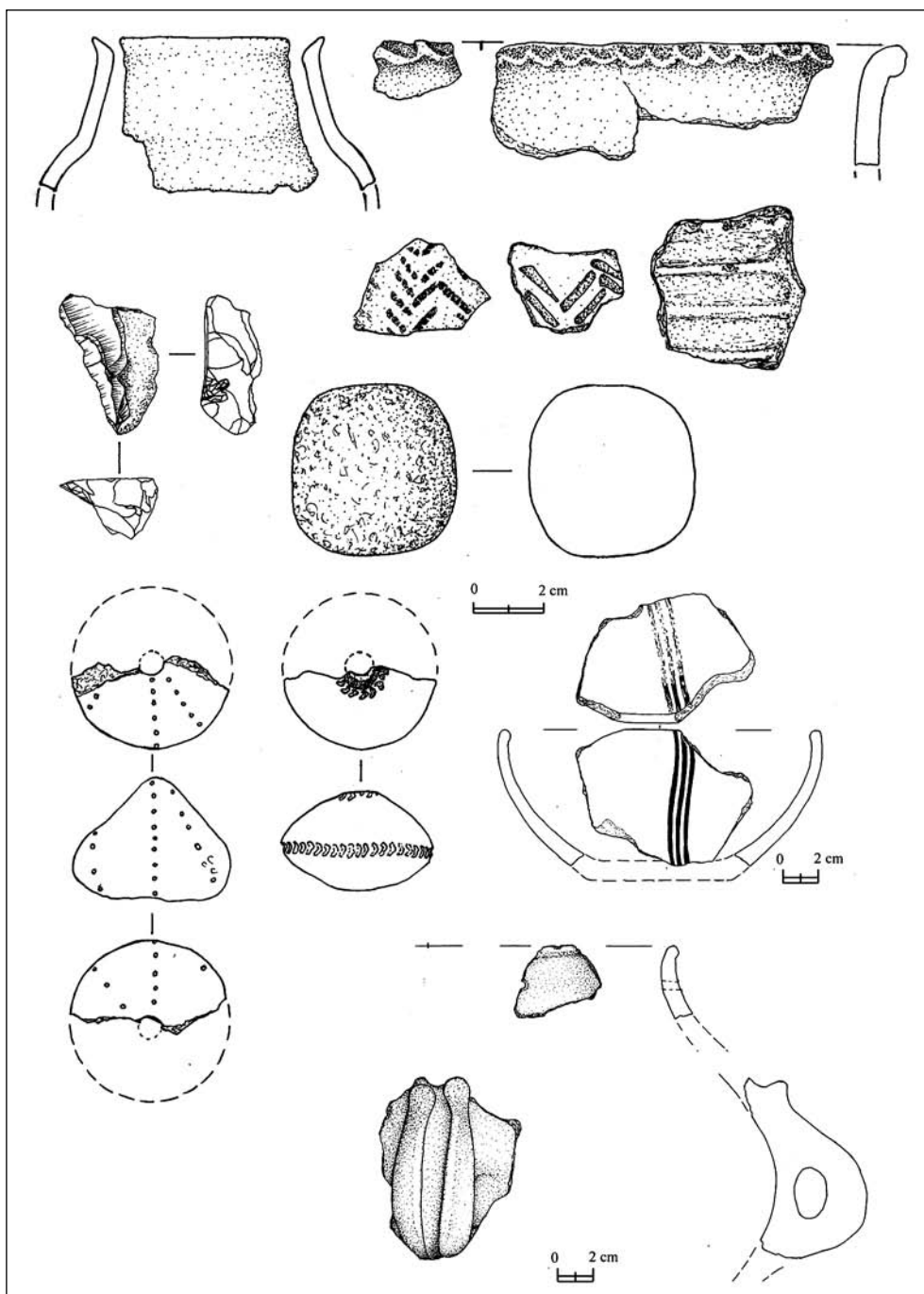

Рис. Знахідки з розкопів

**С.В. Іванова, О.К. Савельєв, Г.С. Богуславський, І.В. Гусакова,
А.О. Леонова, П.В. Остапенко**

КУРГАН БІЛЯ с. СИЧАВКА КОМІНТЕРНІВСЬКОГО Р-НУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. експедиція відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІАНАНУ проводила дослідження кургану, розташованого на відстані 0,63 км на захід від західної околиці с. Сичавка Комінтернівського р-ну Одеської обл. Поле, де розміщувався курган, безпосередньо примикає до перехрестя доріг Одеса—Миколаїв та Одеса—Южне. Роботи проводились у зв'язку зі зміною цільового призначення ділянки. Курган зберігся на висоту 0,35 м, діаметр – близько 27–28 м.

Для вивчення його стратиграфії були залишені три бровки, орієнтовані по лінії північ–південь, а також два профілі по краях (рис.). У кургані виявлено два насипи та кромлех. З 23 знайдених поховань шість належали до другої половини ХІХ ст. (у дерев'яних трунах, перенесені на кладовище с. Сичавка). Кромлех мав овальні обриси, його діаметр близько 8,0 м по лінії північний схід—південний захід і близько 10 м по лінії південний схід—північний захід. Він складався зі вкопаних

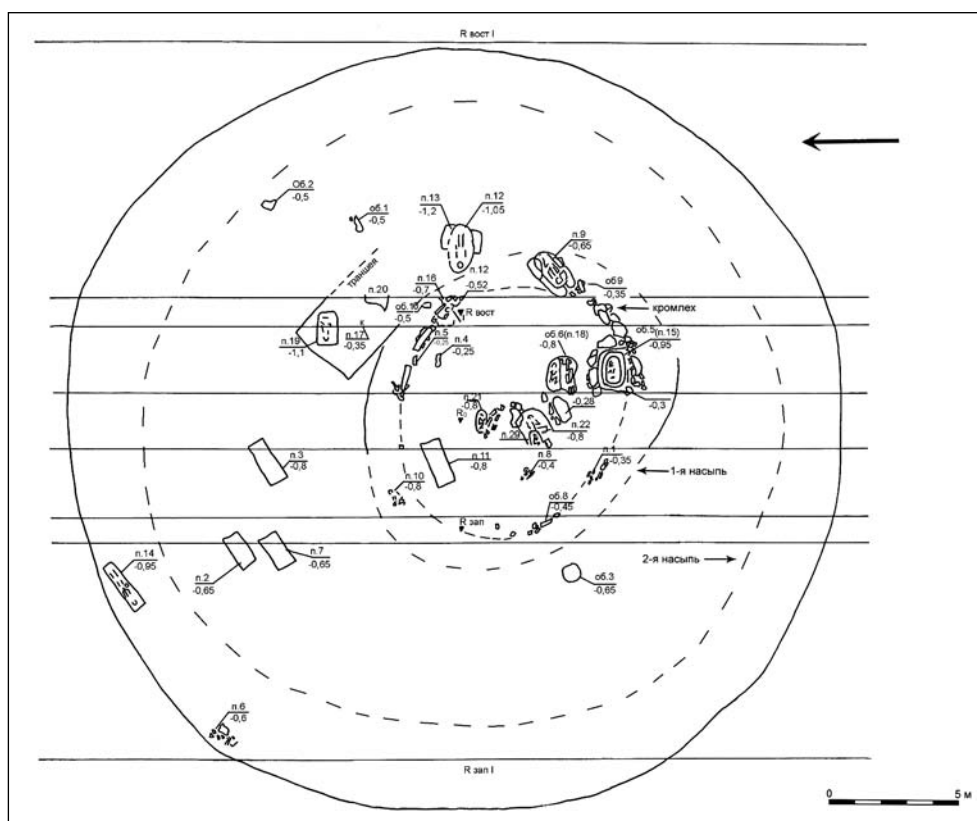

Рис. План кургану біля с. Сичівка

вертикально та покладених горизонтально плит вапняку різних розмірів (завширшки 0,6–1,0 м) і дрібніших каменів (завширшки від 0,3 м). Всі вертикальні плити встановлені за одним методом: великі поміщені в яму (ровик?) та зміцнені за допомогою вертикально поставлених плит середніх і невеликих розмірів, забутовані каменем, щілини промазані чорним, дуже щільним глинисто-земляним розчином. Три найбільші плити (завширшки близько 1,0–1,2 м, завтовшки 0,20–0,25 м, висота, що збереглася, 0,35–0,40 м) встановлені в північно-східній частині кромлеху. Не зрозуміло чи були ці стели антропоморфними, оскільки від них простежено лише підставки. Спорудження кромлеху та першого насипу пов'язано з основним похованням 21, яке можна датувати пізнім енеолітом (культура група Чернавода-Хаджидер). З півдня до нього примикала невелика огорожа підпрямокутних обрисів, заповнена дрібним бутом, виконана з вертикально вкопаних необроблених каменів. Її довжина 1,6 м, ширина по зовнішньому краю близько 0,6–0,7 м. Складається враження, що це була зміцнювальна огорожа навколо великої вертикальної стели, яка з часом була вилучена.

Судячи з овального контуру кромлеху, насип кургану, вірогідно, був овальним, витягнутим по лінії південний схід–північний захід. Діаметр насипу, ймовірно, 10 м по осі північний схід–південний захід та 12,5 м по осі південний схід–північний захід, висота близько 0,5 м. Другий насип пов'язаний з ранньоямним похованням 22 (датується серединою – третьою чвертю IV тис. до н. е. за радіовуглецевим аналізом). Він збільшив діаметр кургану до 22 м, висота не визначається. Всі інші поховання (ямної, катакомбної, бабинської та сабатинівської культур) є впускними, будь-яких локальних досипок не простежено. Характерним є часте використання антропоморфних стел у поховальному обряді різнокультурним населенням; можливо, для цих цілей використовувався і кромлех, який зберігся до моменту розкопок лише частково.

Загалом, до енеоліту належить одне поховання, до епохи бронзи – 14, до пізнього середньовіччя – два. З останніх виділяється поховання, в якому знайдений бронзовий натільний хрест і жаровня, виготовлена з приденної частини гончарної посудини.

В.В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МИЛЬНЕ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У 2010 р. на мильнівському могильнику розкрито 200 м² площі та виявлено вісім поховань, зокрема п'ять кремаційних (поховання 3, 4, 6, 8, 10) та три інгумаційних (поховання 5, 7, 9).

Кремаційні поховання поділяються на три групи. До першої групи належать кремації в урнах (поховання 6, 8, 10). Поховальними урнами слугували звичайні кухонні горщики. Найкраще збережене поховання 6, де урна являла собою тюльпаноподібний горщик з підвінцевими проколами та наліпним валиком по бочку горщика. З урн поховань 8 та 10 залишились лише придонні частини, решта була зруйнована оранкою. До другої групи належить поховання 3 — безурнова кремація в ямці з супровідним матеріалом, що представлений чотирма посудинками, кухлем з ручкою та чотирма кухликами. Один із кухликів по бочку орнаментований трьома симетричними, потрійними скісними канелюрами (рис. 1). До третьої групи кремаційних поховань належить поховання 4, що являє собою безінвентарну кремацію в ямці.

До інгумаційних поховань належать два безінвентарних (5, 9) та одне з супровідним інвентарем (7) поховання. Потрібно відмітити, що однією із особливостей мильнівського могильника є те, що органіка (кістки) майже не зберігається, що прослідковується на прикладі поховань 5 та 7. У похованні 5 кістяк не зберігся, вдалося зафіксувати лише овальну яму розміром 1,8 × 0,9 м, заповнену гумусовим ґрунтом і зорієнтовану по осі схід—захід.

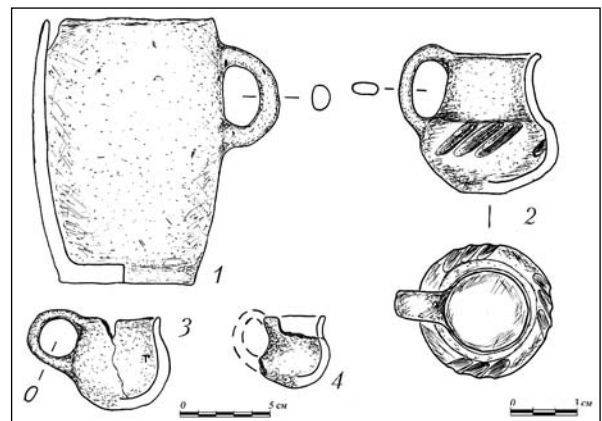

Рис. 1. Могильник висоцької культури біля с. Мильне. Інвентар поховання 3

Поховання 7 являло собою неглибоку яму розміром 2,5 × 0,9 м, зорієнтовану по осі північ—південь, у південній частині якої зафіксовано рештки кістяка. У північній частині ями лежав розвал невеликого кубочка. Найкраще збереженим з інгумаційних поховань виявилось поховання 9, із західною орієнтацією. У ньому від кістяка збереглася черепна коробка та стегнові кістки. Це поховання належало дорослій людині.

Отже, в результаті робіт 2010 р. на могильнику висоцької культури біля с. Мильне Зборівського р-ну Тернопільської обл. вдалося знайти та дослідити південний край могильника і вісім поховань. На цьому етапі досліджень могильник можна розмістити в хронологічні рамки НаА1—НаВ1.

О.М. Казимір, І.А. Готун

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

У 2010 р. Борщагівським загоном Північної експедиції ІА НАНУ, за участі студентів-практикантів і волонтерів з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, Тюменського держуніверситету (Росія) та інших вишів, продовжено розкопки давньоруського поселення біля ставка 10 по р. Нивка (Борщівка), яке у 90-ті рр. вивчалось експедиціями під керівництвом О.П. Моці, а з 2008 р. — Північною експедицією. Під час попередніх досліджень на селищі, крім давньоруських, було зафіксовано і раніші матеріали, зокрема доби мезо-неоліту, софіївського типу, білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур. У цьому сезоні їхня кількість виявилась доволі значною. Основні ж нашарування пов'язані з періодом Київської Русі. Роботи провадилися на замовлення Софіївсько-Борщівської сільської ради у зв'язку з руйнуванням культурних нашарувань та перспективою господарського освоєння частини ділянки. Для організації робіт замовником залучалися кошти приватних інвесторів. Усього за сезон розкопано понад 900 м². На цій площі вивчено понад 30 об'єктів та зібрано, незважаючи на вкрай пошкоджені культурні нашарування, досить представницьку колекцію керамічного й остеологічного матеріалу, речових знахідок.

Внаслідок вибирання на пам'ятці чорнозему та постійного висипання на ділянку будівельного сміття з його наступним прибиранням, стратиграфічну ситуацію простежено досить умовно. На рівні сучасної поверхні є залишки пошкодженого тривалою оранкою та роботами землерийної техніки гумусованого шару зі знахідками давньоруської доби

та попередніх епох. Місцями він зберігся на 0,4–0,7 м. Між ними та материком залягає прошарок слабогумусованого суглинку, який у верхній частині містить уламки кераміки доби палеометалів, а у нижній — фрагменти посуду софіївського типу та крем'яний інвентар. Прошарок, де це можливо, простежений на глибині 0,7–1,0 м від сучасної поверхні. Чіткого поділу його на горизонти виявити не вдалося. Заглиблені частини споруд періоду Трипілля і палеометалу фіксуються з означеного прошарку на тлі давньоруського часу. Материк — супіщано-суглинистий, з озалізненнями. Серед вивчених споруд — житло давньоруського часу та різночасові побутово-господарські споруди.

Виявлений на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні житловий **об'єкт 18** площею близько 17 м² — прямокутний, зі сторонами 4,5 × 3,8 м, дуже пошкоджений перекопами (останніми переміщена й частина його нашарувань). В одношаровому темному гумусованому заповненні, заглибленому в материк на 0,6 м, по всій площі виявлені вуглики та фрагменти обпаленого дерева, а також залізні вироби, фрагменти давньоруського кружального посуду переважно першої половини XI ст., остеологічний матеріал, шматки печини. Привертають увагу цілий горщик з клеймом на денці та амфорка, розбита в ході земляних робіт (рис. 1). Викликає зацікавлення фіксація фрагментів згорілих дерев'яних тарілок, виготовлених токарним способом. На токарному верстаті зроблені й інші вироби (фігурки, ручки ?), фрагменти яких дійшли до нас в обгорілому стані. У західному куті заглибленої частини споруди досліджено зорієнтовану на схід, у напрямку входу, глинобитну піч. Вона виявлена у ви-

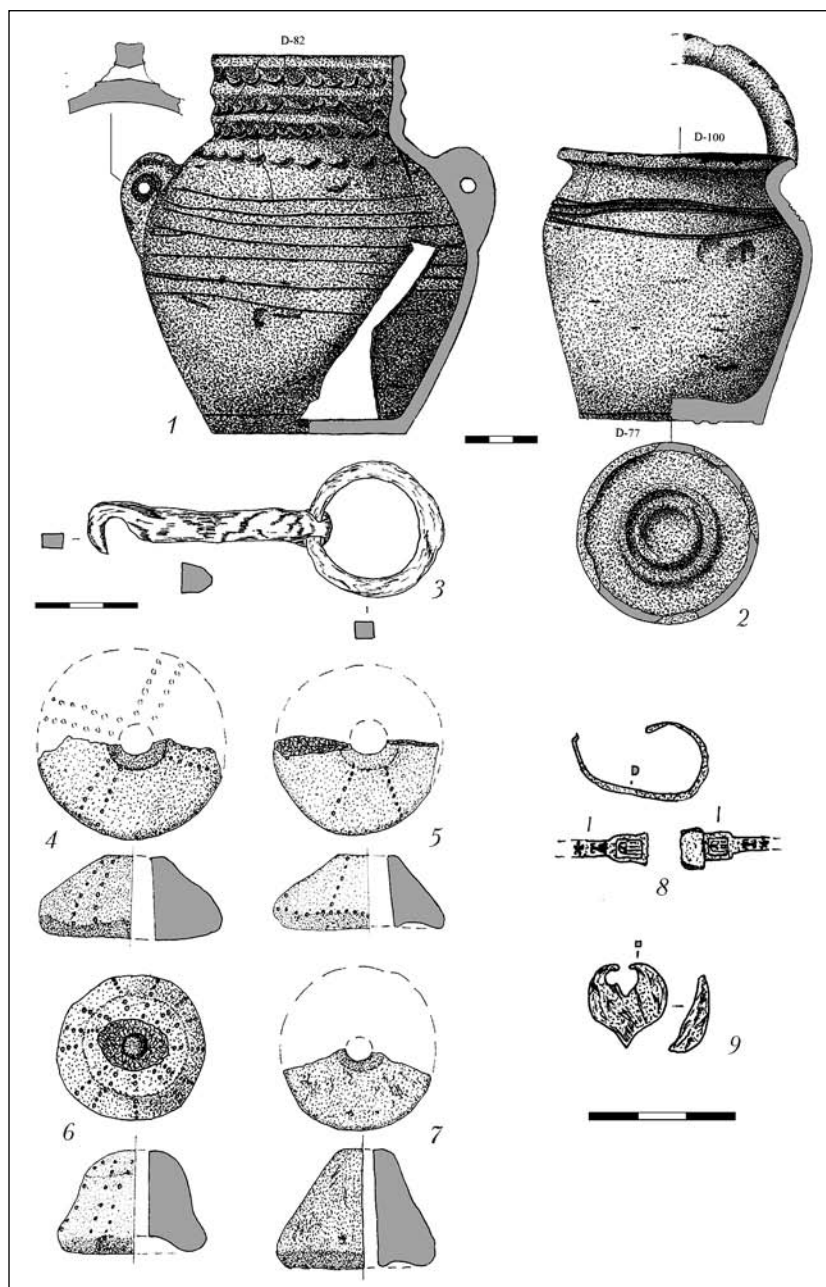

Рис. 1. Посудини, фрагмент вудил, перстень і лунниця доби Київської Русі та пряслиця періоду палеометалу з Софіївської Борщагівки

гляді завалу шматків пропеченої, обпаленої, частково обпаленої та сирої глини, її нижня частина збереглась *in situ*. Підквадратно-підковоподібна в плані, зведена на долівці без дерев'яного каркасу. Мала чотири шари череня, у три з яких були вмуровані фрагменти мінімум двох кухонних горщиків, а також гудзик із рогу оленя та проколка з трубчастої кістки дрібного копитного (за визначенням О.П. Журавльова). Склепіння опалювального пристрою переходило в глиняну жаровню; частини останньої виявлено в перевідкладен-

ному стані, але простежено перехід до них зі стінок печі. У завалі шматків печі виявлено численні уламки вапнякових і діатомітових жорен. По периметру котловану розміщено десять стовпових ям завглибшки 0,2–0,7 м.

Відкрито численні споруди побутово-господарського призначення — переважно округло-овальні діаметром 1,20–1,72 м та завглибшки 0,15–0,40 м, у деяких випадках — до 0,88 м, з сірим, темно-сірим та чорно-сірим заповненням, хоча траплялись і витягнутих пропорцій: від 0,8 × 1,1–1,3 м до 2,0 × 3,0 м та

2,58 × 2,96 м. Споруди мали переважно дещо похилі стінки та рівне дно, хоча відзначені випадки незначних підбоїв. Їхнє заповнення містило уламки ліпного посуду доби Трипілля СІІ, палеометалу та гончарного давньоруського. Певний виняток становить **об'єкт 21**, округло-овальний, 1,4 × 1,6 м у плані та опукло-циліндричний за формою заглибленої частини, завглибшки 1,7 м, з уламками жорен, фрагментом скляного браслета та крем'яним вістря стріли у заповненні. Інший приклад — **об'єкт 2**, круглий, діаметром 1,2 м і завглибшки 1,4 м; на глибині 0,48 м він звужувався до 0,68 м, на глибині 0,68–0,72 м досягав максимального діаметру 1,24 м, на глибині 1,00–1,16 м його діаметр складав 0,6 м, на глибині 1,2 м становив 1,0 м, а біля дна, яке дещо знижується у напрямку центру, 1,16 м. Заповнення споруди містило керамічний та остеологічний матеріал, каміння, обгорілу глиняну обмазку та уламок жорен. Показовий також **об'єкт №15**, овально-підпрямокутний, 1,1 × 0,6 м, на 0,21–0,28 м заглиблений у материк, з обмазаними глиною стінками та насиченим вуглинами заповненням, яке містило уламки давньоруського посуду.

Прикладом споруди раннього горизонту може слугувати овальний **об'єкт 1** розмірами 1,4 × 1,5 м та завглибшки від денної поверхні 0,68 м, з трипільською ліпною керамікою жовтогарячого кольору та зернотеркою значних розмірів у заповненні. Синхронний попередньому **об'єкт 4** розміром 1,45 × 1,55 м, завглибшки 0,65 м від сучасної поверхні та по периметру, був оточений дев'ятьма стовпovими ямками, що вказує на існування вітро-вологозахисних пристроїв навколо заглибленої частини.

Виявлені в ході робіт знахідки — предмети озброєння, прикраси та елементи костюма, побутовий інвентар характеризують різні сторони життя та господарської діяльності мешканців досліджуваної селищної структури. Привертають увагу уламки причорноморських амфор, що разом з виявленими на ділянці шматками плінфи раніше вважалися нехарактерними для сільських поселень. Подальші роботи на означеній пам'ятці можна вважати досить перспективними у вивченні і середньовічного села Середнього Подніпров'я, і в дослідженні попередніх періодів історії регіону.

В.И. Квитковский

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МНОГОСЛОЙНОМ СЕЛИЩЕ ПЯТНИЦКОЕ I

Слобожанская раннесредневековая экспедиция продолжила начатые в 2008 г. работы на многослойном селище Пятницкое I. Оно расположено в 1,0 км к югу от с. Пятницкое Печенежского р-на Харьковской обл. и занимает полосу песчаных дюн левого берега р. Большая Бабка, шириной около 1,0 км на протяжении 2,0 км.

За годы исследования на памятнике обнаружены артефакты различных культур: ямочно-ребристой керамики, катакомбной, срубной, бондарихинской, скифской (V — начало IV вв. до н. э.), черняховской (IV — начало V вв.), пеньковской (VI — начало VIII вв.), салтовской (VIII—X вв.), нового времени, что свидетельствует о его неординарности и стимулирует его изучение.

В 2010 г. продолжены работы в раскопе 3. Он был расширен к югу и юго-востоку на 130 м², что увеличило общую исследованную площадь до 700 м². Мощный культурный слой (60—70 см) насыщен артефактами салтово-маяцкой культуры (СМК). В массиве керамики преобладали фрагменты амфор (43%) и кухонной посуды (35,5%). Последняя, в свою очередь, разделяется на гончарную и лепную в соотношении 3:2. Столовая посуда была представлена 15% фрагментов, тарные пифосы составили 2% от всего керамического боя, около 4% материала — это лепная посуда бронзового века, которая прежде была представлена единичными фрагментами. Также были найдены единичные фрагменты, относящиеся к пеньковской культуре (VI—VII вв. н. э.) и новому времени.

Железные и бронзовые изделия представлены орудиями труда и бытовыми предметами: ножами, иглами, шильями, гвоздями,

Рис. 1. Человеческие черепа *in situ* в заполнении ямы 38

скобами, ременными пряжками. Также были найдены и предметы вооружения: наконечник стрелы и кольчужные колечки. Обнаружены и вещи из других материалов: глиняные пряслица, кости со следами распиливания, точильный брусок. Все артефакты относятся к кругу салтовских древностей.

На исследованных участках обнаружено восемь ям хозяйственного назначения и открытый очаг со столбовой ямкой, столб из нее мог быть опорой для легкого навеса.

Наибольший интерес представляет безинвентарное захоронение на дне глубокой (2,3 м) колоколовидной ямы. Погребенный

без головы, лежал в неестественной позе, на дне ямы. В ее заполнении на различных уровнях (1,3 и 1,6 м) было обнаружено три человеческих черепа (рис. 1). Кроме костей человека, на дне ямы находилась нижняя челюсть лошади и скелет маленькой собаки. Помимо этого, в заполнении найдены обломки салтовской керамики и кости животных. Вероятно, это следы ритуального жертвоприношения.

Западнее от поселения, на высоком правом берегу р. Большая Бабка, на месте обнаруженной в лесу грабительской ямы, был заложен шурф, поскольку в отвале грабителей встречена раннесредневековая керамика. В шурфе, в 20 см от поверхности, найдены кальцинированные кости, фрагменты кубышки и развал столового сосуда СМК (рис. 2). По-видимому, это остатки единичной кремации. Кроме керамики, кремацию, возможно, сопровождали и железные предметы, которые могли быть изъяты грабителями.

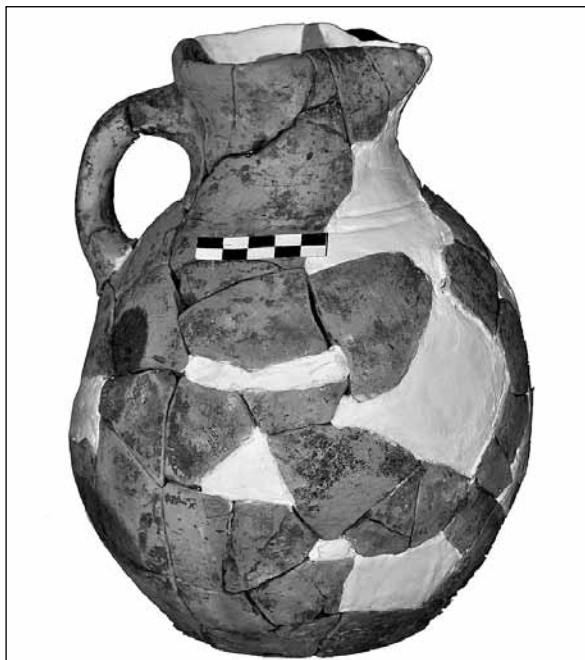

Рис. 2. Кувшин салтово-маяцкой культуры из кремации

І.С. Кедун

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ТА м. НІЖИН

Впродовж 2010 р. співробітниками ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ здійснювались охоронні археологічні дослідження на території міст Новгород-Сіверський та Ніжин Чернігівської обл.

У м. Новгород-Сіверський роботи провадилися на північно-західній частині посаду в уроч. Заручав'я, що розташоване на підвищеній ділянці корінної тераси правого берега р. Десна, на північний захід від дитинця. Від нього воно відділено глибоким яром, що виходить до річки.

Вперше дослідження на території уроч. Заручав'я провадилися співробітником Чернігівського історичного музею І.І. Єдомахою 1962 р. Отримані матеріали дали досліднику підстави висунути припущення про існування в цьому районі в XII ст. замиського житла заможного міщанина (можливо, князівської або боярської садиби). Заручав'я досліджувалося також експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ в 2008—2009 рр. Було визначено, що культурний шар потужністю до 0,5 м поширюється майже на всій території урочища та репрезентує два історичні періоди: час Київської Русі та XVIII ст. Також відкрито залишки садибної забудови XII — початку XIII ст., будівлі доби козаччини. Знайдені в культурному шарі та в заповненні об'єктів давньоруського часу залізні шлаки дали підставу припустити існування в цьому місці виробничого комплексу XII — початку XIII ст.

Площа, розкрита під час розкопок 2010 р., сягає 130 м². Було досліджено низку господарських ям і рештки виробничої споруди. Вона являла собою горн ямного типу, перекритий навісом.

Споруда увійшла до меж розкопу частково. Верхня її частина в плані мала округлу форму, розмір 3,25 × 3,00 м та була заглиблена в материк на 0,2 м. По її периметру виявлено рештки обвалених стовпових ям.

Устя горну розташовувалося приблизно по центру споруди. Зверху його перекривав завал вальків із обпаленої глини. Заповнення горну складалося з численних горілих прошарків, насичених шматками перепаленої глини, золою, вуглинками та залізними шлаками. На дні зафіксовано шар деревного вугілля завтовшки 0,10—0,12 м.

Гирло горну поступово звужувалося, стінки спускались до дна уступом. Горн був врізаний у материк на 2,7 м. Зсередини його стінки обмазані сумішшю глини та цем'янькового розчину. Обмазка найкраще збереглася в північній частині споруди та вкривала материкову стінку зверху до дна. Товщина обмазки від 0,03 до 0,15 м.

У заповненні споруди зібрано кераміку XII ст. та кілька фрагментів скляних браслетів. Зважаючи на характер заповнення та стратиграфію дослідженої ділянки (шар XII — початку XIII ст. перекривав споруду), можна встановити, що вона функціонувала не пізніше, ніж у XII ст.

Отже, роботи 2010 р. підтвердили припущення, висунуті в ході попередніх досліджень. На Заручав'ї діяв металургійний центр, можливо, тут була розташована й кузня, що характерно для комплексів з обробки заліза цього періоду. Варто відмітити, що зазначена ділянка була досить інтенсивно заселена в давньоруський період та розміщувалась у безпосередній близькості від дитинця. Навряд чи вона могла бути окремим поселенням, як припускав І.І. Єдомаха, скоріше

за все, – це частина посаду давньоруського міста.

У м. Ніжин 2010 р. проводився нагляд за земляними роботами в різних частинах сучасного міста. Було досліджено окремі ді-

лянки культурного шару, зібрано колекцію матеріалів XVII–XIX ст.

Отримані у ході досліджень матеріали доповнюють картину історичного розвитку Чернігівщини.

І.С. Кедун, І.Д. Потехіна, Д.В. Ступак

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬК

Стоянка розташована на високому правому березі р. Десна, на лівому схилі Північної Балки, безпосередньо в межах м. Новгород-Сіверський.

Згідно з І.Г. Підоплічком та В.І. Громовим, давні мешканці стоянки використовували для життя невеликі гrotи та навіси, які в подальшому обвалилися. Місце стоянки піддавалося дії алювіальних і делювіальних вод, внаслідок чого культурні рештки були переміщені та часто разом із кістками тварин, не пов'язаними з господарською діяльністю давньої людини, щільно забивали щілини між уламками навісів.

Усього тут досліджено площу близько 238 м². Внаслідок перевідкладеності решток стоянки, її планіграфічні особливості не були простежені.

Крем'яний комплекс пам'ятки нараховує усього близько 570 одиниць. Мешканцями стоянки використовувався місцевий чорний або темно-сірий креміль гарної якості з найближчих крейдяних відслонень. Використовувався і жовтовий та плитчастий креміль.

Основну кількість крем'яних знахідок складали уламки різних розмірів, лусочки та відщепи. Усього їх виявлено понад 500. Виробів зі вторинною обробкою — 15.

Останнім часом на місці стоянки розташовується табір Новгород-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом І.С. Кедуна. Нині ця місцевість у мешканців міста має назву уроч. Кар'єр. У 2010 р. під час робіт по упорядкуванню табору знайдено фрагменти кісток тварин і черепа людини, після чого тут було закладено шурф 1. Він мав розміри 1,5 × 1,5 м і зорієнтований за сторонами світу. Шурф 1 розташований за 43 м на південний схід від південної стінки міського стоку.

На жаль, точне місце розташування розкопів І.Г. Підоплічка на сьогодні не визначене, але в північній частині кар'єру помітна западина підпрямокутної форми, що, ймовірно, утворилася на їхньому місці.

Поверхня дна в шурфі не рівна, максимальна його глибина 0,5 м. Стратиграфія така: 0,00—0,12 м — шар гумусу; 0,12—0,50 м — лесоподібний суглинок з уламками кварциту, які частіше трапляються у нижній частині шару. Саме в ньому було виявлено всі знахідки. Щільність знахідок, виявлених у шурфі, цілком відповідає середній щільності з розкопів І.Г. Підоплічка.

Фауністичні рештки — вісім переважно фрагментованих кісток. Згідно з попереднім оглядом, проведеним С. Піаном (Франція), до них належать: нижній кінець метаподія мамонта, хребець коня, три фрагменти середньої частини довгої кістки ссавця великого розміру (кінь або бізон), два з них, вірогідно, походять від однієї кістки, середня частина плечової/великої гомілкової кістки ссавця середніх розмірів, на якій наявні сліди, що, ймовірно, є погризами хижаків, фрагмент лопатки та фрагмент грудини ссавців середніх розмірів.

Крем'яні знахідки представлено одноплощадковим одностороннім нуклеусом, сформованим на уламку жовна типового деснянського темно-сірого з світло-сірими цятками кременю. Цей нуклеус має вузький робочий фронт. На його робочій поверхні є платівчасті негативи, тильна та бічні поверхні не мають слідів попередньої підготовки нуклеусу до розколювання. У якості площадки використано злам конкреції. Край площадки має сліди редуціювання та пришліфовки. Кут сколювання дорівнює 70°.

Безперечно, найцікавішою знахідкою є фрагменти черепа людини, представлені трьома уламками *os frontale*. Після реставрації вдалося отримати частково зруйновану кістку чола, в якій бракує правої частини луски та медіальних ділянок верхніх країв орбіт, справа пошкоджена і відповідна частина надперенісся до точки *glabella* (рис. 1, А). Кісткова тканина збереглася добре, товщина кістки в області чолового горба (6,0 мм), у центрі луски (7,2 мм) та глабелли (16,9 мм) досить значна (рис. 1, Б). Ці параметри та загальні розміри кістки свідчать про приналежність її дорослому індивіду, причому найменша ширина чола (101 мм) потрапляє до категорії великих значень цього розміру для чоловіків і дуже великих для жінок. На зовнішній поверхні зліва є глибока вдавлена борозна від судини, справа вона відсутня. Метопічний шов, який зазвичай заростає у віці 5–8 років, але інколи зберігається у дорослих, відкритий у нижній частині, в той час як верхня його половина повністю облітерована.

Найявні ознаки статевого диморфізму досить неоднозначні. Посєднання добре сформованого чолового горба з гострим верхнім краєм орбіт найчастіше трапляється у жінок. Разом з тим, у індивіда добре виражені надперенісся та надбрівні дуги, що притаманне чоловічим черепам. Можна припустити, що череп належав молодому чоловікові, проте відсутність ділянки з вінцевим швом і мозаїчне вираження ознак, що диференціюють стать, не дозволяють провести достовірне статевікове визначення.

Щодо таксономічного статусу кісткових решток з Новгород-Сіверської стоянки, то за результатами аналізу морфологічного комплексу кістки чола ознак неандерталоїдності тут не простежується, як і на фрагментах синхронного черепа з Чулатового I. Однак

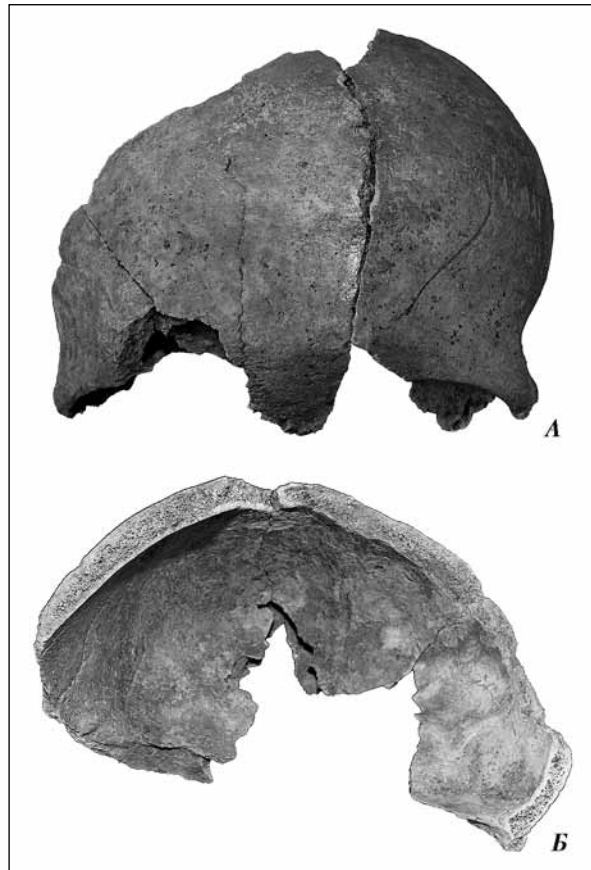

Рис. 1. Збереженість кістки чола. А — вид спереду; Б — ендокран

для остаточного вирішення питання про таксономічну та статевікову приналежність цього індивідууму необхідно провести секвенування ядерної та мітохондріальної ДНК.

Таким чином, роботами 2010 р. на Новгород-Сіверській стоянці виявлено нову, перспективну для подальших досліджень ділянку. Характер отриманих знахідок, зокрема, рештки людини, свідчить про далеко не повністю розкритий інформаційний потенціал цієї пам'ятки.

Д.В. Кіосак

РОЗВІДКИ В РОЗДІЛЬНЯНСЬКОМУ ТА ВЕЛИКОМИХАЙЛІВСЬКОМУ Р-НАХ ОДЕСЬКОЇ ОБЛ.

Дослідження 2010 р. у вказаному регіоні мали на меті пошук нових пам'яток кам'яної доби та перевірку наявності їх культурного шару.

Було прошурфовано поселення Толмачівка, виявлене 2008 р. М.Г. Сизовим на мисі лівого берегу безіменної балки правої притоки р. Малий Куяльник, на південно-східному краю с. Поліно-Осипенкове (колишня назва — Толмачовка), за 100 м від крайньої хати села. У 2009 р. тут зібрано матеріали доби пізньої бронзи та перших століть нашої ери поряд з виразною колекцією мікролітичних кременевих виробів. Шурфуванням виявлено культурний шар доби бронзи, насичений фрагментами кісток і ліпною керамікою на глибині 45–85 см. Поодинокі кременеві вироби траплялися лише в шурфі 1, нижче від культурного шару доби бронзи.

У долині р. Малої Свинної оглянуто відкриті в 2009 р. поселення Карпівка 1 та 2. Зібрано виразний матеріал доби пізньої бронзи та перших століть н. е. Крім того, виявлено два нові місцезнаходження доби каменю: Капокліїв яр та Новодмитрівка-пагорб.

Місцезнаходження Капокліїв яр розташоване на правому березі глибокого однойменного яру за 3,5 км на південний захід від с. Капокліїве. Колекція пам'ятки не містить виразних ретушованих виробів. Можна лише констатувати наявність мікропластинок правильної форми з регулярним огранюванням і попередньо пов'язати їх із добою каменю в цілому. Культурного шару не виявлено. Поодинокі кремені траплялися лише в чорноземі А.

Місцезнаходження Новодмитрівка-пагорб розташовується за 0,5 км на південь

від цвинтаря с. Новодмитрівка 2, на високому терасовидному уступі крутого правого берега р. Малої Свинної, поблизу джерела. Невелика колекція Новодмитрівки-пагорбу містить кілька мікролітичних підокруглих скребачок і належить до мезо-неолітичного часу. Шурфування не дало змоги ідентифікувати культурний шар. Окремі кременеві артефакти траплялися в дерновому шарі.

Поблизу с. Степове на похилих схилах довгого глибокого яру, що впадає до басейну р. Кучурган, в с. Лиманське та у верхів'ях Кулудорового яру зафіксовано три пункти знахідок розщеплених кременів.

Прожурфовано також стоянку Варвара 2, що розташовується за 1,6 км від південного краю с. Новокрасне, на плато правого берега р. Кучурган. Тут довкола двох курганів, що розміщуються на відстані 200 м один від одного, було зібрано понад 100 кременевих виробів. Серед них — підпризматичні нуклеуси, довгі кінцеві скребачки на пластинах, фрагмент вістря з притупленим краєм. Пам'ятка попередньо може бути віднесена до доби пізнього палеоліту. Культурного шару не виявлено. Розташоване за 150 м на південь місцезнаходження Варвара 1 дало схожий матеріал. Шурфування так само не принесло очікуваних результатів.

Таким чином, розвідковий загін ОАМ НАНУ дослідив п'ять археологічних пам'яток, відкритих протягом 2008–2010 рр. Культурний шар (доби бронзи) вдалося зафіксувати лише на поселенні Толмачівка. Пам'ятки Варвара 1 та 2, Капокліїв яр виглядають перспективними щодо подальших пошуків ділянок культурного шару, що зберігся.

Е.Ю. Кленина, А.Б. Бернацки

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДСКОГО КВАРТАЛА 45 В ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА

Анализ результатов раскопок Херсонесского городища XIX и начала XX в. позволяет предполагать, что центральная его часть являлась центром политической и общественной жизни полиса. Раскопки городского квартала 45 проводились в 1827 г. К. Крузе, в 1889 г. и 1903 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем. В ходе работ были исследованы небольшие участки квартала, которые не позволили установить его планировки и хронологии. Начавшиеся в 2010 г. исследования в этом районе городища, безусловно, позволят внести определенные коррективы (рис. 1).

В 2010 г. исследования начались в западной части квартала 45 в рамках многолетнего украинско-польского междисциплинарного

научно-исследовательского проекта «Топография Херсонеса Таврического» (руководители Е.Ю. Кленина и А.Б. Бернацки). Целью раскопок было определение границ квартала с юго-западной и северо-западной стороны, где проходит одна из главных артерий города — I продольная улица (рис. 2).

Были открыты три помещения XIII–XIV вв., общей площадью около 100 м² (помещение 1 — 5,11 × 2,25 м; помещение 2 — 6,41 × 4,80 м; помещение 3 — 4,65 × 4,30 м), расположенные вдоль юго-западной боковой поперечной улицы, и участок I продольной улицы к северо-западу от помещения 3, которое является угловым. Первая продольная улица, шириной 6,25 м, пересекала городище с юго-запада на северо-восток. Боковая

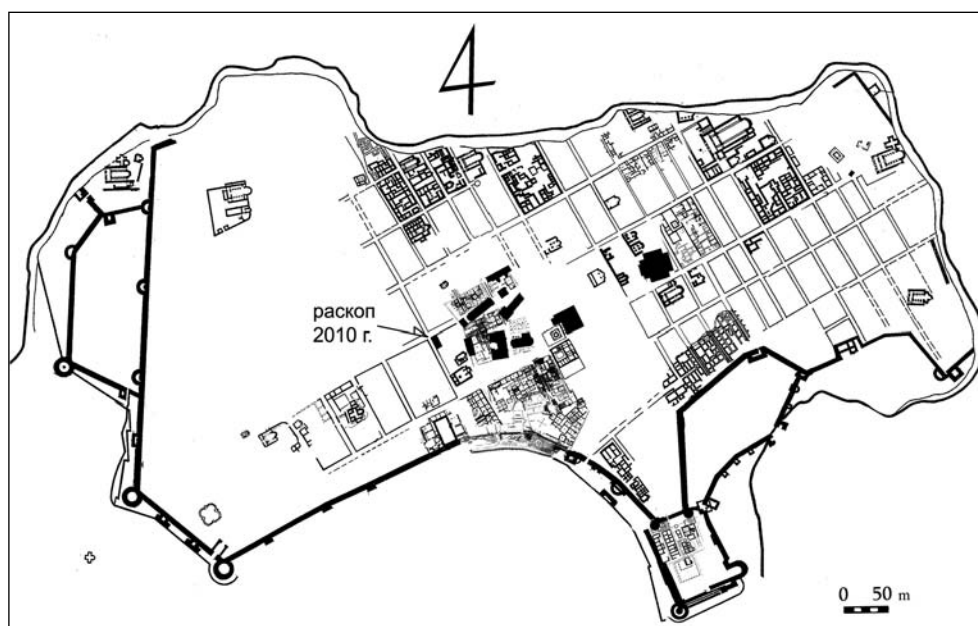

Рис. 1. План Херсонеса Таврического с указанием места раскопок

Рис. 2. Херсонес Таврический. Общий вид квартала 45 в ходе раскопок. Вид с юго-востока

улица, шириной 4,10 м, отделяла городской квартал 45 от жилого квартала 50, исследования которого проводились украинско-американской экспедицией в 2001–2006 гг.

Помещения византийского времени были возведены на фундаментах античного здания, назначение которого будет определено в ходе дальнейших работ. Особое внимание обращает прекрасная сохранность стен исследованных помещений, высота которых на некоторых участках составляет 1,85 м, ширина колеблется в пределах от 0,65 до 0,70 м. В кладках стен помещений 1 и 3 отчетливо видны ложа, глубиной 0,10–0,13 м, для деревянных балок, выравнивавших ряды кладок и выполнявших функцию антисейсмического пояса. Юго-западная и северо-западная стены квартала уложены на более ранние каменные конструкции, которые выполнены в технике *opus quadratum* с использованием известняковых, тщательно обработанных блоков (размеры около 1,50 × 0,30 × 0,65 м). Блоки с прекрасно обработанными лицевыми поверхностями уложены без связующего раствора. Сохранились два нижних ряда античной кладки, уложенные непосредственно на материковую скалу. Предварительно стены можно датировать III в. до н. э. — II в. н. э. Они являлись, вероятно, частью большого

сооружения, которое в византийский период было застроено небольшими помещениями.

В северо-западной части помещения 3 был вырублен в материковой скале подвал площадью около 4,10 × 2,70 м и глубиной 1,30 м. Дно подвала выложено известняковыми плоскими камнями средних размеров. Вымостка сохранилась частично. В образовавшемся над ней слое неоднородной засыпи средней плотности была устроена «ванна» (1,20 × 0,95 м) из необожженной глины желто-зеленоватого цвета. Толщина стенок «ванны» составляет 0,02 м. На дне этой конструкции зафиксированы следы воздействия огня, однако, слабой интенсивности.

Также были открыты многочисленные предметы античного и византийского времени, связанные с повседневной жизнью горожан. Среди находок следует отметить фрагменты костяных накладок шкатулок и игральные фишки, глиняные светильники, фрагмент терракотового алтарика с вакхической сценой, железно-бронзовый дверной замок, бронзовые детали поясного набора, пряжки, а также многочисленные фрагменты амфор класса 45 и 52 (херсонесская классификация 1995), столовых полевых краснолаковых и чернолаковых сосудов IV в. до н. э. — XIV в. н. э. В ходе раскопок обнаружено три монеты первой половины XIV в. и 97 бронзовых монет античного и византийского времени, несколько из которых использовались в качестве медальонов.

В результате исследований 2010 г. сделаны предварительные выводы, которые будут уточнены в ходе дальнейших работ. Благодаря находкам монет первой половины XIV в. можно утверждать, что центральная часть Херсонеса Таврического была оставлена жителями не ранее середины XIV в., что позволяет усомниться в утвердившейся среди исследователей точке зрения, что город был оставлен во второй половине или даже середине XIII в. В античный период в квартале 45 находилось, предположительно, общественное здание городского значения.

І.М. Ключнева, Л.С. Заїкіна

ДОСЛІДЖЕННЯ «ТРЬОХІЗБЕНСЬКОГО ГОРОДКА» НА ЛУГАНЩИНІ

У 2010 р. експедицією Луганського обласного краєзнавчого музею досліджувалася пам'ятка козацького часу «Трьохізбенський городок». Вона розташована за 2,0 км на південь від с. Трьохізбенка Слав'янoserбського р-ну Луганської обл.

Загальна площа пам'ятки складає 28 га. З метою уточнення її стратиграфії та меж закладено чотири шурфи розміром 2,0 × 2,0 м. Знахідки з них представлено фрагментами кераміки козацької доби, кістками тварин, шлаком, залізною річчю невизначеної форми, уламком стулок мушлі, артефактом із кістки невиразної форми, виробом із пісковика.

Поблизу лівого берегу р. Сіверський Донець закладено розкоп площею 71 м², в якому виявлено заглиблене приміщення та частково залишки наземної споруди.

Матеріали з розкопу репрезентують уламки посуду козацького часу, вироби із заліза, каменю, кераміки, скла, ювелірні вироби, шлак, кістки тварин, стулки мушлі, фрагменти обмазки.

Керамічному комплексу притаманна різноманітність форм і розмірів. Посуд тонкостінний, високої якості, з рівномірним випалом, тісто має домішки дрібного піску. Горщики переважно з світлої глини, прикрашені розписом на вінцях і плічках, виконаним брунатною та червоно-брунатною фарбами. З інших форм є миски, тарілки, вкриті поливою, кришки-миски, глечик. Зібрана колекція фрагментів неглазурованих кахлів, подекуди орнаментованих рельєфним декором. Заслужовує на увагу грузило циліндричної форми (виготовлене на гончарному крузі) з наскрізним отвором.

Вироби із заліза представлені цвяхами, фрагментом ручки, кільцем, частиною під-

кови та рибальського гачка, вістрям стріли. Скло репрезентують фрагменти шкалика. Вироби з каменю — точильні бруски, жорно. Ювелірні вироби представлені натільним хрестом, виявленим на глибині 0,65 м. Матеріали датуються другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст., доказом цього може слугувати знайдена в шарі копійка 1713 р.

Встановлено двошаровість пам'ятки «Трьохізбенський городок», що підкріплює інформацію писемних джерел. Перша документована згадка про Трьохізбенський юрт належить до 1647 р. За відомостями Філарета (Гумілевського), Трьохізбенський городок заснували 1680 р. Термін існування пам'ятки до кінця XVII ст. фіксується й картою 1696 р. «Територія Росії від Москви до Чорного моря». Відповідно до звіту Посольського Приказу про розшук втікачів на Дону, який був створений на підставі відомостей стольників Михайла Пушкіна та Максима Кологризова, за дату заснування Трьохізбенського городка можна прийняти 1675 р. Виникнення городка належить і до ранішого часу, а саме до 1672 р., на підставі інформації зі збірки «Життя і творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю».

Трьохізбенський городок було знищено восени 1708 р. за участь його мешканців у повстанні К. Булавина (за указом Петра I від 28 липня 1708 р.). Однак він міг бути спалений ще в жовтні 1707 р. отаманом Л. Максимовим. Одержані археологічні матеріали дозволяють припустити, що відразу ж після розорення Трьохізбенський городок знову почав заселятися. Це підтверджується і письмовими джерелами. Так, у 1715 р., на підставі

указу Петра I, частину мешканців м. Салтова, с. Нижнього Белгородської губернії було переселено на ці землі.

Таким чином, Трьохізбенський городок датується другою половиною XVII — першою

половиною XVIII ст. Пам'ятка є двошаровою. Один шар належить до козацької доби, інший виник на місці спаленого першого і містить матеріальні залишки побуту переселенців з Белгородщини.

Л.А. Ковалевская, Т. Сарновски

ИССЛЕДОВАНИЕ СЕЛЬСКИХ УСАДЕБ НА ЗЕМЕЛЬНЫХ НАДЕЛАХ 343 И 363 НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 2010 г. совместной украинско-польской экспедицией продолжены научно-охранные раскопки сельских усадеб земельных наделов 363 и 343. Памятники находятся в Балаклавском р-не г. Севастополь.

Усадьба 363 расположена на юго-западном склоне Верхне-Юхариной балки. Раскопки, начатые в 2006 г., выявили остатки башни с ориентацией углов по сторонам света. Башня по внешнему периметру стен имеет размеры 12,3 × 8,0 м, её внутреннее пространство разделено на два помещения (1 и 2). Высота сохранившихся стен достигает 2,0 м. Памятник является многослойным, мощность стратиграфических напластований достигает двух

метров. Самый информативный материал был выявлен в слое разрушения I в.

Помещение 1 имеет размеры 5,0 × 4,2 м. Вдоль его юго-восточной стены выявлены четыре каменные ступени лестницы, ведущей наверх (рис.). С северо-западной стороны лестницы обнаружен колодец (цистерна?) колбообразной формы глубиной 4,4 м. В этой же юго-восточной стене находился вход в башню, где обнаружены три каменные ступени. В северном углу помещения построена «загородка» из камней для установки амфор.

Помещение 2 имеет размеры 5,0 × 4,0 м. В западном и южном углах обнаружены «загородки» из камней. Пол помещения покрыт

Рис. Усадьба надела 363, лестница и цистерна у юго-восточной стены помещения 1

неплотной каменной вымосткой, ниже которой были выявлены следы от шести пифосов, из которых сохранились нижние части только от двух сосудов.

В 2010 г. целью исследований являлось выявление строительных остатков, составляющих план всей усадьбы. Были заложены зондажи на участках, где наблюдались выходы кладок стен. В результате выявлены участки юго-восточной и северо-восточной внешних стен, а также отрезки стен внутренней планировки. Всего размеры усадьбы, согласно строительным остаткам, $24,75 \times 29,75$ м. Башня находится в западной части здания усадьбы.

Усадьба 343, входящая в комплекс построек «Близнецы», расположена на водоразделе балки Бермана и Верхне-Юхариной. Охраняемые работы, начатые в 2007 г., выявили остатки двух усадеб с углами по сторонам света. Первоначально были исследованы круглые сооружения на территории земельного надела 343: круглое сооружение 1, внутренний диаметр которого достигает 7,0 м, и круглое сооружение 2 диаметром 5,0 м, расположенное вплотную к первому. На расстоянии 14,0 м на юго-запад от этих помещений исследовано круглое сооружение 3, внутренний диаметр которого 4,0 м. Керамический материал однообразен, относится к II–III вв. Были на-

чаты исследования также на территории самой усадьбы 343 — в помещении 14.

Также были продолжены работы в помещении 14 (размерами $3,0 \times 4,0$ м), которое исследовано до материковой скалы, где были обнаружены три углубления для пифосов. На юго-запад от помещения 14 выявлено помещение 4, где исследована до материка северо-западная половина. Тут выявлены шесть углублений, в которые в древности были также установлены пифосы. Имеются следы пожара в нижних культурных напластованиях. Между помещением 4 и башней усадьбы 343 находился вход на территорию усадьбы, оформленный порожным камнем. Обнаруженный материал относится к II–III вв.

Таким образом, в 2010 г. были продолжены исследования двух сельских усадеб хоры Херсонеса, каждая из которых имела свою историю. Усадьба на земельном наделе 363 полностью погибла в результате сильного пожара в первой половине I в. Усадьба надела 343 и три круглых сооружения функционировали до III в. Назначение круглых сооружений представляется не совсем ясным. Большое помещение могло быть жилым, а малые, возможно, служили хозяйственным целям.

В.П. Коваленко, В.І. Мезенцев, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ

Міжнародна українсько-канадська експедиція ІА НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, за участі співробітників Канадійського Інституту Українських Студій та Торонтського університету, продовжила в 2010 р. дослідження пам'яток у межах охоронних зон Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». У 2010 р. в уроч. Гончарівка продовжено дослідження заміської резиденції І. Мазепи.

У ході робіт в котловані палацу І. Мазепи, що розпочалися ще 1995 р., вивчалася північно-східна його частина в розкопі 3 (6,0 × 3,5 м). Зафіксовано східну та північну стінки котловану, з півдня та заходу — місця розташування стін основного об'єму та коридору, де виявлено невелике приміщення, розташоване на схід від коридору. Помешкання мало розміри 4,00 × 2,25 м, що свідчить про другорядне його призначення. Глибина підлоги в помешканні 1,65 м від рівня материка або 2,0 м від рівня денної поверхні XVII ст. Знайдено незначну кількість уламків кераміки та кахлів XVII ст., профільовані цеглини, що використовувалися для оздоблювання фасадів будівлі (карнизи, сандрики тощо), а також фрагменти декоративних керамічних дисків (діаметром 0,30—0,32 м), що використовувалися для зовнішнього декорування палацу. Вони оздоблені рослинним орнаментом і мали п'ять кольорів поливи. Кріпилися такі диски цвяхами на поверхні фасаду. Палац на Гончарівці був найранішим відомим багатоповерховим аристократичним палацом у Лівобережній Україні, побудованим і прикрашеним загалом у стилі італійського бароко. Підлогу палацу було викладено фігурними

теракотовими та блакитними полив'яними керамічними плитками.

За 36 м на південь від палацу, в межах котловану флігеля, виявленого 2007 р. і частково дослідженого 2009 р., було закладено два розкопи (1—2, загальною площею близько 128 м²). На рівні материка споруда мала розміри 9,5 × 10 м по верху і 7,5 × 8,0 м по дну, завглибшки 3,8—3,9 м від сучасної поверхні та 3,1 × 3,2 м від рівня материка. Судячи з усього, це був флігель палацового комплексу, синхронний парадному палацу І. Мазепи. Залишки будівельних матеріалів, знайдені у верхній частині заповнення об'єкта, фіксуються потужним шаром (до 1,0 м) і представлено фрагментами цеглин, зокрема профільованих, значною кількістю уламків пічних кахлів, полив'яних і неполив'яних плиток підлоги, уламків бази від колони. Знахідки з цього шару (результат засипки котловану рештками палацу, що розбирався на цеглу) значно відрізняються від нижнього заповнення споруди. Нижні шари, пов'язані з періодом функціонування споруди, мають меншу насиченість знахідками. Із західного боку котловану (ближче до південно-західного кута) виявлено підпрямокутну яму шириною до 1,5 м, що може бути фундаментом ганку.

Західна стінка палацу та західна стінка флігеля утворюють лінію, паралельну до напрямку краю тераси, біля якого вони розташовані. Якщо палац був центром забудови садиби, то з північного боку від нього мала бути розташована ще одна будівля. Тому розвідкові роботи було перенесено на ділянку, що розташована за 30—40 м на північ від палацу. Вже під час обстеження ділянки за допомогою металошукача вдалося знайти білоновий наперсний хрест (біля грабіж-

ницьких ям «чорних» археологів) розміром $8,2 \times 5,4$ см. На його лицьовому боці зображено розп'яття з предстоячими, на зворотньому — фігура Св. Миколая (?) в єпископському вбранні з предстоячими. Хрест дуже потертий і написи біля фігур практично не читаються.

Траншею 1, закладену тут ($1,0 \times 4,0$ м), було зорієнтовано довгою стінкою по лінії південь—північ. Під шаром оранки фіксується заповнення котловану споруди, що кутом увійшла до траншеї. Досліджена довжина споруди 2,25 м, ширина до 1,35 м. Орієнтація споруди (довгою віссю майже по лінії південний схід — північний захід) зумовлено ліні-

єю краю тераси р. Сейм. З котловану походять нечисленні уламки цеглин та кераміки кінця XVII ст.

З метою вивчення забудови садиби на захід від палацу було закладено траншею 2 ($1,0 \times 4,0$ м), зорієнтовану по вісі південь—північ. У траншеї досліджено ділянку наземної споруди, конструкція якої зафіксована в матеріку у вигляді рівчачка з ямками від стовпкової конструкції стін. З траншеї походять цвях, фрагмент мідної оковки, уламок люльки, кахлі XVII — початку XVIII ст., окремі фрагменти цегли.

У 2011 р. дослідження Батурина планується продовжити.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ В ШЕСТОВИЦІ

Шестовицька Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, за участі Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників X Міжнародної літньої польової школи молодих археологів, продовжила 2010 р. дослідження комплексу пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл.

На городищі закладено розкоп 22 загальною площею 104 м², яким продовжено дослідження східної частини майданчика (рис. 1). У південно-західній частині розкопу виявлено ділянку південного в'їзду городища, що раніше вважався пізньою дорогою на луки, на дні якого зафіксовано прошарок попелу від пожежі та уламки кераміки X ст.

Біля в'їзду розташована споруда 3, що являє собою округлий у плані котлован діаметром 4,5 м на рівні материка та 1,8 м — по дну, завглибшки близько 2,2 м (рис. 1). Вірогідно, це залишки башти, збудованої на схід від проїзду. На південний схід від неї розміщуються ще чотири округлі котловани: споруда 8 діаметром близько 4,0 м та завглибшки 1,4 м, споруда 5 діаметром 3,2 м та завглибшки 1,1 м, споруда 6 діаметром 2,5 м та завглибшки 1,0 м, споруда 7 діаметром 2,8 м та завглибшки 1,2 м.

Усі ці споруди розташовані по трасі внутрішнього рову і є його складовими елементами. Ділянка розкопу 22 межує з краєм тераси, відтак для насипання валу ґрунт неможливо було взяти із зовнішнього боку, тому брали його з майданчика городища, через що внутрішній рів являє собою цілу серію великих і глибоких котлованів.

Судячи з ділянок обпаленого материка, ці «споруди» (внутрішній рів) перекривала дерев'яна конструкція, що вигоріла та залишила окремі ділянки пропаленого піску. До забудови майданчика городища слід віднести ділянки споруд 1, 4, що продовжували вивчатися в сезоні 2010 р.

Окремо відзначимо яму 2 (діаметр 0,6 м, глибина 0,8 м), розташовану під валом на зовнішньому краю внутрішнього рову, в якій виявлено цілий горщик слов'янського часу та кістки тварин.

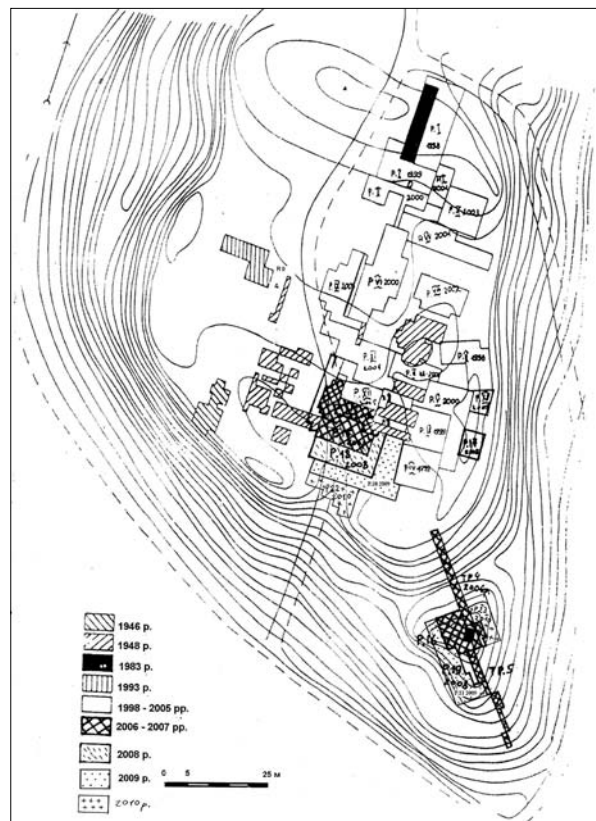

Рис. 1. План розкопів на городищі в уроч. Коровель

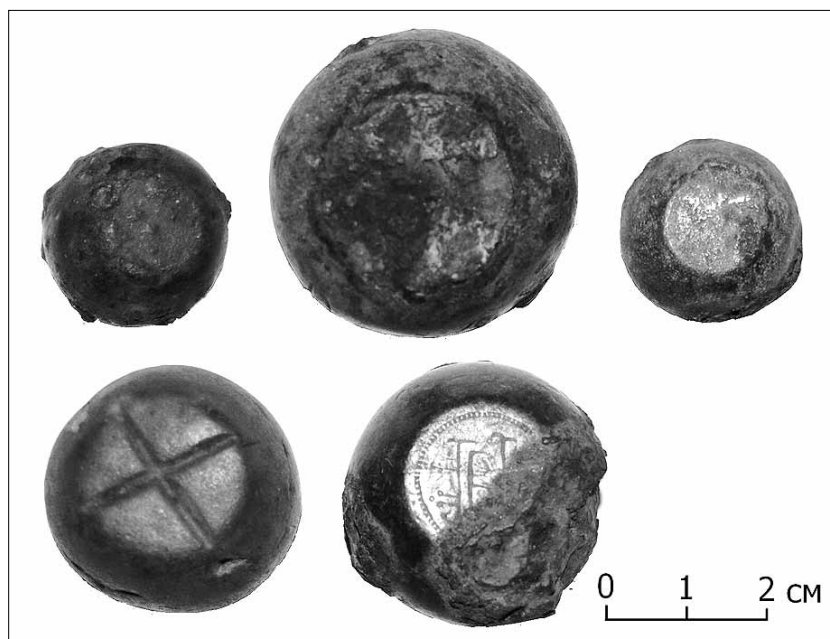

Рис. 2. Вагові гирки з розкопу 23 на стрілці мису

На стрілці мису, що відрізана від майданчика городища з південно-східного боку глибоким ровом, було закладено розкоп 23, що розміщувався на схід від траншеї 5 (2006 р.) та розкопу 16 (2007 р.). Загальна площа розкопу складає 37,5 м². На останці, відрізаному ровом від городища, зафіксовані два ровики від гостроколу, що частково досліджувалися в 2006—2009 рр., та два нові ровики, розташовані на схилі останця. Майже впритул до південного

ровика виявлено південно-західний кут котловану житла з піччю діаметром 1,5 м. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу, досліджене на довжину до 3,5 м і ширину 3,5 м котловану завглибшки 1,15 м від рівня материка.

З культурного шару розкопу походять п'ять вагових гирок (рис. 2) різної ваги (на одній з них читається напис арабською мовою), рибальський гачок, оселок, пряслице тощо.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, О. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ БІЛЯ с. ШЕСТОВИЦЯ

Шестовицька Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, за участі Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників IX Міжнародної літньої польової школи молодих археологів, продовжила 2010 р. дослідження відкритого посаду, що входить до складу комплексу пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. і прилягав до городища з півночі (700–1000 × 80–400 м). У різних його частинах у 1998–2009 рр. було закладено 20 розкопів загальною площею понад 2,8 тис. м².

У північно-східній частині посаду в цьому сезоні закладено розкопи 24–28. За керамічним і речовим матеріалом, усі відкриті об'єкти можуть бути датовані X — початком XI ст. Площа розкопу 24 складає 104 м². З культурного шару походять знахідки: пряслице, фрагмент голки, ножі, гудзик, заклепка, ремінна накладка (спор. 64), два астрагали. Також продовжено дослідження господарської споруди 39 на ширину до 1,0 м і довжину до 1,3 м та споруди 44 (можливо, житла) на ширину до 3,0 м і довжину до 1,2 м. Досліджена господарська споруда 64, що складається з

трьох ям, була завдовжки 1,8 м та завширшки 1,2 м.

На розкопі 25 (40 м²) вивчені дві господарські споруди та кілька ям овальної форми X — початку XI ст. З-поміж речових знахідок відзначимо уламок скляного браслету, фрагменти пряслиця та двох ножів.

Розкоп 26 (90 м²) закладено на захід від дослідженої 2009 р. ділянки кургану. На ньому виявлено три відрізки курганных ровиків, господарську споруду, що пробила майданчик кургану. Знайдено кілька ям овальної форми X — початку XI ст. та рівчачок від огорожі садиби X ст. З-поміж речових знахідок є уламок скляного браслету, фрагменти ножів і астрагал.

Розкоп 27 (32 м²) розташований за 30 м на південний схід від південної стінки розкопу 25. Досліджено дві господарські споруди видовженої форми та яму. Із заповнення споруди 2 (перша половина XI ст.) походить натільний хрестик.

На розкопі 28 (20 м²) досліджено два видовжені котловани X — початку XI ст. Довивчався північно-східний кут камери, виявленої в 2001 р. З-поміж речових знахідок відзначимо два уламки скляних браслетів, пряслице, оселок, фрагмент долота, кресало, уламки ножів та остроги.

І.Ф. Ковальова

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗКОПУ V «МИТНИЦЯ» НА ТЕРИТОРІЇ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Експедицією науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара було продовжено дослідження Новобогородицької фортеці.

Розкоп V під умовною назвою «Митниця», одержаною внаслідок знахідки адміністративної печатки, тотожної Великій печатці Московської митниці 1707 р., досліджується з 2007 р. У 2010 р. розкоп розширено ще на 240 м² у південно-західному напрямку, завдяки чому відкрито три будівлі (10–12). Також досліджено п'ять смітєвих ям, супутніх житлам.

Будівля 10 — це напівземлянка підквадратної форми розмірами 3,0 × 2,5 м із завглибшки 1,65 м від сучасної поверхні. Вхід розміщувався у східному куті, де було влаштовано невелику нішу для приставної драбини. Невеликі розміри будівлі вказують на її господарське призначення. Серед знахідок цікавими є дві вцілілі стопки із зеленого скла, які датуються першою половиною XVIII ст.

Будівля 11 збереглася на рівні підлоги, котру зафіксовано на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Розміри 4,4 × 4,0 м, зруйновані стіни — солом'яно-глиняні, вхід завдовжки 1,6 м та завширшки 1,0 м розташовано по центру повздовжньої стінки. У західному куті вціліла основа невеликої (1,2 × 1,0 м) печі-кам'янки. По центру підлоги, поряд із дерев'яним опорним стовпом, було вирито яму діаметром 1,0 м та завглибшки 1,6 м. У розрізі остання мала грушоподібну форму та діаметр дна 1,5 м. Заповненням слугувала легка органічна маса, в якій виокремлюються копроліти з незначними включеннями дрібних фрагментів кераміки. На верхньому рівні яма забутована прошарком попелу.

Можливо, її використовували як «теплий туалет», а саме приміщення, зокрема піч-кам'янка, щільно утрамбована підлога та незначна кількість знахідок, мало слугувати за лазню. Кілька знайдених на підлозі монет російського та кримсько-татарського карбування вказують на середину XVIII ст.

У південно-західній частині розкопу V відкрито будівлю 12. Це невелика квадратна землянка розмірами 2,2 × 2,2 м, завглибшки від сучасної поверхні 2,0 м. У кутах були ямки від стовпів глибиною 0,45 м і діаметром 0,25 м. Вхід у вигляді ступінчастого пандусу завдовжки 2,0 м розміщувався в північно-східній частині споруди (рис. 1, 1).

Ширина у верхній частині 0,9 м, внизу, на вході в житло — 1,6 м. Сходинок утримувались від осипання за допомогою дерев'яних дощок. Під нижньою сходиною знайдено приховані три мідні російські монети, серед яких найпізніша — п'ятак 1777 р. У заповненні землянки були численні фрагменти посуду з кераміки та скла, монети, гудзики, кулі та інше. На дні знайдено цілу рейнську пляшку (рис. 1, 2) та «скарб» виробів із заліза, які не були у вжитку. «Скарб» складався з трьох муфт для кріплення коси, великої сокири, чотирьох кінських підков, чотирьох закаблук до чобіт, молотка-пробійника та деталі до дишла парокінного воза (рис. 1, 3–8). Ще одну сокиру з пошкодженим обухом було знайдено у вході до землянки.

Господарські ями, досліджені у 2010 р., належали частково до будівлі 9, що вивчалася минулого року. В них виявлено значну кількість матеріалів, переважно посуду та виробів зі скла (загальна кількість знахідок з розкопу V у 2010 р. становить, за інвентарним описом, 984 одиниці).

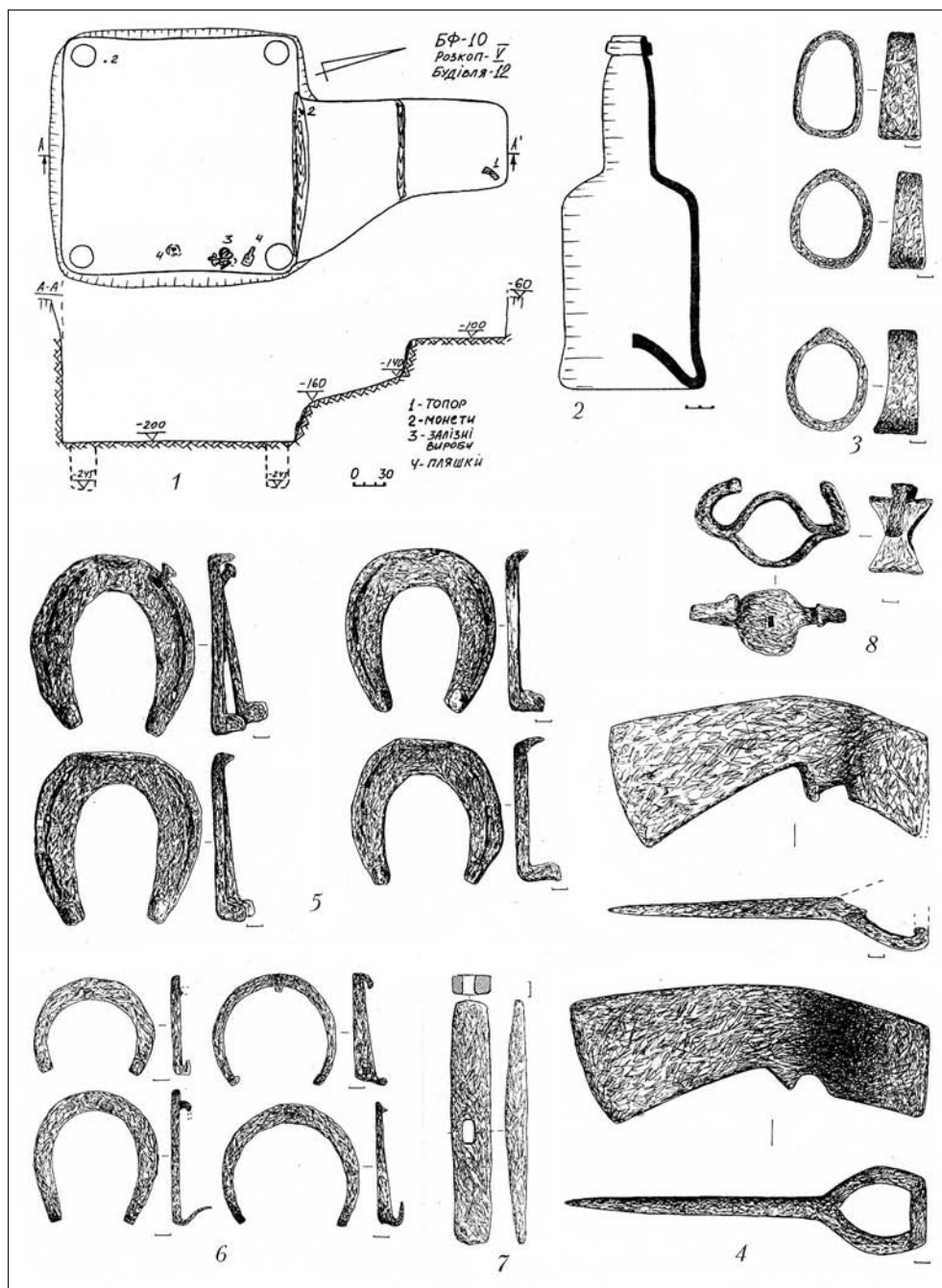

Рис. 1. План землянки 12 та знахідки з неї

Д.Н. Козак

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ХРІННИКИ

Роботи здійснювалися за участі студентів Рівненського славістичного університету, Рівненського державного гуманітарного університету, Львівського та Волинського національних університетів.

Розкопано площу 324 м² на південно-західній околиці уроч. Шанків Яр. Товщина культурного шару складає 0,4–0,5 м. На дослідженій площі виявлено житлову споруду ясторфської культури, житло райковецької культури, житло та кілька споруд польсько-литовської доби та господарських об'єктів неолітичної доби.

Від житлового приміщення 116 ясторфської культури залишився котлован овальної у плані форми розмірами 2,5 × 3,6 м та висотою земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Житло орієнтоване довгими сторонами за лінією північ—південь. Споруда дещо звужена до долівки, остання рівна, спланована відносно рельєфу місцевості, досить міцно втрамбована домішками вугільного попелу. Посередині північної стіни розташовувалося глинобитне вогнище. Воно розміщене у заглибленні округлої форми діаметром 0,8 м. Долівку вогнища складали плоскі глиняні блоки, можливо, залишки від глинобитної стіни. Вогнищеваяма була заповнена попелом і вугіллям. У долівці житла, біля вогнища, був розвал лощеної миски брунатного кольору, з характерним для ясторфської культури профілем вінець і формою, кілька уламків ліпних посудин з потовщеними профільованими вінцями. Споруду, за типологією кераміки, слід датувати середнім латеном (межа III—II ст. до н. е.).

Житло слов'янської доби (117) було напівземлянкою прямокутної форми, розмірами 4,1 × 4,4 м та висотою земляних стін 0,4 м від

рівня долівки. Стіни дещо похилі. Долівка піщана, втрамбована землею та глиною з домішками попелу. Житло зорієнтоване кутами за сторонами світу. Посередині протилежних стін розміщувалися стовпові ями округлої форми діаметром 0,33–0,40 м. У східному куті розташовувалася глинобитна піч. Вона мала чітко виражену підковоподібну форму розмірами 1,2 × 1,3 м та заввишки 0,3–0,4 м від рівня долівки. Стіни печі округлі, валикоподібні. Ширина становить 0,30–0,32 м. Черинь потужний, завтовшки 2,0–3,0 см, підковоподібний. Під північно-західною стіною житла розміщувалося вогнище, викладене глиняними вальками та шматками глиняної обмазки. Воно було округлої форми діаметром 0,8 м. На вогнищі збереглися фрагменти обвугленої деревини.

При зачистці житла зібрано ліпну та кружалну кераміку, що належить до райковецької культури (відповідно 54 та 32 уламків). Ліпні посудини були прикрашені по краю вінець пальцевими вдавленнями, гончарний посуд мав на поверхні орнамент у вигляді врізних прямих і хвилеподібних ліній. Над долівкою житла знайдено срібну лунницю та черепахоподібну срібну фібулу (рис.), кілька залізних ножів і предметів невиразного призначення, можливо, елементів замка.

Новим відкриттям у дослідженні в уроч. Шанків Яр є матеріали польсько-литовської доби (XIV–XV ст.). Судячи зі знахідок, на досліджуваній ділянці розташовується садиба заможної родини, можливо, місцевого феодала.

У межах розкопу виявлено житлове приміщення, кухню та зернову яму на садибі. Житло було напівземлянкою прямокутної форми, розмірами 3,4 × 4,1 м, зорієнтоване

кутами за сторонами світу. Висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Відсутність стовпових ям у долівці свідчить, що стіни житла були зрубними. У східному куті напівземлянки розташована глинобитна піч. Вона мала прямокутну форму розмірами $1,1 \times 1,0$ м та заввишки 0,57 м від рівня долівки. Товщина бокових стін печі 0,10–0,20 м, задньої — 0,25 м. Стіни печі були укріплені уламками від ліпних посудин з грубими стінками та значними домішками товчених черепків і перепаленої глини. У заповненні об'єкта виявлено незначну кількість фрагментів гончарного посуду з характерними для польсько-литовської доби вінцями.

Основу кухні складала напівземлянка прямокутної форми, розмірами $3,2 \times 3,6$ м та висотою земляних стін 0,55 м від рівня долівки. Споруда зорієнтована стінами за сторонами світу. Долівка піщана, не утоптана. Вона, очевидно, покривалася дошками.

Вздовж трьох стін (крім північної) розташовані дренажні ровики завширшки 0,12–0,13 м та завглибшки 0,3 м від рівня долівки. У північній стіні вирізані сходи, які склалися з двох приступів розмірами $0,6 \times 1,2$ м.

У північно-західному куті котловану житла розміщувалася підвальна яма. Яма вирізана у куті житла та мала округлу форму діаметром 2,2 м та завглибшки 0,4 м від рівня долівки. По периметру стін ями, на висоті 0,2 м від її дна, розміщувався материковий прилавок завширшки 0,20–0,25 м.

Основним функціональним атрибутом споруди була кухня, розміщена на материковому останці, вирізаному у східній стіні котловану. Розміри останця $3,0 \times 2,7$ м, висота — 0,3 м над рівнем долівки споруди. З лівої та правого боку останця розташовувалися глинобитні печі, що збереглися частково. Судячи за залишками, вони мали квадратну

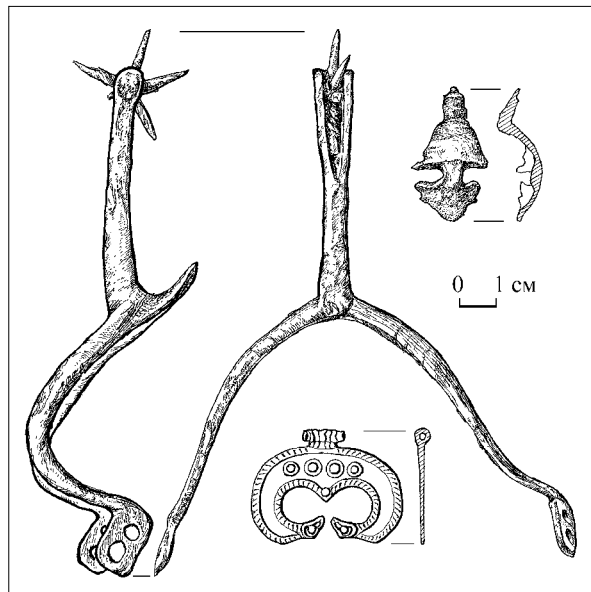

Рис. Хрінники. Знахідки з житла 117

форму, розмір — $1,0 \times 1,0$ м, та товщину стін 0,3–0,4 м. Черинь обох печей мав видовжено-прямокутну форму та був досить потужним (товщина череня 0,3–0,4 м). Відстань між печами складала 1,0 м.

У заповненні споруди, крім незначної кількості гончарної кераміки, характерної для XIV–XV ст., виявлено кілька уламків ножів, овальне кресало, футляр для голок, кілька накладок ножа. Зернова яма (споруда 67) мала зверху округлу форму діаметром 2,3 м та завглибшки 2,0 м від рівня виявлення. Стінки ями у профілі були грушоподібної форми, із заокругленим лінзоподібним дном. Верхня частина ями розширювалася й утворювала материковий прилавок завширшки 0,5 м. Стіни ями мали сліди випалу. На одному з материкових останців лежав розвал великого горщика польсько-литовської доби.

В.В. Колода

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ

Летом 2010 г. Средневековая экспедиция Харьковского национального педуниверситета вела работы на городище Мохнач в Змиевском р-не Харьковской обл. Культурный слой памятника богат артефактами салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.). В его верхней части встречается керамика XVIII—XIX вв., а в предматериковой — предметы раннего железного века (скифоидная культура лесостепи второй половины V—IV вв. до н. э.); редкими находками являются обломки лепных сосудов пеньковской культуры (VI — начало VII вв.). Найденные категории изделий различны: орудия труда, предметы быта, оружие, лошадиная упряжь, украшения и предметы культа. Исследовано 25 комплексов. Впервые выявлена хозяйственная постройка — яма раннего железного века. Семь объектов представляют новое время: детское погребение, погребок и пять хозяйственных ям. Большинство комплексов (16) относятся к салтовской культуре: три жилища, две хозяйственные постройки, четыре зерновых ямы, амбар, яма-погребок, две обычные хозяйственные ямы и одно погребение.

Каждое из салтовских жилищ отличается своеобразием конструкции и заполнением. Комплекс 33 углублён всего на 0,6 м, имеет округлую форму, чётко выраженный вход и открытый очаг посередине. Здесь отсутствуют ямки от опорных столбов. Заполнение основного помещения комплекса было невыразительным, но в одной из сопряжённых с основным помещением ямок выявлен семейный тайник с женскими украшениями и культовыми предметами из цветного металла. Среди последней группы изделий следует выделить несколько амулетов-подвесок с

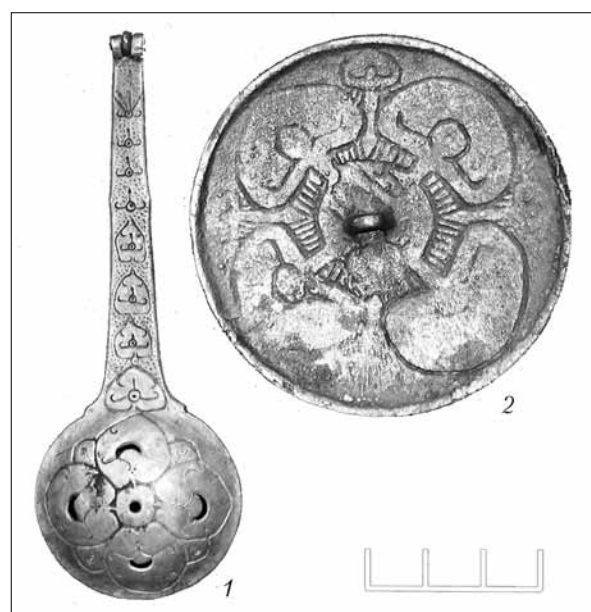

Рис. 1. Находки 2010 г. на городище Мохнач

парными изображениями лошадей (верблюдов) и водоплавающих, солярные амулеты с изображениями птиц и коней. Особое внимание привлекает ажурная ложечка, украшенная прорезным и графическим орнаментом (рис. 1, 1).

Комплекс 40 — практически квадратное в плане значительно углублённое (1,75 м) жилище с многоступенчатым входом. Здесь на материковом останце выявлен открытый очаг (рядом — жернов), а вдоль стен — ряд столбовых ямок. Комплекс 48 — большое вытянутое прямоугольное (5,0 × 2,5 м) жилище, которое имело в плане две чётко выраженные зоны: кухонную (хозяйственную) с большим открытым очагом и жилую с деревянно-грунтовой лежанкой, на которой выявлено парное взрослое захоронение со следами

преднамеренного повреждения и без сопровождающего инвентаря.

Особое внимание привлекает богатое захоронение молодой девушки-аланки в яме (комплекс 55). Размеры ямы были значительно меньше тела, что привело к нетрадиционному расположению костяка — на спине, голова на правой щеке, ноги согнуты в тазу практически под прямым углом вправо, а в коленях — под 45°. Костяк имеет следы явного разрушения. Из погребального инвентаря отметим значительное количество украшений: пять перстней и пять браслетов, бисер, десятки цветных бусин из различного материала, в том числе и из сердолика, горного

хрусталя, разнообразные по форме шумящие бубенчики. Присутствовали и два соляных амулета с фигурками лошадей, два крупных (диаметром 3,0 и 4,0 см) бубенчика с цепочками и литое зеркало большого размера. На его оборотной стороне имелась композиция, изображавшая окружающий растительный мир (рис. 1, 2). Наличие богатого сопровождающего инвентаря свидетельствует о высоком общественном статусе погребённой, а присутствие зеркала со «сценой мироздания» и многочисленных культовых предметов даёт возможность предположить, что погребённая имела отношение к культовой (шаманской?) практике.

Т.А. Копьева

РАЗВЕДКИ В ДЖАНКОЙСКОМ Р-НЕ КРЫМА

В 2010 г. при проведении экспертных обследований участков землеотводов на севере и востоке Джанкойского р-на открыты новые объекты. На севере района на полуострове Карача-Китай, к северо-западу от с. Рюмшино, обнаружены стоянки и поселения от эпохи неолита до поздней бронзы (рис. 1).

Пункт 1. Местонахождение керамики периода ранней бронзы. Расположено на краю северо-восточной части полуострова Карача-Китай, рядом с обрывом, и занимает восточный склон неглубокой балки. Материал собран на площади 15×15 м, представлен фрагментами стенок лепных сосудов с желто-оранжевой поверхностью, в тесте примесь толченой раковины.

Пункт 2. Стоянка эпохи энеолита и поздней бронзы. Находится в северо-западной части полуострова. Материал собран в обрыве склона на глубине 1,5 м от поверхности и прилегающем участке побережья Сиваша на площади 25×10 м.

Стоянка двухслойная, судя по наличию лепной керамики двух разновидностей. Одна группа относится к энеолиту, представлена фрагментами стенок сосудов, с заглаженной поверхностью черного цвета. Вторая группа керамики серого цвета, в изломе черного с примесью шамота и кварцевого песка, присуща периоду поздней бронзы. Среди находок есть орудия на кремневых отщепах (рис. 2, I: 2–3). Заслуживает внимания обломок тесловидного шлифованного топора из темно-зеленого нефрита, который вторично использовался в качестве растирального или ложила (рис. 2, I: 1).

Пункт 3. Стоянка эпохи неолита и энеолита. Была выявлена в 300 м к юго-востоку

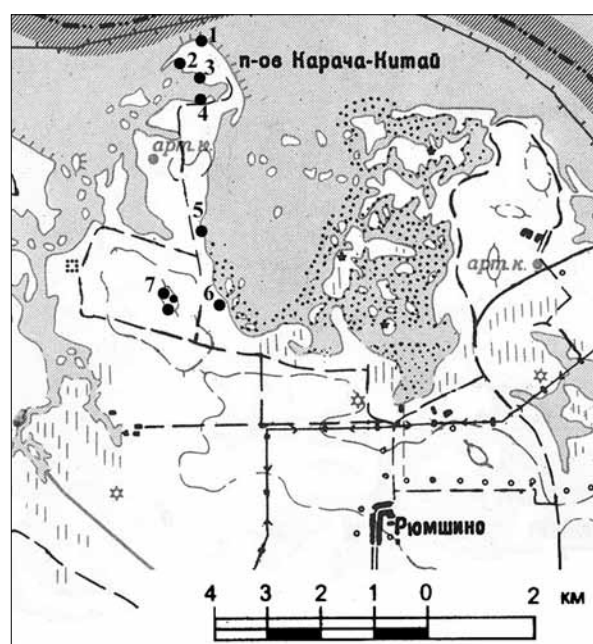

Рис. 1. Карта археологических памятников Джанкойского р-на, обследованных в 2010 г. (нумерация соответствует порядковому номеру в тексте)

от стоянки 2, также в пределах прибрежной зоны. В осыпи берегового склона на глубине 1,2–1,3 м от поверхности и рядом на побережье (на участке площадью 20×10 м) найдены кремневые микролитические изделия, фрагменты керамики и мелкие кости животных (рис. 2, II).

Вдоль прибрежной полосы между пунктами 2 и 3 встречены отщепы кремня, обломок кремневого ножа (рис. 2, III) и фрагменты керамики с примесью толченой раковины в тесте, датирующиеся периодом энеолита.

Пункт 4. Поселение эпохи средней–поздней бронзы. Расположено на южном участке небольшого залива с западной сто-

роны полуострова Карача-Китай. Занимает площадь 100 × 40 м вдоль берега.

Стоянка частично размыта водами Сиваша. Подъемный материал состоит из керамики с гребенчатым заглаживанием поверхности, мелких кремневых отщепов, терочника из гранита, многочисленных костей животных, среди которых найдены пережженные.

Начиная от пункта 4 и далее к югу вдоль побережья встречались отдельные находки кремневых отщепов, лепной керамики, относящиеся ко времени от энеолита до эпохи бронзы. Прибрежная зона в этом месте покрыта густой растительностью, периодически заливается водами Сиваша, поэтому не исключена вероятность локализации здесь стоянок этого периода.

Пункт 5. Поселение эпохи ранней бронзы. Занимает юго-восточный прибрежный участок, подъемный материал встречается на площади 50 × 30 м вдоль берега. В его вертикальном суглинистом обрыве под слоем дерна прослеживается культурный слой, мощность которого 0,2 м.

Подъемный материал включает мелкие фрагменты лепной керамики, раздробленные кости животных и кремневые отщепы. Керамика представлена стенками сосудов оранжевой поверхности, глина серо-черная с примесью толченой раковины.

Пункт 6. Курган. Расположен в 1,5 км к югу от пункта 5, также в прибрежной зоне Сиваша. Высота кургана составляет 1,3 м, диаметр около 45 м, насыпь в плане округлой формы, центр смещен к востоку, восточный склон крутой, западный пологий.

Пункт 7. Группа из трех курганов. В 0,7 км к северо-западу от указанного выше кургана расположена группа из трех насыпей, их высота от 1,5 до 6,0 м, насыпи курганов оплывшие, имеют диаметры от 45 до 90 м. Поверхность курганов задернована, все они повреждены грабительскими ямами и шурфами. Подъемный материал вблизи курганов отсутствует. Судя по конфигурации насыпей и обнаруженных в 1,0–3,0 км к северу стоянок и поселений, можно предположить их сооружение в период энеолита — ранней бронзы.

На востоке района, на землях Просторненского сельсовета, выявлено местонахож-

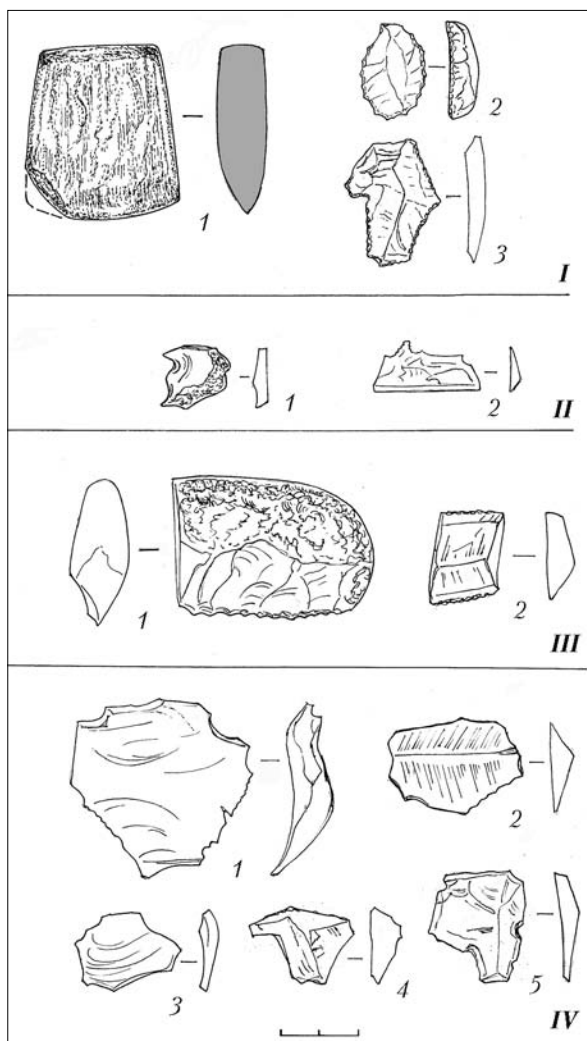

Рис. 2. Находки кремневых изделий и фрагмента каменного топора в Джанкойском р-не

дение эпохи неолита. В 250 м к юго-западу от южной окраины с. Нижние Отрожки, вдоль русла канала, на площади 25 × 15 м собраны кремневые отщепы, пластины серого, сероголубого и бежевого цвета с частично ретушированными краями (рис. 2, IV).

Обследование полуострова Карача-Китай показало, что от неолита до бронзового века этот район Присивашья был достаточно плотно заселен. Примечательно, что материалы более позднего времени здесь не обнаружены. Видимо, это объясняется начавшимся процессом изменения природно-климатических условий в период поздней бронзы, когда местность здесь становится малопривлекательной для жизни.

В.Г. Котигорошко, І.А. Прохненко, В.В. Мойжес, К.І. Щербей

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОКОПАНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

У 2010 р. археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила багаторічні розкопки (з 1977 р.) дакійського комплексу (городище та могильник) на східній окраїні с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

Городище займає верхівку гори Рокошівсько-Хустського вулканічного хребта на правобережжі р. Тиси (85 м від урізу води). На сьогодні розкрито площу 2,65 га.

Вивчалася південно-східна окраїна поселення. До раніше закладеного розкопу XXXVIII здійснена прирізка площею 141 м². Ділянка перерізає східний схил заввишки до 10,4 м. Потужність культурного шару становить 1,8 м. Чітко виділяються два шари: верхній — сірого кольору, завтовшки до 0,6 м, і нижній — темно-сірий, дуже гумусований. Розкопано 11 безсистемно розміщених стовпових ямок, а також заглиблення аморфної форми. У квадратах Е-Ж-6-7, на глибині 0,8—0,9 м, залягав суцільний шар обмазки, що краями заходить у стінки розкопу. На цьому майданчику відзначається скупчення індивідуальних матеріалів. Другий подібний майданчик розміщується за 10 м на схід від першого, на тій самій глибині. Під завалом обмазки виявлено чотири ліпні горщики, а також фрагменти розписної та сіроглиняної кераміки.

Крім ліпного та кружального посуду дакійського типу (горщики, вази, миски, черпаки, піфоси), зібрано значну колекцію індивідуального матеріалу. За своїм функціональним призначенням він поділяється на кілька груп: перша — знаряддя праці (тесло, жорна, прасочка, пряслиця, ножі), друга — предмети озброєння (чотири вістря стріл і дротик). Прикраси та деталі одягу представ-

лені бронзовими виробами: вісім фібул, ланки та підвіски поясних ланцюгів і фрагменти браслетів. Окремо потрібно відзначити знахідки деталей бронзових ковшів.

Ці знахідки, в першу чергу фібули та ковші, дозволяють датувати основний час забудови на цій території першими десятиліттями нашої ери.

У верхньому горизонті досліджено прямокутну будівлю завширшки 3,0 м, у якій знайдено кружальний посуд Х—ХІ ст.

Також продовжено розкопки дакійського могильника в уроч. Челлениця, розміщеного за 200 м на північний захід від городища. Материк залягає на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні та являє собою вологотривку важку жовту глину, над якою розміщувався шар світло-сірої землі.

У 2010 р. на площі 1448 м² виявлено два ґрунтові кремаційні поховання (19—20), в ямках діаметром 0,5 і 0,2 м та завглибшки 0,25 і 0,15 м. Основний матеріал знайдено за межами поховань. Він складався зі зброї, екіпірування вершників, кінської упряжі, прикрас і деталей одягу.

До зразків наступальної зброї входять ритуально-зігнутий двосічний меч, вістря списів, дротика та стріл (рис. 1). Із захисної зброї відзначимо фрагменти умбонів. Кінську зброю представляють вудила та гризла, а також залізні кільця від ременів.

Прикраси та деталі одягу представлені 28 дротяними залізними фібулами пізньолатенської конструкції, бронзовими ланками поясних ланцюгів, пряжками, застібками, підвісками та браслетами.

З унікальних знахідок відзначимо залізну піксиду зі скляними намистинами, пошкодженими полум'ям поховального вогнища.

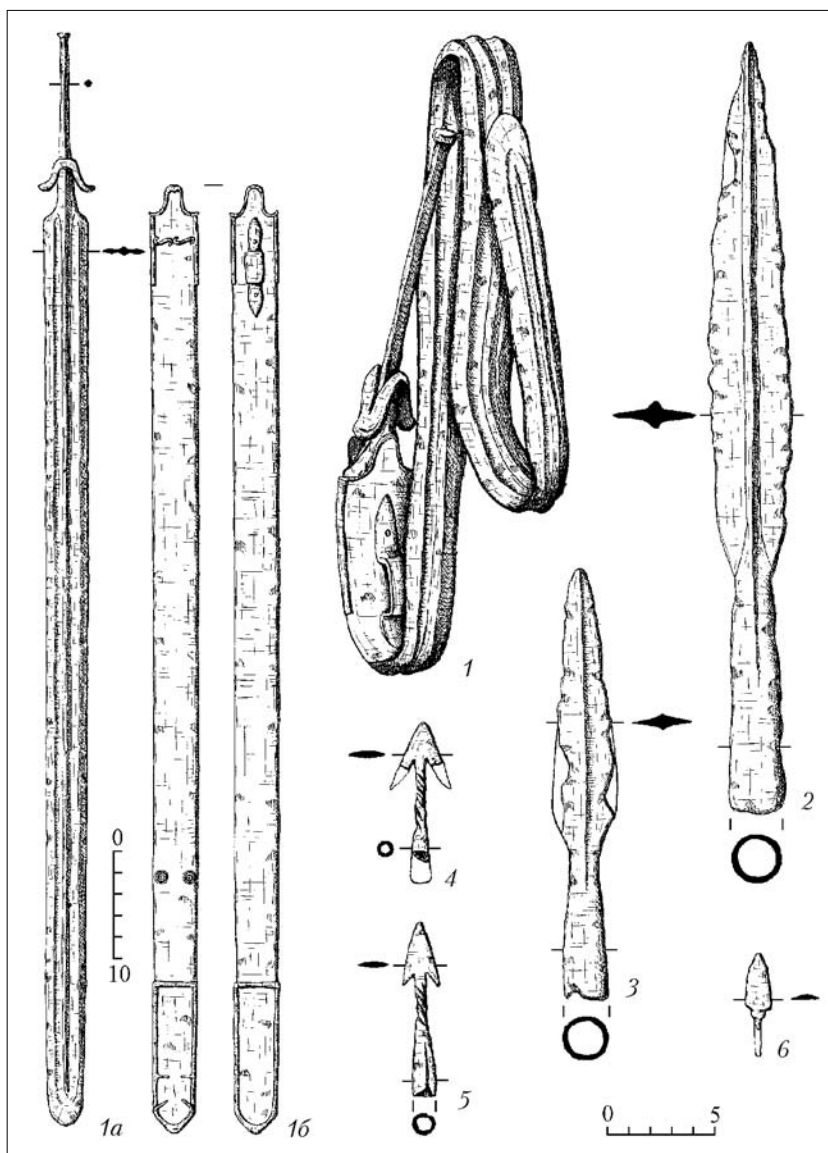

Рис. 1. Мала Копаня (уроч. Челлениця І): 1–6 — зброя;
1а–1б — реконструкції меча та піхов

Разом з індивідуальним матеріалом виявлено фрагменти ліпного та гончарного посуду (черпаки, вази, піфоси) дакійського взірця.

Здійснені дослідження могильника в уроч. Челлениця дозволяють віднести його до кола дакійських старожитностей першої половини I ст. до н. е.

М.А. Котин

РАЗВЕДКИ НА МЫСУ АК-БУРУН В г. КЕРЧЬ

В 2010 г. Ак-Бурунская экспедиция Керченского историко-культурного заповедника провела разведки на территории мыса Ак-Бурун и близлежащих к нему районов с целью исследования уже известных памятников, а также обнаружения новых объектов.

Мыс Ак-Бурун глубоко выдается в Керченский пролив, разделяя Керченскую и Камыш-Бурунскую бухты, в глубине которых находились Пантикапей и Тиритака. Территория мыса имеет изрезанный рельеф и несколько источников воды. Памятники, расположенные на мысу, привлекали внимание ученых еще со времен П. Палласа, однако первые исследования связаны с именем П. Дюбрюкса и постройкой крепости «Керчь». После постройки крепости и до настоящего времени данный район был обойден вниманием. Это связано с мнением, что в этом районе, вследствие беллигеративного изменения ландшафта (постройка крепости «Керчь»), были уничтожены практически все памятники, за исключением нескольких некрополей. Лишь в 1958 г. сотрудники Керченского музея С.А. Семенов и В.Э. Кунин провели разведывательные работы рядом с крепостью, в результате которых были выявлены три поселения. Следом за ними, эти поселения снова были открыты в 1987–1990 гг. сотрудником Керченского музея С.А. Шестаковым.

Разведками 2010 г. были вновь отмечены все три поселения. Новых объектов археологии выявлено не было. Кроме того, разведки этого года не обнаружили следов трех некрополей, упоминаемых В.В. Шкорпиллом, М.И. Ростовцевым и С.А. Шестаковым.

Поселение Ак-Бурун I расположено в северной части плато мыса Ак-Бурун. Есте-

ственной северной границей поселения является обрыв; южной границей служит лесополоса, которая была засажена в 60–70-е гг. XX в.; западной границей служит естественная балка с небольшим прудом; восточной границей являются постройки крепости «Керчь». Судя по распространению подъемного материала, поселение занимает 0,2 га. Практически весь материал, за исключением фрагмента двустольной ручки южнопонтийской светлоглиняной амфоры, относится к эллинистическому времени, что и позволяет датировать поселение этим временем. Среди находок выделяется фрагмент чернолакового рельефного сосуда в виде маски «трагедии» (?) с тремя сквозными отверстиями во рту. Следует также отметить большое количество керамид и соленов боспорского и синопского производства.

Поселение Ак-Бурун II расположено в западной части мыса Ак-Бурун. В настоящее время на территории поселения расположен садово-дачный кооператив «Залив», который занимает практически всю территорию поселения. Поселение занимает преобладающую высоту, с которой просматривается практически вся долина. Судя по распространению подъемного материала II–III вв., поселение занимает 0,2 га и датируется римским временем.

Поселение Ак-Бурун III расположено в юго-западной части мыса Ак-Бурун, практически полностью находится под садово-огородными кооперативами. Поселение занимает территорию от нижнего Павловского маяка на юге до верхнего Павловского маяка на севере; и от карьера XIX в. на западе до конца огородов на юге. Исходя из подъемного материала, поселение следует датировать

эллинистическим временем. Среди находок можно выделить три клейма на ручках синопских амфор и тарапан из мшанкового известняка.

Визуальное обследование вышеназванных поселений на территории мыса Ак-Бурун показало, что памятники очень сильно пострадали от земляных работ, связанных с постройкой крепости «Керчь». Поселение Ак-Бурун I в связи с тем, что находится в оползневой зоне, видимо, частично сползло в море. Однако следует отметить, что на береговой полосе рядом с поселением ни одного фрагмента керамики не обнаружено. Лишь к юго-западу в прибрежной зоне обнаружено горло причерноморской амфоры.

Поселение Ак-Бурун II занимает преобладающую высоту, с которой прекрасно просматриваются гряда Юз-Оба, долина, Пантикапей, Мирмекий, поселение Ак-Бурун I, а также расположенное южнее поселение Ак-Бурун III. Можно предположить, что здесь находилось небольшое сторожевое укрепление римского времени.

По мнению С.А. Шестакова, поселение Ак-Бурун III следует соотносить с Гермисием, упоминаемым Помпонием Меллой и Плинием Старшим. В качестве гипотезы, представляется более вероятным разместить его на противоположной части мыса, а именно на поселении Ак-Бурун I, который расположен напротив Мирмекия в Керченской бухте.

О.М. Кравченко, Е.М. Осадчий

ДОСЛІДЖЕННЯ МОНАСТИРІВ СЕРЕДИНИ XVII—XVIII ст. ПІВНІЧНОГО ЗАХОДУ СЛОБОЖАНЩИНИ

У 2010 р. продовжено вивчення монастирів північного заходу Слобожанщини, що розташовувалися на території Сумського й Охтирського козацьких полків. Метою дослідження було вивчення особливостей розташування монастирів, взаємозв'язків їхніх укріплень із рельєфом і уточнення даних про пам'ятки.

Обстежено три чоловічі монастирі: Сумський Успенський, Михайлівський Іоанно-Предтечів і Охтирський Свято-Троїцький. Вони належать до маловідомих пам'яток археології. Переважна частина опублікованих раніше матеріалів — це дані архітектурних і джерелознавчих досліджень, що містяться в працях архієпископа Філарета та історика архітектури В. Вечерського.

У межах пам'яток проведено картографічні роботи із застосуванням приладів супутникової навігації, які дозволили зняти точні топографічні плани, відобразити не тільки майданчики і укріплення, а й схили та водні об'єкти.

Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир розташований за 0,2 км на північ від північної околиці с. Михайлівка Лебединського р-ну Сумської обл. Він збудований на горі-останці, розміщеного посеред широкого яру правого корінного берега р. Псел. Це унікальне поєднання останця та мокрого яру є природною фортецею, захищеною з усіх боків. Було знято план, на якому зафіксовано укріплення, залишки двох церков і цегляної споруди. Монастир укріплено двома рядами ескарпів. Нижній ескарп є продовженням в'їзду до монастиря та захищає південну і східну частину. Висота його коливається від 2,5 до 3,0 м. Верхній ескарп обмежує безпосередньо майданчик монастиря. У південній

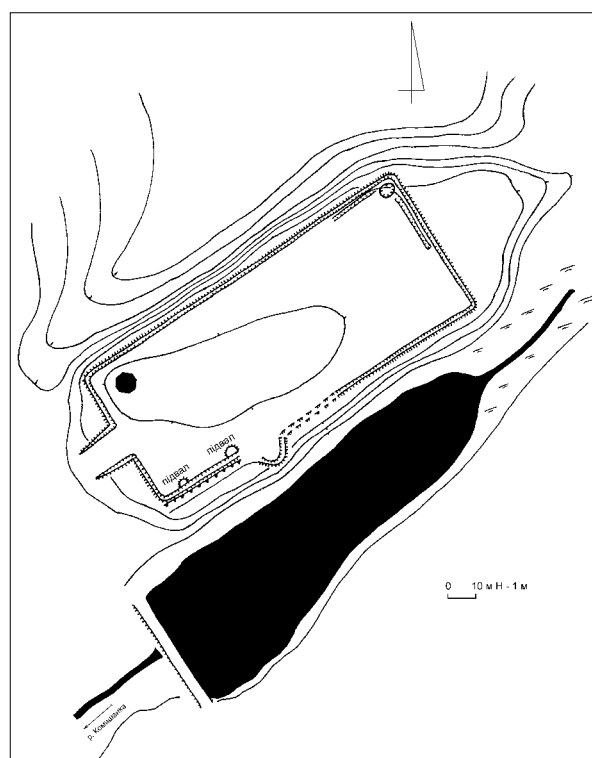

Рис. 1. План Сумського Успенського монастиря середини XVII—XVIII ст.

частині ескарп має трикутний бастионний виступ, на якому була розташована церква. На майданчику розташовуються залишки двох церков і колодязя. З території монастиря походять фрагменти кахлів із зеленою поливою та кераміки кінця XVII—XVIII ст.

Сумський Успенський монастир розташований на північній околиці с. Токарі (колишнє с. Мала Чернеччина) Сумського р-ну та обл. Займає мисоподібне підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Комішанка. Монастир прямокутної форми, по пе-

риметру був укріплений валом і дерев'яною стіною. У середині XVIII ст. було збудовано цегляний мур з кутовими баштами, від яких залишилися западини (рис. 1). На території монастиря розташована оборонна дзвіниця. Вона восьмигранна, на першому ярусі зроблені бійниці, які дозволяли вести круговий обстріл. Пізніше частина бійниць була замурована (рис. 2). В'їзд до монастиря в середині XVII ст. було влаштовано з південного боку. Дорога проходила вздовж ескарпованого схилу до бастіоноподібного виступу. У XVIII ст. в'їзд за церковними канонами було влаштовано із західного боку. З території монастиря походять фрагменти кахлів і кераміки XVII–XVIII ст.

Охтирський Свято-Троїцький монастир, що розташований на околиці с. Чернеччина, займає останець правого корінного берега р. Ворскла. Заснований у 1654 р. на місці старої польської фортеці. Проведено роботи з локалізації місця розташування монастиря XVII ст. та залишків підземель. З'ясовано, що підземний хід, який зображено на гравюрі першої половини XIX ст., завалився і наземних ознак його не виявлено. Досліджено залишки укріплень монастиря в південному куті останця, де розташована дзвіниця. Саме ця частина є місцем, де було засновано монастир. Обстежено також барельєфні зображен-

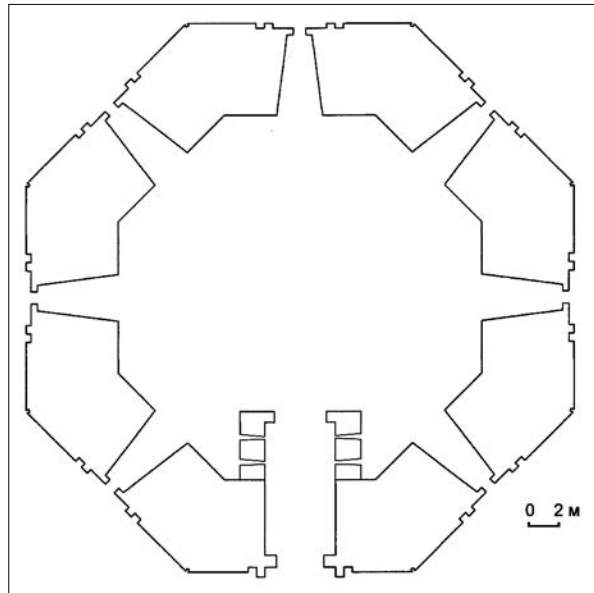

Рис. 2. План першого ярусу дзвіниці середини XVIII ст. Сумського Успенського монастиря

ня хрестів, вибитих на брилах піщанистого залізняку, та написи на них.

Загалом впродовж 2010 р. проведено дослідження трьох православних чоловічих монастирів на території Сумського й Охтирського козацьких полків, уточнено їхню топографію, розташування укріплень та архітектурних складових.

Э.Е. Кравченко, А.Н. Петренко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОМПЛЕКСЕ У с. СИДОРОВО НА р. СЕВЕРСКИЙ ДОНЕЦ

В 2010 г. исследования велись на трех участках археологического комплекса. Практически весь материал происходил из раскопов 14 и 16, так как на раскопе 15 (16 м²), расположенном за пределами памятника, культурных остатков выявлено не было. Особый интерес представляет котлован постройки, расчищенный в раскопе 14 (около 80 м²). Постройка представляла собой крупную полуземлянку (5,8 × 6,4 м, глубина 1,3–1,4 м), занимающую большую часть площади раскопа. Помещение отапливалось большим (1,25 × 1,50 м) открытым очагом, расположенным в центральной части. По всей видимости, постройка имела срубную конструкцию стен (столбовых ям не выявлено). Единственная яма для столба, на котором крепилась дверь, располагалась у входа — пологого коридора (2,3 × 0,8–1,6 м) с пятью ступеньками, который находился в юго-западном углу. Справа от него в помещении располагался подвал (2,9 × 1,6 м), углубленный в пол котлована на 1 м (2,4 м от СП), который ранее, вероятно, закрывался деревянным настилом. Находки представлены фрагментами керамики (реконструируются византийская амфора, фрагменты двухручного и трехручного кувшина), металлическими предметами, среди которых выделяются железный ключ, бляшка с крючком и медная золоченая пластина от парадной упряжи. Интерес представляют фрагменты поливного белоглиняного сосуда византийского производства. В яме подвала у дна были обнаружены инструмент, напоминающий шило с металлической ручкой, кусок смолы, мелкие фрагменты стеклянного сосуда и византийская монета (фоллис императора Льва V, 813–820 гг.), позволяю-

щая датировать помещение (не ранее середины IX в.).

Основным участком, на котором велись исследования, был раскоп 16 (286 м²), расположенный в центральной части городища. При разборке пахотного слоя здесь были выявлены мелкие фрагменты керамики и поясная бляшка. На площади раскопа расчищены жилая полуземлянка (помещение 17), хозяйственная постройка (помещение 18), два сооружения (тандыр и тошна) и четыре хозяйственных ямы. Одна из них (4) представляла собой яму, в которую выбрасывалась зола из тандыра. Кроме керамики, в ее заполнении обнаружен ряд металлических предметов, среди которых выделяется разломанная на две части медная копоушка, выполненная в виде фигурки дракона. В один комплекс с помещением 17 в южной части раскопа входили тандыр, остатки которого располагались рядом на уровне древнего горизонта, выгребная яма (хозяйственная яма 4), а также находящиеся неподалеку ямы 1 (погреб) и 3. Компактное расположение указанных сооружений может свидетельствовать об отношении их к строениям, возведенным на территории одной усадьбы. Чуть далее находилась хозяйственная яма 2, также представляющая собой погреб (колоколовидная яма).

Помещение 17 — жилая полуземлянка прямоугольной формы (3,35 × 4,20 м), углубленная в грунт на 1,3 м. На полу котлована были расчищены столбовые ямы, две из которых находились в центральной части его восточной и западной стен. По центральной оси помещения, отбитой этими ямами, в полу котлована имелись еще две неглубокие ямки. Стоявшие в них столбы держали матицу, на которой крепилась двухскатная

кровля. Одна небольшая столбовая яма располагалась в центральной части северной стены. Она была врезана в стенку котлована и фактически располагалась за его пределами. Вход находился в юго-восточном углу постройки, в пользу чего свидетельствуют подрубки на стене котлована от креплений, которые держали лестницу. Вдоль этой стены пол постройки был перекрыт горелым слоем (подсыпка производилась с целью предохранения участка от влаги). Отопительным сооружением являлась печь-каменка, которая располагалась в северо-восточном углу на невысоком материковом уступе и была направлена челюстями в центральную часть постройки. Именно там на полу были расчищены два крупных камня, на которых, скорее всего, находилось бревно или доска, используемая в качестве лавки. У западной стены котлована на полу имелся небольшой материковый уступ. Находки представлены керамикой (горшки с рифленным корпусом, фрагменты амфорной тары, пряслице, выточенное из стенки амфоры). Из металлических предметов в заполнении постройки обнаружены железные бляшка с

крюком, нож и фигурная накладка, а на ее дне — шило.

Помещение 18 было расчищено в северной части раскопа. Судя по небольшим его размерам (2,2 × 2,6 м) и отсутствию отопительного сооружения, это была постройка хозяйственного назначения. В восточной ее стене, по ее центру была вырублена ниша (1,0 × 0,6 м), уходящая за пределы котлована и несколько углубленная ниже его пола. Находки в заполнении были представлены фрагментами керамики (амфорная тара, горшки с рифленным корпусом, фрагменты лепных пифосов и жаровень).

Интерес представляет сооружение, близкое по назначению среднеазиатским «тошнам», раскрытое в северной части раскопа, — вертикально вкопанная на уровне ДГ нижняя часть крупной амфоры с выбитым дном и сбитым верхом.

В целом исследования 2010 г. на комплексе у с. Сидорово дали интересный материал, позволяющий существенно расширить и дополнить наши сведения об этом памятнике — крупнейшем среди поселений хазарского времени в среднем течении р. Северский Донец.

В.В. Крапівіна, А.В. Буйських

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНКИ Р-25 У ОЛЬВІЇ

Продовжувалися дослідження південно-східної частини Верхнього міста Ольвії. Роботи проводилися в південній частині ділянки Р-25 на двох терасах. Вздовж східного краю верхньої тераси на схилі до лиману було зроблено прирізку площею близько 165 м², на якій був знятий старий відвал ґрунту та верхній гумусований шар. Тут також продовжувалося дослідження на площі близько 400 м². На рівні материка було відкрито п'ять напівземлянок кінця другої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. Незважаючи на вкрай поганий стан збереженості (пізніше нівелювання стінок котлованів, масове ушкодження ямами в перші сторіччя н. е.) і глибину, що подекуди сягає від 10 до 20 см, всі споруди

добре зберегли первісний план (рис. 1). Вони мали прямокутну форму із заокругленими кутами, розташовані за сторонами світу. Виділяється напівземлянка третьої чверті VI ст. до н. е., яка прорізала ранішу споруду. Вона містила в південній частині сирцеве вогнище із подом, вимощеним амфорними стінками і, ймовірно, використовувалася як житлова споруда. Інша напівземлянка, найпізніша серед відкритих — початку V ст. до н. е., мала значну кількість невеликих заглиблень у нерівній долівці, значні нашарування глинистих трамбувань, декілька ям, що виключає її житлове призначення та дозволяє припустити її використання в господарських або виробничих цілях. Окрім

Рис. 1. Ольвія. Ділянка Р-25. Напівземлянка архаїчної доби та різночасові заглиблення нижче рівня приміщення I—II ст. на верхній терасі

нових споруд, закінчено дослідження круглої напівземлянки діаметром 3,85–3,90 м, частково відкритої у 2008 р. Незважаючи на її ушкодження декількома ямами перших сторіч н. е., встановлено, що ця споруда мала виробниче призначення і слугувала для виготовлення виробів з кольорових металів, про що свідчить знайдена тут раніше кам'яна ливарна форма для виробництва прикрас у скіфському звіриному стилі. Крім того, було виявлено декілька ям та невеликих заглиблень пізньоархаїчного часу.

Дослідження на верхній терасі дали змогу поточнити характер житлової та виробничої забудови південної частини Ольвії в найраніший період її існування. Вдалося виявити певну закономірність у розташуванні споруд, які виявилися витягнутими трьома рядами вздовж краю тераси, найімовірніше, вздовж вулиці, що вела до центральної частини міста.

Крім споруд пізньоархаїчного часу, на верхній терасі відкрито житлове та господарське приміщення I–II ст., господарське приміщення кінця III – початку IV ст., а також близько трьох десятків ям і заглиблень господарського призначення I–IV ст. (п'ять – I–II ст., 12 – II–III ст., 10 – III – початку IV ст.). Більшість ям спочатку використовувалися для зберігання зерна, на що вказує наявність ходів гризунів. Відзначимо льох складної конструкції кінця III – початку IV ст., який мав овальну форму, розмірами 2,53 × 2,38 м, збереженою глибиною 0,65–1,40 м. У його західній частині розкрито яму (ймовірно, для зерна) конусоподібної форми максимальними розмірами 1,53 × 1,50 м і заглибшки 2,15 м.

Особливо відзначимо яму господарського призначення також кінця III – початку IV ст. У ній знайдено уламок мармурової плити із залишками давньогрецького напису та мармурові скульптури: бюст сонячного бога Мітри та голова великої скульптури, ймовірно, Олександра Македонського.

На нижній терасі проводилися роботи на площі близько 170 м². На схід від залишків металообробної майстерні (?) розкрито сліди

Рис. 2. Ольвія. Ділянка Р-25. Підпірна стіна терас на нижній терасі

пожежі та заглиблення кінця III–IV ст. Стіна, яку після часткового розкриття 2009 р. вважали східним фасом куртини оборонного муру, виявилася підпірною стіною, спорудженою на межі терас у I – на початку II ст. Вона входила в загальну систему терасування цієї частини міста і була обмежена з півночі перпендикулярною кладкою (рис. 2). Стіна була використана при спорудженні оборонного муру наприкінці II ст. Цей мур перекрив також кілька господарських ям I–II ст., деякі з яких перед цим були підрізані та забиті камінням.

У процесі робіт на ділянці проводилася поточна консервація розкритих об'єктів. Земляні споруди після розкриття засипалися відпрацьованим ґрунтом. Підпірну стіну терас докладено камінням, знайденим при її розкопках, з метою збереження будівельних залишків верхньої тераси.

В.В. Крутилов

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК Т)

Раскоп Т (Теменос) расположен в районе западной границы античного поселения на о. Березань в квадрате В IV (по топографическому плану Д.Б. Беленького 1990 г.). Он был заложен В.В. Назаровым в 1996 г. на месте шурфа С.Н. Мазарати 1984 г.

Основными задачами исследований на участке Т были планомерные раскопки территории восточной части теменоса, дальнейшее раскрытие восточной ограды священного участка, выявление, по возможности, жилых или хозяйственных районов, синхронных существованию храма Афродиты (конец VI — первая четверть V вв. до н. э.), исследование новых объектов на территории участка. С этой целью была заложена юго-восточная прирезка, общая площадь которой составила 75 м².

В результате работ на прирезке были открыты восемь углублённых в землю жилищ и хозяйственных помещений (51, 58—59, 60, 62—65), три хозяйственные ямы (64а, 66—67) и железодельный горн 61, датируемые серединой — третьей четвертью VI в. до н. э. Кроме того, раскрыты остатки жилого помещения конца VI — первой четверти V вв. до н. э., хозяйственная печь 55 и хозяйственная яма 57 того же периода.

Все раскрытые ранние жилища представляют собой типичную застройку Березанского поселения конца второй — третьей четверти VI в. до н. э. — это землянки или полуземлянки круглой, овальной или подпрямоугольной формы, как правило, с центральной деревянной конструкцией для под-

Рис. 1. Полуземлянка 51. Вид с юго-запада

Рис. 2. Железоплавильный горн 61. Вид с северо-запада

держки конусообразной крыши, земляной лежанкой, переносным или стационарным очагом, иногда с одной или двумя хозяйственными ямами.

Исключение представляет полуземлянка 51 (рис. 1). Она имеет трапециевидную в плане форму размерами 4,68–4,75 × 3,38–4,20 м, глубиной — 0,40 м. По периметру помещения прослежена неглубокая траншея с ямками от деревянно-столбовых конструкций. Наличие этих ямок предполагает плетневую конструкцию помещения с последующей обмазкой глиной, а интерпретировать его можно как загон для скота.

К середине — третьей четверти VI в. до н. э. относится также железоделательный горн 61, который является частью железообрабатывающей мастерской с горнами 38 и 40, раскрытыми в 2008 г. Горн сильно разрушен, но его конструкция аналогична горнам 38 и 40, т. е. он состоял из двух камер — топочной и плавильной. Общие размеры горна 1,37 × 0,85–1,15 м, сохранившаяся высота 0,15–0,25 м. Сохранившиеся размеры топочной камеры: длина 1,00 м, ширина 0,32 м, высота стенок 0,10 м. Сохранившиеся размеры плавильной камеры: длина 0,55 м и ширина 0,13 м (рис. 2).

К периоду наземного строительства Березанского поселения (конец VI — начало V вв. до н. э.) относится помещение с кладками 52–54, раскрытое к юго-востоку от восточной ограды теменоса. Вероятнее всего, оно является частью жилой городской застройки, примыкающей к священному участку городища этого периода. Общая площадь помещения 18 м². Фрагментарно сохранились северная, восточная и западная кладки общей высотой до 0,2 м. Южная стена помещения не выявлена (возможно, её не было). Кроме того, прослежены три уровня пола внутри помещения, толщиной 0,1 м каждый, ниже которых были раскрыты полуземлянки (64–65) середины — третьей четверти VI в. до н. э.

На расстоянии 0,6 м к югу от западной стены помещения (кладка 52) была выявлена хозяйственная печь 56, подковообразной в плане формы, размерами: 1,28 × 1,08 м, ширина устья 0,62 м. Печь примыкает к фрагментарно сохранившейся кладке другого помещения, которое датируется аналогично вышеописанному. Однако от данного дома не сохранилось более никаких строительных остатков.

В.В. Крутилов, А.И. Смирнов, Д.В. Бондаренко

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК ГШ)

Участок ГШ был заложен в 2006 г. в квадрате Б—IV 349 юго-восток, 350 юго-запад, 369, 370 запад (по плану Д. Беленького 1990 г.) к северу от участка Т на месте грабительского шурфа 2005 г.

Работы на участке ведутся с 2006 по 2010 гг. под руководством начальника Березанской археологической экспедиции В.В. Крутилова отрядом, состоящим из сотрудников, студентов и практикантов лаборатории археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлиńskiego.

Исходя из результатов работ 2006 г., было высказано предположение, что в этой части острова находилась косторезная мастерская, специализирующаяся на производстве накладок для ножей.

В 2007 г. исследование участка продолжилось. В период межсезонья территория Березанского поселения сильно пострадала от работ грабителей. Они коснулись как непосредственно участка Теменос, так и участка ГШ. В ходе работы экспедиции были раскрыты слои, относящиеся к VI—V в. до н. э. В них обнаружено большое количество обработанных костей животных, среди которых две накладки для рукояток ножей. Стоит отметить исследованное в данном году средневековое погребение, прорезающее античный культурный слой.

В ходе полевого сезона 2008 г. к юго-восточному углу раскопа была сделана прирезка размерами 3,0 (запад—восток) × 5,0 (север—юг) м, где были открыты три кладки V в. до н. э. и землянка середины — второй половины VI в. до н. э.

Во время полевого сезона 2009 г. на прирезке в северо-западном углу раскопа был выявлен угол здания VI в. до н. э., уходящего

в западный борт раскопа, и хозяйственная яма конца VI в. до н. э.

В 2010 г. продолжились работы по всей площади раскопа. Доисследованы строительные остатки позднеархаических помещений и выявлены новые объекты. В северо-восточной части раскопа был выявлен

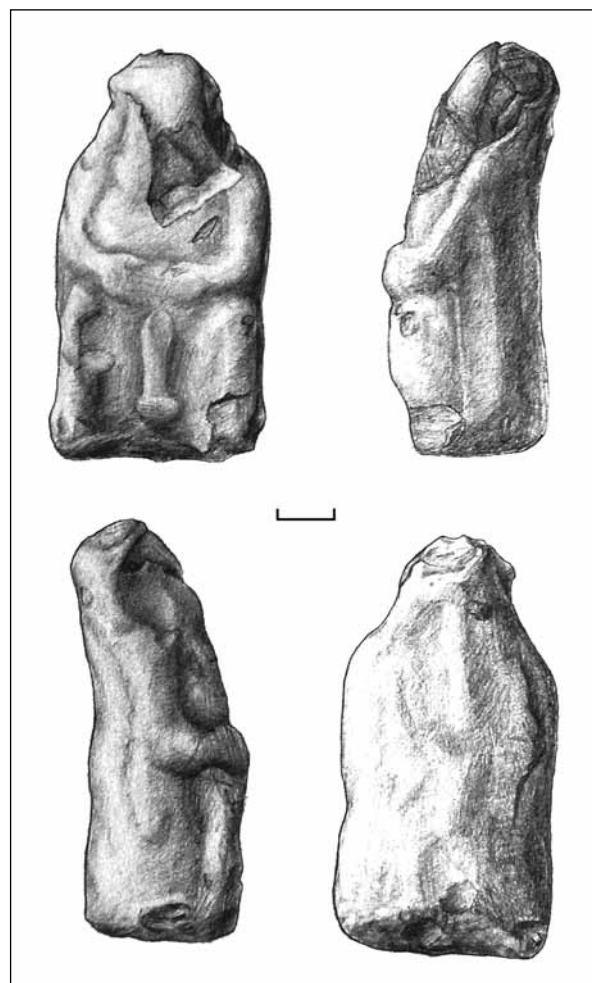

Рис. 1. Терракота Силена

Рис. 2. Обработанные кости (накладки для ножей)

частично уничтоженный грабительскими прокопами слой плотного золистого грунта, насыщенного материалом первой половины VI — первой половины V вв. до н. э. Золистый слой мощностью до 0,5 м с просадкой в центральной части, имеет форму линзы. Предположительно, исследованный участок носил функцию ритуального зольника.

При зачистке сырцовых и каменных завалов в юго-западном углу раскопа были обнаружены сильно разрушенные остатки глинобитной печи округлой формы, диаметром около 2,0 м, сложенной из сырцовых кирпичей размерами 0,43 × 0,35 м. Сохранился также прокаленный под печи, отверстие для топки и остатки продуха(?).

Общая площадь участка ГШ на данный момент составляет 93,6 м².

Из индивидуальных находок выделим терракоту, найденную в 2009 г. (рис. 1), каменные грузила, наконечники стрел, монеты-дельфинчики, керамические поделки, обработанные кости животных (рис. 2).

Исследования данного участка дали многочисленный материал. Было локализовано место нахождения косторезной мастерской и открыты остатки всех основных периодов существования Березанского поселения. Дальнейшие работы позволят более точно идентифицировать открытые объекты и определить их характер в контексте структуры поселения.

В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА о. БЕРЕЗАНЬ В 2009—2010 гг.

Во время полевых сезонов 2009—2010 гг. экспедиция Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург) продолжила раскопки на участке О, расположенном в северо-западной части о. Березань. Работы велись в рамках международного научного сотрудничества на основании открытого листа, выданного на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова. В общей сложности за два сезона раскопки производились на площади 613 м². Исследовались культурные напластования и строительные остатки, принадлежащие всем основным этапам существования Бе-

резанского поселения архаического времени.

Значительный интерес представляют следы жилой и хозяйственной деятельности второй — третьей четвертей V в. до н. э., выявленные на исследованном участке. К ним, прежде всего, относятся мощные мусорные слои, насыщенные раковинами мидий, фиксировавшиеся практически на всей исследованной площади. Этот горизонт, очевидно, относится к поселению или корабельной стоянке, возникшей на месте архаического города, оставленного к тому времени большей частью жителей. Из

Рис. 1. Горизонт построек конца VI — начала V вв. до н. э. Комплекс 2 (на переднем плане) и комплекс 1 (на заднем плане). Вид с северо-запада

числа находок этого слоя можно отметить большую медную дельфиновидную монету весом 35 г (рис. 2).

Комплексы классического периода, представлявшие собой землянки различных форм и конструкции, достаточно хорошо известны по раскопкам в северо-западной части Березанского поселения. Также удалось раскрыть несколько объектов, связанных с указанными напластованиями — круглая землянка (СК 46), датированная по достаточно выразительному керамическому комплексу из ее заполнения второй четвертью V в. до н. э., а также три хозяйственные ямы, в заполнении одной из которых (157) был обнаружен мусорный сброс, состоявший из крупных фрагментов нескольких десятков разбитых тарных амфор. В их числе фрагменты, по меньшей мере, трех амфор Фасоса, однако наибольшее количество фрагментов принадлежит хиосским пухлогорлым амфорам с перехватом в нижней части горла, датироваемым третьей четвертью V в. до н. э.

Основным результатом двух прошедших сезонов можно считать раскрытие комплекса сооружений конца VI — первой трети V в. до н. э. Исследованы строительные остатки двух расположенных близко друг от друга зданий, одинаково ориентированных и имевших похожую планировку (рис. 1). Первая из этих построек, открытая в 2008–2009 гг., состояла из трех помещений (9–11). Примечательна конструкция стен этого здания — каменный цоколь был сложен в технике трехслойной орфостатной кладки из хорошо подтесанных плит известняка и установлен на фундаменте, выполненном из окатанных валунов вулканических пород камня.

Несмотря на плохую сохранность цоколей здания, в древности активно разбиравшихся на камень, фундаментные траншеи и кладка из валунов позволяют достаточно уверенно реконструировать его планировку. Постройка в плане близка квадрату размерами 11,45 × 11,30 м. Северная ее часть разделена на два помещения неравной площади (восточное помещение — 16,3 м², западное помещение — 26,7 м²), причем перегородка между ними не имела дверного проема. Южное помещение 10 не имело внешней стены, т. е. было открыто к югу. Вполне возможно, оно представляло собой портик, ограниченный с востока и с запада длинными антами, хотя явных следов оснований колонн или

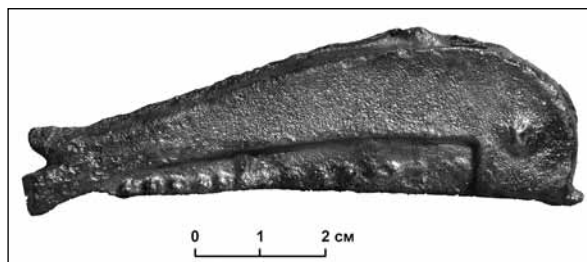

Рис. 2. Дельфиновидная монета

деревянных столбов в ходе раскопок между ними выявить не удалось.

Второе аналогичное сооружение частично раскрыто в ходе раскопок 2010 г. на расстоянии 5,4 м к западу от первого. На разделявшем эти постройки открытом пространстве выявлено ложе широкого водостока, проходившего с севера на юг. Второй комплекс, по всей видимости, имел совершенно аналогичную планировку. Поскольку его западное помещение удалось раскрыть лишь частично, точные размеры комплекса определить пока нельзя. Площадь его западного помещения составила 32,9 м², длина сооружения с севера на юг — 9,8 м. В южном помещении второго комплекса, в отличие от первого, сохранились каменные фундаменты трех подпорных столбов, располагавшихся с интервалом в 1,2 м. Орфостатная кладка цоколей этого здания была почти полностью разобрана в древности, ее остатки сохранились лишь на двух небольших участках. Тем не менее, планировка здания восстанавливается по фундаментным траншеям, а также благодаря крупным горизонтальным известняковым плитам первого ряда кладки цоколей. Примечательно, что на горизонтальных плитах прочерчена разметка для установки орфостатов второго ряда. Стены второго комплекса также имели фундаменты, однако их конструкция была иной — фундаментные траншеи глубиной 0,5–0,6 м были забиты известковой крошкой, выполнявшей роль «подушки» под основание каменных цоколей стен.

Особенности планировки и конструкции этих сооружений, размещение в пределах огороженного участка, несовпадение их ориентировки с квартальной сетью позволяют интерпретировать раскрытые постройки как нежилые объекты, комплекс общественных построек культового или гражданского назначения.

В ходе работ установлено, что данные сооружения возведены непосредственно на сnivelированном мощном слое пожарища последней четверти VI в. до н. э. На части исследованного участка культурные напластования были прослежены до материка. Большой интерес представляют комплексы, датирующиеся последней четвертью VI в. до н. э., возникшие после разрушений, но предшествующие возведению комплекса общественных зданий на рубеже VI—V вв. до н.э. К ним могут быть отнесены несколько хозяйственных ям, одна прямоугольная землянка (СК 49), а также железоделательный горн, точнее говоря — кричная печь (яма 143). Этот горн является редким свидетельством металлургического производства для второго, урбанистического периода архаического Борисфена. Данная находка весьма интересна также и тем, что представляет собой первый найденный на территории Березанского поселения железоделательный комплекс хорошей сохранности, позволяющий реконструировать технологию, приме-

нявшуюся в металлургическом производстве. Поскольку в заполнении раскрытого объекта обнаружены уже ранее подвергавшиеся проковке полосы металла, данная кричная печь, очевидно, применялась для одного из промежуточных этапов получения ковочного железа.

Несмотря на значительную мощность напластований разрушения на всем исследованном до материка участке, цоколи кладок построек сооружений второй половины VI в. до н. э. были выявлены лишь в небольших обрывах. Вместе с тем, обнаружены синхронные пожару следы наземных столбовых (возможно, плетневых) конструкций не вполне ясной планировки и назначения.

В ходе исследований наиболее ранних слоев архаического Березанского поселения выявлена также серия комплексов первой половины VI в. до н. э., предшествовавших периоду наземного каменно-сырцового домостроительства. В их числе — круглые в плане полуземлянки (СК 44—45, 47—48, 50) и хозяйственные ямы.

С.Д. Крыжицкий, В.И. Назарчук

РАБОТЫ В ОЛЬВИИ НА УЧАСТКЕ Т-3

Участок Т-3 расположен в террасной части Ольвии. Основным объектом исследований является большой раннеэллинистический дом с мощеным внутренним двором и глубокими (до 2,0 м) подвалами, один из которых снабжен прорезанным со стороны двора в стене пандусным спуском для ссыпания зерна. Относительно хорошая сохранность строительных остатков западной половины всего комплекса построек определяет задачу его полного раскрытия и музеефикации как единого самостоятельного объекта.

Дом прекращает свое существование вследствие, вероятно, природного катаклизма около середины II в. до н. э. Впоследствии эта территория оказывается вне городской стены первых веков н. э. и используется для добычи строительного камня и как хозяйственное предместье. В юго-западной части участка в результате работ 1990, 1992 и 1995 гг. были раскрыты остатки временного террасирования, открыты хозяйственные печи и кратковременные постройки-загородки, сложенные преимущественно из бутового камня, добытого непосредственно из руин.

Работами прежних лет были раскрыты западная (примыкающая к борту следующей террасы), северная и южная границы раннеэллинистического жилого дома (Т-3-1). С севера постройки ограничены пандусным спуском, следующим с верхней террасы. Работами этого сезона было раскрыто продолжение этого спуска в сторону Нижнего города.

Основной целью работ 2009–2010 гг. было раскрытие на участке восточного ряда помещений дома Т-3-1 и края искусственной террасы для его постройки.

Работы проводились вдоль восточного борта, на общей площади 25,0 × 7,5 м (север–юг) до глубины 0,8–1,6 м от современной поверхности. В восточной части работы были доведены до глубины 0,5 м ниже дневного уровня эллинистического времени, который надежно фиксируется на участке поверхностью мощеного двора дома.

В 4,7–5,0 м от восточной границы двора дома раскрыт мощный плотный завал бута, залегающий полосой вдоль всего двора и параллельно западному ряду помещений дома, размерами 14,5 × 5,2–5,5 м. Немногочисленные материалы II–IV вв. н. э., происходящие из завала, позволяют предполагать его происхождение как результат выборки камней восточного ряда помещений раннеэллинистического дома Т-3-1 в первые века н. э. Одним из элементов северной части завала является участок регулярной однорядной бутовой кладки (загородки), кратковременно или сезонно использовавшийся, вероятно, при выкапывании на территории участка строительного камня и функционировании здесь в первые века н. э. небольших хозяйственных печей.

Раскрытые завалы бута лежат вдоль выборок стен эллинистического здания. Время образования завалов фиксируется находками нескольких развалов краснолаковых сосудов. Наиболее поздними находками, связанными с завалом, являются фрагментированная краснолаковая миска (*sigillata Pontica*) и фрагменты амфор «типа 100», относящиеся к IV в. н. э.

Западная часть завала залегает на уровне жилой поверхности эллинистического времени. Восточная — имеет довольно выраженное понижение к востоку, раскрытое

на 0,5 м ниже этого уровня, что позволяет предполагать наличие под средней частью завала борта следующей террасы. Ширина искусственной террасы раннеэллинистического времени для дома Т-3-1 в этом случае составит около 22 м.

Незначительные исследования были проведены в одном из помещений самого дома (подвал 8) на площади около 10 м². Западная часть подвала была, вероятно, разрушена древней балкой. Под южной стеной это-

го подвала работами 2003 г. был обнаружен «тайник» — лепной сосуд, врытый в материковый грунт ниже уровня подошв стен подвала, закрытый сверху фрагментом керамиды и замаскированный материковым же грунтом. Работами этого года возле той же южной стены был обнаружен еще один аналогичный вкопанный в материковое дно лепной горшок, закрытый фрагментами кухонного сосуда и также сверху затрамбованный глиной. Оба сосуда при обнаружении были пусты.

С.Д. Крыжицкий, Д.Н. Хмелевский

СЕВЕРНАЯ ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ СТЕНА РИМСКОЙ ЦИТАДЕЛИ В ОЛЬВИИ

Участок «Северная оборонительная линия римской цитадели» расположен в южной части верхнего города. Основной задачей в полевом сезоне 2010 г. было продолжение работ на западной прирезке, заложенной в 2009 г. с целью доследования оборонительной стены, к западу от Главной продольной улицы и пилона 10, относящейся к комплексу северных ворот римской цитадели. Общая площадь прирезки составила 120 м² при среднем углублении до 1,5 м.

Стратиграфия раскрытой части прирезки отличается отсутствием четко выраженных культурно-хронологических слоев. На разных уровнях по всей глубине прирезки располагаются хозяйственные ямы 56–57, 63–64 (с кладкой 69 на дне ямы), 65, 67 (с каменной обкладкой 66) и завалы камней 55, 58–59. На глубине 1,0 м от верха траншеи в северной части прирезки были выявлены завал камней 61 и хозяйственные ямы 60, 62, 68 (с сырцовой обмазкой).

Завалы камней в основном состоят из известняковых плит и их обломков, мелкого, среднего и крупного известнякового бута. Среди камней встречаются изделия из мрамора и архитектурные детали — фрагменты мраморных карнизов, подпятники. В северо-восточной части прирезки выявлено большое количество кирпичей и печины.

Выявленные ямы почти одинаковые по своей конструкции — они круглые в плане, стенки почти вертикально переходят в дно, их различия в размерах и глубине заложения.

Основная масса материала из слоев и заполнений ям датируется I–IV вв. — это амфоры с двуствольными ручками, красноглиняные с высокоподнятыми ручками,

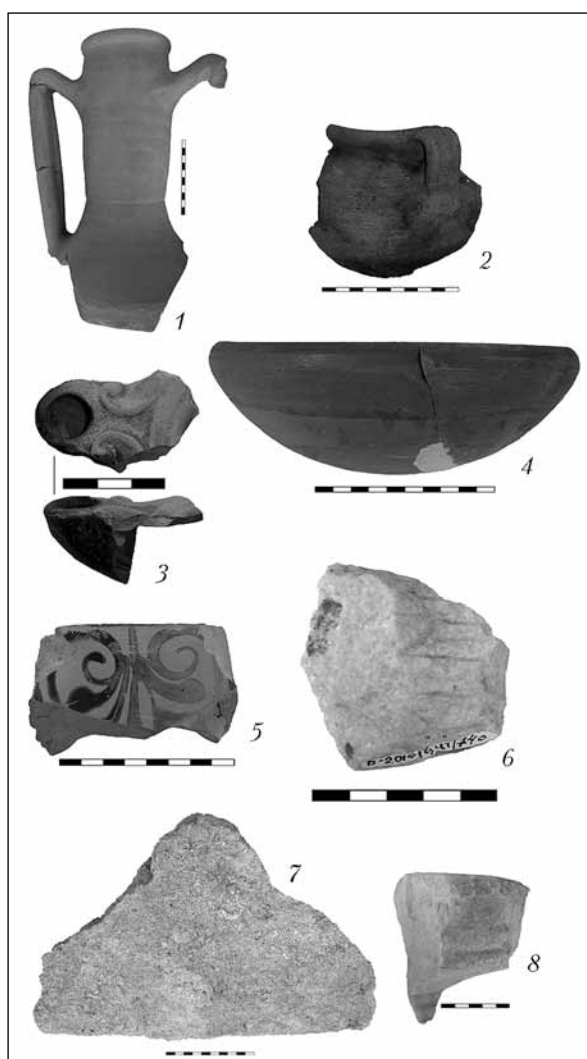

Рис. 1. Ольвия, «Северная оборонительная стена римской цитадели»: 1 — горло амфоры с двуствольными ручками; 2 — фрагмент кухонного горшка; 3 — фрагмент светильника с волютообразным орнаментом; 4 — красноглиняная тарелка; 5 — фрагмент ручки от кратера; 6 — фрагмент мраморной скульптуры; 7 — фронто́н наиска; 8 — фрагмент мраморного карниза

светлоглиняные узкогорлые амфоры типа А, В, С, D, фрагменты краснолаковой посуды, фрагменты сосудов с пролощенным орнаментом, сероглиняная и светлоглиняная керамика, фрагменты стеклянных сосудов, изделия из железа, свинца и камня. В небольшом количестве присутствуют находки VI—I вв. до н. э. — фрагменты амфорной тары, также встречаются фрагменты восточногреческой, чернофигурной, краснофигур-

ной, чернолаковой, буролаковой керамики (рис. 1).

Таким образом, при исследовании западной прирезки в 2010 г. каких-либо остатков фортификационных сооружений на уровне достигнутой глубины раскопа выявлено не было. Земляной массив прирезки образовался не ранее I—IV вв., а возможно, и позднее — при разборке оборонительных сооружений цитадели после ухода римского гарнизона.

О.Р. Лазурко, Є.С. Ткач, М.Г. Шніцар, М.М. Войтович

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ЛЬВІВ НА пл. КН. ОСМОМИСЛА

Влітку 2010 р. у зв'язку з реконструкцією площі кн. Осмомисла Львівською експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ провадились рятівні розкопки. Досліджувана ділянка розташовується в північній частині історичного центру м. Львів. У середньовіччі тут проходив північний бік укріплень міста та вилазка Краківської (Татарської) брами.

На ділянці закладено два розкопи. У розкопі 1 площею 85 м² на глибині 3,0 м від умовного нуля виявлено дві дерев'яні дороги (рис. 1, 1). Настил дороги викладений з довгих (понад 4 м) дерев'яних брусів, прямокутних у перетині. Центральну частину дороги 1 частково зруйновано в результаті ймовірного прокладання комунікацій. Бруси з дороги розрізані. Рештки відрізаних частин розміщені перпендикулярно до дерев'яних брусів дороги. Із західної боку до дороги 1 примикає дорога 2. Вона складається з настилу двох шарів брусів. Під верхнім шаром настилу розміщувались перпендикулярні балки. Дерев'яний настил дороги 2 обвуглений, що, ймовірно, може свідчити про пожежу на цій ділянці. На основі нумізматичного матеріалу (пруський денарій Зигмунта I Старого), віднайденного між балками дороги, час її спорудження датуємо XVI ст. Дорогу перекривав шар, у якому виявлено значну кількість керамічного посуду, цвяхів, люльок, підков (рис. 1, 7–8) та монет, що датуються XVIII–XIX ст. У південно-західному куті розкопу розкрито кам'яне мощення, викладене з дрібного каменю та вапняку. При зачистці поверхні мощення зафіксовано значну кількість обрізків епіфізів кісток. Через східну частину розкопу проходив дерев'яний водогін, зовнішній діаметр якого становить 32 см. Північну частину

водогону перетинає кам'яний фундамент. У східній частині розкопу виявлено кам'яне мощення, викладене з великих каменів-вапняку. Воно має чітко виражений радіус повороту і, ймовірно, використовувалось як дорога.

Для перевірки наявності нижнього шару мощення дороги 1 біля південної межі розкопу закладено шурф 1. У результаті встановлено, що дорога 1 складається з одного шару брусів. Материк у шурфі виступав на глибині 5,0 м. На глибині 4,5 м тут виявлено вертикально забиті в материк палі. Над материком залягав потужний культурний шар XII–XIII ст. З нього походять фрагменти гончарних горщиків. Їх форма та профільовані вінця, з потовщеним у вигляді валика та загорнутим у середину краєм, характерні для цього часу (рис. 1, 2–6).

У зруйнованій центральній частині дороги 1 закладено шурф 2 з метою встановлення причини руйнування настилу. У результаті жодних комунікаційних включень, які б спричинили до демонтажу центральної частини брусів, не виявлено. На глибині 0,8 м від рівня мощення знайдено дерев'яний паркан, що перетинає шурф 2 по діагоналі. Він складався з вертикально забитих дощок, які перекривав горілий прошарок. Дощки також обвуглені. Слід зазначити, що північна та південна стратиграфічні колонки в шурфі 2 чітко різняться в своїй нижній частині, що розміщується безпосередньо нижче верху паркану.

На осі вулиць Гонти та Торгової, по середині пл. Осмомисла, на місці влаштування комунікаційного колодязя, закладено розкоп 2 площею 15 м². На глибині 1,5 м від рівня денної поверхні розкопано дерев'яний настил дороги. Після детального обстеження та фіксації частину настилу брусів було демонтова-

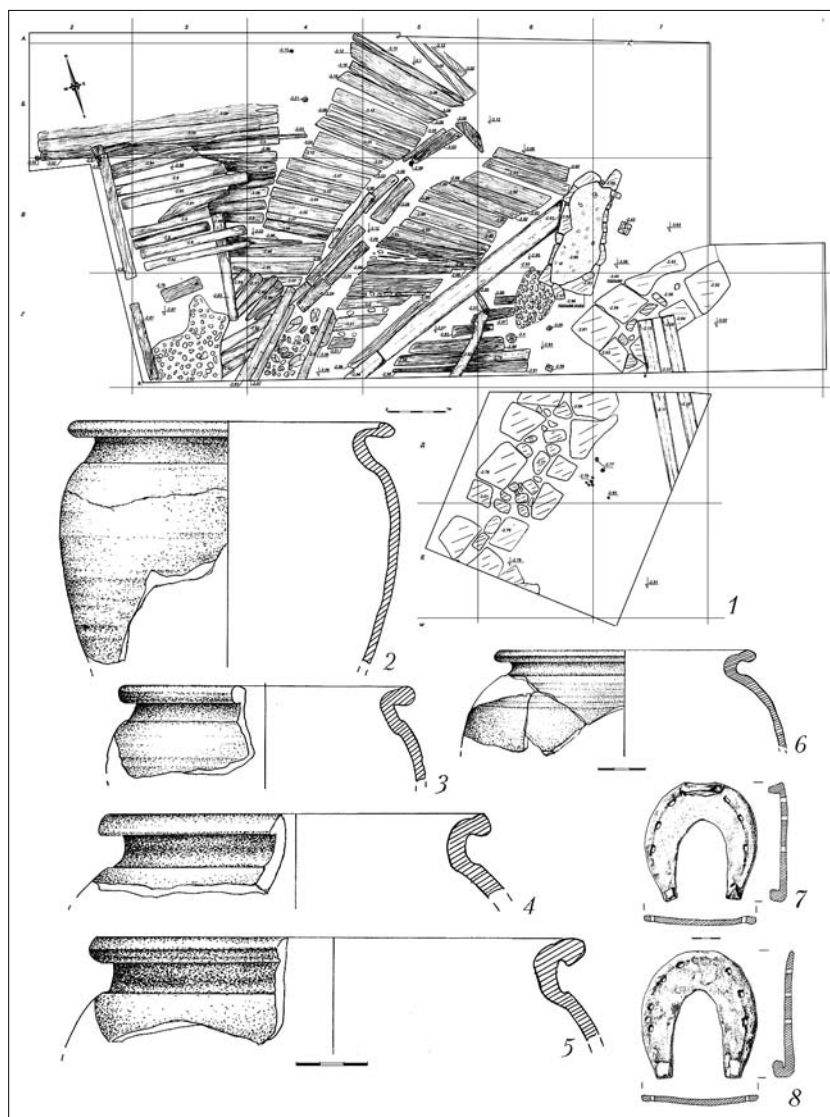

Рис. 1. Пл. Осломисла: 1 — план розкопу; 2–8 — знахідки

но. Під верхнім ярусом дороги розміщувався нижній, споруджений аналогічно до верхнього. Настил дороги кожного ярусу клався на перпендикулярні балки. У південній частині розкопу 2 знайдено мур вилазки Краківської брами. На ньому чітко помітні отвори для встановлення риштування чи балок дороги (?). Біля дерев'яного мощення закладено шурф для визначення потужності культурного шару та встановлення рівня підшви муру вилазки. Як наслідок, шурф був прокопаний на глибину 4 м. Рівень материка та підшви муру вилазки виявити не вдалося.

У південній частині розкопу 1 закладено траншею 1 (1,0 × 6,0 м). У ній виявлено

фрагмент кам'яного муру та продовження дерев'яної дороги 1.

На вул. Гонти при підпірній стіні костелу Марії Сніжної знайдено фрагмент контрескарпу третьої лінії оборони м. Львів. У кладці муру контрескарпу розміщений отвір із дерев'яним жолобом для відходу води. Біля контрескарпу зафіксовано східну стратиграфічну стінку. У ній чітко помітний нахил материка в напрямку до дна рову лінії оборони.

Крім цього, під час проведення нагляду на всій ділянці реконструкції дороги зафіксовано низку кам'яних мурів і фрагментів дерев'яних доріг.

С.Б. Ланцов

РАБОТЫ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИА НАНУ НА КУЛЬЧУКСКОМ И БЕЛЯУССКОМ ГОРОДИЩАХ

Донузлавская экспедиция ИА НАНУ проводила стационарные плановые раскопки в составе четырех отрядов на поселениях Беляус, Кульчук, Кара-Тобе и Чайка в Северо-Западном Крыму. Работы на двух последних возглавлялись совместными украинско-российскими научными коллективами. Кроме того, производились раскопки двух курганов в пгт Новоозерное Евпаторийского горсовета, круглогодичные разведки и экспертиза земельных отводов на территории Сакского и Черноморского р-нов АРК. В этой статье содержится краткая информация о раскопках Кульчукского и Беляусского городищ IV в. до н. э. — начала новой эры, VIII—IX вв. н. э. Они расположены на черноморском побережье Северо-Западного Крыма, в 3,5 км друг от друга, около сел Громово и Знаменское Черноморского р-на АР Крым соответственно.

Исследования на Кульчукском городище были сосредоточены в восточной части памятника (усадебная 2) на компактной территории, со всех сторон прилегающей к башне 2. Главной задачей сезона являлось открытие снаружи пирамидального каменного пояса башни. Работы на площади около 100 м² велись как в пределах прошлогодних раскопов, так и в новых прирезках. Глубина раскопов составляла 1,2—4,5 м от уровня современной поверхности.

Один из раскопов был заложен снаружи от западной стены башни 2, на месте прошлогоднего грабительского перекопа. Под ним, в слое конца II в. до н. э. (судя по находке родосского клейма), была обнаружена грунтовая могила с сырцовым перекрытием. Она ориентирована в широтном направлении, размерами 1,7 × 0,6 м. Обнаружен ске-

лет женщины 20—30 лет (длиной 1,66 м, лежал вытянуто на спине). Кости рук согнуты в локтевых суставах, кисти на нижней части живота. Погребение безинвентарное.

После разборки погребения, ниже него, почти по всей площади участка была расчищена вымостка из плоских необработанных плит, которые несут явные следы воздействия огня. Данный уровень соответствует основанию нижнего ряда пирамидального пояса башни. Соответственно датировка слоя пожара в дальнейшем даст *terminus post quem* создания пирамидального пояса. Кроме того, на данном участке было расчищено восточное окончание северной каменной ограды усадьбы 3, обнаруженной только в этом году. Между восточным торцом этой стены и первоначальной (до возведения пирамидального пояса) западной стеной башни 2 усадьбы 2 располагалась калитка. Ее строительство предшествовало сооружению пирамидального пояса башни 2. Судя по обнаруженным рядом клинчатым блокам и другим наблюдениям, у калитки в древности было арочное завершение, поддающееся как графической реконструкции, так и полному анастилозу. Арка предварительно датируется рубежом III—II вв. до н. э. — началом II в. до н. э. В основании калитки в плите вымостки было обнаружено цилиндрическое углубление подпятника от опоры столба одностворчатой двери.

С целью доисследования помещения, примыкающего к северо-западному наружному углу башни 2 с запада, была заложена прирезка размерами 6,0 × 5,0 м. Верхний слой золистой супеси до глубины 0,5 м содержал находки салтово-маяцкой культуры, широко датируемой VIII—X вв. Здесь, наряду с фраг-

ментами раннесредневековой посуды, впервые в Северо-Западном Крыму обнаружен византийский солид Льва IV и Константина V 751–775 гг. Ниже выявлены напластования рубежа эр.

В южной оборонительной стене укрепленной усадьбы 2 Кульчукского городища в 2009 г., благодаря ее сохранности на значительную высоту, была обнаружена *in situ* античная амбразура, направленная в сторону моря, не имеющая синхронных аналогов в античной архитектуре Северного Причерноморья рубежа II—I вв. до н. э. В 2010 г. с внешней стороны стены с амбразурой была заложена прирезка размерами 2,5 × 2,5 м. В ней раскрыто несколько слоев, которые падают в южном направлении — в сторону рва, окружающего усадьбу 2.

Рядом с северо-западным углом башни 2 было снято несколько слоев и обнажено основание нижнего ряда камней пирамидального пояса, а также выявлены подстилающие его грунтовые культурные напластования на высоту до 0,30 м. После обработки керамических находок из-под пирамидального пояса появится возможность уточнить время их возведения в Херсонесском государстве.

К северу от башни 2 усадьбы 2 был разобран завал камней, образовавшийся в результате выборки в раннее средневековье блоков башни. После этого был зачищен новый уровень завала камней, в котором прослеживаются контуры строительных остатков помещения, пристроенного вплотную к северной части пирамидального пояса, значительно ниже его древнего верха, разобранного носителями салтово-маяцкой культуры. Пока расчищена лишь западная стена помещения из поставленных на ребро плит. Постройка, очевидно, относится к раннему средневековью.

На южном участке (у юго-восточного угла башни 2) площадью 20 м², доследовались в основном нижние культурные напластования, предшествующие сооружению здесь каменных помещений. Кладки сооружены на развале более ранних стен из сырцовых кирпичей. Были выявлены два фрагмента ручек херсонесских амфор с клеймами первой половины III в. до н. э. Ниже, под слоем сырцового завала, была расчищена каменная вымостка и очаг из синопской черепицы, которые располагались на уровне древней поверхности, отбивавшей лежавший ниже слой рыхлого коричневого суглинка. В кон-

це сезона на данном участке, на глубине 4,5 м от современного уровня, вышли на материковый суглинок. Наиболее ранние находки, среди которых профильные фрагменты чернотесовых аттических канфаров, относятся ко второй половине IV в. до н. э.

В разных местах исследованной территории выявлены и раскопаны четыре хозяйственных ямы разного времени: III в. до н. э., II в. до н. э. и рубежа эр. На городище выполнен ряд консервационных мероприятий, среди которых — закладка камнем-ракушечником входа в башню 2, засыпка хозяйственных ям и др.

Керамические находки относятся к хронологическому диапазону от конца IV в. до н. э. до начала новой эры (включительно). Отдельные артефакты принадлежат к салтово-маяцкой культуре конца VIII—X вв. Следует отметить несколько клейменных ручек амфор (Херсонес, Синопа, Книд, Родос), открытый херсонесский светильник III в. до н. э., фрагменты мегарских чаш позднеэллинистического времени, краснолаковой посуды рубежа эр и начала новой эры, несколько фрагментов стенок амфор и кувшинов с буквенными граффити и граффити-рисунками. В слое II в. до н. э. найден щиток бронзового перстня с рельефным изображением богини на троне. В море был обнаружен фрагмент крупного известнякового тарапана.

На городище Беляус продолжена работа на Втором северо-западном участке. Он заполняет собою угол между западной стеной Северной усадьбы и северной стеной Северо-западной усадьбы. Здесь полностью исследовано одно из помещений (К) четырехкамерного каменного позднескифского здания. Размеры помещения 2,8 × 1,9 м. Стены (высотой до 0,90 м и шириной 0,45–0,55 м) сложены на глине в основном из разновеликого рваного по слою камня в технике простой двухслойной двухлицевой иррегулярной кладки. В них встречаются камни вторичного использования, поставленные на ребро, торец или орфостатно. Помещение К было перекрыто грунтовой прослойкой до 0,2 м, а поверх нее вымосткой, датировать которую VIII—X вв. позволяют мелкий амфорный бой, фрагмент стенки средневекового кувшина с мелким зональным рифлением и ручка узкогорлого кувшина. Заполнение самого помещения К состояло исключительно из плотного каменного завала с глиной. На-

ходки маловыразительны. Дата бытования помещения К может быть определена по наличию обломков светлоглиняных амфор с двуствольными ручками в пределах конца I в. до н. э. — начала I в. н. э.

С помощью металлоискателя на городище найдено несколько древних изделий, среди которых медная монета Херсонеса первой четверти II в. до н. э.

Восточное предместье Беяуса находится к северо-востоку от городища, в 50–60 м от моста через ров. В 2009 г. на месте обнажения культурного слоя вдоль траншеи были разбиты пять квадратов (5,0 × 5,0 м), из которых раскопаны два. В настоящее время раскрыта площадь в 75 м² (10,0 × 7,5 м) на глубину около 0,8 м. Открыты остатки нижних рядов стен многокамерной постройки и каменные развалы вокруг них. Стены двухслойные, сложены на глине из разновеликого бута. Ширина кладок 0,45–0,60 м. Сейчас удалось выделить не менее пяти помещений и определить не менее двух строительных периодов.

Глинобитный пол в помещениях неровный и имеет общий уклон к юго-западу, как и рельеф местности.

Общая предположительная площадь отдельно расположенного строительного комплекса около 600 м² (30 × 20 м). Судя по данным магнитометрии, по соседству с ним были и другие крупные отдельно стоящие каменные постройки.

Среди каменных развалов и на полу постройки встречено значительное количество битой посуды. Находки двуствольной ручки светлоглиняной амфоры, фрагмента мегарской чаши и характерных образцов кухонных сосудов в 2009 г. позволили предварительно отнести время бытования комплекса ко II–I вв. до н. э. Находки этого сезона, среди которых обломки светлоглиняных амфор как с двуствольными, так и сложнопрофилированными ручками, а также край краснолаковой миски, позволяют расширить датировку бытования здания в пределах с конца II в. до н. э. — до первой половины I в. н. э.

С.Б. Ланцов, Д.С. Гречко, П.П. Гецко

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНОВ У пос. НОВООЗЕРНОЕ ЕВПАТОРИЙСКОГО ГОРСОВЕТА АР КРЫМ

В результате визуального исследования отводимого участка площадью 15 га в юго-западной части пос. Новоозерное выявлено два кургана, которые не состоят на государственном учете.

Исследованные курганы располагались на участке целинной степи в 800 м к юго-западу от пгт Новоозерное. Они замыкали с севера курганный группу из пяти насыпей, которая была вытянута цепочкой в меридиональном направлении. Три «южных» кургана были раскопаны Т.А. Копьевой-Колотухиной в 2007 г. Под насыпями курганов были зафиксированы ограбленные в древности каменные гробницы второй половины IV — начала III вв. до н. э.

Курган 4 располагался в 50 м к северо-западу от кургана 3. Насыпь, сооруженная из камней, была хорошо заметна на поверхности. Курган имел округлую в плане форму диаметром 10 м и высоту 0,5 м.

Раскопки показали, что насыпь была сооружена в один прием из необработанных камней, которые были задернованы. Панцирь состоял из двух слоев камней, которые, в абсолютном большинстве, были уложены беспорядочно. Нижний слой камней располагался на материковой глине. Ровик и крепиды отсутствовали. Среди камней панциря встречались единичные фрагменты амфор Херсонеса и Синопы, которые являются следами тризны.

После разборки панциря четко обозначились контуры каменной гробницы, которая была ориентирована по оси северо-восток—юго-запад. Размеры гробницы составляли 3,70 × 2,34 м, а погребальной камеры — 2,3 × 1,2 м. По прямоугольному в плане периметру погребальной камеры были уложены крупные камни без связующего раствора в основном прямоугольной в плане формы. Камера была заполнена двумя

слоями камней средних размеров, уложенных бессистемно. После снятия нижнего слоя камней были обнаружены плоские камни, которыми было выложено дно могилы. В придонном глинистом заполнении могилы были найдены человеческие кости плохой сохранности, которые были сдвинуты грабителями в северо-восточную часть камеры. Судя по наличию в погребении двух нижних челюстей, погребение было парным. Среди перемешанных костей в северо-восточной части камеры были найдены бронзовый трехлопастный наконечник стрелы и пастовые бусины.

Курган 5 располагался в 60 м к северу от кургана 4. Насыпь, сооруженная из камней, была хорошо заметна на поверхности. Курган имел округлую в плане форму диаметром 8,0 м и высоту 0,4 м. Раскопки показали, что насыпь имеет структуру аналогичную кургану 4. Среди камней панциря встречались единичные фрагменты амфор Херсонеса и Синопы. В дерновом слое и между камней панциря были найдены фрагменты человеческих костей, стеклянных бутылок и обломок курительной трубки XIX в., которые, вероятно, датируют одно из ограблений кургана. Каменная гробница, которая была ориентирована по оси северо-восток—юго-запад, имела размеры 3,15 × 2,05 м, а погребальная камера — 2,1 × 0,7 м. После снятия нижнего слоя камней были обнаружены плоские камни, которыми было выложено дно могилы. В придонном глинистом заполнении могилы были найдены единичные человеческие кости плохой сохранности.

Охранные раскопки курганов позволили получить ценную информацию и дополнить базу источников варварских погребений в каменных ящиках и гробницах Крыма V — начала III вв. до н. э.

Р.М. Луценко

ОБСТЕЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир розташовується в с. Рихли Коропського р-ну Чернігівської обл., на території Мезинського національного природничого парку. Він розміщується на пагорбі, оточеному глибокими ярами. На дні одного з ярів є озеро. Монастир виник, за легендою, завдяки появі чудотворної ікони Св. Миколая на клені, яку знайшов бортник з с. Оболоння на пасіці. Незабаром тут було споруджено дерев'яну церкву. 1666 р. коштом Дем'яна та Василя Многогрішних, за сприяння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на цьому місці засновано Пустинно-Миколаївський монастир.

Спочатку монастир був дерев'яним, перші муровані споруди почали будувати на його території 1743 р. коштом благодійників Ф. Кочановського та П. Чижевського. З середини XVII ст. розпочинається масове кам'яне будівництво: були збудовані Миколаївський собор (1754–1760 рр.), дзвіниця з надбрамною церквою Іоанна Предтечі (1767 р.), Миколаївська церква (1750 р.) на місці знахідки чудотворної ікони Св. Миколая, тепла церква Св. Феодора Стратилата (1749 р.) та церква Різдва Христового (1749 р.), а також келії й огорожа. На північ від монастирського комплексу в XVII ст. було засновано монастирський гостинний двір. Поблизу монастиря розміщувалися колодязь, господарський двір, цегельний завод, сад, пасіка, скит і каплиця. На схилах ярів були викопані печери, що відносно непогано збереглися. Після Жовтневої революції монастир був ліквідований (1922 р.). Церкви та інші монастирські споруди було розібрано на цеглу. Відродився монастир лише 2006 р. на місці колишнього гостинного двору.

Дослідження залишок монастиря проведено М. Цапенком 1957 р. Він зробив генеральний план комплексу. Наступний етап досліджень пов'язаний з В. Вечерським, який обстежував монастир у 1976 р. та 1989 р.

У липні—серпні 2010 р. група викладачів і студентів Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка провела обстеження решток монастиря.

Збереглися три споруди — північно-східний, північно-західний і східний корпуси келій. Від корпусів залишилися лише стіни, що поросли чагарниками. Головними завданнями експедиції 2010 р. були: розчистка будівель від рослинності, зйомка топографічного плану за допомогою GPS та обстеження його території з метою локалізації зруйнованих споруд.

Північно-західний корпус келій збудований 1743 р. Він мурований, одноповерховий на підвалі, прямокутний у плані, розміром 25 × 8,0 м. До нього прибудовано північну частину в 1842 р. Корпус перебуває у поганому стані, стіна з боку яру впала, в одному з приміщень впав дах підвалу. У підвалі зафіксовано підземний хід, що завалений за 3,0 м від початку. На поверхні біля корпусу в напрямку ходу зафіксовано невелику западину, що веде до котловану колишнього собору Св. Миколая. Корпус складений із цегли 28 × 15 × 7,0 см. Трапляються цеглини з клеймами РИХ та РМ. Відразу за корпусом вцілів фрагмент монастирського муру, завширшки 1,3 м і заввишки 3,0 м, складений з цегли 31 × 15 × 7,0 см.

Північно-східний корпус келій збудований 1743 р. Він одноповерховий, на підвалі, прямокутний у плані (південна стінка не збереглася), розміром 37 × 9,0 м. Будівля складена з цегли 31 × 15 × 6,0 см.

Східний корпус келій збудований 1817 р. Він одноповерховий із напівпідвалом, прямокутний у плані. Стан збереження набагато кращий від північних корпусів.

На всій площі монастиря трапляється бита цегла та шматки розчину, на поверхні помітні западини від колишніх споруд. Поряд із монастирем розташовується вціліла

будівля конюшні. Обстеження території монастиря та схилів ярів навколо дало кераміку XVII–XX ст. та фрагменти полив'яних кахлів XVII–XIX ст. Найбільша концентрація матеріалу була на схилах ярів поблизу вцілілих корпусів келій.

У наступному сезоні дослідження монастиря планується продовжити.

А.В. Лысенко

ПОЗДНЕАНТИЧНЫЙ—СРЕДНЕВЕКОВЫЙ КУЛЬТОВЫЙ КОМПЛЕКС НА ГОРЕ ПАХКАЛ-КАЯ

В 2010 г. разведочным отрядом Горно-Крымской экспедиции КФ ИА НАНУ, работавшим на территории Алуштинского горсовета АРК, проведены исследования (топосъемка, шурфовка 3,0 м², сбор подъемного материала) археологического комплекса Пахкал-Кая. Полученные данные впервые позволили составить о нем целостное представление.

Гора Пахкал-Кая (1141 м над уровнем моря) находится на Главной гряде Крымских гор, в 3,0 км к северо-востоку от Ангарского перевала. Располагающийся на ней памятник известен со второй половины XX в. О.И. Домбровский и В.Л. Мыц интерпретировали его как укрепленный монастырь X—XIII вв. В 1987 г. здесь обнаружены материалы римского времени. В 2006—2010 гг. объект подвергся разграблению.

Комплекс занимает площадку около 0,3 га, ограниченную обрывистыми склонами и возвышающуюся в рельефе на 130 м. Напластования римского времени нарушены при строительстве средневекового храма. Их изученная часть (мощность до 0,6 м) образована плотным коричневым грунтом с угольками, камнем, обломками керамических и стеклянных сосудов, глиняной обмазки и костей животных (в основном конечности и черепа свиньи и мелкого рогатого скота, некоторые обожжены). Материал следующий: фрагменты амфор (рис. 1, 3—7), лепных сосудов (рис. 1, 1—2), пифоса и краснолаковой тарелки (рис. 1, 8), фибулы (рис. 1, 9) и другие металлические изделия (рис. 1, 10). Общая дата — III—V вв. Можно предполагать, что в позднеимперское время на Пахкал-Кая располагалось святилище с каменным культовым сооружением, в конструкции кото-

рого были элементы из обожженной глины (полы?). Сюда, помимо прочего, приносили части жертвенных животных и другие продукты для ритуальной трапезы.

Средневековый храм расположен в восточной части памятника. Он однефный, с прямоугольным планом (6,0 × 11,0 м). Ориентирован на восток—северо-восток. Сложен из местного камня и архитектурных деталей из известкового туфа на известковом растворе. Сохранность — не менее 0,5 м. Размер пятна, связанных со зданием напластований, 13 × 18 м, мощность до 1,0 м. Их изученная часть (у юго—юго-восточной стены церкви) образована слоями темно-коричневого грунта различной плотности, содержащими продукты разрушения постройки, отдельные фрагменты гончарных и лепных сосудов, многочисленные обломки и целые экземпляры изделий из стекла, металла, кости и камня, осколки кремня и кости животных (преобладает мелкий рогатый скот). По всему профилю этих отложений встречены кубковидные стеклянные сосуды (рис. 1, 11—13, 22—24) и лампадки (рис. 1, 14, 21), а также металлические, костяные, стеклянные и каменные элементы костюма: пряжки, пуговицы, браслеты (рис. 1, 25), кольца, бусы (рис. 1, 20), ножи (рис. 1, 19), металлические кресты (рис. 1, 15—17, 28—29). В пачке напластований выделяется два горизонта, видимо, соответствующие этапам функционирования постройки. В нижнем найдены фрагмент круглого (диаметром 15 см) оконного стекла, свинцовый медальон с образом святого всадника (рис. 1, 18), а также пластинчатые кресты из свинца, серебра (рис. 1, 16), золота (рис. 1, 17) и железные «кавказско-византийского» типа (рис. 1, 15). Для верхнего слоя характерны

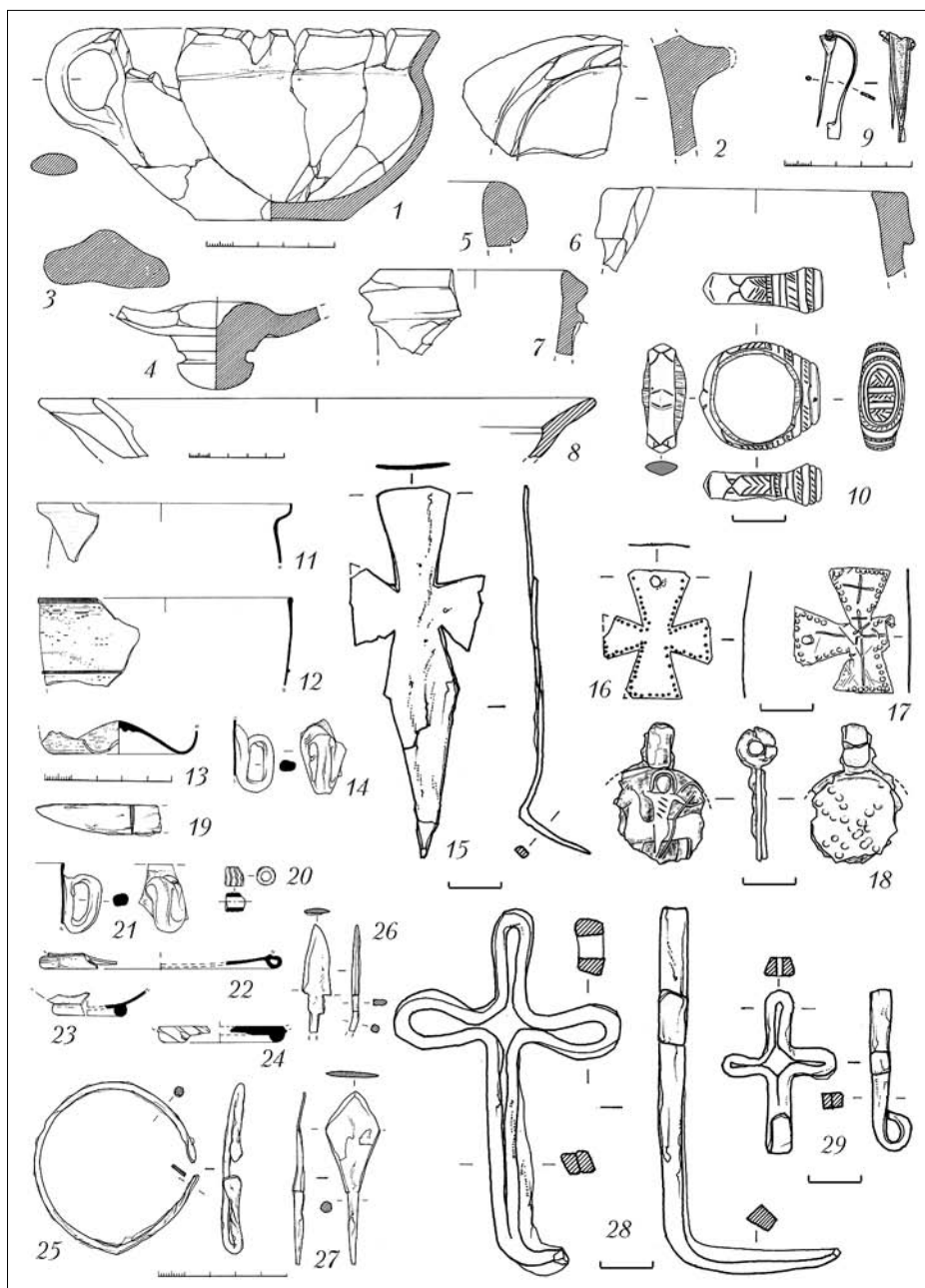

Рис. 1. Материалы позднеантичного—средневекового культового комплекса на горе Пахкал-Кая в Крыму: 1–2 — лепная керамика; 3–8 — гончарная керамика; 11–14, 20–24 — стекло; 15, 19, 25–29 — железо; 9–10 — бронза; 16 — белый металл; 17 — желтый металл; 18 — свинец. 1–10 — III–V вв.; 11–19 — VIII(?)–X вв.; 20–29 — XII–XIV вв.

обломки керамид и калиптеров XII–XIII вв., железные кресты из прутка (рис. 1, 28–29) и наконечники стрел (рис. 1, 26–27). Храм возведен предположительно в VIII(?)–X вв. В XII–XIII вв. он, видимо, подвергся капитальной реконструкции, а в конце XIII — первой половине XIV вв. был окончательно разрушен (землетрясением?). На протяжении всего времени существования строения у его юго—юго-восточной стены (или на ней) рас-

полагался некий объект поклонения, которому посвящались (путем вбивания в древесину или подвешивания) кресты и другие мелкие предметы. Возможно, здесь же складировались разбитые лампадки и осколки кремня.

В целом объект на горе Пахкал-Кая представляет собой остатки культового комплекса. Построек фортификационного или жилищно-хозяйственного назначения при его исследовании пока не обнаружено.

С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ МАЛОПОЛОВЕЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

В 2010 г. Фастовской экспедицией продолжены работы на памятниках Малополовецкого археологического комплекса в Фастовском р-не Киевской обл. Основное внимание было уделено поселению Малополовецкое 2А и могильнику Малополовецкое 3; открыт новый памятник — могильник (?) Малополовецкое 26.

На поселении **Малополовецкое 2А** продолжены комплексные археологические и геофизические исследования совместно с сотрудниками геологического факультета КНУ им. Т. Шевченко (К.М. Бондарь, И.В. Виршило) и НМИУ (С.В. Диденко, В.Б. Кожемяченко). Общая исследованная геофизическими методами площадь, начиная с 2006 г., составила около 1,5 га. Зафиксирована серия геомагнитных аномалий, перспективных для археологических раскопок.

На могильнике **Малополовецкое 3** в юго-западной части раскопа вскрыто 32 м². Исследована периферия инвентарного погребения милоградской культуры 181 (2008). Из слоя, преимущественно с глубины 0,35–0,6 м, происходит незначительное количество керамики поздней бронзы—раннего железного века (в том числе милоградского типа), кости животных. Погребения не обнаружены. Последнее подтверждает интерпретацию скопления погребений вокруг погребения 181 в качестве курганного комплекса.

При распашке поля к северу от с. Малополовецкое в апреле 2010 г. на свежей пашне трактористами были найдены кости челове-

ка, о чем сообщено в Фастовский государственный краеведческий музей. На месте скопления костей заложен небольшой раскоп площадью 5,0 × 2,0 м, в котором были выявлены остатки погребения. Пункт получил название **Малополовецкое 26**. Памятник расположен в 1,5 км на юг—юго-запад от Могилы Лядвига, в 1,0 км на север от многослойного поселения Малополовецкое 14, в 2,0 км на северо-восток от могильника Малополовецкое 3, на правом берегу истока обводненной балки (левый приток р. Суботь).

Погребение 1 (древнерусское время — ?). Труположение. Расположено в верхней части склона балки. Погребальное сооружение не прослежено. Погребение находилось на границе пахотного чернозема и сильно гумусированного суглинка. Глубина залегания скелета 0,28 м. Скелет (мужчина, 45–55 лет?) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (221°), череп — на затылке (лицевая часть снесена плугом). Правая рука сильно согнута в локте, кисть на правом плече; левая рука согнута в локте под углом 90°. Значительная часть костей погребения разрушена вспашкой. Инвентарь отсутствовал.

На пашне поблизости от захоронения археологические материалы обнаружены не были. Нельзя исключать, что исследованное погребение является единичным захоронением, расположенным неподалеку от Караванного шляха и тяготеющим к группе Могилы Лядвига (Малополовецкое 5–6).

С.Д. Лысенко, П. Макарович, И.Т. Кочкин, Е.И. Шкляревский

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ
МОГИЛЬНИКА БУКОВНА**

Курганная группа Буковна (укр. Буківна, пол. Bukówna) расположена примерно в 14 км на север от Тлумача, на запад от с. Буковна Тлумачского р-на Ивано-Франковской обл. Могильник занимает высокий правый берег р. Днестр. Исследования его начались в 1931 г., когда Ян Брык раскопал шесть курганов. В 1937 г. М. Смишко и И. Сивкувна исследовали еще семь насыпей. Все курганы относятся к комаровской группе тшинецкого культурного круга (ТКК).

В 2010 г. совместной украино-польской экспедицией ИА НАНУ, Университета им. А. Мицкевича (Познань, Республика Польша) и Прикарпатского национального университета им. В. Стефаника были продолжены исследования курганов у с. Буковна. Полностью раскопан курган 1 и частично исследован курган 2. Оба кургана относятся к классической фазе тшинецкого культурного круга.

Курган 1 расположен к западу от с. Буковна, в 250 м к югу от поворота грунтовой дороги на с. Милованье (48°58.199'С, 24°57.242'В). Высота кургана 1,5 м, диаметр 16 м. Насыпь, предположительно, была возведена на небольшом естественном возвышении. Вокруг кургана на современной поверхности прослеживается кольцевидное углубление, вероятно, связанное с выборкой грунта для сооружения насыпи. Курган раскапывался вручную, с оставлением крестовидной бровки, ориентированной по сторонам света; ширина бровок 1,0 м.

В северо-западном секторе кургана зафиксирован объект (3) — оградка из моренных валунов, вероятно, имитирующий погребальное сооружение (рис. 1). Валунны очерчивают площадку прямоугольной

формы размерами (по внешнему контуру) 1,65 × 0,9—0,8 м, достаточную для трупоположения взрослого человека. Ориентирована конструкция на север—северо-запад (342°). Основу конструкции составляют восемь камней, выложенных в два ряда попарно. Северо-западный угол усилен еще двумя камнями — добавленными в западную и северную стенки. Линия из трех камней северной стенки продлена на восток еще одним камнем до 1,15 м. Размеры валунов от 18 × 15 × 5,0 до 22 × 20 × 10 и 25 × 23 × 8,0 см. Камни лежали непосредственно на предматериковом суглинке. Слева и справа от северной части оградки зафиксированы остатки сгоревшей деревянной конструкции, представлявшие собой поставленные на торец и несколько вдавленные в суглинок доски толщиной 1,5—2,0 см (местами до 3,0 см) и шириной до 10 см, завалившиеся в сторону камней. Доски сохранились на длину до 0,7 м; расстояние между ними 1,25 м. Выше досок слева и справа от оградки в срезах фиксировались скопления углей, расположенных вертикально в виде точек и горизонтальных черточек — вероятно, остатки плетня (?) вокруг «домика мертвых». У северной стенки оградки были поставлены тюльпановидный сосуд (34) и чаша (35); у юго-восточного угла стояла еще одна чаша (37) и лежала «пиксида» (38). Никаких человеческих останков внутри объекта не обнаружено.

Вероятно, перед созданием погребальной конструкции верхний слой древней почвы (мощностью около 0,3 м) в наивысшей точке естественного возвышения был прорезан до уровня предматерика; впоследствии объект был, видимо, засыпан этим же почвенным материалом.

В 1,5 м на восток от северной половины оградки, на уровне погребенной почвы, стояли еще два сосуда и лежала бронзовая булава с пластинчатой головкой подромбической формы. Общая длина булавы около 30 см; верхняя часть иглы закручена по часовой стрелке. Щиток украшен четырьмя «жемчужинами», расположенными квадратом. Тут же найден бронзовый предмет в виде тонкой свернутой пластины (большая пронизь?) и кремневая стрела с выемкой в основании. Металлические изделия представлены практически сплошными окислами.

На расстоянии около 4,0 м к юго-востоку и северо-востоку от оградки на уровне погребенной почвы были зафиксированы скопления древесных углей диаметром до 1,0 м, вероятно, представлявшие собой сгоревшие доски (?) (объекты 1 и 2). На уровне древнего горизонта в северо-восточном, юго-восточном и юго-западном секторах кургана, огибая полукольцом оградку, было расставлено еще около десяти сосудов. Всего в кургане на разных уровнях обнаружено 38 сосудов и их развалов. Часть их была расставлена в массиве насыпи по мере ее сооружения.

Основная часть насыпи кургана была возведена горизонтально уложенными кусками дерна. На разных глубинах в насыпи найдено около 300 кремневых изделий; среди находок, согласно определению С.Н. Разумова, три обломка серпов и около 10 заготовок вкладышей серпов. На всех уровнях насыпи кургана встречаются также мелкие угольки и мелкие кальцинированные кости.

Последнее, учитывая отсутствие остатков погребенного внутри оградки и полное отсутствие кальцинированных костей внутри всех (!) сосудов, представляет особый интерес. Видимо, мы имеем дело с рассеянной кремацией. Правда, нельзя исключать, что погребение в кургане — кенотаф, а кальцинированные кости связаны с сопутствующим захоронением или вообще являются костями животных (?).

Курган 2 расположен в 250 м к северу от кургана 1, у поворота грунтовой дороги на с. Милованье (48°58.378С, 24°57.236В). Высота насыпи над уровнем погребенной почвы 1,8 м, диаметр около 20 м. С целью исследования вероятного центрального погребения вершина кургана была накрыта раскопом площадью 5,0 × 4,0 м. К северу и югу от раскопа, продолжая линию его западной бровки,

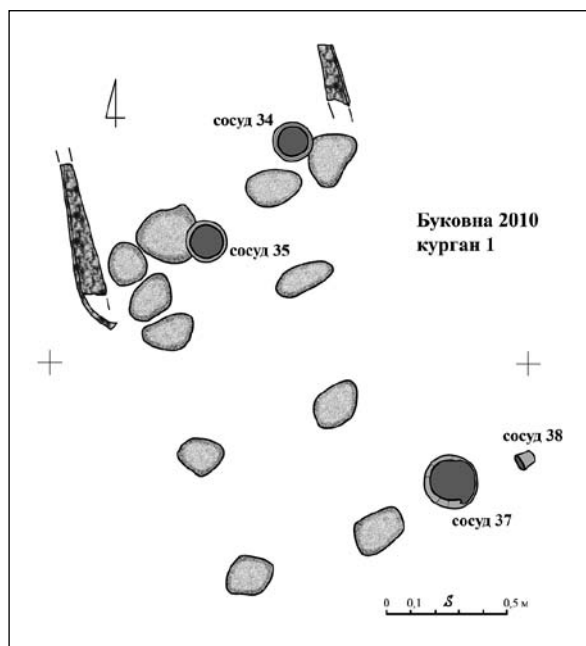

Рис. 1. Буковна. Курган 1. Каменная оградка

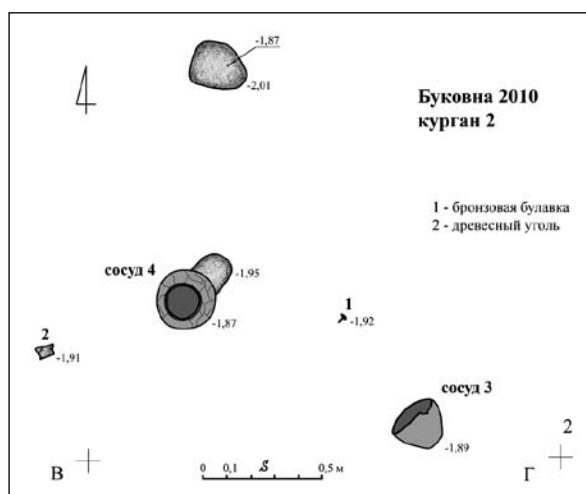

Рис. 2. Буковна. Курган 2. Остатки каменной оградки

были пущены траншеи размерами 11 × 1,5 и 9,0 × 1,5 м, позволившие получить разрез насыпи.

Раскопом были зафиксированы остатки каменной оградки, аналогичной оградке из кургана 1 (рис. 2). Объект, видимо, был ориентирован по линии запад—восток. На одном из камней стояла закрытая чаша реповидной формы, рядом лежала на боку коническая банка. Зафиксированы также остатки древесных углей. Среди камней обнаружена верхняя часть бронзовой булавы с приплюснуто-биконической головкой с косым отверстием.

В насыпи к югу от погребального сооружения в траншее были найдены еще два сосуда. В целом насыпь кургана 2 аналогична насыпи кургана 1. По всем глубинам встречаются кремневые изделия, мелкие угольки и кальцинированные кости. Необходимо дальнейшее исследование с целью изучения керамического комплекса кургана.

Согласно палеопедологическому определению Ж.Н. Матвиишиной и А.Г. Пархоменко, насыпи обоих курганов имеют следующее строение: в основании — это дернинные слои с поверхности древней почвы, выше — материал средней части почвы, который перекрывался массой алевритистой породы из подпочвы. Почвы, на которых возведены курганы 1 и 2, определены как черноземы выщелоченные или оподзоленные, развивающиеся под луговой растительностью в условиях тепло-умеренного климата с до-

статочным количеством осадков. В эпоху бронзы природные зоны явно были смещены на север, господствовали открытые пространства с участками буково-грабовых лесов.

Интересен погребальный обряд обоих курганов: каменные оградки в центре не содержали останков погребенных, а кальцинированные кости были рассеяны в насыпях. При этом ни один (!) из 42 обнаруженных сосудов не содержал даже намека на урновую кремацию. И это учитывая тот факт, что во всех исследованных в 1930-е гг. 13-ти курганах речь шла именно об урновых кремациях. На данном этапе исследований мы можем допустить, что наши предшественники, широко применявшие труд неквалифицированных рабочих, ошибались, интерпретируя каждый из обнаруженных сосудов как отдельное погребение.

М.В. Любичев, К.В. Мизгін, К.Г. Варачова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ — ПОЧАТКУ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ НА ХАРКІВЩИНІ

У 2010 р. Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжила розкопки на поселенні й могильнику Війтенки 1 Валківського р-ну та поселенні Новоберецьке Первомайського р-ну.

На ділянці А поселення Війтенки 1 досліджено залишки трьох наземних глинобитних споруд, однієї заглибленої споруди, трьох господарських ям і одного скупчення кружалної кераміки та глиняних пірамідальних грузил. З культурного шару поселення походять фрагменти ліпних і гончарних посудин, вироби з кольорових металів (фібули, пряжки, римські монети), заліза (вістря стріл, ремісничі та господарські вироби тощо), глини.

На могильнику Війтенки 1 вивчено 12 поховань: одна безурнова кремація та 11 інгу-

мацій. Серед поховального інвентарю наявні кружалні посудини різних типів, прикраси та деталі одягу з кольорових металів (фібули, пряжки), напівкоштовного каміння та скла (намистини), залізні речі (ножі, кресало).

На поселенні Новоберецьке, територію якого не пошкоджено глибокою оранкою, повністю досліджено залишки наземної глинобитної будівлі, простежено деталі її конструкції, що є дуже важливим для вивчення цього типу будівель у ареалі черняхівської культури.

Також проведено розвідки в околицях Війтенків та Новоберецького. Відкрито поселення черняхівської культури поблизу населених пунктів Валки, Новий Мерчик (Валківський р-н) та Охоче (Нововодолазький р-н).

Б.В. Магомедов, С.В. Діденко, В.Б. Кожем'яченко

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В с. ЛЕГЕДЗЕНЕ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.

Черняхівський загін у складі Трипільської експедиції ІА НАНУ продовжував роботи 2008–2009 рр. У 2010 р. на могильнику розкрито площу 194 м², знайдено 31 поховання. За три сезони загальна досліджена площа становить 370 м², відкрито 57 поховань. Серед них — 32 кремації (25 були в ямах без урн, 7 — в урнах). З 25 інгумацій 17 скелетів орієнтовані головою на північ, сім — на захід. Більшість поховань із тілопокладенням здійснено в простих ґрунтових ямах або контур ями не простежено в чорноземі; одне поховання в ямі з підбоям (16) і одне в ямі із заплечиками (39). Більшість скелетів було різною мірою порушено в давнину, не порушених усього шість кістяків.

Могильник відзначається дуже насиченим культовим шаром, який містить переважно дрібні фрагменти кераміки та інші речі, типові для поховального інвентарю. Практично всі вони мають сліди дії вогню. За три сезони розкопок нараховано 18 963 уламків посуду. Серед них: гончарної столової кераміки 84,2%, кухонної 15,3%, ліпної 0,3%, імпортової 0,2%. З поховань і культового шару походять типові форми черняхівського гончарного посуду (рис. 1, 1–4). Серед ліпних посудин переважають форми вельбарського походження (рис. 1, 6–8). До імпортової посуду належать дрібні уламки червонолакових виробів і амфор типу Шелов F, а також

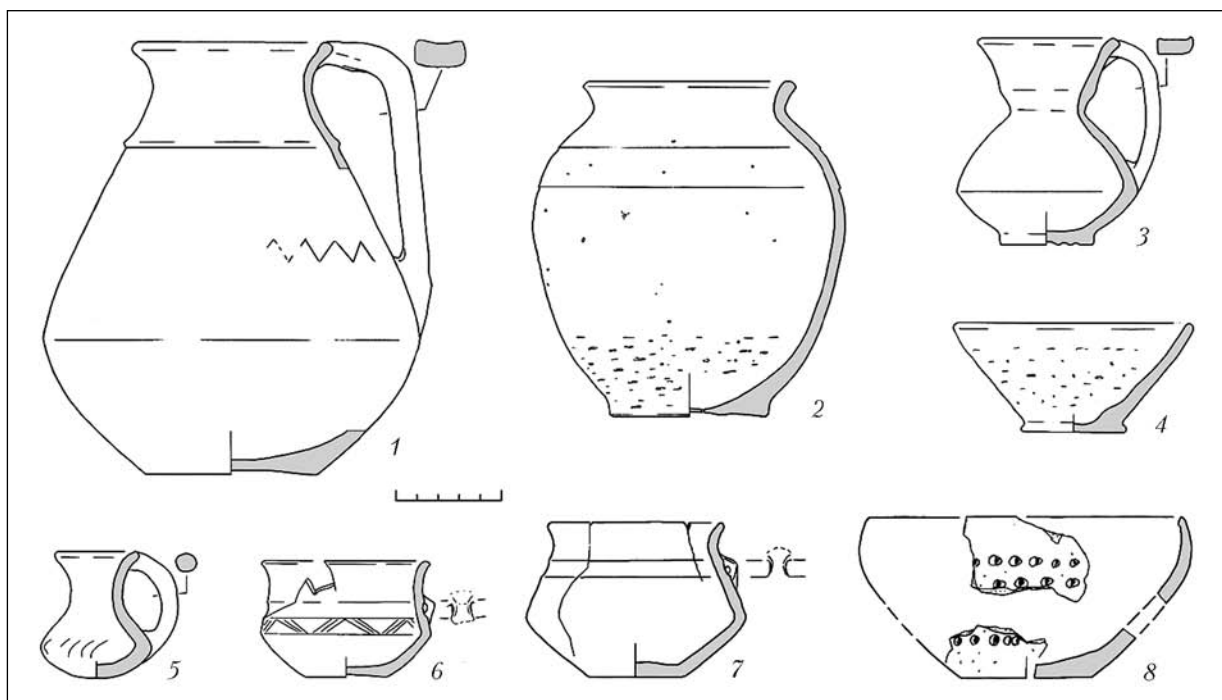

Рис. 1. Гончарний (1–4) і ліпний (5–8) посуд з могильника

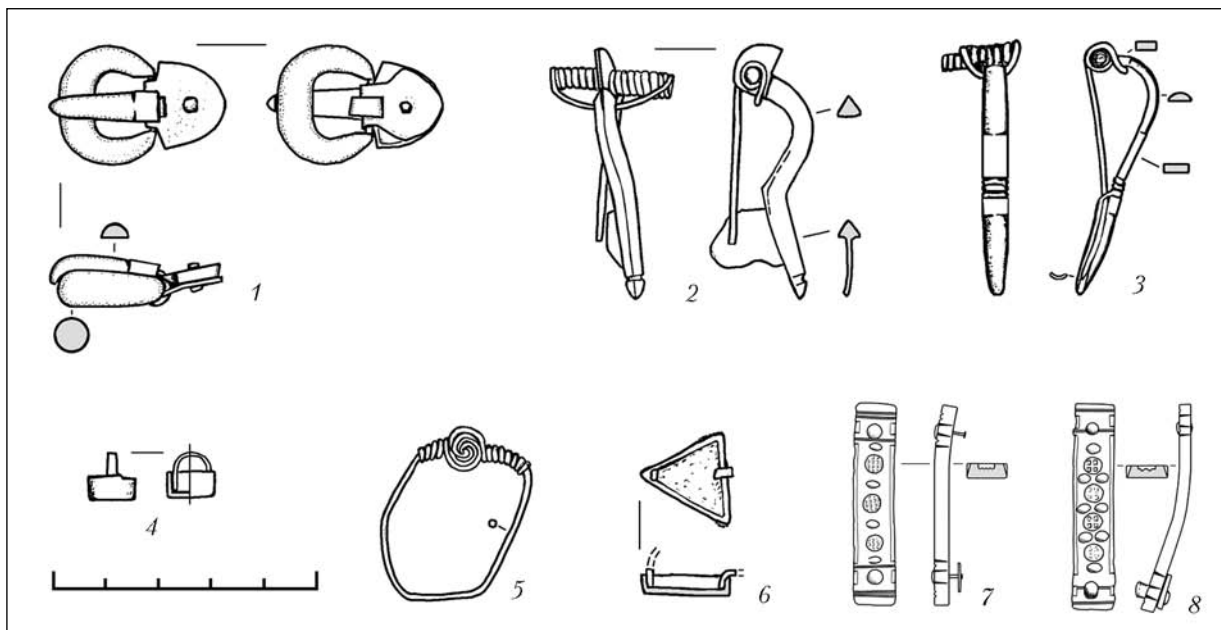

Рис. 2. Знахідки з могильника: 1–3, 5, 7–8 — бронза; 4, 6 — залізо

фрагменти скляних кубків. Представлені частини одягу — фібули, пряжки та поясні накладки, різні прикраси — підвіски з мушлі «кіпрея» та металеві, намистини зі скла, сердоліку і коралу (рис. 2). Також знайдено гребені типів Томас I та III, ножі, швейні голки і шила, керамічні пряслиця, чотиригранне вістря стріли тощо.

Цікавою є фібула з високим приймачем типу Альмгрен VII, з виступом-пластинкою на голівці, середини III — початку IV ст. (рис. 2, 2). Унікальною знахідкою для черняхівської культури є дві бронзові накладки з карбованим орнаментом від римських військових поясів (рис. 2, 7–8). Ще дві накладки (бронзову та залізну) було знайдено минулого сезону. Аналогії до них походять

із некрополів Рейнського лімесу переважно останньої чверті IV — початку V ст. До римської поясної гарнітури або до її варварських унаслідувань належать також наконечник ремня та фрагмент обойми пряжки з рифленим оздобленням, які мають подібні аналогії. Наявність таких речей дозволяє припустити, що місцеві воїни-готи відбули службу в західних провінціях Римської імперії.

Нові знахідки не змінили датування могильника, запропонованого нами раніше — у межах IV ст., хоча окремі речі могли існувати раніше або пізніше вказаного століття. Однак це датування не є остаточним, оскільки досліджена ділянка некрополя не перевищує чверті його загальної площі.

В.В. Майко, А.В. Джанов, А.М. Фарбей

РАСКОПКИ В ПОРТОВОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СУГДЕИ

В 2010 г. Судакская экспедиция Национального заповедника «София Киевская» проводила работы в портовой части средневековой Сугдеи в Юго-Восточном Крыму. Были полностью закончены работы на раскопе VI, примыкающем с северной стороны к раскопу III М.А. Фронджуло (так называемое Приморское укрепление). Полностью исследовано заполнение помещения В жилищно-ремесленного комплекса, изучение которого началось в 2006 г. В истории функционирования помещения, как и во всем комплексе, выделяется четыре строительных периода. Первый связан с функционированием на площади помещения двух печей-тандыров, от которых фрагментарно сохранились только поды. Судя по фрагментам керамики, датировать их можно в рамках второй половины X—XI вв. В течение второго строительного периода (XII — первая половина XIII вв.) возводятся южная и западная стены и возникает собственно помещение В. С этим периодом связана сложная деревянная конструкция, состоящая из двух сохранившихся массивных бревен, расположенных по оси север—юг, и перпендикулярной им балки. В отличие от бревен в помещении А, фрагменты деревянной конструкции только частично обгорели. Не исключено, что это остатки межэтажного перекрытия. Зафиксированы и подрубки в скале, соответствующие полам помещения в разные периоды его функционирования.

Материал, полученный в ходе исследований помещений А, Б и В, богат и разнообразен. Под фундаментами первоначальных кладок помещений А и Б он датируется не ранее второй половины X в. На уровне фундаментов южной и западной стен помещения В — первой половины — середины XIII в.

В отчетном сезоне непосредственно с западной стороны раскопа III был заложен новый раскоп VII, призванный связать воедино все указанные раскопы, а так же раскоп II М.А. Фронджуло. Общая площадь раскопа составила 72 м² при глубине культурного слоя от 0,5 до 2,4 м. На площади раскопа начато изучение крупного, очевидно, так же долговременного дома, состоящего из двух помещений, пристроенных одно к другому по оси запад—восток. Установить их точную площадь не представляется возможным, так как южная стена дома, вследствие большого угла падения дневной поверхности, не сохранилась. Северная и западная стена помещения А сложены небрежно на глине. В отличие от них, восточная стена помещения, смежная с помещением Б, сложена качественно с использованием крупных каменных блоков с прокладкой между ними плоскими сланцевыми плитками. Помещение Б изучено частично. Северная стена толщиной до 0,92 м, расположенная под небольшим углом к северной стене помещения А, сохранилась только на участке, примыкающем к смежной между помещениями стене. На всем остальном изученном протяжении сохранился только внешний ее панцирь и частично забутовка. С внешней стороны к этой стене под небольшим углом пристроены еще две кладки.

В истории функционирования данного комплекса можно пока выделить два завершающих строительных периода. С последним связан мощный зольник толщиной до 1,4 м, расположенный в помещении А, и частично перемешанный с развалившимся панцирем северной стены. Зольник был чрезвычайно насыщен фрагментированным материалом.

Уникальным для средневековой Сугдеи является набор столовой поливной посуды с орнаментом сграффито, нанесенным тонкой линией. Среди этого сервиза необходимо отметить тарелку с четырехстрочной арабской надписью, выполненной в той же технике, с внешней и внутренней стороны сосуда. Согласно многочисленному нумизматическому материалу, зольник функционировал в третьей четверти XV — первой половине XVI вв. К предшествующему периоду относится собственно сооружение помещения А с каменной вымосткой пола. Материал времени его функционирования малочислен и обнаружен между плитами вымостки. Он датируется в рамках второй половины XIV—

XV вв. Среди этого материала несомненный интерес представляет первая в Сугдее находка фрагмента железного якоря, изготовленного во второй половине X—XI вв. и использованного в данном комплексе вторично. Второй половиной XIV—XV вв., согласно материалу, датируется и последний пол помещения Б, заваленный камнями обрушенного внутреннего панциря северной стены. В качестве зольника это помещение не использовалось. На площади помещения А в отчетном сезоне обнаружен фрагмент кладки предшествующего строительного периода, изучение которого в рамках данного комплекса намечено на следующий полевой сезон.

З.П. Марина, А.В. Ромашко

РАСКОПКИ НА ТЕРРИТОРИИ СЛОБОДЫ XVII—XVIII вв. КАМЕНКА ЗАДНЕПРОВСКАЯ

В 2010 г. Днепропетровской целевой археологической экспедицией проведены раскопки многослойного поселения на северо-восточной окраине г. Днепропетровск у поселка Каменка (руководитель З.П. Марина).

Современный пос. Каменка расположен на месте слободы, основанной во второй половине XVII в. для обслуживания Новокодакской переправы. Слобода находилась на левом берегу Днепра, непосредственно напротив местечка Новые Кодак. В документах XVII—XVIII вв. она иногда так и называлась — «Каменка напротив Нового Кодака» или «Старожитня Каменка», или же «Каменка Заднепровская». В 70-х гг. XVIII в. слобода считалась одним из наибольших населенных пунктов в границах Запорожской Сечи. В 1776 г. в ней проживало 2272 человека.

Исследованный участок слободы располагается на расстоянии 2,0 км от западной окраины современного пос. Каменка (рядом с кладбищем), административно входящего в северо-западную часть г. Днепропетровск. Поверхность урочища покрыта ложбинами, озерами старицы р. Орель, высокими песчаными дюнами, на одной из которых заложен раскоп площадью 52 м².

В профилях бровок раскопа зафиксирована следующая стратиграфия: 0—0,05 м — дерновый слой; 0,05—0,40 м — слой наносного песка серо-желтого цвета с незначительным количеством мелких фрагментов керамики XVII—XVIII вв., костей животных, печины; 0,4—0,8 м — слой гумусированного серого песка со стратиграфически не разделенными материалами позднего бронзового века и XVII—XVIII вв.; 0,8 м и ниже — материковый песок серо-желтого цвета.

Материалы позволяют выделить на памятнике два культурно-хронологических горизонта — позднего бронзового века и XVII—XVIII вв. Первые представлены обломками лепных глиняных сосудов — банок, горшков, украшенных валиками, расположенными под венчиками или в основании шейки, отщепом кремня. Вторые — сериями обломков полихромной гончарной посуды (рис. 1, 1—16, 25), гончарных горшков и кувшинов, украшенных орнаментами, нанесенными штампами и врезыми линиями (рис. 1, 17—24, 26—32).

Ко второму культурно-хронологическому горизонту относятся также находки изделий из глины, металлов, стекла и кремня. Среди них — железные кованые гвозди и их обломки (рис. 1, 41, 44), железные скобы и полосы (рис. 1, 34—35, 40), часть лезвия ножа (рис. 1, 36), обломок черенкового ножа или наконечника стрелы (рис. 1, 43), осколки стеклянных штофов и бутылок, оконниц, обломок кахли (рис. 1, 33) и костяной накладки с растительным орнаментом (рис. 1, 37), круглые в плане плоские игральные фишки (рис. 1, 45—46), ружейный кремень (рис. 1, 42), свинцовые обойма ружейного кремня (рис. 1, 38) и картечина, маленький обломок мейсенского фарфора (рис. 1, 36), медная «деньга» 1738 г.

Материалы нижнего горизонта памятника в культурно-хронологическом отношении соответствуют второму периоду бережновско-маевской срубной культуры. Датировка верхнего горизонта может быть определена в хронологических рамках второй половины XVII — первой половины XVIII вв., что подтверждается датой монеты, найденной в культурном слое, и серией обломков штампованной керамики, обычной для комплексов конца XVII — начала XVIII вв.

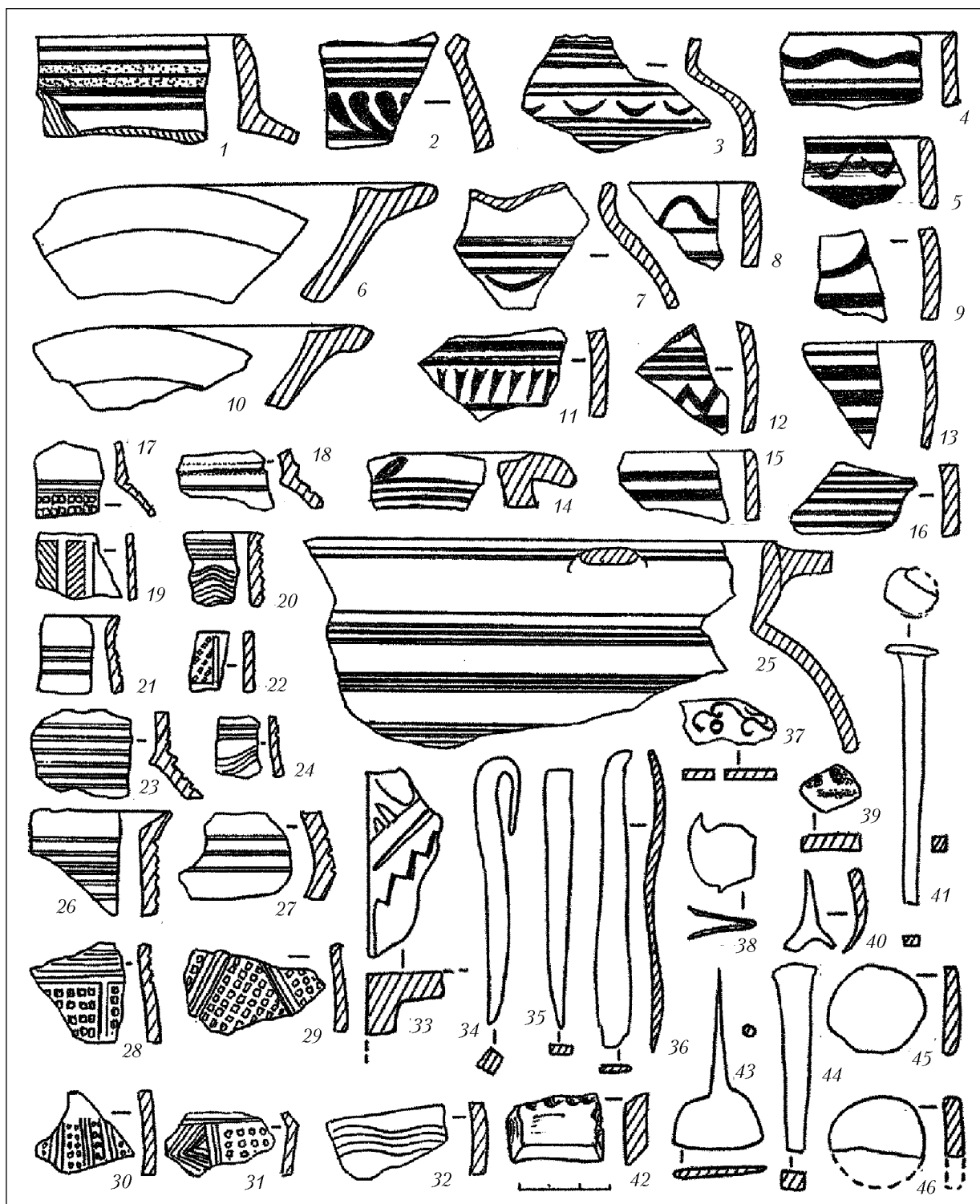

Рис. 1. Поселения Каменка. Материалы XVII–XVIII вв.: 1–33, 45–46 — керамика; 39 — фарфор; 34–36, 40–41, 43–44 — железо; 37 — кость; 38 — свинец; 42 — кремнь

**А.А. Масленников, Н.А. Сон, А.А. Супренков, А.В. Ковальчук,
Н.В. Кузина**

ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ КАРАЛАРСКОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА

В истекшем сезоне Восточно-Крымской российско-украинской экспедицией исследования велись на трёх поселениях: **Полянка**, **Крутой берег** и **Золотое Восточное**. На первом — начаты раскопки на следующей (к югу) террасе застройки второй половины I в. до н. э. и продолжены исследования слоёв III—II вв. до н. э. В первом случае на площади 225 м² открыты продолжения двух стен постройки, располагавшейся на крутом склоне прилегающего скалистого холма. Одна из них, почти 13 м длиной, ограничивала данный строительный блок с севера. Другая, видимо, замыкала его с востока. Обе построены на довольно мощных (до 1,5 м) золистомусорных отложениях. На юге этой террасы до уровня тех же отложений раскопана часть двора (?), примыкавшего к соответствующей подпорной стене с востока. Здесь частично открыты остатки, по-видимому, круглой постройки диаметром около 5,0 м с шириной стен 0,8—0,9 м и высотой до 0,9 м. Далее к западу не полностью вскрыты строения, принадлежавшие уже следующей террасе. Прежде всего, это северная часть большого здания длиной 9,5 м и шириной не менее 4,5—5,0 м, ориентированного стенами по сторонам света. Восточная часть внутреннего пространства была тщательно вымощена большими плитами, а в северо-западном углу имела загородка из поставленных на ребро относительно тонких плит. Северная стена постройки, особенно на западном участке, отличалась заметной деформацией кладки. На пространстве к западу исследован открытый в предшествовавшем сезоне винодельческий комплекс и выявлен поворот линии оборонительных сооружений поселения. Размеры сильно деформированной поверх-

Рис. 1. Поселение «Полянка». Общий вид

ности давяльной площадки составляли не менее 4,3 × 3,0 м. Цистерна, располагавшаяся непосредственно к востоку (и по центру) от давяльной, сохранилась лучше, хотя стены её также несут следы существенных деформаций. Размеры по дну 1,75 × 1,25 м, глубина цистерны составляла 0,60—0,85 м, при первоначальной — 1,0 м. Площадь всего винодельческого двора-комплекса 11,0 × 7,6 м. В районе юго-западнее винодельни оборонительная стена городища, после выступа шириной 1,5 м (торец стены прежнего направления), делает поворот под углом в 45° к юго-востоку. Ширина её колеблется от 2,0 до 1,7 м, а сохранившаяся высота довольно грубой двухрядной, трёхслойной иррегулярной кладки из средних и крупных, необработанных камней равняется 0,8—1,1 м. Находки в целом мало примечательны и малочисленны. Упомянем несколько грузил из амфорных ручек и медную монету. Почти все прочие (33 амфорных клейма и несколько обломков «мегарских»

Рис. 2. Поселение «Золотое Второе». Оборонительные сооружения

Рис. 3. Поселение «Золотое Второе». Оборонительные сооружения

чашек) происходят из упомянутого зольно-мусорного слоя предшествовавшего времени (вторая половина III—II вв. до н. э.). Построен же этого периода на площади поселения не выявлено. Очевидно, этот грунт продолжительное время ссыпался с вершины расположенного к востоку скалистого холма. В древности, скорее всего, он представлял собой достаточно обширное плато, где и располагалось более раннее поселение. Поиск его следов на склонах холма увенчался открытием остатков подпорно-террасной стены, вскрытой на протяжении всего 2,0—2,5 м. Высота её (при ширине около 0,7 м) достигала 2,0 м. Вероятно, сильнейшая природная катастрофа практически разрушила это плато вместе с ранним поселением, превратив восточный склон упомянутого холма в почти отвесный обрыв. На господствующей вершине того же холма, в 100 м к юго-востоку от поселения, выявлены остатки синхронного ему святилища. Скорее всего, это была прямоугольная конструкция (5,8 × 6,4 м), ориентированная по сторонам света, с входом на восток, сооружённая на месте ещё более раннего строения. Среди находок упомянем несколько обломков терракотовых статуэток, фрагменты лепной и гончарной посуды, медную монету и два маленьких обломка мраморной плиты с остатками надписи.

На городище *Золотое Восточное* (III—II вв. до н. э.) в восточной части плато распланы строительные остатки трёх периодов. К первому относится прослеженная на протяжении 4,5 м с севера на юг внешняя стена толщиной около 1,2 м. Ей синхронна яма в западной части раскопа, заполненная печиной, фрагментами керамики и раковинами

мидий. Впоследствии эта стена была усилена за счёт сооружения второго, западного панциря и забутовки до 3,3 м. К её северному краю впритык перпендикулярно пристроена стена длиной 16 м и толщиной 2,5 м, сохранившаяся в высоту до 1,4 м. В ней имелся проход шириной 1,9 м, частично вымощенный плитами. Затем, к юго-западному углу этой стены, в том же направлении пристроивается участок другой стены длиной 4,5 м и толщиной 2,7 м, сохранившийся в высоту до 1,6 м. Таким образом, линия укреплений как бы смещалась к югу на 2,0 м. Вероятно, стена должна была поворачивать к северу, где были прослежены остатки её соответствующего трёхметрового участка. Однако, находясь над ямой первого строительного периода, она подверглась сильной деформации. Тогда, с помощью ещё одной стены, всю систему укреплений пристроили на востоке к северному фасу основной стены. Образовавшееся внутреннее пространство было забутовано камнями. В третьем периоде к юго-западу от данной системы стен сформировался зольник. Среди весьма скромных находок преобладает амфорный бой (Синопа и Родос, в том числе более 20 клейм); есть фрагменты красноглиняной столовой, а также чернолаковой посуды. Много обломков лепной керамики и костей животных.

На поселении *Крутой берег* на ограниченной площади доследовались слои и строительные остатки (ямы) с находками конца IV—II в. до н. э. Выделим обломки терракотовой статуэтки сидящей Кибелы со львёнком и 10 амфорных клейм. Эти работы не изменили наших представлений о хронологии памятника.

Т.Р. Милян, В.М. Петегурич, Д.Ю. Павлів

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛЮБЕЛЯ 3 У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛ.

Поселення виявлено під час обстеження земельної ділянки в Жовківському р-ні, що відводилася під будівництво вугільної шахти «Любельська 1–2». У 2010 р. провадилися дослідження на ділянці, що потрапила під будівництво.

Під час рятівних досліджень на поселенні розкрито площу 1200 м² західної частини пам'ятки. На ній зафіксовано наступні стратиграфічні нашарування. Потужність культурного шару, представленого сірим гумусованим супіском, становила 0,35 м. Материк — світло-жовтий пісок із включеннями в окремих місцях залізистих конкрецій.

На пам'ятці виокремлено два культурно-хронологічні горизонти. Вони послідовно представлені епохою енеоліту та княжим часом (XI–XII ст.). Археологічний матеріал складають керамічні вироби та фрагменти крем'яного виробництва.

У першому розкопі виявлено шість недованих об'єктів у вигляді вогнищевих ям, заглиблень і ямок від стовпів, у другому — уламки давньоруських горщиків. У третьому розкопі, закладеному на задернованому піщаному пагорбі, вдалося відкрити виразніші сліди поселення. Тут досліджено вісім археологічних об'єктів, зокрема, одне поховання. Серед виявлених об'єктів виділяються дві ями (господарська та яма-вогнище), в заповненні яких знайдено значну кількість кера-

мічного матеріалу, який за своїми ознаками можна датувати XI–XII ст., та кістки тварин.

Поховання на поселенні було інгумаційним. Воно здійснене за християнськими канонами у випростаному положенні, в ямі видовженої прямокутної форми із заокругленими кутами, зорієнтоване головою на захід і не супроводжувалося поховальним інвентарем. У піщаній засипці поховання віднайдено кілька уламків кераміки, яка синхронна часу існування поселення, та крем'яний відщеп. Враховуючи ці дані, можна стверджувати, що поховання здійснено не раніше XII ст. Стан збереження кістяка досить поганий, що могло б свідчити про його досить тривале перебування у піщаному ґрунті.

Виявлені особливості засвідчують той факт, що пам'ятка Любеля 3, ймовірно, функціонувала як тимчасове сезонне стійбище пастухів XI–XII ст. Воно розташоване у тій природно-географічній зоні Малого Полісся між Львовом та Белзом, про яку Галицько-Волинський літопис згадує ще в середині XIII ст. як про «білі поля», де, очевидно, не було великих поселень, які б привернули увагу літописця. З врахуванням природно-географічних факторів, тут за княжої доби могли існувати невеличкі поселення, своєрідні хутори чи навіть окремі господарства. Цікаво, що певні риси такої системи заселення існують на цій території до наших днів.

Т.Р. Милан, Б.Я. Сало, І.І. Назар, А.М. Чорний, М.М. Фіцко

**ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ
ЛЮБЕЛЯ 1 ТА 4 У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛ.**

Поселення були виявлені під час обстеження земельної ділянки в Жовківському р-ні, яка відводилася під будівництво вугільної шахти «Любельська 1–2». У 2010 р. дослідження провадилися на ділянках, що потрапляли під будівництво.

Під час рятівних досліджень було розкрито 10 380 м² площі південно-східної частини пам'ятки Любеля 1. Культурний шар представлено коричневим слабогумусованим супіском потужністю 0,35 м. Материк — жовтий пісок, що залягав на глибині 0,35–0,40 м.

Виявлено матеріали п'яти культурно-хронологічних горизонтів, відкрито рештки 50 стаціонарних об'єктів. Це господарські ями, рештки відкритих вогнищ, а також залишки наземних жител часу пізнього палеоліту та енеоліту. До періоду пізнього палеоліту належать вісім об'єктів; до періоду пізнього неоліту — один; до енеолітичного часу (культура кулястих амфор) — 11; до часу ранньої та середньої бронзи — дев'ять. Решта об'єктів невизначеного часу.

Найраніший з горизонтів датується свідерською культурою пізнього палеоліту. Виявлено окремі місця з підвищеною концентрацією пізньопалеолітичних знахідок, що вказують на існування наземних житлово-господарських споруд. Типовими артефактами в речовому комплексі поселення є кінцеві скребки та різці різних модифікацій (майже 60%), а також нуклеуси, вістря стріл, мікропластинки. Для цього комплексу властива добре розвинута пластинчаста техніка розщеплення сировини.

Другий горизонт — період неоліту, що представлений фрагментами ліпного посуду та виробами з кременю. Ці знахідки належать культурі гребінцево-накольчастої кераміки.

Третій етап існування представлено матеріалами культури кулястих амфор. До цього часу належать і залишки наземного житла розмірами 11 × 23 м. Виявлено уламки ліпного посуду (частини амфор і мисок) сіро-жовтого та світло-коричневого кольорів. Окремі з них прикрашені штамповим декором у вигляді прямокутних вдавлень, нанесених вертикально та навскіс, а також відбитками у вигляді «шнура». Кременеві матеріали представлено пластинчасто-відщеповими сколами та виробами на них, зокрема вкладнем серпа, ретушованими ножами, кінцевими скребками та різцями. Знайдено уламок добре заполірованої сокири з прямокутним поперечним перетином. Для продукування крем'яного інвентарю, окрім місцевої сировини, використовувався також і гостірадовський та свенціховський кремій.

Наступний горизонт представлено матеріалами раннього етапу городоцько-здовбицької культури. Виявлено значну кількість керамічного матеріалу, зокрема горщиків і амфор. Останні декоровані відбитками «шнура» у вигляді поодиноких прямих ліній і півовалів. Краї вінець окремих посудин прикрашені пластичними наліпами сегментоподібної форми, горловини — псевдоручками у вигляді одинарних і подвійних конусоподібних гудзів. Знайдено й фрагменти петельчастих ручок. Кременевий інвентар виготовлено на різних за характером огранок стінок відщепів середньої величини. За функціональним призначенням він складається з ножів, скребків, скребел, різчиків, свердел, скобелів.

П'ятий горизонт представлено матеріалами пізнього періоду тшинецької культури. Це уламки ліпної кераміки світло-коричневого

кольору, частини горщиків, вінця яких мають потовщені краї.

На поселенні Любеля 4 було розкрито 1560 м² площі південно-західної частини пам'ятки. Стратиграфічний профіль аналогічний до попереднього випадку. Виявлено три культурно-хронологічні горизонти, досліджено дванадцять стаціонарних об'єктів енеолітичного та бронзового часів.

Перший культурно-хронологічний горизонт представлено матеріалами культури кулястих амфор. Керамічні вироби мають світло-коричневий, темно-сірий кольори, в складі керамічного тіста присутні домішки шамоту та дрібнозернистого піску. На вінці однієї з мисок із зовнішньої сторони орнамент у вигляді тиснення підокруглої форми. Крем'яний інвентар складають вироби з туронського кременю чорного та темно-сірого відтінків. Усі виявлені артефакти мають сліди вторинної обробки. Це виготовлені на пластинах ножі, оброблені дрібно- та мікрофасетковою крайовою лусковидною ретушшю, нанесеною з сторони черевця та спинки; поліфункціональне знаряддя, що викону-

вало роль і ножа, і скобеля, виготовлене на двосхилій повздовжній пластині, що оброблена середньо- та дрібнофасетковою лусковидною крайовою ретушшю нанесеною зі сторони спинки. За зовнішніми ознаками та технологією виготовлення знахідки мають прямі аналогії з матеріалами із поселення Любеля 1.

Наступний горизонт представлено матеріалами бронзового часу. Його репрезентують вироби з туронського кременю темно-сірого відтінку. Артефакти являють собою напівфабрикати — відщепи, отримані з безсистемних нуклеусів за допомогою віджимної техніки сколювання; знаряддя з вторинною обробкою — кінцеві скребки, виготовлені на відщепах і оброблені дрібнофасетковою лускоподібною крайовою високою ретушшю, нанесеною зі сторони спинки.

Третій культурно-хронологічний горизонт — це пізнє середньовіччя (XVI—XVII ст.). Це фрагменти якісної тонкостінної кружальної кераміки — денця, боковини, ручки та вінця. Вони мали сірий і цеглястий кольори, подекуди із зеленою поливою.

Д.А. Мусеев, В.Е. Науменко, Т.Н. Смекалова, А.В. Чудин

РАЗВЕДКИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ СКЛОНЕ г. ИЛЬКА И В уроч. СУАТКАН

В июле 2010 г. сотрудниками Мангупской археологической экспедиции Таврического национального университета им. В.И. Вернадского в рамках изучения ближайшей округи Мангупского городища в Юго-Западном Крыму были проведены разведки предполагаемых специализированных центров по производству строительной керамики на склонах г. Илька и в уроч. Суаткан, расположенных приблизительно в 5,0 км к югу от памятника.

Впервые следы гончарного производства в этом районе крымских предгорий были обнаружены в ходе разведок начала 90-х гг. XX в. Отдельные скопления производственного черепичного брака повторно были выявлены в рамках совместного украинно-германского проекта 2006–2008 гг., посвященного изучению наиболее крупных «пещерных городов» Крыма (Мангупа, Эски-Кермена). Однако в обоих случаях точная локализация гончарных центров осталась до конца не ясной.

С целью более эффективного поиска следов черепицеобжигательного производства (собственно печей по обжигу керамики, скоплений производственного брака, возможных объектов инфраструктуры) была апробирована новая методика исследований. Она включала в себя не только традиционные археологические, но и геофизические методы. Особо отметим магниторазведовательный экспресс-метод «свободного поиска», позволяющий быстро, на значительной площади, без нарушения почвенного слоя фиксировать магнитные аномалии, вызванные гончарным производством, по которым возможно безошибочно определять местонахождение печей, их размеры и ориентацию. Безусловно, все полученные данные носят предварительный характер, так как только полноценные ар-

хеологические раскопки могут окончательно определить характер и хронологию объекта. Тем не менее, в результате работ 2010 г. создана необходимая картографическая база для будущих исследований как минимум двух производственных гончарных центров.

Гончарный центр у подножия г. Илька

Расположен у подножия северо-восточного склона г. Илька, в истоках балки Бакла-дере, связанной с Адым-Чокракской долиной. По дну балки ныне проходит современная автомобильная грунтовая дорога. Еще одна грунтовая дорога проложена по северо-западному склону г. Илька. С севера район памятника ограничен южным и юго-западным склоном г. Орта-Сырт, с юго-востока и востока — восточным отрогом седловины гор Илька и Орта-Сырт. Топографически объект разделен на две части полем седловины гор Орта-Сырт и Илька. Восточная часть предполагаемого производственного центра обозначена нами как **Илька I**, западная — **Илька II**. Подъемный материал в районе **Ильки I** встречался на всей территории памятника, на площади **Илька II** — концентрировался в истоках балки Бакла-Дере. Он представлен значительным количеством бракованных керамических изделий (керамид и калиптеров) и фрагментами специальных печных керамических подставок цилиндрической формы.

Дополнительно площадь производственного центра была подвергнута магнитометрическим исследованиям (руководитель работ Т.Н. Смекалова). Выявлены, по крайней мере, шесть участков, магнитные аномалии которых связаны с функционированием гончарных

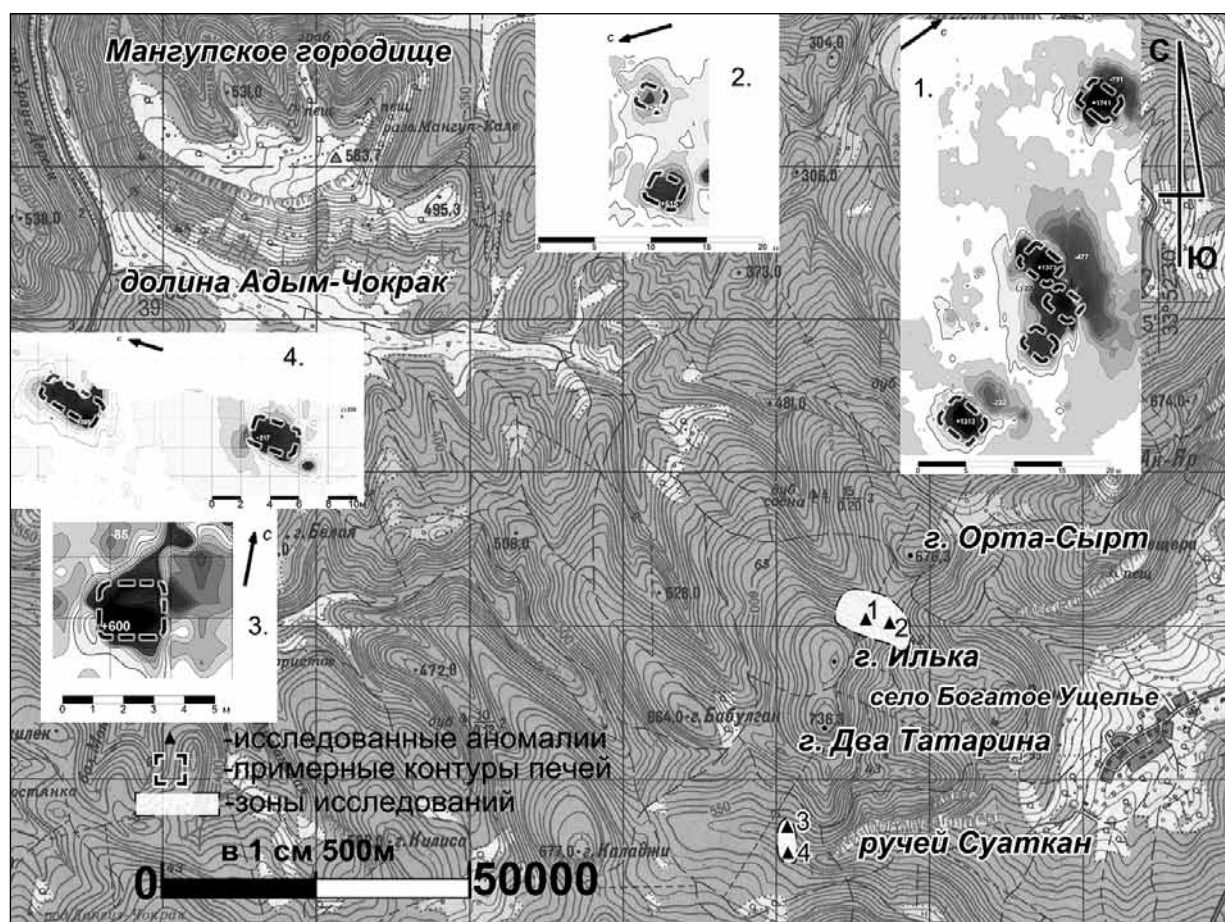

Рис. 1. Производственные гончарные центры в округе Мангупского городища по данным археологических и магнитометрических исследований: 1 — Илька I; 2 — Илька II; 3 — Безымянная балка к югу от г. Казанчик-Кая; 4 — Ручей Суаткан

печей. Две из них расположены на площади **Илька I**, где был исследован участок общими размерами 25,0 × 15,0 м. Печь 1 здесь дала аномалии на площади 5,7 × 5,0 м, печь 2 — в пределах 3,0 × 5,0 м. Расстояние между ними составило не более 2,0 м. Ориентация печей зафиксирована по оси север—юг. Внешних признаков объекты не имеют. На территории гончарного центра **Илька II**, где изучался участок размерами 28,0 × 43,0 м, открыты две группы печей. Первая, на склоне г. Илька, включала три черепицеобжигательных комплекса (3—5), размерами соответственно 7,0 × 7,0 м, 17,0 × 12,0 м и 7,0 × 7,8 м. Ориентация печей по оси север—юг, внешние признаки объектов отсутствуют. Еще одна печь (6) расположена отдельно, в истоках балки Бакла-дере. Размеры аномалии 7,3 × 13,0 м (рис. 1).

Для проверки данных магниторазведки на месте предполагаемой гончарной печи (5), где верхний культурный слой был сильно нарушен почвенной эрозией, были произве-

дены дополнительные зачистки объекта на площади около 10 м². После удаления валежника, перемешанного слоя дерна и намывного грунта мощностью до 0,2 м, была открыта поверхность «слоя разрушения» комплекса — плотного грунта кирпично-красного цвета с большим содержанием керамической крошки, крупных фрагментов черепицы и камней средних размеров. В процессе зачистки зафиксирован фрагмент кладки свода печи и следы заполнения ее камеры. Это дает основание интерпретировать памятник как черепицеобжигательную печь. Находки обломков «причерноморских» амфор позволяют предварительно датировать ее в пределах VIII—XI вв.

Производственный комплекс Суаткан

Производственный комплекс расположен на дне балки Суаткан, приблизительно на

расстоянии 1,0—1,2 км от ее истоков, а также частично в верховьях безымянной балки к югу г. Казанчик-Кая. С севера балка Суаткан ограничена горами Бабулган и Два Татарина, с юга — северными отрогами скал Добруджи-Кая, г. Мачу и безымянной высоты 755 м. По дну балки протекает одноименный ручей, сильно пересыхающий в летний период. Топографически балка расположена на водоразделе Байдарской, Ай-Тодорской и Адым-Чокракской долин.

Проведенные археологические разведки позволили выявить районы скопления следов гончарного производства и определить среди них наиболее перспективные для геомагнитного сканирования. Магниторазведка проведена на двух участках — в верховьях безымянной балки к югу г. Казанчик-Кая и на левом берегу ручья Суаткан.

В верховьях безымянной балки к югу г. Казанчик-Кая участок исследования составил 10,0 × 12,0 м. Здесь на площади 5,0 × 7,0 м обнаружена магнитная аномалия, ориентированная по оси восток—запад. При повторном визуальном обследовании района геомагнитного сканирования обнаружены черепичный бой, фрагменты бракованных черепиц, а также пятно разложившегося сырцового кирпича, из которого предположительно была сложена печь 1. На левом берегу ручья Суаткан был исследован участок размерами 12,0 × 26,0 м. Здесь выявлены две магнитные аномалии размерами 6,0 × 7,0 м и 13,0 × 10,5 м (печи 2 и 3). Ориентированы предполагаемые печи по оси север—юг, с незначительным отклонением на запад. На поверхности вокруг них найдены фрагменты бракованной черепицы и сырцового кирпича.

В.В. Мойжес, К.І. Щербей
РОЗВІДКИ В с. АРДАНОВО

У червні 2010 р. експедицією Ужгородського національного університету обстежено околиці с. Арданове Іршавського р-ну Закарпатської обл. Основна мета — виявлення поховань некрополя пшеворської культури, частина якого досліджена в уроч. Рокитне Т. Легоцьким ще наприкінці ХІХ ст. (рис.).

Приводом для проведення додаткових пошуків стала інформація про випадкові знахідки наконечників списів в уроч. Каміння (за 1,5 км від уроч. Рокитне) у 80-х рр. ХХ ст. Сліди перебування зброї в поховальному вогнищі дозволили припустити існування в

с. Арданове ще однієї групи кремаційних поховань.

Опитування осіб, які знайшли наконечники, дозволило локалізувати місце знахідки в центральній частині урочища (рис.). Внаслідок плантажної оранки земля на вказаній території перегорнута, а на поверхні місцями фіксуються виходи материкової глини жовтого кольору та значна кількість каміння. Матеріал на обстеженій ділянці не виявлений.

Не приніс результату й огляд території уроч. Костиці, розташованого південніше від уроч. Каміння, на північному схилі су-

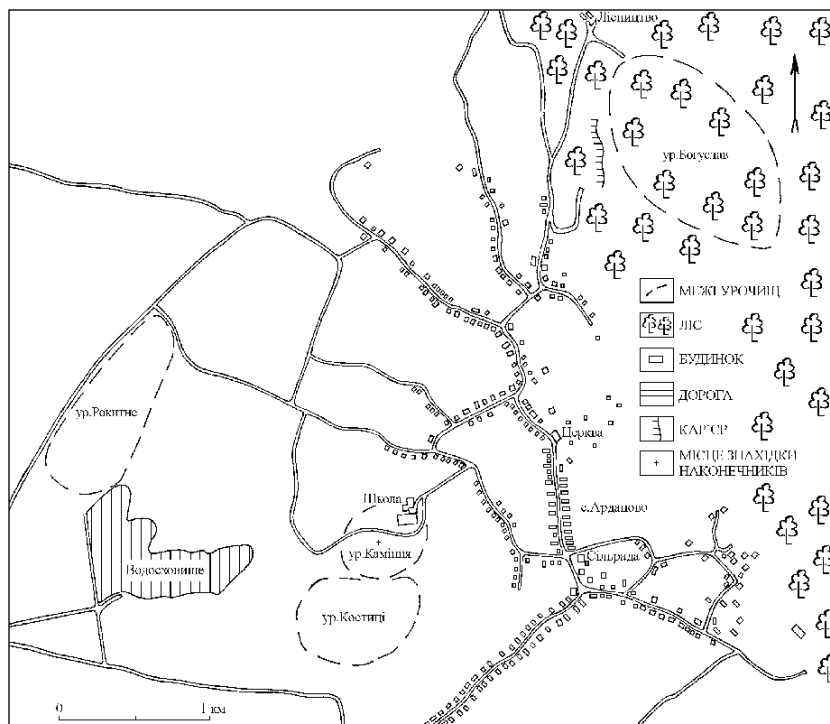

Рис. Арданове. Схематичний план розміщення урочищ

сіднього пагорба (рис.). За інформацією місцевих мешканців, тут під час оранки часто знаходили кістки, що і визначило назву урочища.

Конкретніші дані отримано під час огляду території городища, розміщеного на верхівці гори Богуслав (північно-східна окраїна села), відомого в науковій літературі як пам'ятка епохи гальштату (рис.).

Укріплене поселення, відоме з початку XX ст., досліджувалося в 1954 р. експедицією Закарпатського краєзнавчого музею (К.В. Бернякович), 1958 і 1962 рр. Західно-українською експедицією Державного Ермітажу (Г.І. Смірнова) і в 1991 р. експедицією Ужгородського державного університету (О.В. Дзембас).

У колії ґрунтової дороги, утвореної лісовозами, зібрано 242 фрагменти кераміки гальштатського типу. Асортимент посуду, в основному, становлять оздоблені канелюрами миски та амфори. У залежності від техніки виготовлення кераміка поділяється

на дві групи. Перша — уламки кухонного посуду світло-коричневого кольору зі значною домішкою у формувальній масі крупного шамоту. Друга група — якісніший столовий посуд, з незначною домішкою у добре відмуденій формувальній масі дрібного шамоту. Цікавою знахідкою є фрагмент колеса від глиняної моделі візка.

Разом з тим, у шкільному музеї зберігаються уламки від середньовічних кружальних горщиків, знайдених на території городища. Це дозволяє віднести час існування пам'ятки до двох періодів: гальштатського та середньовічного.

Результати розвідки вказують на необхідність додаткового обстеження (шурфування) в урочищах Каміння, Костиці та Богуслав. В останньому пункті культурний шар інтенсивно знищується в результаті природних (вивернуті буревіями дерева) й антропогенних (колії лісовозів і діяльність кар'єру з видобутку каменю, для виготовлення плитки) процесів.

О.П. Моця, В.М. Скороход, П.С. Шидловський

**РОЗВІДКА ПО «ШЛЯХУ МОНОМАХА»
ТЕРИТОРІЄЮ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ**

У вересні 2010 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О.П. Моці були проведені роботи на території Нижнього Подесення, по берегах р. Десна в межах Чернігівської та Київської областей. Експедицією пройдений шлях від с. Виповзів до м. Вишгорода по корінній правобережній терасі р. Десни та від м. Остра до с. Троєщина. Взагальній кількості зафіксовано близько 96 пам'яток археології. Серед них є городища, поселення та курганні могильники різних археологічних культур — від доби бронзи до пізнього середньовіччя (частину з них було виявлено під час раніших досліджень).

Правий берег. Із самого початку проходження маршруту постало кілька проблем, що ускладнили пошук та фіксацію пам'яток. Починаючи з околиць с. Виповзів та с-ща Десна до с. Сувид, уся правобережна тераса та околиці згаданих сіл перекопані окопами та бліндажами від полігону військового навчального центру «Десна», частина з яких нині використовується жителями сіл як сміттєзвалища. В околицях с. Сувид виявлено чотири поселення доби бронзи та давньоруського часу. Одне з поселень розпайоване на ділянки під приватизацію. В с. Боденьки виявлено дві пам'ятки, на одній з них розташоване сільське кладовище, а іншу частину тераси займає забудова селища. Така ж ситуація прослідковується і в с. Жукин, де вся тераса річки зайнята забудовою села (в околицях вдалося виявити три пам'ятки). Ще три пам'ятки знайдено біля с. Воропаїв на території, вільній від забудови та городів. Збудована тераса біля сіл Пірнове та Вища Дубечня, біля яких зафіксовано по одній пам'ятці на території, вільній від забудови. Частина с. Пірново знаходиться на широкому мисі,

що видається в заплаву р. Десна. Зазвичай на таких мисах розміщені городища давньоруського часу, але щільність забудови не дала змоги детально дослідити цю територію. Від с. Пірнове до сіл Вища та Нижча Дубечня вся правобережна тераса зайнята під забудову новими котеджами, дачними масивами, базою відпочинку та ін. Навколо них виявлена значна кількість смітників, будівельних кар'єрів та знівельованих під будівництво ділянок. Пам'ятки, що виявлені між цими селами, розташовувалися на невеликих відрізках тераси ще вільних від забудови. Така ж ситуація між селами Новосілки, Хотянівка та Осещина. Наприклад, територія с. Хотянівка нині активно роздається під приватизацію та забудовується великими котеджами. З п'яти раніше відомих пам'яток тут вдалося виявити лише дві, що також нині збудовані.

Лівий берег. З археологічної точки зору найперспективнішими виявилися піщані дюни в заплаві р. Десна та миси борової тераси річки. Практично повністю відсутні пам'ятки в урізі берега, що пов'язано з активними повеневими процесами. Серед поселень представлені пам'ятки трипільської культури, доби бронзи та раннього залізного віку, а також ранньослов'янського часу, Київської Русі та пізнього середньовіччя. Серед них два городища в м. Острі та с. Крехаєві.

У результаті обстеження встановлено, що значна кількість пам'яток потрапила в зону будівництва котеджів та має огорожі під присадибні ділянки й бази відпочинку; значна частина прибережної території між селами Рожни та Пухівка, а також нижче за течією річки, зайнята приватними ділянками й перекрита шлагбаумами, що унеможливорює

навіть доступ для обстеження раніше виявлених пам'яток. Існують випадки безпосередньої руйнації — Поліське I, «Савкин Куток» Чернігівської обл., Літочки—Дачі I, Пухівка—Зазим'є (МТФ), Зазим'є Київської обл.

Внаслідок проведення розвідки в Нижньому Подесенні відкрили значну кількість

раніше невідомих пам'яток, більшість з яких потерпають від господарської діяльності людини та потребують заходів для негайного збереження. Лише в одному с. Жукин існує сміттєзвалище, що функціонує, хоча всі околиці завалені сміттям. Роботи все ж тут не завершені та повинні бути продовжені в майбутні роки.

Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У м. ЧЕРНІГІВ

У 2010 р. експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» здійснено рятівні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в м. Чернігів. Територія монастиря розташована на південний захід від літописного Третьяка, одразу за міськими укріпленнями, на одному з відрогів Болдиних гір.

Роботи провадились у межах ділянки, відведеної під влаштування артезіанської свердловини, розташованої біля північно-західної стіни монастиря. Загальна досліджена площа становить 48 м². Було закладено чотири шурфи та дві траншеї. Потужність культурного шару на досліджуваній ділянці від 0,8 до 1,0 м, у багатьох місцях шар пошкоджено перекопами та корінням дерев.

Траншеями та шурфами досліджено залишки рову XI ст., чотирьох споруд XII — початку XIII ст., десяти ям різних розмірів, фундаменти мурованих споруд XIX ст.

Рів зафіксовано в траншеї 1. Його заповнення складав світлий сіро-жовтий супісок потужністю до 1,2 м у нижній частині, а у верхній — материковий світло-жовтий супісок. Найбільша глибина, яку вдалося зафіксувати, 1,7 м від рівня материка. На жаль, через невелику ширину траншеї (1,0 м) не вдалося визначити його ширину. Напрямок рову проходить за лінією північний схід—південний

захід, він майже співпав із напрямком траншеї та був простежений на довжину 17,5 м. У заповненні рову знайдено кераміку XI ст. та кістки тварин.

У траншеї 1 також досліджено залишки житлової споруди стовпової конструкції з підклітом завглибшки 1,6 м від рівня давньої поверхні. У заповненні споруди виявлено точильні бруски, пряслиця, мідний браслет із гравірованим орнаментом, уламки плінфи та кераміку XII — початку XIII ст.

Залишки ще однієї житлової споруди досліджено в шурфі 2. У ній була влаштована глинобитна піч з двома череннями. Діаметр печі складав близько 1,2—1,4 м. З цієї споруди походить фрагмент залізного циліндричного замка, уламки кругових горщиків XII ст., серед яких є кілька з поливою з обох боків, фрагменти плінфи та полив'яних плиток для підлоги.

У шурфі 2 та траншеї 1 зафіксовано також ділянку мурованого фундаменту стіни завширшки 1,0 м, який за напрямком (північний схід—південний захід) збігається з напрямком монастирської стіни. Він складений з червоної цегли розміром 26 × 13 × 6,0 см на вапняному розчині. Вочевидь, це залишки фундаменту стіни цегляного будинку, який був прибудований до стіни монастиря у XIX ст. і використовувався як готель для паломників (на сьогодні будинок не зберігся).

Е.В. Овчинников, О.Г. Погорілець

РОЗКОПКИ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ РУСАНІВЦІ У ВЕРХНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Влітку 2010 р. на трипільському поселенні Русанівці 1 проведено розкопки. Роботи здійснено завдяки сумісним зусиллям співробітників Інституту археології НАНУ, ДІКЗ «Межибіж», гуртківців Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму, м. Київ, (керівники С.Г. Виклюк, О.В. Лиховид) та студентів-практикантів Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (керівники А.В. Кукуруза, В.В. Карпенко).

Русанівці 1 — поселення трипільської культури та давньоруського часу на східній околиці с. Русанівці Летичівського р-ну Хмельницької обл. Пам'ятка розташована на мисоподібному виступі плато лівого берега р. Південний Буг при впадінні в нього р. Безодня. До трипільської пам'ятки вприголосся поселення давньоруського часу (XII–XIII ст.), розташоване нижче до річки, вздовж південного краю мису до його східного кінця. На кінцевій частині мису зафіксовано найбільшу концентрацію знахідок.

Питання планування трипільського поселення на сьогодні залишається відкритим, оскільки шурфуванням було виявлено лише два житла на південному боці поселення, які попередньо можна вписати в умовну кільцеву «вулицю», традиційну для трипільських поселень.

Одна з виявлених наземних будівель «майданчиків» розкопана повністю у липні 2010 р. Ця ділянка плато має невеликий нахил у бік річки (близько 3°). Будівельні рештки залягають завглибшки 0,2–0,3 м, також з невеликим нахилом, не створюючи великих скупчень типу «гребенів» тощо. Форма розчищеного масиву аморфна — розмірами близько 4,2 × 4,0 м. Суцільне заля-

гання «обмазки» простежується лише на половині площі, що спричинене низькотемпературним випалом решток. Склад зразків «обмазки» — озалізнена глина (суглинок?) з незначною домішкою половини. Відсутні уламки так зв. «плиток», не зафіксовано відбитків дерев'яного каркасу, глинобитних вимосток тощо. За південно-східний кінець будівлі виступає пласка вимостка з місцевого пісковика (вхід?). За протилежним кінцем об'єкта простежено скупчення уламків кераміки та кісток (побутове сміття за межами будинку?). Кілька розвалів керамічних посудин знайдені під або в завалах «обмазки» в різних кутах будівлі ближче до її країв (під стінами?). Великий горщик був по плічка вкопаний всередині житла біля входу та використовувався під час функціонування будинку. Другу посудину встановлено за його межами навпроти «вимостки»-входу.

Реконструювати будівлю можна так: над житловим приміщенням із земляною долівкою та об'єктами інтер'єру («вимостка»-вхід, вкопана велика посудина при вході) було влаштовано горищене перекриття з одного шару «обмазки» на дерев'яному помості, яке впало після залишення будівлі.

Кераміка трипільського часу представлена трьома технологічними групами: «розписна» — понад 90% (рис. 1), «кухонна», «сіролощена».

Колекцію кам'яного інвентарю обробив Є.В. Пічкур (повна публікація матеріалів готується до друку). Це 28 знахідок: уламок сланцевої сокири-тесла, шліфувальний камінь із пісковика, відщеп із кварцу. Крем'яні вироби (25 екз.) виготовлені з «волинського» (близько 50%) та кількох різновидів місцевого «бузького» кременю. Вироби представлено

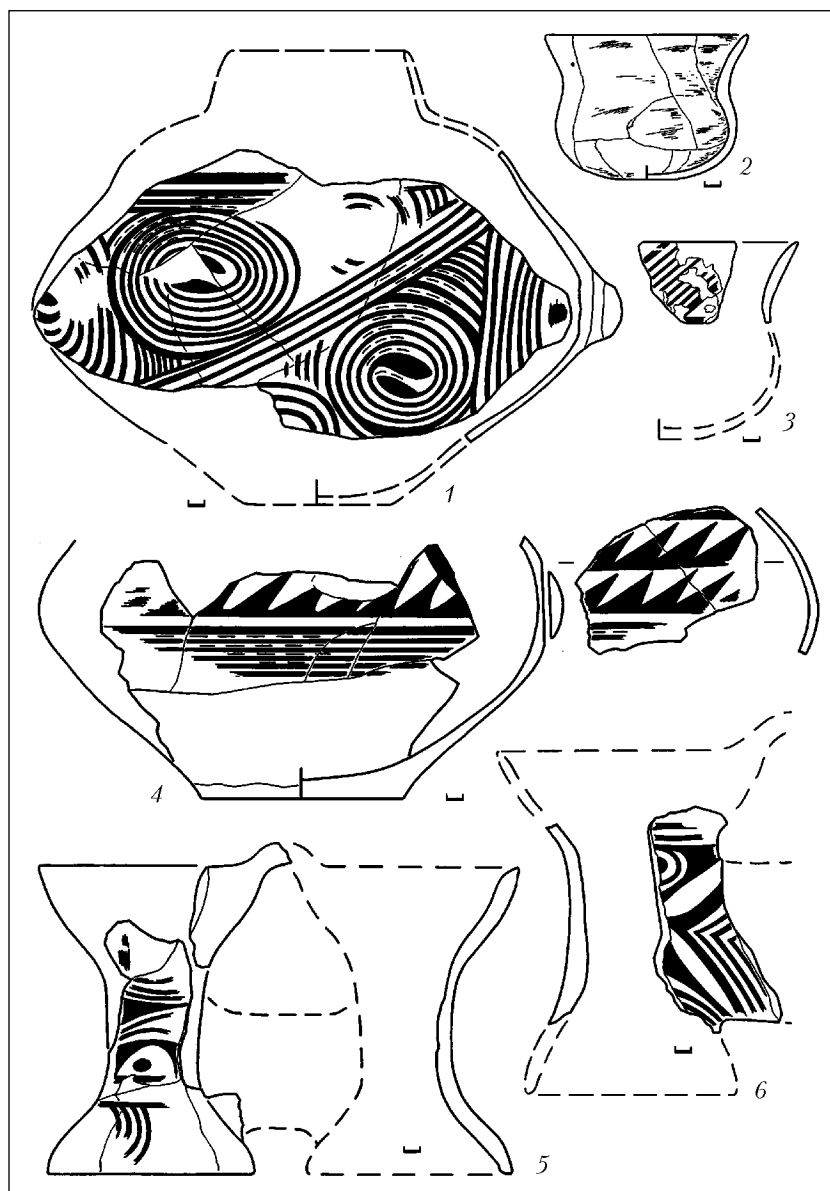

Рис. 1. Русанівці 1. Розписна кераміка

відходами виробництва (відщепи, пластини) та знаряддями (ретушовані відщепи та пластини, скребачки, шліфувана сокира, вістря стріли). За низкою технологічних ознак можна припустити, що процес кременеобробки відбувався безпосередньо на поселенні, як вважає Є.В. Пічкур.

Поселення Русанівці 1 можна датувати початком етапу В II. Традиція облямування чорного монохромного візерунка білими тонкими лініями йде від середньодністровських пам'яток. Територіально близькі до Руса-

нівців 1 залищицькі поселення. Проте деякі форми посуду (миски на кільцевих піддонах) знаходять аналогії у віддаленіших солонченських пам'ятках, а багатоярусні посудини (рис. 1, 1) відомі в Траян Дялул-Финтинілорі (верхній горизонт). Безпосередньо у Верхньому Побужжі відоме поки що одне поселення з аналогічними матеріалами — Терешівці в басейні р. Бужок. Попередньо можна припустити існування у Верхньому Побужжі окремого локально-хронологічного варіанту Західного Трипілля.

Е.В. Овчинников, О.Г. Погорілець, А.В. Панікарський

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПАМ'ЯТКАХ В ОКОЛИЦЯХ МЕДЖИБОЖА

У 2010 р. проведено розвідки на двох трипільських поселеннях в околицях смт Меджибіж.

Меджибіж—Рибгосп — багатошарове поселення на правому березі р. Бужок, розташоване на виступі першої надзаплавної тераси, обмеженому руслом річки та її заплавою. Відкрите в 1980-ті рр. Матеріал розповсюджується вздовж краю тераси на площі близько 900 × 50 м, ближче до кінця виступу ширина смуги збільшується приблизно до 200 м. Знайдені матеріали належать до чотирьох епох: енеоліту, пізньої бронзи, раннього середньовіччя, давньоруського часу.

Трипільська культура представлена ліпною керамікою, пряслицем і виробами з «волинського» кременю. Гончарне тісто більшості посудин з озалізненої відмуленої глини з природною домішкою пилоподібного піску. За формою є лише напівсферичні миски. Орнамент (розписний?) не зберігся. Пряслице біконічної форми прикрашене двома рядами дрібних наколів по краях округлого ребра. Знайдено фрагмент кулеподібної амфори з рядами вертикальних відтисків під краєм вінців. Попередньо датується етапом С II (за Т.С. Пассек).

Доба пізньої бронзи представлена ліпною керамікою з щільного тіста з домішкою дрібнотовченої жорстви та слюди. За формою виділяються горщики зі сплосченими, трохи виступаючими назовні краями вінців і наліпним валиком на шийці з недбало виконаними вдавленнями та миски, що мають сильно заглиблену всередину посудини за країну сплосчених країв вінців.

До ранньосередньовічного часу належать:

— *кераміка*: фрагменти ліпних посудин з нерівномірно вимішаного тіста з домішками

слюди, жорстви, іноді піску. Краї вінців мають маленьку гостро виступаючу назовні за країну, під ними йде масивний наліпний валик з навскісними насічками (1 екз.);

— *вироби з металу (бронза)* (рис. 1, 1–5): маленька пальчата фібула, що належить до пігрупи I групи слов'янських пальчатих фібул VII ст. різновиду мініатюрних груп постсхідногерманських пальчатих фібул. Шарнірні фібули мають широке коло аналогій, а вихідною їх формою були литі фібули з псевдопідв'язним приймачем; пряжка лита (односкладова), ліроподібної форми. Більшість з них датуються VI–VIII ст. Сережка «волинського» типу належить до кола різноманітних сережок і скроневих прикрас з «гроновидною» підвіскою.

Загалом прикраси вказують на VII ст. та широкі культурні зв'язки ранньослов'янського населення з різними регіонами Південно-Східної та Східної Європи. Пам'ятка входить до ареалу пражсько-корчацької культури.

Серед матеріалів також є фрагменти кружальної кераміки давньоруського часу (XII–XIII ст.).

Меджибіж—Пристань — трипільське поселення, відкрите В. Пясецьким у 1950-х рр., обстежувалося згодом М. Ягодзинським і С. Демидко. Розташоване біля північного кінця селища, на пологому схилі меліорованої балки та частково на плато над крутим правим берегом р. Бужок.

Кераміка трипільського часу виготовлена з озалізненої глини із природною домішкою пилоподібного піску, трапляються зерна гематиту та кальциту. Випал окислювальний, здебільшого низькотемпературний. За формою виділяються миски з косо зрізаним

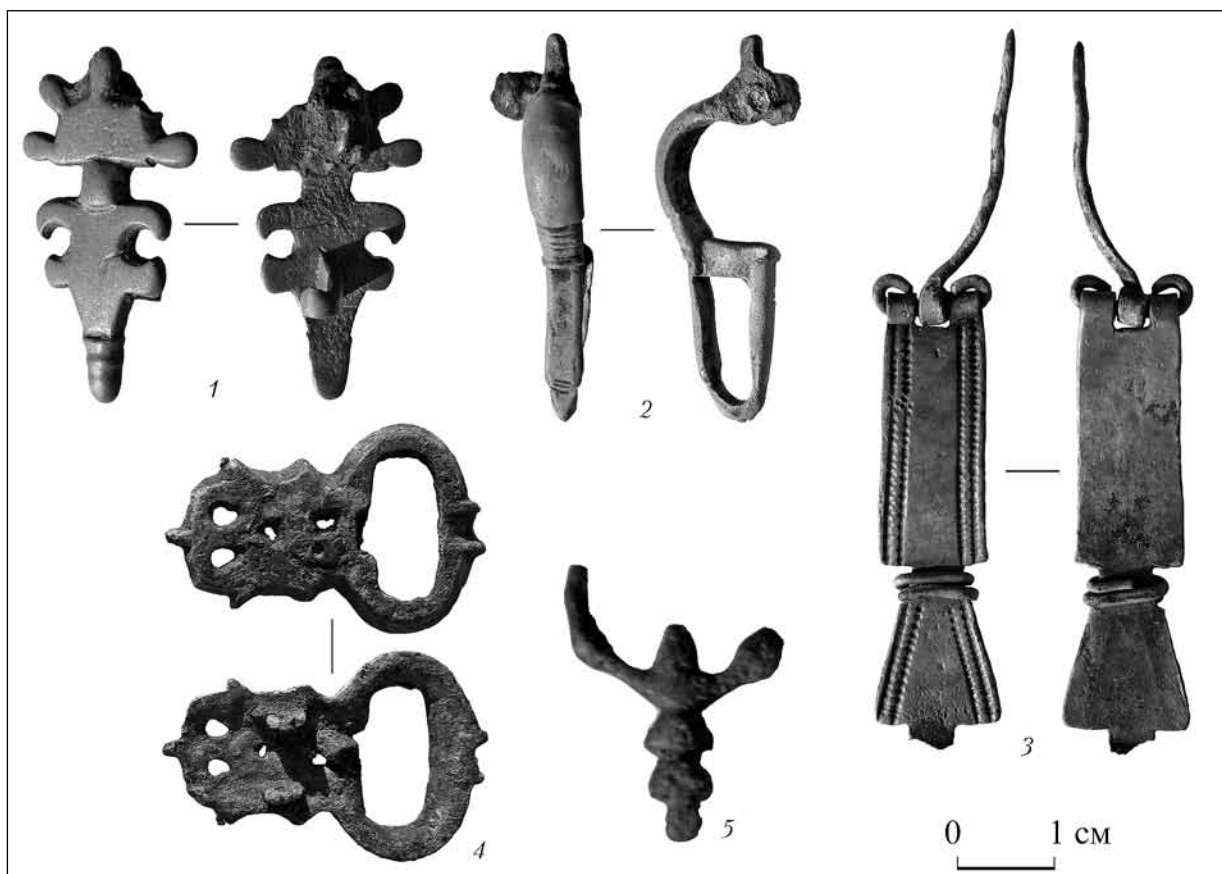

Рис. 1. Меджибіж—Рибгосп. Вироби з металу

краєм вінець, сфероконічні посудини з різко профільованими вінцями та широкими петельчастими ручками, іноді з вертикальним отвором, кратери (покришки?) з широкою ручкою під шийкою вінців. Залишки монохромного візерунка подекуди облямовані білою фарбою, що зближує цю кераміку з по-

селеннями Русанівці 1, Терешівці. Датуються матеріали етапом В II і належать до місцевого верхньобузького варіанту Західного Трипілля.

Окрім трипільської кераміки, знайдено також фрагмент посудини доби пізньої бронзи та кераміку XIX — початку XX ст.

Т.В. Остапик, О.М. Сілаєв, Н.М. Білас

РОЗВІДКИ НА СОКАЛЬЩИНІ

У 2010 р. розвідувальний загін НДЦ «Ря-тівна археологічна служба» Інституту археології НАНУ провів розвідки на території Сокальського р-ну Львівської обл. Основні пошуки були зосереджені в межиріччі Західного Бугу та Варенжанки. У верхній течії р. Варенжанки між селами Пісочне та Шихтарі виявлено шість нових пам'яток.

С. Шихтарі 2. Двошарове поселення розташоване вздовж лівого берега р. Варенжанки, піднесеного на висоту 2,5–3,0 м над рівнем течії, на північній околиці села, на віддалі 120 м від крайніх садіб та за 150 м на схід від дороги Шихтарі–Пісочне. Пам'ятка займає площу близько 90 × 200 м. На поверхні виявлено численні кременеві артефакти та уламки ліпної кераміки, які датуються добою енеоліту та бронзи.

С. Шихтарі 3. Багатошарове поселення розташовується на віддалі близько 100 м на північ від попереднього, за 0,4 км на північ від північної околиці села, за 0,45 км на схід від дороги Шихтарі–Пісочне, на пологих схилах двох невисоких пагорбів вздовж виступу лівого високого берегу р. Варенжанки. Пам'ятка простягається з півночі на південь на території 150 × 300 м. При поверхневому обстеженні виявлено численні кременеві вироби, уламки ліпного та кружального посуду. Матеріал датується добою енеоліту, пізнім періодом епохи бронзи та княжою добою Х–ХІ ст.

С. Шихтарі 4. Двошарове поселення розташоване на віддалі близько 1,0 км на північ від села та 0,3 км на схід від невеликого хутора (присілок с. Шихтарі), в улоговині між двох пагорбів, утвореній увігнутою на захід лукою р. Варенжанки. Площа пам'ятки складає 1,0 га (80 × 150 м). На поверхні виявлено

уламки ліпної та кружальної кераміки, а також шматки заліоплавильного шлаку. Матеріали датуються епох бронзи та княжою добою (Х–ХІІІ ст.).

С. Шихтарі 5. Багатошарове поселення розташоване на віддалі 1,2 км на північ від села та за 180 м на схід від садіб хутора та дороги Шихтарі–Пісочне. Пам'ятка займає верхів'я та південний схил високого пагорба (висота над рівнем течії сягає 7,5–9,0 м), який у вигляді мису виступає на схід і з трьох сторін оточений течією р. Варенжанки. Площа сягає розмірів 170 × 550 м. Знахідки представлені у значній кількості та складаються з кременевих виробів, уламків ліпної та кружальної кераміки, окремих металевих виробів і керамічних пряслиць. Комплекс належить до трьох хронологічних періодів — доби пізньої бронзи, пізньоримського часу (черняхівська культура) та княжої доби (ХІ–ХІІІ ст.).

С. Пісочне 1. Багатошарове поселення розташоване на північно-західній околиці с. Пісочне, вздовж високого (4,5–5,0 м) південного або лівого берега р. Західний Буг. Рельєф пам'ятки рівний з невеликим нахилом на схід. Археологічні матеріали виявлені на площі розмірами 250 × 600 м. Це переважно уламки ліпного та кружального посуду та фрагменти крем'яних знарядь. Комплекс належить до трьох хронологічних епох — доби бронзи, пізньоримського часу та VIII–IX ст. (культура Лука-Райковецька).

С. Пісочне 2. Поселення розташоване на віддалі 1,0 км на схід від північно-східної околиці с. Пісочне, за 0,75 км на південний схід від місця впадіння р. Варенжанка до Західного Бугу. Пам'ятка приблизними розмірами 110 × 180 м поширюється вздовж пологого

південно-східного схилу пагорба на лівому березі р. Варенжанка і на північ від невеликого струмка — лівосторонньої притоки. Матеріали представлені дрібними фрагментами ліпної та кружальної кераміки, які датуються пізньоримським часом.

Розвідки проводились у жовтні 2010 р. поруч з селами Тартаків та Добрячин Сокальського р-ну, де було виявлено три раніше невідомі пам'ятки.

С. Добрячин 2. Поселення розташоване на віддалі 450 м на північ від північної околиці та за 75 м на схід від автодороги Червоноград—Жвирка. Матеріали у значній кількості виявлено вздовж пологого південного та південно-східного схилів першої надзаплавної тераси правого берега р. Західний Буг на південь від стрімка — лівостороннього допливу на площі розмірами 100 × 190 м. Знахідки представлені переважно уламками ліпної та кружальної кераміки, виробами, що датуються пізньоримським часом.

С. Тартаків 1. Двошарове поселення розташоване на віддалі близько 0,55 км на північ від села, на захід від дороги Тартаків—Копитів, вздовж пологого північного схилу пагорба — першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стасівка. Площа пам'ятки складає 1,8 га (90 × 200 м). На поверхні виявлено кременеві відщепи, уламки ліпної та кружальної кераміки. Матеріали датуються ранньозалізним та пізньоримським часом.

С. Тартаків 2. Багатошарове поселення розташоване на південній околиці села, за 220 м на південь від крайніх садиб та за 150 м на схід від тваринницьких ферм. Пам'ятка приблизними розмірами 120 × 320 м поширюється вздовж пологого східного схилу правого берега струмка — лівостороннього допливу р. Стасівка. Матеріали представлені крем'яними знаряддями, уламками ліпної та кружальної кераміки, які датуються епохою бронзи, ранньозалізним часом, VI—VII ст. (празька культура) та княжою добою (X—XIII ст.).

С.В. Павленко, А.П. Томашевський, А.В. Борисов, С.В. Переверзєв

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. продовжено розвідки (4-й польовий сезон) за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», які проводилися за договором з Обласною редакцією «Зводу пам'яток історії та культури». Польові експедиційні роботи відбувалися протягом жовтня—грудня 2010 р. Проведені розвідки спрямовувалися на пошук нових пам'яток, а також на перевірку даних про вже відомі пам'ятки Житомирської обл.

Пошукові роботи проведено на території 10 адміністративних районів Житомирської обл. Загальна площа обстеженої території приблизно 1000 км².

У цьому сезоні були також значно розширено й поглиблено дослідження серединної частини Овруцької волості в басейні р. Жерев на території Лугинського р-ну, розпочаті в 2008—2009 рр.

Розпочато дослідження південно-західних, південних та південно-східних історичних складових територій Овруцької волості. Зокрема в Коростенському р-ні розвідки проведено в околицях сіл Бехи та Дідковичі. У Малинському р-ні досліджувався мікрорегіон Скурати—Ксаверів—Недашки, а також околиці с. Ялцівка. В Олевському р-ні — мікрорегіони навколо с. Радовель.

У басейнах річок Ужа—Ірші та Кам'янки—Теререва розвідки зосереджено в мікрорегіонах: Гацківка—Рудня—Гацківка—Ягодинка—Валки та Давидівка—Грабняк—Торчин—Славів (Володарсько-Волинський і Черняхівський р-ни) та в районі сіл Радецька Болярка—Ужівка (Червоноармійський р-н).

Розпочато спеціальні розвідки в межиріччя річок Случі та Тетерева. Зокрема досліджувалися басейни лівих допливів Теререва

(річки Гідра, Руда, Будичанка) в мікрорегіоні Чуднів—Стовпів—Будичани—Виноградівка в Чуднівському та Любарському р-нах.

Усього виявлено 53 нові окремі пам'ятки. З них чотири пам'ятки, ймовірно, були виявлені в ході досліджень на рубежі 50—60-х рр. ХХ ст., але інформація про їхнє місцерозташування, характер і культурну приналежність залишалася непевною й недостатньою. Кількість виявлених пам'яток по адміністративних р-нах Житомирської обл. подано в таблиці (табл. 1). Переважна більшість знайдених пам'яток є багатошаровими поселеннями з матеріалами кам'яної доби (палеоліт—неоліт), давньоруського часу та пізнього середньовіччя. На деяких пам'ятках виявлено матеріали доби бронзи та ранніх слов'ян.

У межах методики багаторічних все-сезонних щорічних розвідок на території Словечансько-Овруцького кряжу також відвідано низку раніше виявлених пам'яток з метою деталізації та розширення наявної інформації, а також моніторингу стану збереження найзначиміших з них. Під час відвідання комплексу пам'яток поблизу с. Горodeць Овруцького р-ну Житомирської обл. співробітниками експедиції виявлено значні численні пошкодження культурного шару та об'єктів на площі городища 1 та 2, укріпленого посаду та прилеглого до них селища, які становлять єдиний археологічний комплекс, що є пам'яткою Національного значення.

Наймасовіші за площею та кількістю пошкодження, що призвели до значних й незворотних втрат культурного шару й об'єктів, зафіксовані на городищі 1 (північне). На площі городища виявлено 11 грабіжницьких ям розміром понад 1,0 × 1,0 м. Як

Таб. 1

Район	К-ть пам'яток
Володарськ-Волинський	4
Коростенський	3
Лугинський	17
Любарський	1
Малинський	5
Овруцький	20
Олевський	1
Черняхівський	2
Всього	53

мінімум чотири—п'ять найбільших за розміром ям ($3,5 \times 2,5$ м, $2,0 \times 2,0$ м, $3,0 \times 1,0$ м) мають відносно правильну форму й ознаки геометричних «розкопів» єдиною площею. Грабіжницькі ями не засипані або частково

закидані. У декількох з цих «розкопів» зафіксовано сліди знищених об'єктів: жител, глинобитних печей і глиняної стінової обмазки. Сукупно «мародерами» на площі городища 1 знищено приблизно $43,25 \text{ м}^2$ культурного шару. На план городища нанесено місця пошкоджень, проведено фотофіксацію грабіжницьких покопок, зібрано залишені на відвалах уламки кераміки, кістки та інші артефакти.

Також по всій площі городища зафіксовано 37 менших за розміром ям (від 30×30 до 50×50 см), які утворені після сканування площі городища металощукачем і відповідного прокопування. Такі ж численні ями зафіксовано на перешийку та в рові городища 1, на площі городища 2, на площі укріпленого посаду та селища. Обсяг виконаних земляних робіт свідчить про тривале перебування «грабіжників» на площі пам'яток.

Д.Ю. Павлів, В.М. Петегирч

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПІДЛІСКИ І НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ

У серпні 2010 р. Долинська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Долинського краєзнавчого музею «Бойківщина» провадила дослідження пам'ятки Підліски І поблизу с. Підліски Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Метою досліджень було з'ясувати чи виявлені там курганоподібні насипи є могильними, а також визначити їхню хронологію та культурну належність. У 2009 р. уточнено місцезнаходження пам'ятки, виготовлено схематичний план розташування насипів.

Пам'ятка розташовується за 1,3–1,4 км на захід від церкви в с. Підліски на північному, спадаючому в долину р. Свічі, схилі гори в уроч. «Бабич». Курганоподібні насипи розкидані на площі 420 × 260 м і займають здебільшого непорослу лісом територію. Майже біля всіх насипів простежуються ями, влаштовані з вищого боку насипу. На площі пам'ятки зафіксовано 152 насипи. Їх найбільша концентрація спостерігається в центральній частині урочища, тут же локалізується більшість великих курганів, інші утворюють невеликі скупчення у південній і північній частині урочища та нараховують від 4 до 13 курганів. Діаметри насипів становлять від 3,0 до 8,0 м, їхня висота сягає від 0,3 до 1,0 м.

Для дослідження обрано невеликий насип 119. Він розташований майже в центральній частині «могильника», на пасовищі, на висоті 617,2 м над рівнем моря, за 340 м на північний захід від репера в північно-західному куті розкопу до криниці та стовпа з таблицею Вигодського держлісгоспу. Насип мав добре збережену, сферичну форму, його діаметр становив по лінії північ–південь 5,6 м,

по лінії схід–захід 5,0 м, висота сягала 0,7 м. Із північної сторони насипу розміщувалося заглиблення напівкруглої в плані форми розміром 3,4 × 1,1 м. Курган досліджувався класичним способом — насип включено в розкоп розміром 8,0 × 10 м і поділено на чотири сектори, які синхронно прокопувалися до материкової основи, перерізи фіксувалися по двох перехресних бровках.

Насип складався з дернового шару завтовшки 5,0–10 см, прошарку ґрунту сірого кольору завтовшки 3,0–5,0 см, шару сипкого суглинку жовтого кольору, перемішаного з невеликим камінням завтовшки 0,4 м. Нижче залягав щільний суглинок жовтого кольору завтовшки 0,3 м без включень каміння, а на глибині 0,9 м — материковий ґрунт у вигляді щільного, твердого суглинку світло-жовтого кольору зі включенням невеликих пластів білої глини. Під насипом кургану на рівні материка виявлено три об'єкти. У центрі кургану на глибині 0,65–0,90 м від найвищої точки насипу розміщувалося округлої форми скупчення (об'єкт 1) з глини світло-сірого кольору розміром 0,60 × 0,55 м, в перетині неправильної лінзоподібної форми завтовшки 0,10–0,25 м. У глині збереглися горизонтальні відбитки дерев'яних прутів завтовшки 3,0–5,0 см. У північно-східній частині кургану зафіксовано два вогнища. Перше з них (об'єкт 2) розміщувалося за 0,5 м на північний схід від центру кургану на глибині 0,80–0,85 м, його розмір 0,4 × 0,4 м, а товщина 2,0–5,0 см. Окрім деревного вугілля, в об'єкті 2 виявлено сім обпалених каменів і кілька дрібних фрагментів ліпної перепаленої, розшарованої кераміки чорного кольору. Друге вогнище (об'єкт 3) розміром 1,4 × 1,0 м залягало з північної сторони від

об'єкта 2 на глибині 0,70—0,72 м і простежувалось у вигляді тонкого вугільного прошарку та ледь обпаленого каміння, яке його оточувало. По периметру насипу, на відстані $1,8 \times 2,8$ м від його центру, на глибині від 0,45 до 0,70 м знаходилося «кільце» з 42 великих каменів. У північно-західній частині кургану не виявлено жодного каменя, натомість на глибині 0,73—0,95 м зафіксовано рештки п'яти дерев'яних кілків, забитих у материк,

які продовжували лінію, утворену каменями. Оскільки слідів поховання в кургані не виявлено, припускаємо, що це міг бути кенотаф. Незадовільний стан кераміки не дозволяє з певністю датувати та визначити культурну належність об'єкта 2, хоча подібна будова курганів спостерігалася на могильнику пізньоримського часу (культура карпатських курганів) поблизу с. Нижній Струтин за 20 км на північний схід від пам'ятки.

Д.Ю. Павлів, В.М. Петегирч

ПОШУКИ КУРГАНІВ У ПРИКАРПАТТІ

У 2010 р. Прикарпатська розвідкова експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ продовжувала обстеження частини регіону Верхньої Наддністрянщини в міжріччі Гнилої Липи, Свіржа та Дністра (Рогатинсько-Ходорівське Опілля) в межах південно-західної частини Львівської обл. (Жидачівський р-н) та північної частини Івано-Франківської обл. (Рогатинський р-н). Метою робіт було виявлення, картографування, обміри, виготовлення схематичних планів, фотофіксація та встановлення стану збереженості курганных поховальних пам'яток.

Переважна більшість курганів окресленої території розташовані на високих, розлогих, домінуючих над широкими долинами пагорбах. Могильні насипи виявлено поблизу сіл Виспа, Фрага, Беньківці, Заланів, Залип'я. Діаметри цих курганів коливаються від 18 до 30 м, висота сягає 1,0–2,0 м. Зафіксовано низку насипів більших розмірів. Так, за 2,5 км на південний схід від церкви в с. Підмихайлівці в уроч. Під Могилою обстежено великий курган діаметром 30 м і заввишки 3,5 м, що був перерізаний траншеєю. За 2,0 км на південний захід від с. Григорів зберігся частково зруйнований курган заввишки 4,0 м і діаметром 20 м. За 3,0 км на схід від церкви у с. Загір'я в уроч. Могилка відкрито курганный могильник, що складається з одного великого кургану діаметром 36 м і заввишки 4,0 м та трьох менших, знівельованих насипів, розміщених за 50–70 м на північний схід. Два великі кургани розміщені за 1,2 км на схід від церкви Св. Василя у с. Черче в уроч. Поле біля могил. Один із них має діаметр 30 м при висоті 2,5 м. Другий розташований за 54 м на північний захід від нього. Його діаметр 44 м,

висота 3,0 м. Обидва насипи мають всередині глибокі вкопи.

Особливо насиченими на кургани виявилася південна, наддністрянська частина Рогатинщини. Могильники й окремі насипи виявлено в околицях сіл Вишнів і Козарі. У східній околиці с. Вишнів, поблизу хутора Чистий зафіксовано сліди великого могильника, від якого збереглося три кургани. На одному з них насипано символічну пам'ятну могилу та встановлено хрест. Два інші кургани розміщені на південний схід від неї. Один із них був діаметром 24 м і заввишки 1,8 м, другий менший. У східній околиці села, за 50 м на схід від сільського цвинтаря, на пагорбі відкрито великий сильно розораний курган діаметром 32 м та заввишки 2,0 м. На місці розораного насипу знайдено крем'яне вістря стріли та відщепи. За 2,5 км на північ від Вишнева, південніше дороги на Луковець-Вишнівський простежуються сліди ще одного могильника, від якого зберігся один великий насип і рештки трьох менших, сильно знівельованих могил. Великий, відносно добре збережений курганный некрополь виявлено за 1,1 км на південний захід від церкви у с. Вишнів на широкій платоподібній вершині пагорба. Могильник налічує 19 насипів, розташованих обабіч лісової дороги, і складається з двох найбільших курганів діаметром 23 м і заввишки 2 м, п'яти великих діаметром 16–20 м і заввишки 0,5–1,3 м, восьми середніх діаметром 5,0–6,5 м і заввишки 0,3–0,5 м. Один середніх розмірів курган має видовжену з півночі на південь еліпсоподібну форму насипу. Малі кургани сконцентровані у східній частині могильника. На північний схід від найбільшого кургану розміщена група могил, що утворює в плані коло. Групу з

18 курганів зафіксовано за 1,0—2,3 км на північний захід від західного краю с. Козарі. Насипи розташовані «ланцюжком» на хребті залісненого пагорба, відстань між ними становить від 21 до 280 м. Діаметри курганів сягають 14—39 м, висота 0,5—1,6 м.

Загалом в Рогатинському р-ні обстежено 81 курган. Чітко простежується закономірність в їхньому розташуванні — високі пагорби (300—360 м над рівнем моря), з яких видно

наступні кургани. Культурна належність і хронологія виявлених пам'яток може визначатись поки що приблизно, ймовірно, що більшість курганів належить до культури шнурової кераміки та комарівсько-тщинецької культури. Не виключено, що деякі з більших, окремо розташованих могил можуть належати до ранньоскіфського часу. Стан збереженості більшості курганів є поганим і вимагає негайних пам'яткоохоронних заходів.

В.А. Папанова

РОЗВІДКА ПОБЛИЗУ с. СМІРНОВЕ КУЙБИШЕВСЬКОГО Р-НУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛ.

Восени 2010 р. було проведено археологічну розвідку на землях Агрофірми «40 років Жовтня». Основним завданням був пошук нових пам'яток епохи неоліту—бронзи в цьому регіоні.

Розвідкою були охоплені поля (наділи 83, 125, 149, 157, 224) на північний схід від с. Смирнове, на відстані 1,5 км від перетину кордонів Куйбишевського, Пологівського та Чернігівського р-нів Запорізької обл. та близько 4,0 км від витоку р. Берди.

Артефакти знайдені на поверхні при обстеженні наділу 83, на площі 2,0 × 0,8 км. В

основному знахідки були сконцентровані на невеликій ділянці вздовж ґрунтової дороги, на відстані 0,8 км від північної межі наділу. Серед них є камінь для праці, кам'яний пестик, розтирач, два сегмента зернотерки та кам'яний якір. Відсутність серед знахідок фрагментів кераміки позбавляє можливості точного датування. Зазначимо, що в Куйбишевському та Розівському р-нах відомі поселення та кургани епохи бронзи. Виходячи з викладеного, пам'ятку (поселення?) Смирнове I можна датувати дуже широко — епохою неоліту—бронзи.

К.Ю. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ХАРКІВЩИНІ

Спільна експедиція Слобідської археологічної служби та історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжила дослідження Циркунівського городища скіфського часу в 2010 р. (керівник розкопу К.Ю. Пеляшенко, керівник студентської археологічної практики Ю.В. Буйнов). Пам'ятка розташована на території Циркунівської сільської ради Харківського р-ну Харківської обл.

Роботи були зосереджені на двох ділянках: розкопки на території Другого двору городища (розкоп 10) та підчистка валу в районі південного входу (розкоп 11).

Розкоп 10. Продовжено дослідження північної частини Другого двору, розширено межі розкопу в західному, південному та східному напрямках. Загальна розкрита площа в 2010 р. склала 152 м². Простежено закінчення зольного насипу, основну частину якого досліджено в 2009 р. За зольником стратиграфія була такою: від 0 до 0,05–0,10 м — лісовий дерн, від 0,05–0,10 до 0,25–0,30 м — чорноземний ґрунт із матеріальними залишками (давній культурний шар), від 0,25–0,30 до 0,35–0,40 м — суглинок, що переходить у материкову глину. У східній частині розкопу виявлено вісім заглублених у материк об'єктів. Заповнення ям насичено фрагментами ліпного посуду, значна кількість яких реконструйована. П'ять ям (9–13) розташовані на досить невеликій площі (24 м²). Заповнення цих комплексів чорноземно-золисте, в ньому наявні шматки пропеченої глиняної обмазки з відбитками прутів. Значна кількість обмазки виявлена в культурному шарі поряд і над цими комплексами (на глибині від 0,05–0,10 до 0,30 м). У західній частині до-

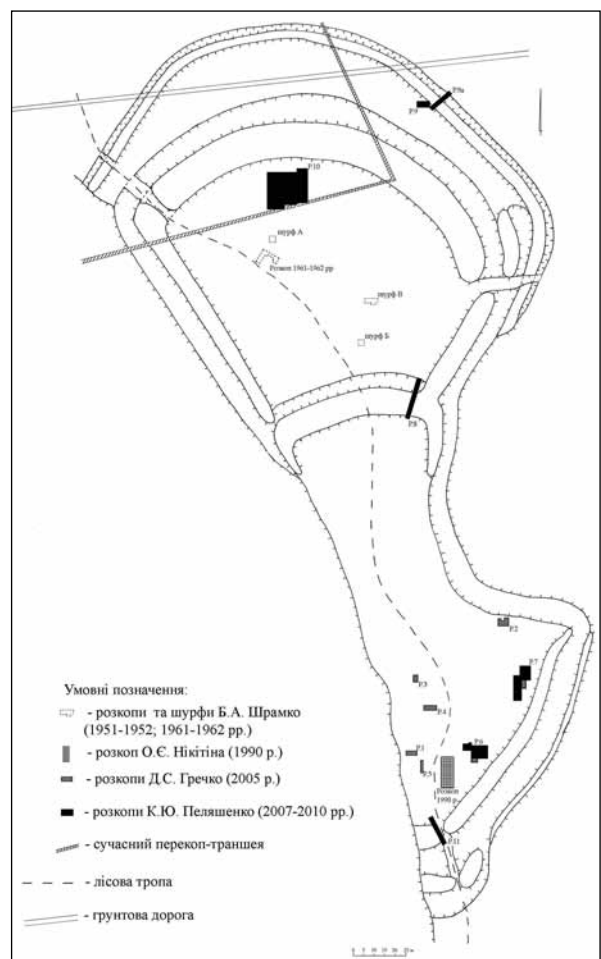

Рис. 1. План городища А4

сліджені три господарські комплекси: дві ями, стінки яких розширювалися у підбій (ями 14–15), та одна вісімкоподібна яма, що складалася з двох підовальних частин, одна з яких глибша на 0,2 м. Заповнення цих комплексів — чорноземно-глинистий ґрунт, майже без залишків. У південній частині за-

фіксовано одну господарську яму (17), стінки якої розширюються в підбій. Заповнення — чорноземно-золисте з уламками ліпного посуду та значною кількістю подрібнених кісток тварин. За 2 м на схід від ями знаходилося відкрите вогнище у вигляді пропеченого на 0,1 м суглинку (діаметр 0,4 м).

Знахідки з розкопу представлено уламками ліпного посуду, кістками тварин, шматками глиняної обмазки, кам'яними зернотерками, глиняними пряслицями, керамічною дрібною пластикою, уламком залізного ножа, кам'яним точилом, фрагментом верхньої частини бронзового казана, фрагментами античних амфор, сіроглиняним і червоноглиняним гончарним посудом. Досліджена ділянка, за матеріалом, датується IV ст. до н. е.

Розкоп 11 — підчистка західного профілю центрального валу в районі південного входу та дослідження території поряд (30 м²).

Найбільша висота валу становила 1,55 м від рівня давнього похованого ґрунту. Під північною частиною насипу валу було зафіксовано рів, засипаний внаслідок будівництва пізнішої лінії укріплень. Найбільша глибина рову 2,6 м від рівня давнього похованого ґрунту. Стратиграфічно в ньому простежується два будівельних періоди: спочатку він мав трапецієподібну форму, а на другому етапі набув конічної форми, з боку зовнішнього ескарпу його було заглиблено ще на 0,3 м. Одночасно з засипкою рову другого будівельного періоду, на його місці був зведений вал, який утворений переважно попельастим ґрунтом, насиченим матеріальними рештками (уламки ліпного посуду, кістки тварин), а зверху — перекритий глиною та чорноземом.

Окрім цього, в 2009—2010 рр. знято інструментальний план городища з прив'язкою всіх розкопів минулих років.

А.В. Петраускас, О.А. Коваль, А.О. Петраускене

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
НА ТЕРИТОРІЇ м. ОЛЕВСЬК**

У 2010 р. співробітниками Житомирської археологічної експедиції та студентами Житомирського педагогічного університету проведено дослідження на території м. Олевськ Житомирської обл. Роботи проводилися по договору з Олевською міськрадою. Загальна досліджена площа становить 136 м².

Дослідження провадилися в центрі міста, біля церкви Святого Миколая по вул. Свято Миколаївській, 8 та на давньоруському городищі в уроч. Бабина гора.

По вул. Свято Миколаївській, 8, на подвір'ї церкви закладено розкоп 10 × 10 м, орієнтований на північ, нумерація квадратів з південно-західного кута розкопу, по лінії захід—схід А—Д, по лінії південь—північ 1—5. Культурний шар у межах розкопу складав сірий гумусований супісок, дуже пошкоджений при різних будівельних роботах. На лінії квадратів Б/1—5 культурний шар зруйнований бетонним фундаментом огорожі церкви. Материк — жовтий і білий пісок. З культурного шару походили численні фрагменти кераміки різних хронологічних періодів — епохи бронзи—раннього залізного віку, IX—X ст., XII—XIV ст. та XVI—XX ст. На площі розкопу зафіксовано два археологічні об'єкти та 43 поховання.

Об'єкт 1. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,8 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями. Після вибирання заповнення встановлено, що об'єкт був господарською ямою округлої форми, діаметром близько 1,8 м. Стінки об'єкта прямі, дно нерівне, похиле, розміщується на глибині 0,64 м від поверхні материка. Об'єкт частково зруйновано бетонним фундаментом від огорожі. Заповнення двох шарів: верхній шар — темно-сірий гумусо-

ваний супісок, нижній — світло-сірий гумусований супісок.

Об'єкт 2. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,64 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями. Являв собою яму округлої форми, діаметром близько 1,2 м. Стінки ями похилі, дно нерівне, лінзоподібне, розміщується на глибині 0,88 м від поверхні материка. Об'єкт частково заходив у південну бровку розкопу. Заповнення об'єкта — темно-сірий гумусований супісок.

Крім того, на площі розкопу було досліджено 43 поховання XVII—XVIII ст. Усі поховання зорієнтовані на північ, жодне з них не перерізало інше. Деякі кістяки збереглися повністю, інші — частково (або лише кістки черепа). Майже в кожній поховальній ямі виявлено цвяхи від труни. Чотири поховання мали інвентар: натільний хрестик і намисто, намисто та два поховання з бронзовими монетами XVII ст.

Дослідження на давньоруському городищі проводилися на його дитинці. Було закладено розкоп 10 × 10 м, зорієнтований на північ, нумерація квадратів з південно-західного кута розкопу, по лінії захід—схід А—Д, по лінії південь—північ 1—5. Роботи провадилися в лініях квадратів А—Д/1 та Д/1—5. Культурний шар утворений сірим гумусованим супіском, що досягав глибини 0,25—0,45 м. Материк — жовтий пісок. З культурного шару походила незначна кількість фрагментів кераміки IX—X ст. та XII—XIII ст. і кісток тварин. У межах цих ліній квадратів зафіксовано чотири об'єкти.

Об'єкт 1. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,26—0,29 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями.

Він був ямою підовальної форми розмірами близько $2,00 \times 1,65$ м. Стінки ями похилі, дно нерівне, розміщується на глибині 0,94 м від поверхні материка. Об'єкт частково заходив у західну бровку. Заповнення об'єкта — сірий гумусований супісок.

Об'єкт 2. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,40 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями. Об'єкт являв собою споруду підпрямокутної форми розмірами близько $2,5 \times 4,2$ м. Стінки споруди прямі, дно нерівне, похиле розміщується на глибині 1,25 м від поверхні материка. Об'єкт частково заходив у південну бровку. Заповнення об'єкта — сірий гумусований супісок. Із заповнення походили нечисленні фрагменти гончарної кераміки.

Об'єкт 3. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,32 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями. Це яма округлої форми з діаметром 0,6 м. Стінки похилі, дно нерівне, розміщується на глибині 0,54 м від поверхні материка. Заповнення об'єкта — сірий гумусований супісок.

Об'єкт 4. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,44 м від сучасної поверхні у вигляді сірої плями. Об'єкт — яма округлої форми діаметром 0,54 м. Стінки ями похилі, дно нерівне, лінзоподібне, розташовується на глибині 0,25 м від поверхні материка. Об'єкт частково заходив у північну бровку. Заповнення об'єкта — сірий гумусований супісок.

А.В. Петраускас, О.А. Коваль, А.О. Петраускене

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОГО ІСКОРОСТЕНЯ

В липні—серпні 2010 р. Житомирською експедицією, за договором з Коростенською міськрадою, проводилися дослідження на посаді городища 1 у м. Коростень. Загальна досліджена площа склала 104 м².

Розкопи було закладено в північній частині посаду городища 1, між розкопами 2004 і 2008 рр. Східна бровка розкопів розміщувалася впритул до розкопу 2008 р. Розкопи отримали нумерацію 1 та 2, орієнтовані на північ, нумерація квадратів з південно-східного кута: по лінії схід—захід А—Д, по лінії південь—північ 1—5.

Розкоп 1. Загальна досліджена площа становила 80 м². Культурний шар являв собою чорний гумусований супісок, який залягав на глибині від 0,2 до 0,6 м від сучасної поверхні в різних частинах розкопу. Материк — жовтий пісок, нерівний, похилий у північному напрямку. З культурного шару походили численні фрагменти вінець, денець і стінок IX—X ст., кістки тварин та кістяна проколка. Крім того, на площі розкопу досліджено три об'єкти.

Об'єкт 1. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,61 м від сучасної поверхні у вигляді чорної плями округлої форми. Після вибирання заповнення встановлено, що об'єкт являв собою господарську яму округлої форми діаметром 0,6 м. Стінки об'єкту похилі, дно нерівне, лінзоподібне, зафіксоване на глибині 0,36 м від поверхні материка. Заповнення об'єкту — чорний гумусований супісок. З нього походили знахідки фрагментів кераміки IX—X ст. та кістки тварин.

Об'єкт 2. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,37 м від сучасної поверхні у вигляді чорної плями. Об'єкт являв собою стовпову яму діаметром 0,22 м і завглибшки 0,20 м від поверхні материка. Стінки ями похилі, дно лінзоподібне. Заповнення — чорний гумусований супісок. Знахідок у ньому не виявлено.

Об'єкт 3. Зафіксовано під час зачистки поверхні материка на глибині 0,50 м від сучасної поверхні у вигляді плями чорного кольору. Об'єкт являв собою яму округлої форми діаметром 0,60 м і завглибшки 0,07 м від поверхні материка. Стінки об'єкту похилі, дно рівне. Заповнення — чорний гумусований супісок. Під час вибирання заповнення знахідок не виявлено.

Розкоп 2. Загальна досліджена площа становила 24 м². Культурний шар являв собою чорний гумусований супісок, який залягав на глибині від 0,5 до 0,7 м від сучасної поверхні в різних частинах розкопу. Материк — жовтий пісок, майже рівний. З культурного шару походили численні фрагменти вінець, денець і стінок IX—X ст., кістки тварин та кістяна проколка. Крім того, на площі розкопу досліджено один об'єкт.

Об'єкт 4. Зафіксовано на рівні материка на глибині 0,52—0,65 м. Об'єкт являв собою кам'яну виростку підтрикутної форми завдовжки (за довгою віссю) 1,24 м і завширшки 0,85 м. Частково вимостка заходила у східну бровку розкопу, інша її частина була досліджена 2008 р. Серед вимостки виявлено численні фрагменти кераміки IX—X ст. та кістки тварин.

Ю.В. Плеханов, В.В. Маслюк

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ МОСТИСЬКОГО ТА ЯВОРІВСЬКОГО Р-НІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. співробітниками НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України провадили розвідки в долині р. Вишні на території Мостиського р-ну та також поблизу сіл Мельники та Старичі Яворівського р-ну Львівської обл. У результаті виявлено й описано п'ять пам'яток.

с. Арламівська Воля-1, Мостиський р-н. Поселення розташовується на невисокому (1,0–1,5 м) піщаному останці серед заплави правого берега р. Вишня, на віддалі близько 1,1 км на південний схід від південної околиці села та за 100 м на південь від залізничного полотна. Воно займає площу близько 50 × 200 м. На поверхні виявлено численні уламки ліпної кераміки, що датуються раннім залізним часом.

с. Гостинцеве-1, Мостиський р-н. Багатошарове поселення розміщується на віддалі близько 0,5 км на північний захід від північної околиці села, за 0,7 км на північ від тваринницьких ферм і на схід від великого штучного ставу, на пологому південно-західному схилі пагорба, який розташований у вигляді широкого мису в місці впадіння до р. Вишні її лівосторонньої притоки. Пам'ятка займає площу розмірами 145 × 180 м. Виявлено численні знахідки — уламки ліпного посуду та кременеві вироби. Матеріал датується пізнім періодом доби бронзи, ранньозалізним часом, а також VI–VII ст. (празька культура).

с. Підгать-1, Мостиський р-н. Двошарове поселення розташовується на східній околиці села, на віддалі 130 м на схід від крайніх са-

диб та прямо на південь від дороги Підгать—Гостинцеве. Значну кількість знахідок виявлено вздовж пологого південного схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Вишні на площі розмірами 140 × 270 м. Вони представлені переважно уламками ліпної, рідше кружальної, кераміки та виробами з кременю. Комплекс пов'язується з двома хронологічними періодами — добою бронзи та пізньоримським часом.

с. Мельники-1, Яворівський р-н. Двошарове поселення розташовується на віддалі близько 0,5 км на схід від села, по обидва боки від дороги Сарни—Корчунок, на пологому південному схилі пагорба вздовж лівого берега невеликого потічка. Площа пам'ятки складає 1,5 га (80 × 200 м). На поверхні виявлено кременеві відщепи, уламки ліпної та кружальної кераміки, а також шматки залізоплавильного шлаку. Матеріали датуються добою бронзи та VIII–IX ст. (райковецька культура).

с. Старичі-1, Яворівський р-н. Двошарове поселення розташовується за 300 м на північ від кладовища, що на північній околиці села, та за 200 м на захід від дороги Старичі—Немирів. Пам'ятка (приблизні розміри 70 × 180 м) поширюється вздовж пологого південно-західного схилу пагорба на північ від витоків джерела та на схід від заболоченої долини р. Рики. Матеріали представлені знаряддями з кременю, уламками ліпної та кружальної кераміки, які датуються раннім залізним часом та XI–XIII ст.

О.Л. Позіховський, О.А. Бондарчук, Д.Ю. Вертелецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПАМ'ЯТОК НА ОСТРОЖЧИНІ

У 2010 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Остріг продовжила дослідження багатошарових пам'яток у с. Межиричі (уроч. Вигін-Ферма) Острозького р-ну Рівненської обл. та в м. Остріг.

На пам'ятці в с. Межиричі роботи проводилися на відвалі ґрунту, утвореному внаслідок несанкціонованих земляних робіт. Доцільність продовження досліджень була викликана тим, що під час огляду відвалу в попередні роки було виявлено доволі значну кількість кераміки різних археологічних культур, крем'яні знаряддя тощо. Усього було перебрано близько 20 м³ ґрунту.

Аналіз знахідок, першою чергою кераміки, дозволив виділити кілька фаз заселення цієї частини урочища. До доби міді належать матеріали маліцької культури, репрезентовані двома фазами: жешовською та пізньою.

З першою із них пов'язані декілька уламків мисок різної форми, прикрашених відбитками штампу, та кубки.

Значно більша кількість уламків посуду представляє фінальну фазу розвитку маліцької культури, деякі з них підклеєні до посудин, виявлених у 2009 р. Посуд цієї фази за технічно-стилістичними та морфологічними ознаками подібний до посуду, виявленого в попередньому сезоні. Серед посудин домінують вази, миски конічної та напівсферичної форм, горщики. Підмічено цікаву деталь: частина амфор має форму, типову для етапу В ІІ трипільської культури, хоча виготовлена зі щільної маси зі значними домішками дрібного піску (прикметна ознака заключної фази маліцької культури).

Крім знахідок доби енеоліту, трапилися матеріали трипільської (етап В ІІ, фаза

бринзени-жванець), а також тшинецької культур.

Восени 2010 р. експедиція продовжила розкопки надзвичайно важливої для розуміння процесів, що відбувалися в енеолітичний час на Західній Волині, пам'ятки в м. Остріг (уроч. Земан, давня назва Загуменки). Розкопано близько 600 м² площі, на якій виявлено об'єкти маліцької та городоцько-здовбицької культур, льохи першої половини ХІХ ст. Серед них найбільший інтерес становлять дві напівземлянки (об'єкти 27 і 34) маліцької культури. Перша з них мала розмір 5,0 × 3,1 м, глибину 0,5–0,6 м від рівня виявлення і була орієнтована довгими сторонами по лінії північ–південь. Стінки споруди слабо похилі, долівка досить рівна. Біля стін споруди виявлено рівчаки завширшки 0,30–0,35 м. У північній частині споруди на суглинковому останці розміщувалася піч, склепіння та черинь якої повністю знищені (збереглася лише основа череня, в якій поздовж були покладені п'ять колод діаметром близько 0,20–0,35 м). Верхня частина заповнення — ґрунт темного кольору, насичений уламками посуду, кістками тварин, знаряддями праці з кременю, відходами кременевого виробництва, нижче — пухкий суглинок з окремими знахідками. В основі череня трапилося кілька уламків розписної амфори трипільської культури. З північного та східного боку напівземлянки розміщувалися ями різного призначення з багатим археологічним матеріалом, серед якого виділимо кубок з накольчастим орнаментом (рис. 1, 3).

У культурному шарі, крім матеріалів маліцької культури, трапилися окремі знахідки культур: трипільської (етап С ІІ, фаза бринзени-жванець), лійчастого посуду, ку-

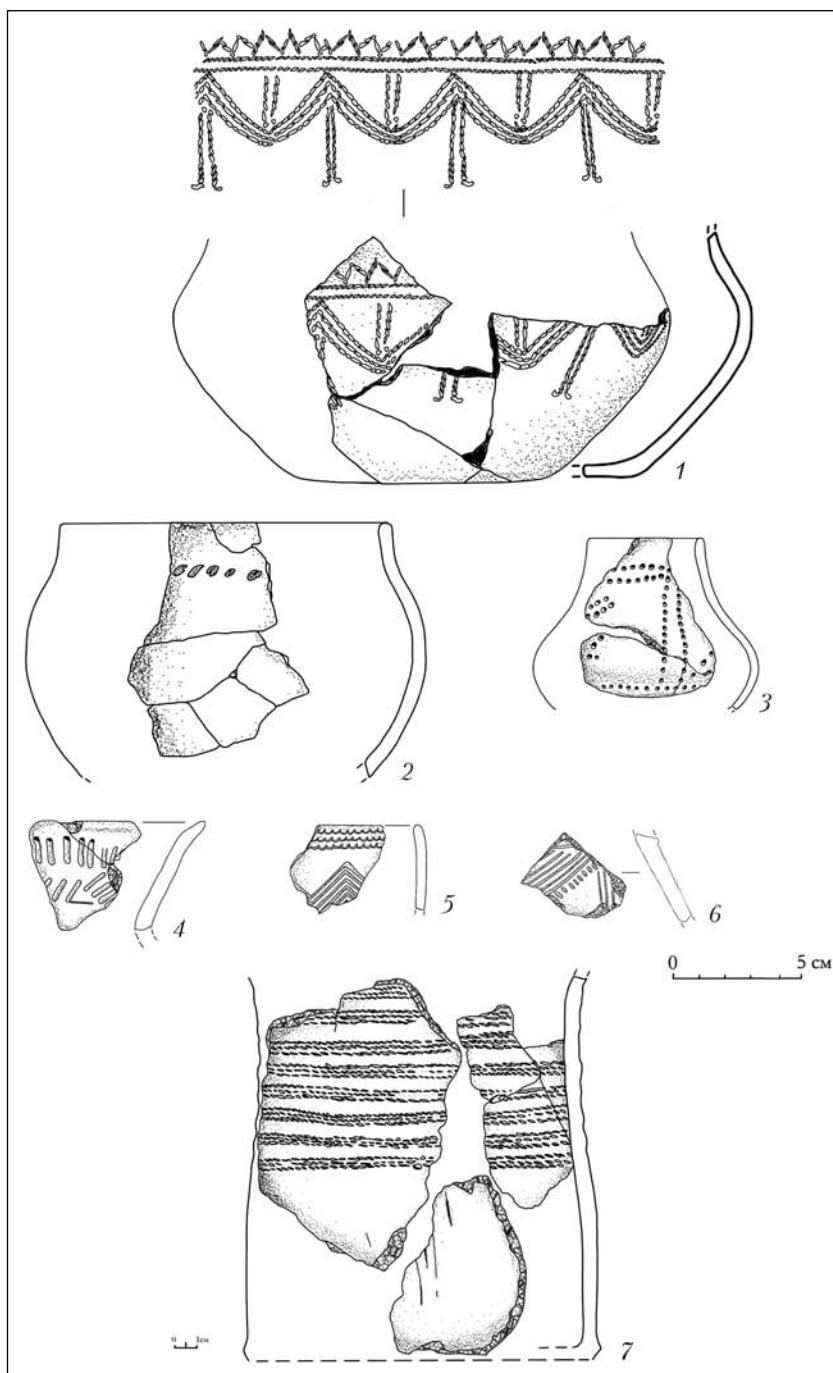

Рис. 1. Острог—Земан. Вибірка посуду: 1–2 — трипільської; 3 — маліцької, 4 — середньодніпровської; 5–6 — кулястих амфор; 7 — городоцько-здовбицької культур

лястих амфор, середньо-дніпровської та городоцько-здовбицької (рис. 1, 1–2, 4–7).

Таким чином, у результаті розкопок 2010 р. встановлено: 1) пам'ятка в с. Межиріччя (уроч. Вигін-Ферми) повністю зруйновано будівельними та земляними роботами в XX–XXI ст.; 2) вперше на Західній Волині було повністю досліджено енеолітичний житлово-господарський комплекс маліцької

культури (напівземлянка, господарські та сміттєві ями) та розпочато вивчення іншого комплексу, що в майбутньому дасть можливість вирішити низку питань, пов'язаних з плануванням поселень, житловим будівництвом, а відтак і поточити хронологію пам'ятки; 3) археологічна карта Західної Волині поповнилася новими матеріалами доби бронзи.

Ю.Б. Полідович, В.В. Циміданов

ДОСЛІДЖЕННЯ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛ.

У 2010 р. науковими співробітниками дочірнього підприємства «Наукова спілка Донбасу» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України О.В. Колесником, Е.Є. Кравченком, В.І. Кузіним, Ю.Б. Полідовичем і В.В. Цимідановим на території Донецької обл. здійснено археологічну експертизу земельних ділянок загальною площею 239,3544 га та обстежено 19 об'єктів археологічної спадщини, розташованих на ділянках загальною площею 6,56 га.

Мета експертизи — встановлення наявності/відсутності культурного шару, його площі, культурно-хронологічної належності у межах ділянок, обраних для надання у власність або користування.

Обстеження 19 об'єктів археологічної спадщини (16 курганів і трьох поселень) здійснено з метою встановлення параметрів, сучасного стану та визначення їхніх меж. Із зазначених 19 об'єктів 12 курганів і два поселення розташовані на території Покровської сільської ради Артемівського р-ну, три кургани — Райгородоцької селищної ради Слов'янського р-ну, один курган — Розівської сільської ради Ясинуватського р-ну, одне поселення — Ялтинської селищної ради Першотравневого р-ну. Дослідження здійснювалися за рахунок користувачів земельних ділянок, на яких розташовані зазначені археологічні об'єкти. Отриману інформацію використано для складання обліково-охоронної документації.

Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков, О.П. Войтюк

РОБОТИ В м. РІВНЕ НА пл. ТЕАТРАЛЬНА

Роботи на Театральній площі у м. Рівне провадилися Рівненською філією ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАНУ в 2008—2010 рр. у зв'язку з будівництвом у центральній частині міста – від пл. Театральна до пл. Короленка під вул. Соборна – підземного торговельного комплексу.

Роботи в 2008 р. провадилися на пл. Театральна на ділянці розмірами 21 × 48 м. Культурні нашарування залягають до глибини 3,3–3,4 м, однак ранні відклади збереглися не на всій площі ділянки – вони були відсутні в північній частині, а в південній – частково зруйновані будівлями XIX – першої половини XX ст. У південній частині ділянки на глибині 2,9–3,4 м досягнуто материка – жовтого лесоподібного суглинку, а в північній частині ділянки – на відстані 15–17 м від вул. Соборна – від глибини 2,5 м простежено чорний вологий торф'янистий ґрунт, де виявлено лише окремі кістки тварин і гілки дерев. Ці спостереження дозволяють висловити думку, що північна частина ділянки, а також територія, на якій розташовується сучасна будівля театру, в давнину були заболоченою низовиною і міської забудови до XIX ст. тут не існувало.

На ділянці виявлено 30 об'єктів, які, ймовірно, належать до трьох етапів розвитку м. Рівне: 1) XV – перша половина XVII ст.; 2) друга половина XVII–XVIII ст.; 3) кінець XVIII – перша половина XX ст.

Роботи в 2009 р. провадилися на двох ділянках, що розміщуються біля західного та східного країв Театральної площі. Загальна площа цих ділянок 700 м². Культурні нашарування на ділянках залягають до глибини 3,3–3,4 м, однак ранні відклади збереглися

погано – вони були зруйновані будівлями XIX – першої половини XX ст.

Роботи в 2010 р. провадилися на південь від Театральної площі, у межах сучасної вул. Соборна та на прилеглій із півдня пішохідній частині. Загальна площа цих ділянок 3235 м². Культурні нашарування на ділянках залягають до глибини 3,3–3,4 м, ранні відклади краще збереглися в межах сучасної вул. Соборна. Тут вдалося простежити рештки давньої дороги, а також виділено два етапи її використання.

До першого етапу належить ґрунтова дорога з чіткою колією у вигляді двох паралельних рівчаків завширшки 0,25–0,40 м та завглибшки 0,15–0,25 м. Колію простежено на рівні передматерикового коричневого ґрунту на глибині 2,8–2,9 м від рівня сучасної поверхні асфальтового покриття вулиці. Відстань між рівчакками 1,0–1,1 м, максимальна ширина колії 1,4 м. Давня дорога не була прямою, а відхилялася в обидва боки на 2,0–4,0 м від головної осі, зорієнтованої із заходу на схід. Вздовж цієї ранньої дороги відкрито рештки котлованів житлових і господарських будівель XIV–XVII ст. Судячи зі знахідок, дорогу можна датувати XVI–XVII ст.

Згодом було проведено реконструкцію дороги, проїжджа частина була заощена деревом. Під час досліджень біля східного краю Театральної площі на глибині 1,6–2,3 м виявлено дерев'яні елементи дороги, що дозволяють відтворити її конструкцію (рис. 1, 1). Спочатку впоперек проїжджої частини були покладені бруси завдовжки 5,1–5,2 м, їх перетин 0,40 × 0,25 м. Відстань між брусами 2,5 м. На нижній стороні цих брусів були зроблені прямокутні гнізда, в яких фіксувалися тупі кінці вбитих у землю кілків завдовжки

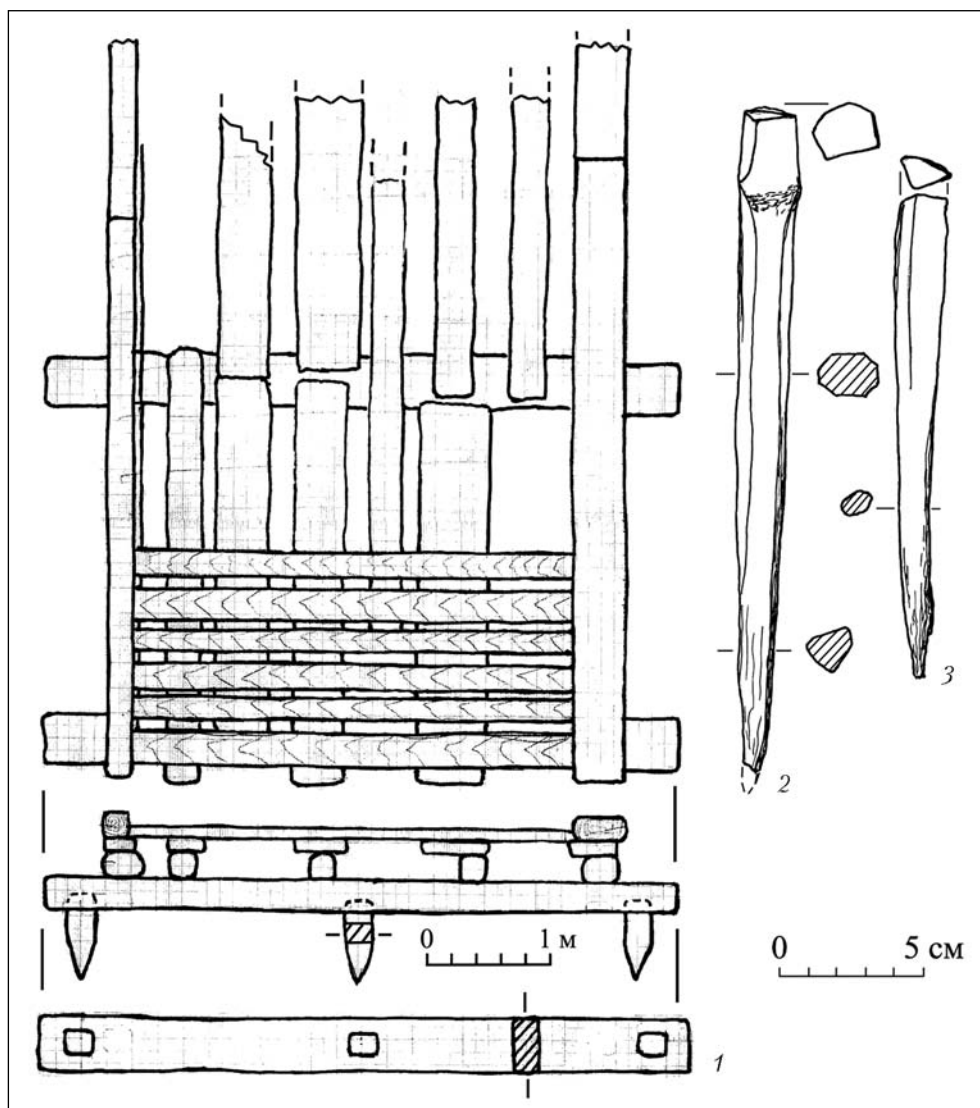

Рис. 1. Рівне, вул. Соборна: 1 — реконструкція дерев'яної дороги XVIII ст.; 2–3 — дерев'яні цвяхи, які використовувалися для скріплення деталей

0,7 м. Така конструкція не дозволяла брусам зміститися. На поперечні бруси були покладені повздовжні бруси, що мали перетин $0,2 \times 0,2$ м та $0,2 \times 0,3$ м (крайні). На ці бруси вкладалися повздовжні дошки різної ширини (від 0,25 до 0,50 м), а на них поперечний настил — дошки завширшки 0,17–0,25 м і за-

втовшки 6,0–8,0 см. Кінці дощок фіксували поздовжні масивні бруси, так що проїжджа частина дерев'яної дороги була завширшки 3,5 м. Окремі деталі скріплювалися між собою за допомогою соснових і дубових цвяхів завдовжки 15–20 см (рис. 1, 2–3). Джерела дозволяють датувати цю дорогу XVIII ст.

Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков, О.П. Войтюк

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ У с. ПЕРЕСОПНИЦЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

У 2009–2010 рр. співробітниками Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ проведено розвідки на території с. Пересопниця Рівненського р-ну в зв'язку з паспортизацією пам'яток археології, а також вивченням історичної топографії давньоруського міста та поселення литовсько-польської доби. Давні поселення в с. Пересопниця розташовуються на підвищеннях правого берега р. Стубли, в місці впадіння р. Омелянівки.

На дитинці площею близько 4,0 га (рис. 1, 1) обстежено траншеї, викопані для труб газопроводу. Товщина гумусного ґрунту вздовж вулиці в південно-східній частині дитинця становить від 0,9 до 1,3 м, у ньому зібрано уламки кераміки Х–ХІІІ ст. Встановлено, що сучасні сільські садиби в південному куті дитинця збудовані на місці давнього християнського кладовища. Простежено зруйновані траншеєю дорослі та дитячі поховання, на глибині 0,6–0,7 м досліджено жіноче безінвентарне поховання, орієнтоване на захід.

Окольне місто розташовувалося на вузькій височині, витягнутій із південного сходу на північний захід. Культурний шар з численними знахідками Х–ХІІІ ст. виявлено в південній частині височини (рис. 1, 2). Далі на північ знахідок менше, на північний схід від сільського клубу (рис. 1, 2а) зібрано уламки горщиків ХІІ–ХІІІ ст. та ХІV–ХІVІ ст.

Поселення в уроч. Пастівник займає окреме підвищення площею близько 8,0 га (рис. 1, 3). У центральній частині урочища зберігся давній кам'яний хрест. Місцева традиція пов'язує це місце з монастирем Різдва Пречистої Богородиці, в якому було завершено написання відомого Пересопницького Євангелія. У південній частині урочища виявлене поселення городоцько-здовбицької

культури шнурової кераміки. На різних ділянках височини зібрано ліпну та гончарну кераміку райковецької культури VIII–Х ст. та різноманітні вироби ХІІ–ХІІІ ст. Кераміку Х та ХІІ–ХІІІ ст. знайдено на підвищеннях на схід та на північ від уроч. Пастівник (рис. 1, 4–5), а також на південній окраїні села (рис. 1, 9).

Поселення на північній окраїні села розташоване на мисі, що глибоко врізається в заплаву р. Стубли (рис. 1, 7). У північній частині мису, вільній від забудови, на площі близько 2,0 га зібрано знаряддя з кременю та глиняний посуд бронзового та раннього залізного віків, уламки гончарних горщиків Х–ХІІІ ст. та ХІV–ХІVІІ ст. Товщина культурного шару 0,4–1,0 м. На південь від дороги до с. Іскра, на береговому схилі знайдено кераміку Х ст. та ХІІ–ХІІІ ст. (рис. 1, 6).

Поселення в уроч. Мигор займає північний мисоподібний виступ підвищення, обмеженого заплавами рік Стубли й Омелянівки (рис. 1, 8). Зручна для поселення північно-східна ділянка підвищується над заплавою на 2,0–4,0 м, а західна ділянка – на 4,0–5,0 м. Ці ділянки використовуються під сільськогосподарські угіддя. Матеріали представлено знаряддями з кременю, глиняним посудом бронзового віку й уламками гончарних горщиків Х–ХІІІ ст. та ХІV–ХІVІІ ст. Площа поселення – близько 4 га, товщина культурного шару – 0,4–1,2 м.

На окремому підвищенні розмірами 230 × 140 м, в уроч. Шустакувський горб (рис. 1, 10) виявлено культурний шар поселення волино-люблінської культури мідного та бронзового віків.

Культурні шари давніх поселень у с. Пересопниця простежено на площі близько

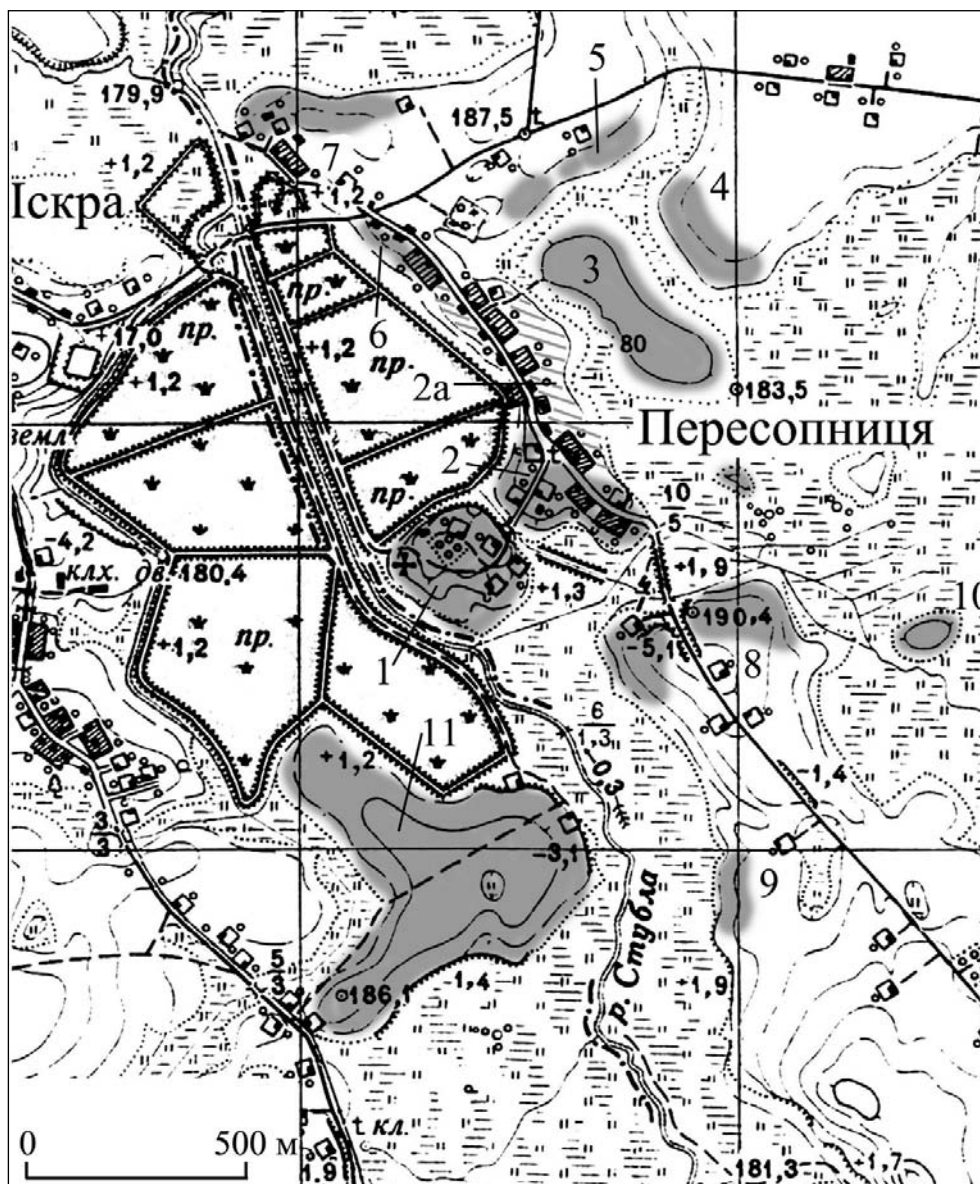

Рис. 1. Пам'ятки на території с. Пересопниці: 1 — дитинець; 2 — окольне місто; 3 — уроч. Пастівник; 4–5 — північно-східна окраїна; 6–7 — північна окраїна; 8 — уроч. Мигор; 9 — південна окраїна; 10 — уроч. Шустакувський горб; 11 — уроч. Замостя

35 га. Найраніше поселення на правому березі р. Стубли належить до мідного віку (поселення 10), а на лівому березі С.В. Терський раніше виявив матеріали лінійно-стрічкової культури доби неоліту в уроч. Замостя (рис. 1, 11). У бронзовому віці були заселені урочища Пастівник, Мигор і мис у північній частині села. На останній пам'ятці зібрано також матеріали раннього

залізного віку. Велике ранньослов'янське поселення райковецької культури розміщувалося в уроч. Пастівник. У X ст. заселеними були усі обстежені ділянки, за виключенням поселення 10. Після кризи, що простежується за матеріалами XI ст., міські та приміські райони літописної Пересопниці XII–XIII ст. формуються на тих же самих ділянках.

І.А. Прохненко, В.В. Мойжес

РОЗКОПКИ ЧЕРВЕНЬОВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Серед слов'янських пам'яток Верхнього Потисся VIII—IX ст. як один із ключових виділяється комплекс (поселення та курганий некрополь) біля с. Червеньове Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

Могильник відкрито у 30-х рр. XX ст. Й. Янковичем. Він зафіксував 18 курганів, з яких у 1932 р. частково досліджено три, а в 1938 р. — ще десять. У 1959 р. один курган досліджено Ф.М. Потушняком, а в 1961—62 рр. п'ять насипів розкопано С.І. Пеняком, за підрахунками якого їхня загальна кількість становила 40 насипів.

Нині, після майже сторічної історії епізодичного вивчення некрополя, відсутня достовірна інформація про його топографію, кількість і розміщення досліджених насипів (про 11 з них нема жодних даних), а також деталі поховального ритуалу.

У зв'язку з цим експедиція Ужгородського національного університету продовжила пошукові роботи на могильнику. Він розташовується за 1,5 км на південний захід від с. Червеньове, в заболоченому дубовому лісі (уроч. Козуптове), що зумовило збереження насипів до наших днів.

На основі топографічної зйомки визначено площу пам'ятки (110 × 216 м). Вона видовжена з південного заходу на північний схід. Кургани без будь-якої системи розміщені на відстані від 1,0 до 25 м один від одного. У ході дослідження зафіксовано 27 насипів, 11 з яких розкопано в попередні роки. Насипи земляні, сферичної форми, їх сучасна висота 0,25—0,85 м, діаметр 5,0—13 м.

У 2010 р. досліджено два кургани в північній частині пам'ятки, позначені номерами 12 і 13. Виявлені в них кремаційні поховання містилися на підсипках.

Курган 12. Висота насипу 0,6 м над сучасною поверхнею, діаметр 13 м. На різній глибині траплялися фрагменти ліпного посуду, дрібні кальциновані кістки та шматки деревного вугілля. Окремо відзначимо знайдену в південно-західному секторі на глибині 0,6 м (глибини подаються від репера) частину залізної пряжки округлої форми, діаметром 5,0 см (рис. 1, 3).

Два поховання представлені скупченнями (завтовшки 0,1 м) великих кісток з вугіллям. Виявлені рештки кремації розміщувалися в південно-східному секторі на глибині 0,5 та 0,6 м.

Поховання 1. Скупчення кісток (1,243 кг) простежено на ділянці розміром 0,65 × 0,40 м. На відстані 0,2 м від них стояла денна частина ліпного горщика, виготовленого з добре відмуленого тіста зі значним вмістом жорсткості (рис. 1, 1).

Поховання 2. Розміщене за 0,6 м на північ від поховання 1. Скупчення кісток (0,422 кг) займало ділянку розміром 0,80 × 0,15 м. Інвентар поховання становили залізні дужки та обідок відра (рис. 1, 2).

Курган 13. Розташовувався за 11 м на південь від кургану 12. Його сучасна висота 0,4 м, діаметр 10 м. Насип значно пошкоджений прокопами з наявністю фрагментів кераміки нового часу.

Поховання представлено скупченням великих кальцинованих кісток (4,233 кг). Воно займало межу південно-західного та південно-східного секторів, залягаючи на глибині 0,4—0,5 м від верхівки кургану, на ділянці розміром 1,3 × 0,9 м. Біля західного боку поховання стояла денна частина ліпного горщика, виготовленого з добре відмуленого тіста зі значним вмістом крупного шамоту та

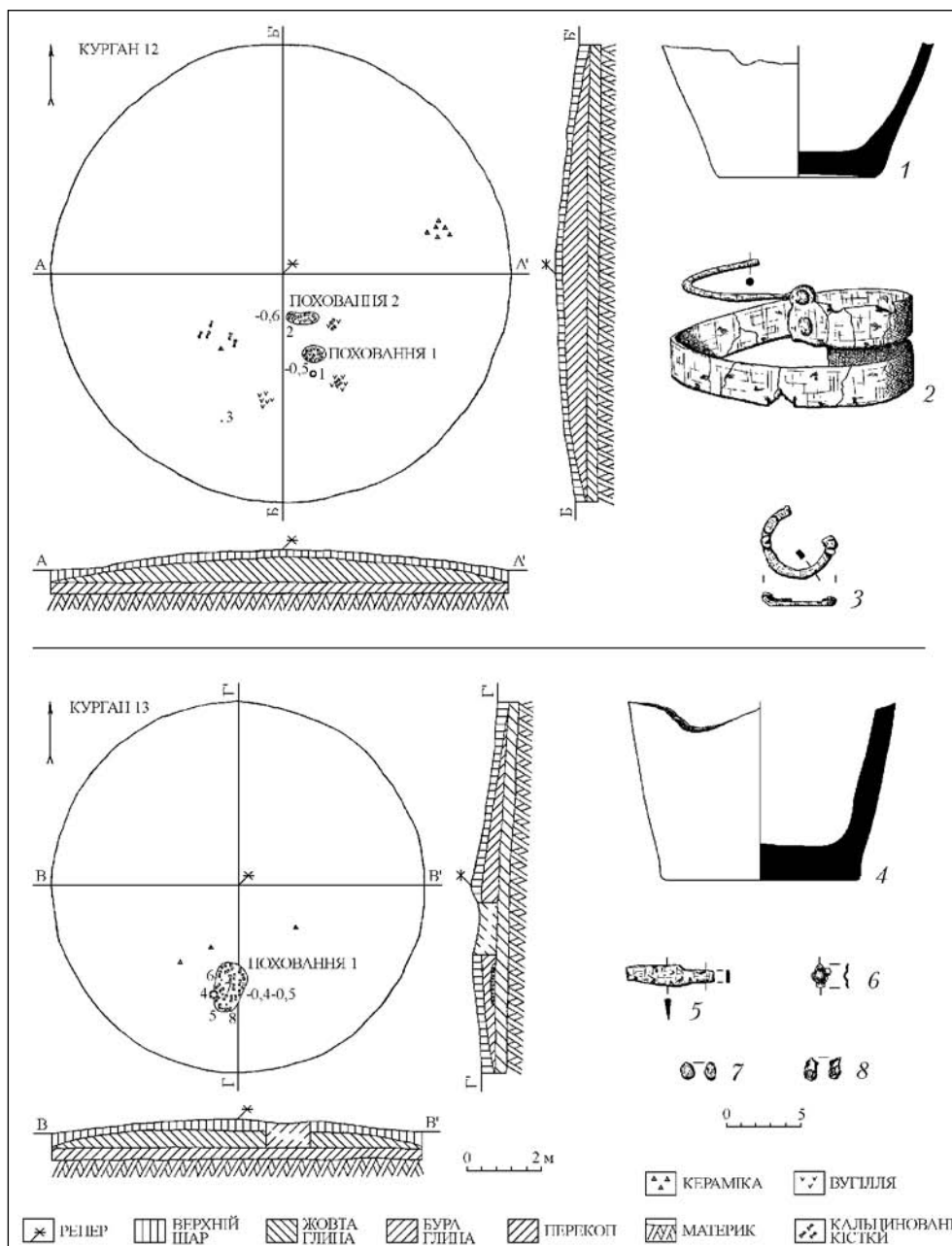

Рис. 1. Червеньове (уроч. Козуптове). План, розрізи та інвентар курганів 12 (1–3) і 13 (4–8). Матеріал: 1, 4 – кераміка; 2–3, 5 – залізо; 6 – бронза; 7–8 – скло

жорстви (рис. 1, 4). Інвентар поховання складався із залізного ножа (завдовжки 6,0 см) (рис. 1, 5), двох оплавлених скляних намистин блакитного та білого кольорів (рис. 1, 7–8), а також фрагмента бронзової орнаментованої пластинки (рис. 1, 6).

Отже, в ході досліджень Червеньовського могильника здобуто додаткові дані про поховальний обряд слов'ян Верхнього Потисся VIII–IX ст.

Ю.О. Пуголовк

ПЕРЕТИН РОВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У листопаді 2010 р. на Інстутській горі (історичний центр м. Полтава) проведено наглядові дослідження під час прокладання газової траншеї. Ділянка, де проводилися роботи, впритул наближалася до місця розташування колишніх укріплень полкової Полтави, а означена траншея перетинала фортечний рів.

Траншея, розташована під прямим кутом до проїжджої частини Першотравневого проспекту (північний захід—південний схід), була завдовжки 30 м за ширини 0,5 м. Її глибина від сучасної поверхні коливалася від 0,9 до 1,2 м, тобто перетинала верхню частину фортечного рову та напільний край залишок валу XVII—XVIII ст. У північно-західній частині траншея дещо розширювалася, із заглибиною на місці врізки до газопроводу $3,2 \times 1,5$ м.

Практично посередині траншеї простежено широку заглибину, завдовжки близько 11 м. Характер заповнення та місце розташування виявленого об'єкту дозволяє вбачати в ньому рештки фортечного рову. Подібну конструкцію археологічно зафіксовано за 15 м на захід у 1998 р.

У заповненні рову виявлено не лише чорноземно-суглинкові нашарування від закидання заглибини наприкінці XVIII — початку XIX ст., а й значну кількість побутового сміття, уламків посуду XVIII—XIX ст., а також кераміки роменського та давньоруського часу, що потрапила сюди разом із перевідкладеними нашаруваннями фортечного валу Нового міста. Серед матеріалів дав-

ньоруського часу привертає увагу фрагмент стінки гончарного горщика, прикрашеного орнаментом, що імітує роменський.

Окрім залишок рову та фіксації його ширини, у траншеї виявлено рештки господарської ями та будівлі. Верхній діаметр ями становив 1,4 м, стінки вертикальні, дещо звужувалися донизу.

Неподалік від ями, на краю траншеї розкрито котлован будівлі завдовжки 4,3 м. На відстані 1,8 м від його південної стінки зафіксовано залишки опалювальної споруди округлої форми, зведеної з принесеної глини, із застосуванням глиняних вальків. Заповнення котловану позначалося ґрунтом темнішого кольору, зі значною кількістю вуглин і слідами попелу.

Керамічний комплекс містив фрагменти ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду. Особливо цікавою є частина денця давньоруського горщика з отвором посеред дна. Вірогідно, що наявність такого отвору була спричинена технологічною необхідністю. Відсутність на поверхні специфічної кіптяви дозволяє припускати, що виріб з тих чи інших причин не використовувався на печі. Подібна знахідка відома в матеріалах поселення біля с. Автунічі. Цілком можливо, що виявлена споруда мала нежитловий характер. На це вказує не типове для жител розміщення печі практично по центру котловану. Датування виявленого об'єкта, швидше за все, вкладається в хронологічні межі від кінця X до середини XI ст.

Ю.О. Пуголов, О.Б. Супруненко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МИКОЛАЇВСЬКІЙ ГІРЦІ В м. ПОЛТАВА

У 2010 р. відновлено дослідження на території Миколаївської гірки в м. Полтава. Наглядові науково-рятивні роботи проводилися Полтавським загonom Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ на місці другої черги житлового будинку по просп. Першотравневого, 15–17, навпроти пам'ятника коменданту фортеці О. Келіну. На ділянці почергово закладено два розкопи, на місці, відповідно, I та II під'їздів майбутнього будинку.

У незначній кількості виявлено матеріали скіфського часу, які засвідчують існування на Інститутській горі скіфського селища. Матеріали наступної історичної епохи належать до роменської культури та давньоруського часу. Досліджено садибний комплекс роменської культури, що складався із житла та присадибних будівель і споруд. Час його існування припадає на кінець X — середину XI ст. Як і більшість житлово-господарських комплексів на Інститутській горі та Миколаївській гірці, опитаний об'єкт також загинув у пожежі.

Виявлено житла та господарські ями давньоруського часу (кінець XI–XIII ст.), отримано матеріали й післямонгольської епохи. В цілому, в межах розкопів досліджено близько 30 господарських ям, знайдено залишки чотирьох житлових будівель і кількох господарських споруд, які доповнюють уявлення про будівельну справу населення середньовічної Лтави. Так, стінки більшості ям мають сліди випалу, а в ямі 2 розкопу I на дні зберігся товстий шар перепаленої соломи. Більшість давньоруських ям приблизно з 2/3 своєї глибини починають звужуватися до горизонтально влаштованого дна. Важливим є відкриття в котловані од-

нієї з господарських будівель продавлених слідів від двох колод, що можуть бути слідами зрубної конструкції.

Серед ліпної та гончарної кераміки привертає увагу примітивно-гончарний горщик роменської культури, виявлений у заповненні житла 1. Звідти ж походить виразна добірка ювелірних виробів: бубонців, гудзиків, кілець і браслетів. Також цікавим є кістяний гребінець. Умови їх знаходження та стан збереження (більшість предметів поламані та деформовані) дозволяють припускати, що вони були приховані в житлі для наступного ремонту або ж для повторного використання як сировини для виготовлення інших виробів. Серед знахідок є предмети, пов'язані з військовою справою (сокира, вістря стріли) та побутом (кресало, замок). Знайдено і мідний хрестик-тільник XII ст. (рис. 1).

Матеріали козацької епохи представлено зразками кераміки, кахлями, іграшками, люльками, прикрасами, а також представницькою серією речей військового спорядження та зброї. На особливу увагу заслуговує колекція з близько 60 виробів із кременю, що поділяються на готові знаряддя, нуклеподібні заготовки та відщепи. Кількість і характер знахідок дозволяє припускати існування в цьому місці, неподалік від Мазурівських воріт, майстерні, що спеціалізувалася на виготовленні рушничних кременів із привізної сировини. Цікавою знахідкою стало шведське 12-фунтове чавунне гарматне ядро від штурмової гармати (рис. 1).

Отримані матеріали ще раз підтверджують існування забудови селищ першої—другої половини XI та XIII–XIV ст. на Ін-

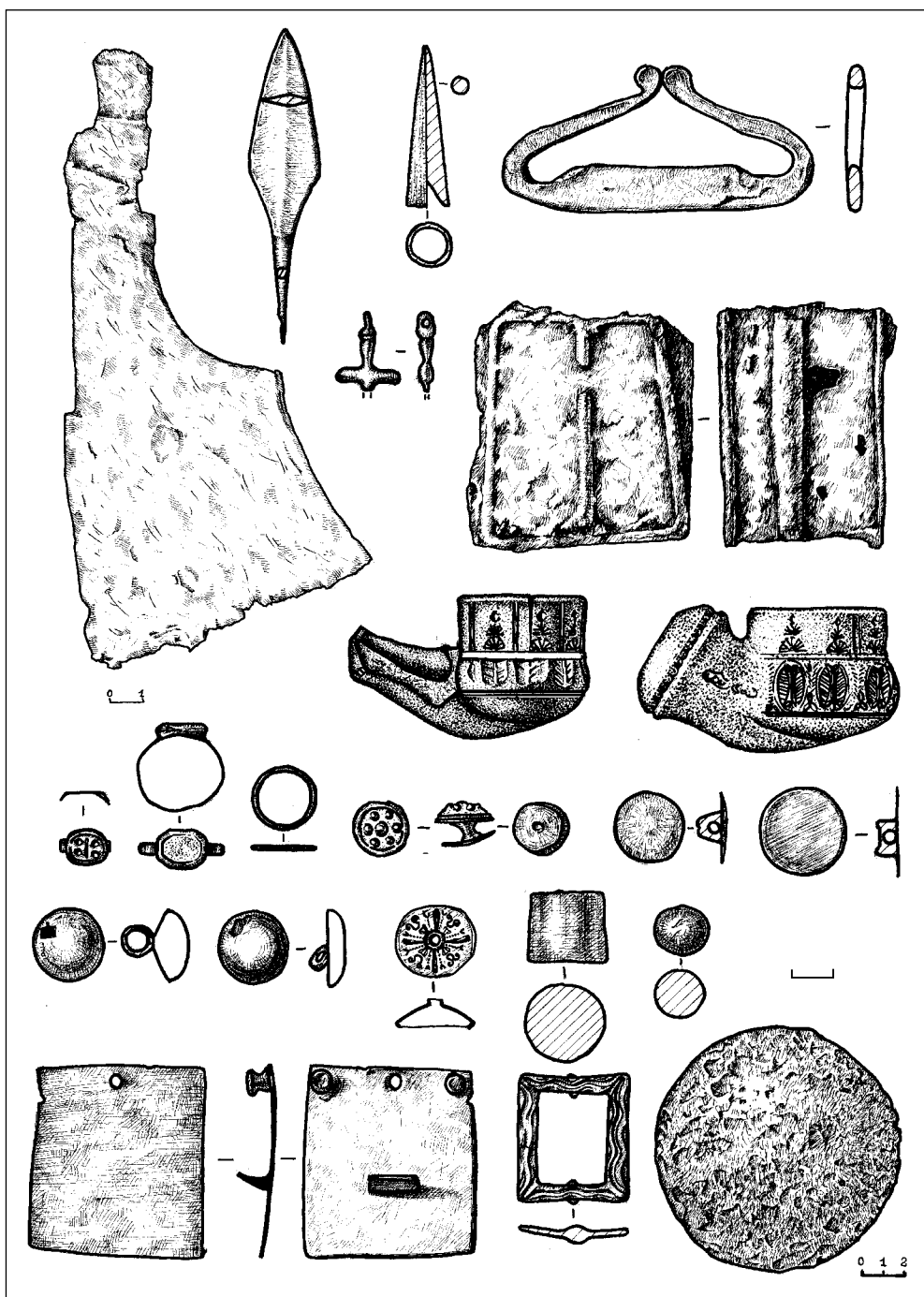

Рис. 1. Полтава. Знахідки з розкопок на Миколаївській гірці

ститутській горі та Миколаївській гірці, а також збагачують джерельну базу для вивчення матеріальної культури і побуту

населення Нового міста XVII–XVIII ст., доповнюють факти з історичної топографії Полтавської полкової фортеці.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ И РАЗВЕДКИ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА

В 2010 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела охранные и рекогносцировочные работы в нижнем течении р. Альма (левый берег), между с. Вилино и Угловое Бахчисарайского р-на АРК. Памятники археологии и объекты периода Крымской войны (1853—1856 гг.) продолжают подвергаться разрушительному воздействию грабителей (шурфы, поиски с помощью металлодетекторов). Определенный урон наносит ежегодная распашка территории.

Разведки к югу от лощины Сыр-Каир. В ходе работ на расстоянии 800 м к юго-востоку от высоты 106.4, в ореховой посадке, выявлен распаханый курган. Сохранившаяся высота составляет около 1,0 м, на картах 60—70-х гг. XX в. — 4,0 м. В 100 м к западу от него на полевой дороге, разделяющей пахотное поле и виноградник, зафиксирована насыпь высотой 0,5 м и диаметром 20 м, а также найдена ручка гераклейской амфоры. В 350 м к юго-западу от высоты 106.4, на пахотном поле, обнаружено местонахождение

керамики античного времени, вероятно, это следы тризны, связанной с полностью разрушенным курганом. Еще одна насыпь (0,5 м) диаметром около 30 м зафиксирована в 350 м к западу от высоты 106.4. Здесь собрана керамика широкого хронологического диапазона — от IV в. до н. э. до первых вв. н. э.

Отдельные находки керамики эллинистического времени встречены в верховьях и устьях балок, а также на мысах, находящихся к югу от лощины Сыр-Каир. В этом районе в древности могли находиться поля и сельскохозяйственные усадьбы поселенцев херсонесской хоры типа памятников Вилино (Рассадное, Пруд), Песчаное и Алма-Тамак. Необходимо учитывать также, что по левому берегу р. Альма в позднескифское время проходила дорога, связывавшая Усть-Альминское городище с Центральным Крымом. Судя по материалам раскопок курганов, в этом районе есть впускные захоронения I в. до н. э. — I в. н. э.

А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев, П.М. Ляшук

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО (РАССАДНОЕ)

Весной 2010 г. к юго-востоку от раскопа 2009 г. были обнаружены три грабительских шурфа площадью 15 м² и глубиной 1,5–2,5 м, в которых были зафиксированы остатки каменных конструкций, хозяйственные ямы, а также фрагменты амфор, гончарной и лепной посуды, кровельной черепицы.

На месте одного из шурфов был разбит раскоп размером 5,0 × 2,5 м, исследованный на глубину 1,5 м. Верхние слои оказались нарушенными сначала плантажной вспашкой, а затем грабительским перекопом. Следует отметить находки керамической эпиграфики – немагистратское клеймо на ручке херсонесской амфоры (рис. 1, 2), оттиснутое в виде монограммы НР (ретроградно), группа 2А (285–272 гг. до н. э.). На другой ручке (рис. 1, 1) – оттиск [ΚΑΛΙΣΤΡΑΤΟΥ Τ]ΟΥ [ΚΑΛ]ΙΣΤΡΑΤΟΥ гроздь [ΑΣΤΥ] ΝΟΜΟΥΝΤΟΣ, группа 2В (262–237 гг. до н. э.). От третьего клейма – сохранились отдельные буквы:[ΑΣ]ΤΥΝ[ΟΜΟΥΝΤΟΣ].

В полуквадрате 1 (западный) раскрыт участок стены длиной 2,5 м и шириной 0,7 м, ориентированной по линии север–юг с незначительным отклонением к западу. Сохранился цокольный ряд кладки, возведенной из крупных обработанных плит известняка (1,40 × 0,70 × 0,43 м). Она впущена в слой стерильного гумуса. Параметры и ориентация стены позволяют предположить ее планиметрическую связь с монументальной цистерной для сбора и хранения воды, исследованной в центре поселения в 2008 г.

К западу от стены исследована часть помещения усадьбы с глинобитным полом, прямоугольным очагом и хозяйственными ямами. В заполнении одной из ям найден фрагмент кизил-кобинского сосуда, орнаментирован-

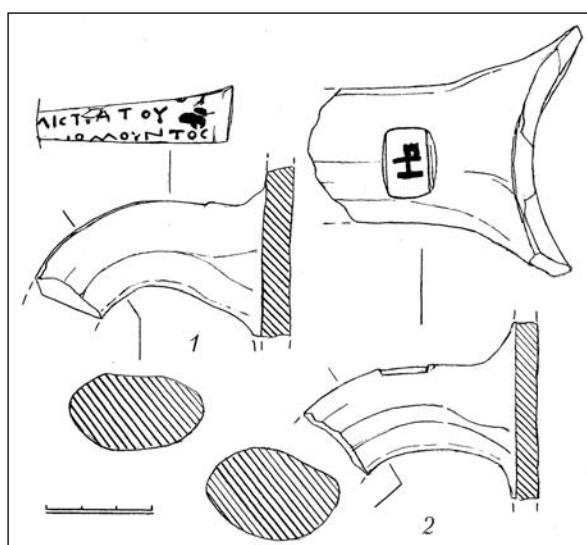

Рис. 1. Ручки херсонесских амфор с оттисками штампов

ный зубчатым штампом (рис. 2, 4). Весь комплекс погибает в сильном пожаре, вероятно, в конце первой трети III в. до н. э. Вскоре после этого помещение восстанавливается, с ним связан прямоугольный очаг, примыкающий к стене, жаровня (с бортиком) диаметром 0,7 м и хозяйственные ямы. Однако и эти объекты сопровождаются сильным пожаром и разрушениями. На полу прослежены развалы лепных сосудов, обломки амфорной тары, позволяющие определить дату катастрофы в пределах конца III – первой четверти II в. до н. э. В позднескифское время перпендикулярно к стене возводится кладка, разделяющая помещения, а также хозяйственная яма.

В полуквадрате 1 (восточный) исследована хозяйственная яма 1, в заполнении которой вместе с гончарной керамикой IV–III и III–II вв. до н. э., обломками печины и кро-

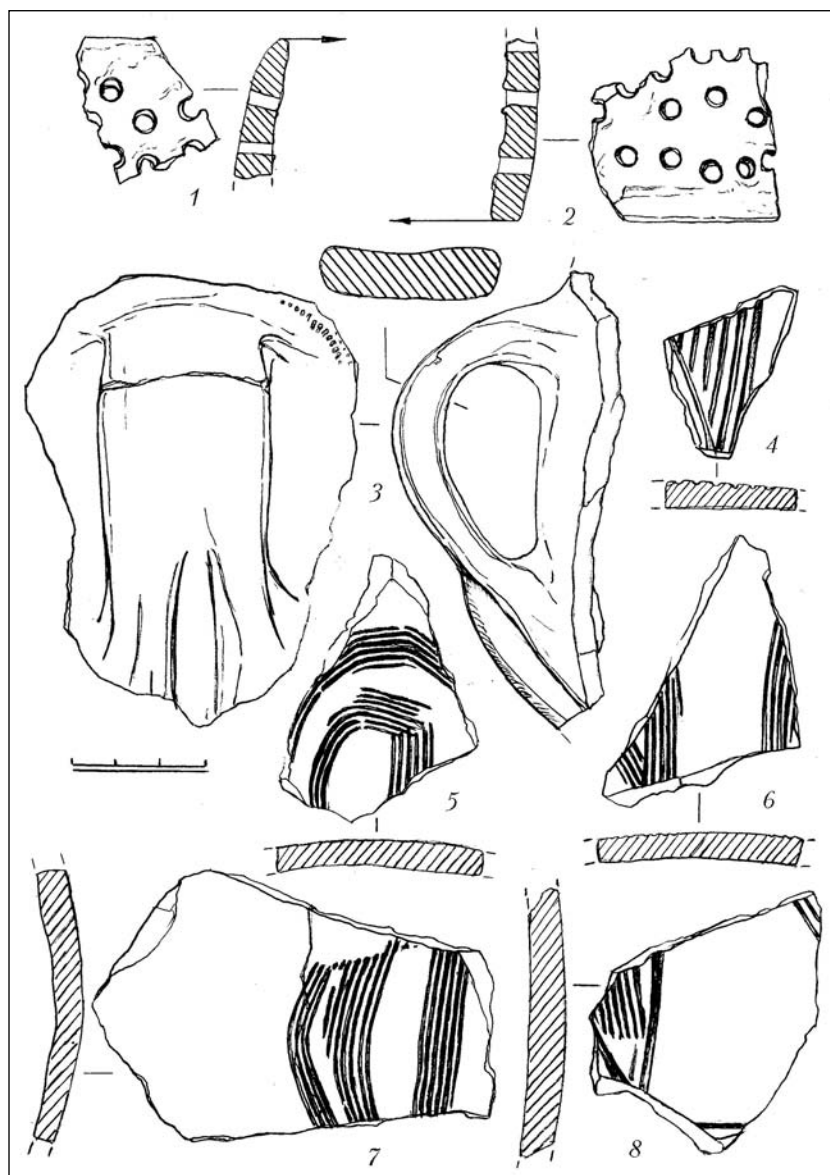

Рис. 2. Лепная керамика кизил-кобинского типа

вельной черепицы найдены фрагменты лепных горшков скифского облика и чернолощеных сосудов кизил-кобинского типа: ручка черпака с вертикальным выступом-налепом (рис. 2, 3), стенки корчаг, орнаментированных мелкозубчатым штампом (рис. 2, 5–8). К этому же комплексу, вероятно, относятся два обломка цедилки (рис. 2, 1–2). В целом набор выглядит архаичней, чем сопровождающая гончарная керамика.

С востока к стене усадьбы, поверх слоя стерильного гумуса, примыкала вымостка из глины и гальки, очевидно, здесь находился двор. В конце III–II вв. до н. э. в качестве

вымостки использованы плоско уложенные камни на глинистом растворе. В I в. до н. э. — I в. н. э. этот горизонт был прорезан полуземлянкой с каменной обкладкой стен и хозяйственными ямами. Затем объекты оказались заполнены золисто-мусорными отложениями, фрагментами печины и камнями. Постройки первых вв. н. э. не сохранились.

В результате охранных работ 2007–2010 гг. намечены перспективы для раскрытия всего архитектурного комплекса этого неординарного греко-скифского городища.

А.Е. Пуздровский, А.А. Труфанов, А.Е. Соломоненко

ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

В 2010 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела охранные исследования Усть-Альминского поздне斯基фского некрополя на площади 192 м², при глубине – от 1,5 до 4,0 м. Всего изучено 15 погребальных сооружений, из которых три склепа, три подбойных могилы, пять грунтовых могил с заплечиками и каменным перекрытием, три простых грунтовых и одно конское захоронение. Хронологический диапазон объектов: середина I – середина III вв.

Наиболее масштабные работы проведены в западной части могильника, к югу от древней дороги (от главных городских ворот на восток) через некрополь. Всего изучено 11 могил, ориентированных по оси северо-запад–юго-восток, среди которых три подбойных (в том числе одна с двумя камерами), пять грунтовых могил с заплечиками и каменным перекрытием и три простых грунтовых. Могилы 990–993, 999–1001 в разной степени и в разное время ограблены. Исследованные могилы относятся преимущественно к первой половине – середине III вв. В грунтовой могиле 997 был погребен ребенок, ориентированный головой на юго-восток. Инвентарь: бусы, серьга, бронзовый предмет в виде проволоочной петли, бронзовые браслет, фибула смычковой конструкции и перстень, краснолаковые сосуды (чашка и кубок), а также бронзовый миниатюрный сосуд (рис. 1).

В центральной части могильника исследован склеп 998, ограбленный в древности и в недавнее время (в 1997 г.). Камера квадратной в плане формы и входная яма были ориентированы по оси северо-запад–юго-восток. В заполнении входной ямы на глубину до 2,0 м сохранились остатки каменной

забутовки, при разборке придонной части которой найдены фрагменты краснолаковой тарелки (рис. 2, 3), вероятно, это следы тризны. Костные остатки погребений в камере не зафиксированы, но в заполнении на 0,1 м выше уровня дна найдена краснолаковая тарелка с оттиском штампа в прямоугольной рамке «ХА | ICI» (рис. 2, 1–2). Время захоронений в склепе может быть определено на основании даты краснолаковых тарелок – около середины I в.

В юго-восточном секторе некрополя исследованы склепы 1002 и 1003. Склеп 1002 ограблен в древности и в недавнее время. Входная яма и камера подпрямоугольной формы, ориентированы по оси северо-запад–запад – юго-восток–юг (с небольшим поворотом к западу). В нижней части заполнения склепа найдены кости разрушенных погребений, остатки деревянных гробов и разнообразный инвентарь: бусы и пронизи, фрагмент бронзового зеркала с боковой петлей, металлические детали шкатулок, бронзовые браслеты, обломки фибул, перстня и колокольчиков, лепная курильница, а также обломки железных удилища и меча. Самые ранние узко датированные предметы из склепа могут быть отнесены к последней трети I – началу II в. – предположительному времени сооружения гробницы.

Склеп 1003 ограблен в древности и в 2009 г. Находился к северу от склепа 1002, а их входные ямы соприкасались. Небольшая погребальная камера овальной формы (1,0 × 2,2 м) расположена перпендикулярно оси входной ямы, ориентированной по линии северо-запад–юго-восток. Судя по размерам камеры, можно предположить, что склеп 1003 был предназначен для одиночного захоронения,

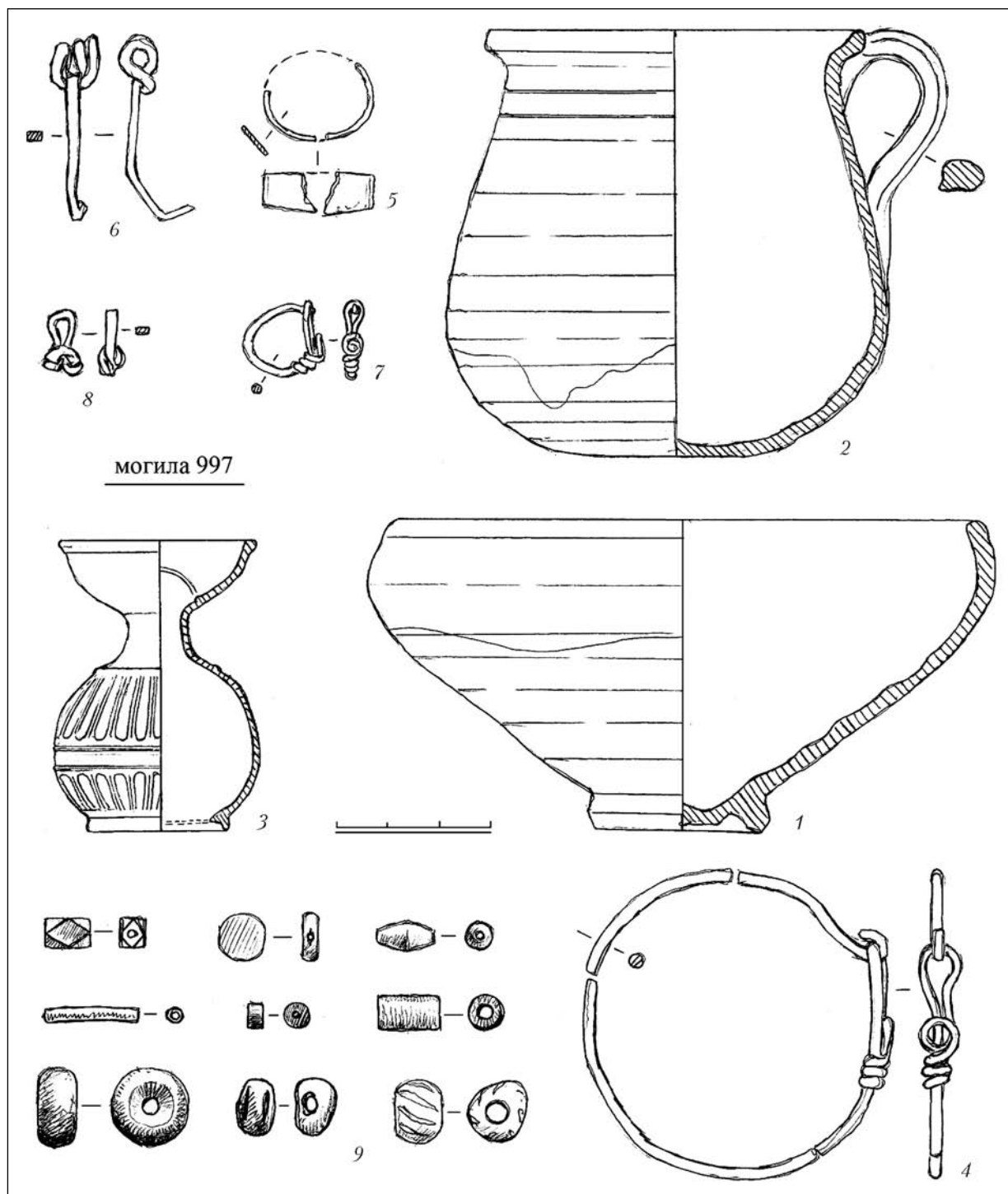

Рис. 1. Находки из могилы 997: 1 — чашка краснолаковая; 2 — кубок краснолаковый; 3 — сосуд бронзовый; 4 — браслет бронзовый; 5 — перстень бронзовый; 6 — фибула бронзовая; 7 — серьга серебряная; 8 — предмет бронзовый; 9 — бусы

однако вследствие неоднократных ограблений кости и инвентарь не сохранились. Стратиграфическая ситуация свидетельствует, что сооружение склепа 1003 предшествовало функционированию склепа 1002.

В отчетном сезоне выявлен новый участок западной периферии некрополя (раскоп 1),

что открывает определенные перспективы для изучения позднейших захоронений на памятнике (середина III в. н. э.). Поиск погребальных сооружений в центральной части (раскоп 2), хотя и не дал положительных результатов, тем не менее, позволил уточнить хронологию объектов вокруг склепа 777 —

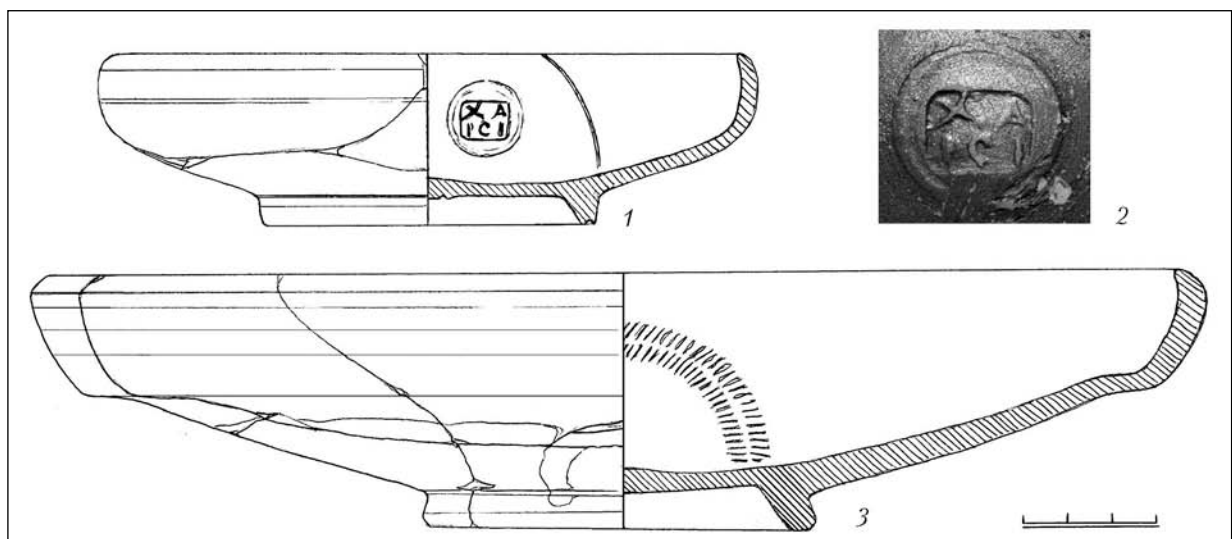

Рис. 2. Склеп 998. Краснолаковые тарелки (1, 3) и оттиск штампа (2)

одного из наиболее значительных по своим размерам и богатству захоронений. Во все периоды существования некрополя в радиусе 5,0 м от него погребения не совершались, несмотря на достаточно высокую плотность могил на соседних участках. Вероятно, была ограда. Перспективными остаются исследования в юго-восточном секторе (раскоп 4), однако, эта территория сильно повреждена грабителями.

Продолжение работ на памятнике необходимо для изучения его исторической топографии, получении дополнительной информации о погребальном обряде и инвентаре, верованиях и обычаях, антропологической характеристике населения. Усть-Альминский некрополь является одним из наиболее значимых объектов не только Крымской Скифии, но и античного Северного Причерноморья.

С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух

РОБОТИ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ЯМПІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У травні 2010 р. здійснено обстеження курганів на території Ямпільського р-ну Вінницької обл. в околицях сіл Пороги, Франківка, Добрянки. На частині курганів проведено тахеометричну зйомку, створено їхні тривимірні моделі.

У серпні провадилися дослідження кургану 1 біля с. Підлісівка (Слобода-Підлісівська сільрада, Ямпільський р-н). У роботі брали участь співробітники ІА НАНУ, викладачі та студенти Університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Республіка Польща). У кургані досліджено сім поховань ямної культури (III тис. до н. е.), три — бабинської культури (перша чверть II тис. до н. е.) та одне випростане поховання, попередньо віднесене до середньовіччя. В похованнях ямної культури знайдено вироби з кременю та ліпний плоскодонний горщик з відігнутими вінцями (рис.), можливо, пов'язаний із впливами культур шнурової кераміки. Відібрано проби на радіовуглецевий, палінологічний, палеопедологічний, археозоологічний і антропологічний аналізи. Також було закладено одну пошукову траншею на місці знищеного в 1993 р. кургану 8 біля с. Пороги. Виявлено залишки насипу, що свідчить про перспективність подальших розкопок. На рівні давнього горизонту в південно-західній частині

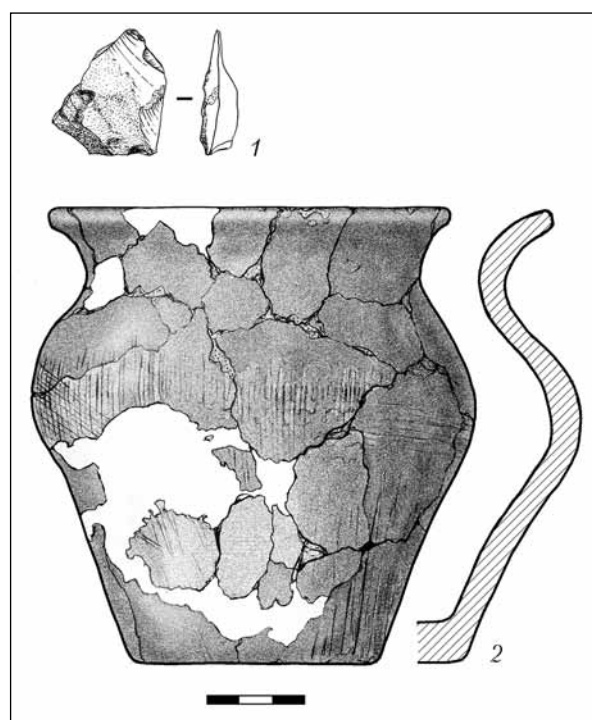

Рис. Знахідка з поховання ямної культури

поли зруйнованого кургану досліджено вимостку з пісковикових брил, серед яких зафіксовано фрагмент вінця ліпного горщика пізньотрипільського часу.

Р.М. Рейда, С.А. Бейліна, А.О. Букатов

ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ХЕРСОНЕСІ

У серпні 2010 р. продовжено підводні археологічні дослідження в акваторії Херсонеса Таврійського, розпочаті в 2009 р. Роботи проводились у північно-західній частині акваторії Карантинної бухти та прибережній частині херсонеського городища від крайньої північної точки мису до району «Базиліки 1935 р.» на глибинах від 2,0 до 20 м.

Прибережна смуга херсонеського городища відрізняється від порівняно досить закритої Карантинної бухти. Перш за все, це потрібно пов'язувати з потужною дією гідрофізичного чинника на глибинах до 20 м. Прибійні хвилі, особливо під час штормів, відчутно діють не лише в прибережній смузі, але й помітно впливають на зміну берегової лінії в межах пам'ятки, руйнуючи берег. Археологічні матеріали, виявлені в прибережній смузі на глибинах 0,0–4,0 м, представлені фрагментами свинцевих виробів, керамічного посуду та будівельної кераміки. Їхнє походження можна пов'язувати з недавнім руйнуванням узбережжя Херсонеса Таврійського, на користь чого може вказувати їхня відносно непошкоджена поверхня та незначна деформація. Прибережна смуга від 0 до 10 м водночас характеризується наявністю значної кількості сильно обкатаних фрагментів кераміки, подекуди мармурових, гранітних об'єктів і виробів з інших матеріалів, первісна форма яких не визначається. Час перебування таких уламків у воді в цьому випадку може становити від одного до декількох років. Видозміна археологічного матеріалу відбувається під впливом прибійних хвиль та прибережної течії, які, крім цього, можуть переміщувати його на значну відстань.

Матеріали, виявлені на значніших глибинах (10–20 м), зазнали відчутно меншого впливу гідрофізичного чинника: виявлено доволі крупні фрагменти тарної та будівельної кераміки. У цьо-

му випадку вплив фізичної дії води позначився спорадичним характером розташування матеріалу в залежності від рельєфу поверхні дна та напрямку течії. Найкраще збереження матеріалів зафіксовано в найглибших (до 22 м) місцях перед входом до Карантинної бухти, які слугують фарватером для сучасного судноплавства.

Рельєф дна в районі розвідок має порівняно неоднорідний характер: в районі херсонеського городища зафіксовано значну кількість великих за розмірами скельних уламків (до 3,0–5,0 м заввишки), а сама поверхня дна відзначається відносно різкою зміною глибин (до 1,0–3,0 м). Ця тенденція істотно змінюється в напрямку «Базиліки 1935 р.» — навпроти неї поверхня дна під впливом гідрофізичного чинника доволі сильно знівельована та має поступове зниження.

З метою визначення сили та напрямку дії гідрофізичного чинника в районі «Базиліки 1935 р.» на глибині 3,5 м розпочато експеримент за допомогою трасологічного методу. Його результат, що буде отриманий після проходження повного річного циклу, дасть змогу визначити і відносну силу прибійних хвиль та течії у цьому районі, і напрямок переміщення археологічного матеріалу.

Розміщення археологічних матеріалів на поверхні дна, виявлене в районі дослідження 2010 р., подібне до розташування знахідок у Карантинній бухті. Так, у прибережній зоні на глибині 0,0–4,0 м зафіксовано значну кількість фрагментів свинцевих виробів та амфорних уламків. Керамічні фрагменти з цих глибин здебільшого характеризуються повною окатаністю, а випадки виявлення неокатаних фрагментів пояснюються їхнім недавнім потраплянням до води внаслідок берегової абразії. Великі за розмірами та без слідів відчутного фізичного впливу фрагменти кераміки трапляються на глибинах 10–20 м.

В.Я. Руденок, Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОГО ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В м. ЧЕРНІГІВ

Влітку 2010 р. археологічна експедиція Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» провадила дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в м. Чернігів.

Іллінський монастир розташований на захід від стародавнього чернігівського дитинця, на відстані 2,0 км від нього. Ця місцевість з XI ст. відома під назвою Болдини гори. Монастир (стародавня назва «Богородичний») заснований у 1069 р. Антонієм Печерським. Археологічні дослідження на його території здійснюються з кінця 60-х рр. XX ст.

У 2010 р. закладено один розкоп і три шурфи. Загальна досліджена площа становить 63 м².

Розкоп 1 розташований на відстані 30 м на захід від Іллінської церкви, на краю західної тераси у гирлі Іллінського яру. Загальна площа розкопу — 44 м², максимальна потужність культурного шару — 3,85 м. У результаті досліджень зафіксовано залишки мурованих опор мосту, по якому проходила галерея, що в XVIII ст. з'єднувала стару, розташовану зі східного боку яру, садибу Іллінського монастиря та зведений в останній чверті XVII—XVIII ст. новий архітектурний ансамбль на верхній терасі, з західного його боку. Опори складені з червоної цегли 38 × 20 × 5,5 см на вапняному розчині. Збереглося 6—9 рядів мурування. Вдалось з'ясувати конфігурацію схилів яру

відносно давньоруського та пізніших часів, прослідкувати етапи її змін, визначити терміни та причини цього процесу. Серед знахідок є пічні кахлі, керамічний посуд, вироби з чорного металу, монети XVII ст. тощо. Найнижчий шар у розкопі (чорний супісок) містив матеріали XII ст.: уламки плінфи, шиферу, кераміку та кістки тварин. Також частково досліджено залишки глинобитної печі, основа якої була викладена з жовтої плінфи 33 × 27 × 4,0 см. Окрім цього, зафіксовано ложе струмка, що в давньоруські часи протікав по дну яру. Саме вздовж його берегів і формувалась житлова забудова монастиря.

Шурфи, закладені на східному схилі яру (1 та 2), виявилися майже порожніми. Потужність культурного шару становить 0,6 м. У шурфі 2 (3,0 × 3,0 м) зафіксовано залишки невеликої цегляної конструкції другої половини XIX ст., яка могла належати до парафіяльного кладовища Іллінської церкви. Шурф 3 (2,0 × 3,0 м) закладено на верхній західній терасі яру. У ньому досліджено залишки заглибленої в материк господарської споруди XVII—XVIII ст.

Під час роботи експедиції також обстежено Аліпіїви печери початку XX ст., прохід до яких утворився внаслідок провалу ґрунту. З'ясувалося, що пам'ятка знаходиться в аварійному стані. Вхід до печери законсервовано.

С.Г. Рыжов

РАСКОПКИ В IX КВАРТАЛЕ СЕВЕРНОГО РАЙОНА ХЕРСОНЕСА

Целью раскопок 2010 г. являлось исследование цистерны 5 и части средневекового двора, расположенного с северо-востока от цистерны (рис. 1).

В 2009 г. цистерна была раскопана на глубину 3,2 м. В 2010 г. необходимо было удалить засыпь цистерны, установить время её засыпки и технику строительства.

Стратиграфия засыпи на глубине 4,0 и 5,0 м цистерны не отличается от засыпи предыдущих метров: земля, мелкий бут и небольшое количество керамики. Единственным отличием является то, что на глубине 4,6 м в ней найден слой битой черепицы, характерной для

римского времени: бортик прямой, высотой до 4,0 см, толщиной 3,0 см, на наружной поверхности многочисленные бороздки от пальцев. Размеры черепицы 57 × 42 × 3,0 см. Вероятно, это остатки крыши навеса, перекрывавшего цистерну. На это указывают и фрагменты обгоревшего дерева, найденного в этом слое.

Кроме черепицы, в цистерне нашли керамическое «слуховое окно» (рис. 2). Его наружная поверхность украшена насечками.

Керамический материал, найденный в цистерне, датируется концом V — началом VI в. н. э., что указывает на время прекращения её использования.

Рис. 1. Рыбозасолочная цистерна 5 и колодец во дворе средневековой усадьбы

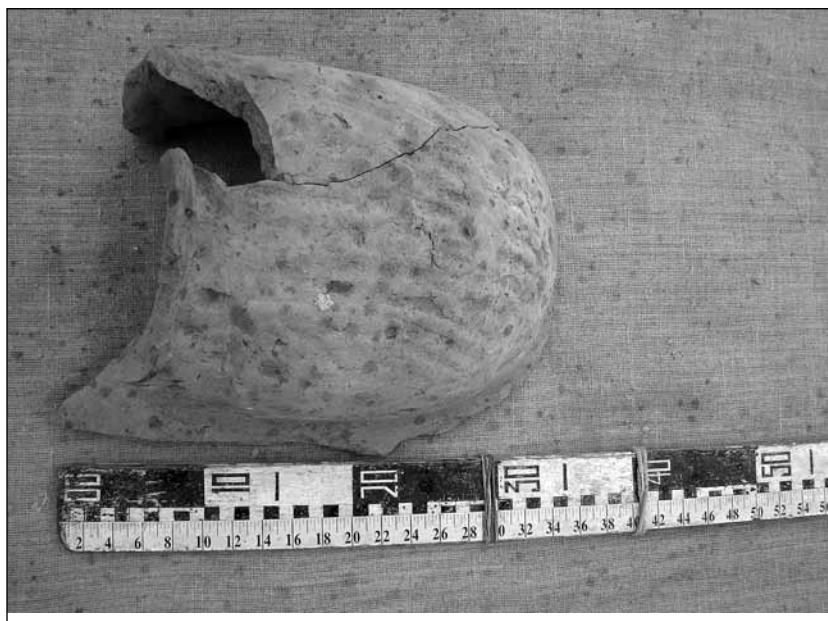

Рис. 2. «Слуховое окно»

К востоку от цистерны была предпринята попытка открыть часть двора средневековой усадьбы X—XIII вв., который исследовался в 2002 г. (рис. 1) После удаления слоя толщиной 0,3 м была открыта вымостка колодца. Горловина колодца диаметром 0,6 м сложена из хорошо обработанных плит, использованных вторично. В плитах видны следы для пиранов в виде «ласточкиных хвостов» и боковые фаски шириной 2,0 см. Плиты взяты из какой-то античной постройки во время строительства колодца. Когда он был выкопан, трудно сказать, так как подобные сооружения служат на протяжении нескольких веков. Ясно только то, что после X в. колодец был засыпан. В его засыпи были найдены фрагменты керамики X в., в том числе фрагмент кувшина IX—X вв. с плоским дном, воронкообразным высоким горлом. Обкладка стен колодца выложена из бута без связующего раствора, что не позволило из-за угрозы обвала выкопать его до дна. Засыпь удалена на глубину 1,6 м.

В 2010 г. были завершены многолетние исследования IX квартала, начатые еще в 1889 г. Они установили, что данная территория застраивалась еще в V в. до н. э. От этого периода сохранилась небольшая часть оборонительной стены, открытой в 2005 г. В IV в. до н. э. она разбирается вследствие увеличения городской территории: здесь возникают жилые кварталы IV—I вв. до н. э. От одного из них (IX) сохранились остатки двора и 4 помещения.

В римское время квартал видоизменяется, поскольку здесь появляется рыбозасолочный комплекс из шести цистерн. Не исключено, что тогда на этом месте располагался рыбный рынок. Более выгодного места для него пока не найдено, поскольку только в северном районе Херсонеса сосредоточено наибольшее количество рыбозасолочных цистерн. Они имеются почти в каждой прибрежной усадьбе, но такого количества, как в IX квартале (6 цистерн), ни в одном из кварталов нет.

М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, С.П. Тараненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

Вул. Андріївський узвіз, 14/16. Ділянка займала площу між Андріївським узвозом та підніжжям Замкової гори, також у сферу дослідження увійшла частина її схилу. Оскільки більшу частину ділянки було вже зайнято бетонними конструкціями, то на схилі гори закладено розвідувальний шурф (2,5 × 1,5 м). Основною категорією знахідок є речовий матеріал XVIII–XIX ст. Серед них є також фрагменти плінфи та стінки кераміки (за морфологією тіста, можливо, давньоруські). Виявлення цих речей, очевидно, пояснюється зливом ґрунту із Замкової гори. У результаті проведених робіт можна припустити, що тераса на схилі Замкової гори належала до господарської периферії садиби другої половини XVIII — початку XX ст., яка розташовувалася в районі сучасних садиб по Андріївському узвозу, 10–14. Зафіксовано викладку-забутовку під господарський об'єкт XIX ст. — можливо, залишки винесеної за межі будинку печі під навісом.

Вул. Сагайдачного, 33. У ході спостережень за земляними роботами проведено зачистку ділянок південно-західної та північно-західної стінок будівельного котловану. Отримана така стратиграфія (від сучасної поверхні): до 1,9–2,0 м — шари перевідкладеного будівельного сміття; від 1,9–2,0 до 3,1–3,3 м — темний гумусований багатий на органіку шар з матеріалами XVIII–XIX ст. На глибині 2,0–2,2 м зафіксовано залишки дерев'яних конструкції (настил, вимостка); від 3,10–3,30 до 3,55–3,75 м — шари світло-жовтого алювіального піску, що чергуються з тонкими гумусованими культурними шарами (фрагменти давньоруської гончарної кераміки).

Подальшим дослідженням на ділянці завадив високий рівень ґрунтових вод. Виходячи з даних стратиграфії, можна стверджувати, що за доби пізнього середньовіччя та нових часів (XIV–XIX ст.) ця місцевість була дуже заболоченою («Чорна грязь», згадана у писемних джерелах). Наприкінці XVIII–XIX ст. тут розміщувалася дерев'яна вимостка. Давньоруські шари починаються з глибини 3,25–3,45 м від сучасної поверхні.

Вул. Ігорівська, 7а. Спостереження за будівельними роботами та стратиграфічне обстеження стінок котловану показало, що на місці вказаної ділянки розташовувалася будівля кінця XIX — початку XX ст. Підвалами останньої знищено культурні шари на глибину щонайменше 3,2 м від сучасної поверхні. Саме з цієї глибини ґрунтові води унеможливили подальше археологічне спостереження ділянки.

Вул. Сагайдачного, 1. З червня 2010 р. розпочалося спостереження за розриттям будівельного котловану. Ділянка частково розміщується на схилі Старокиївської гори та виходить на Володимирівський узвіз. Відомі історико-археологічні дані цієї місцевості дозволяли розраховувати виключно на геологічні прошарки та будівельні перекопи XIX–XX ст.

Наприкінці 2010 р. досліджено південну та південно-східну частину котловану (схил гори) на глибину до 8,0 м. Крім очікуваної стратиграфічної ситуації, були зафіксовані залишки ренштоку — міської каналізації кінця XIX–XX ст. Ця споруда, відома з писемних джерел, являла собою конструкцію з потужними цегляними стінами. Дослідження цієї ділянки буде продовжено в 2011 р. ❧

М.А. Сагайдак, Д.М. Пефтіць

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. СПАСЬКА, 12

Центром археології Києва ІА НАНУ в липні—серпні 2010 р. здійснено дослідження за адресою вул. Спаська, 12, де було закладено розкоп 1. Загальна площа дослідженої ділянки становить біля 45 м², глибина — до 3,5 м. Розміри розкопу були зумовлені близькістю паркану та комунікацій, які звужували ділянку досліджень. Саме через це майже всі об'єкти, виявлені в межах розкопу, досліджені частково.

З об'єктів нового часу найповніше досліджено споруду 2, яка розміщувалася в східній частині розкопу. Виявлено рештки конструктивних елементів — вкопані вертикально дошки стін. Верхня частина заповнення містила горілу деревину, шар над підлогою був заповнений пічиною та горілим деревом, а також перепаленими фрагментами цегли. Серед знахідок є фрагменти полив'яної кераміки, скляного посуду та уламки кахель, а також мідні монети (одна з них датована 1778 р.). Вочевидь, споруда — це підвальна частина будинку, який загинув під час пожежі 1811 р.

Частково досліджено пізньосередньовічну садибу, представлену парканом 1 та спорудами 4, 5 та 7. Від споруди 5 прослідковано залишки стовпів в кутах конструкції. Під нею було виявлено споруду 7, дещо меншу за розмірами, але орієнтовану так само. Споруда 4 (4А) була виявлена в центральній частині розкопу, мала підпрямокутну форму. У заповненні зафіксовані рештки деревини, вочевидь, від її конструкції. Також у центрі споруди було зафіксовано вогнище. Нижче споруда переходила в яму (споруда 4А) круглої форми із підбійними стінками. Із запов-

нення походить значна кількість індивідуальних знахідок — фрагменти давньоруських скляних браслетів та мініатюрна посудина. Загалом матеріали із заповнення споруд — керамічний посуд із поливою та фрагменти цегли, дозволяють пов'язувати їх існування з XVI—XVII ст.

У центральній частині розкопу виявлено два поховання, які, за стратиграфічними даними, можна датувати пізнім середньовіччям.

На території розкопу досліджено залишки одного давньоруського горизонту, що мав характер слабкогумусованого супіску із значним вмістом уламків кісток і рогів. Також у східній частині розкопу було виявлено споруду 6, яка загинула в пожежі. Зафіксовано елементи каркасно-стовпової конструкції, що збереглись у вигляді обгорілої деревини. За попередніми даними споруда належить до XII ст. Після зняття підлоги споруди 6 була виявлено три паралельні колії, орієнтовані по вісі захід—схід, які можна інтерпретувати як давньоруську дорогу.

Таким чином, під час проведення робіт за адресою вул. Спаська, 12 було виявлено низку нових об'єктів, невідомих за попередніми дослідженнями. Суттєву наукову цінність мають об'єкти XV—XVI ст., які у вітчизняній науці вивчені доволі слабо, дослідження вказаної ділянки дозволяють розширити археологічне бачення пізньосередньовічної доби Подолу. Науковий інтерес представляє давньоруська дорога, яку можна вважати структурним елементом давньоруського Києва, одним з компонентів його містоутворення.

Б.Я. Сало, А.М. Чорний

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ВИННИКИ

Пам'ятку виявлено експертною групою НДЦ РАС ІА НАН України під час проведення археологічної експертизи в 2009 р.

Поселення розташоване на східній околиці м. Винники (Львівська обл.) по вул. І. Липи, безпосередньо на схід і на захід від насипу автомобільного шосе, вздовж пологого південного схилу першої надзаплавної тераси та частково в заплаві лівого берега р. Маруньки. Тераса знаходиться у південному підніжжі вкритої лісом гряди.

У результаті досліджень на площі 100 м² виявлено сім археологічних об'єктів. Товщина гумусованого шару на ділянці коливається від 0,65 до 0,9 м. Об'єкт 1 — яма округлої форми (діаметр близько 1,0 м), в її заповненні трапляються фрагменти керамічних горщиків, вуглини та кістки. Об'єкт 2 — залишки кам'яної печі, товщина завалу становила 0,10–0,15 м. У південному куті простежувалися залишки череня. Об'єкти 3 і 4 — ями округлої форми (діаметром 1,3 м та завглибшки 1,0 м). Об'єкт 5 — яма вісімкоподібної форми. Північна частина овальної форми завширшки приблизно 1,6–1,7 м і завглибшки 0,3 м. Південна частина округлої форми діаметром 1,1 м і завглибшки 1 м. Об'єкти 6 (яма округлої форми в плані, трапецієподібна в перетині, діаметром 1,0 м і завглибшки 0,7 м) та 7 (стовпова яма діаметром 0,35 м і завглибшки 0,10 м) розташовувалися поряд і належали до одного комплексу. У центральній частині об'єкту 6 знаходилося скупчення обмазки округлої форми, діаметром близько 0,5 м.

На поселенні можна виділити чотири культурно-хронологічні горизонти. Перший представлений матеріалами культури лінійно-стрічкової кераміки — фрагментами горщиків чорного кольору, прикрашених ха-

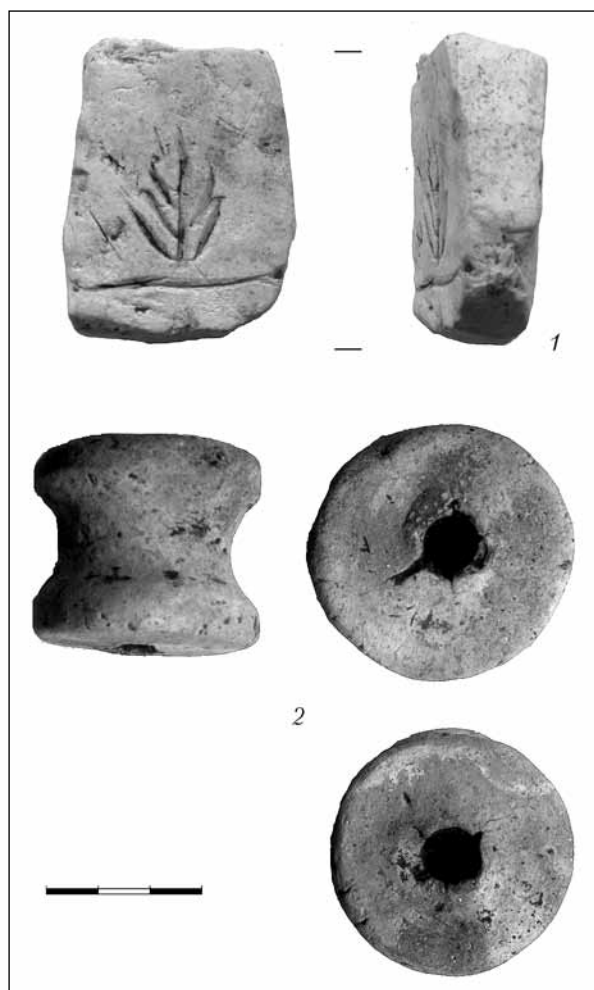

Рис. 1. Матеріали з поселення Винники: 1 — кам'яна плитка зі стилізованим зображенням дерева; 2 — керамічна котушка

рактерним лінійним заглубленим орнаментом.

Другий горизонт містить матеріали енеолітичної культури лійчастого посуду — фрагменти вінець і стінок брунатного кольору, на

зламів чорного. Товщина стінок 0,4–0,7 см, у формувальній масі простежується незначна домішка шамоту.

Третій горизонт представлений матеріалами ранньозалізного часу — фрагментами вінець і стінок горщиків, крем'яними відщепами, виготовлених із волинського кременю за допомогою віджимної техніки сколювання. Фрагменти кераміки коричневого та чорного кольорів, деякі з них мають однобічне, а інколи й двобічне підлощення, товщина стінок 0,4–1,2 см. У формувальній масі простежується значна домішка шамоту, інколи трапляється жорства.

Четвертий період існування пам'ятки репрезентують матеріали празько-корчацької культури (VII ст.) — фрагменти вінець і стінок, деякі з повним профілем посудин.

Особливої уваги заслуговують дві знахідки. Це кам'яна плитка із зображенням прокресленої рослини, за певними аналогіями, рисунок можна інтерпретувати як «дерево життя» (рис. 1, 1), а також керамічна котушка доби бронзи (висота 3,8 см, діаметр 4,5 см у найширшій частині, у потоншеній — 3,4 см, діаметр внутрішнього отвору 1,0 см) (рис. 1, 2).

*Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко, Г.С. Богуславский,
Н.Е. Ветчинникова, А.О. Леонова, О.К. Савельев,
С.П. Смольянинова, А.В. Старкин*

ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНОЙ ТИРЫ И СРЕДНЕВЕКОВОГО БЕЛГОРОДА

Белгород-Тирской экспедицией ИА НАНУ в 2010 г. проведены шурфовки, связанные со строительством в городе, исследования на прикрепостной площади (Центральный раскоп Тиры) и на территории Аккерманской крепости.

Шурфовки проводились на территории обувной фабрики «Белста», примыкающей с юга к границам памятника. Было заложено девять шурфов и раскоп общей площадью 50 м². Результаты работ позволяют внести дополнения к топографии античной Тиры и средневекового Белгорода. Ни в одном из шурфов не выявлен непеременный культурный слой и какие-либо строительные

остатки. На глубину до 0,4 м от современной поверхности залегает грунт, содержащий строительный мусор, связанный с перестройками обувной фабрики. Ниже залегает сероглинистый мешаный грунт, содержащий строительный мусор XIX в. Слой насыщен средневековой, позднеантичной и римской керамикой, стеклянными и металлическими предметами.

В южной части фабричной территории в одном из шурфов были обнаружены остатки полностью разрушенной печи золотоордынского времени, перекрывавшие так же разрушенное погребение, датировку которого было невозможно установить.

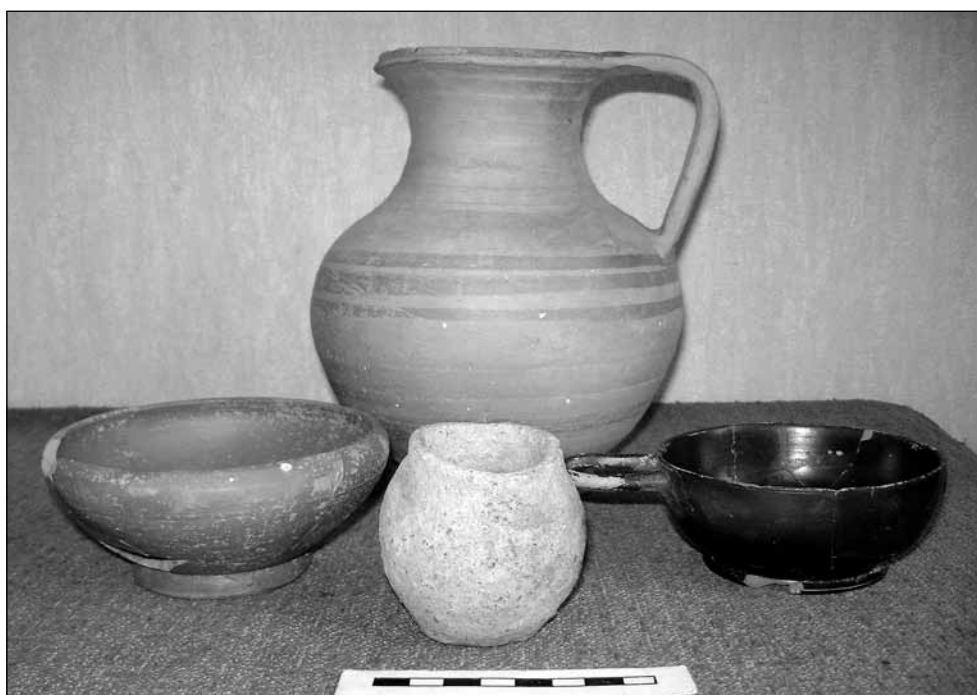

Рис. Погребальный инвентарь из захоронения конца V — начала IV вв. до н. э.

В раскопе, расположенном в центральной части обследуемого участка, были обнаружены *in situ* пять целых погребений и десять фрагментированных (в основном черепа). Датировать их можно периодом XIII—XIV вв. Большая часть погребений (все безинвентарные) сдвигались во время последующих подзахоронений. Ниже уровня погребений находился слой песка мощностью до 0,4 м, содержащий фрагменты позднеантичной и римской керамики, залегающий непосредственно на выходе скалы. При зачистке обнаружено углубление с полуразрушенным погребением. По обе стороны от черепа находилось два углубления, содержащие керамику конца V — начала IV вв. до н. э.: красноглиняный кувшин, чернолаковый килик последней четверти V в. до н. э., красноглиняная миска и лепной горшочек (рис.). Следовательно, данная территория была частью средневекового кладбища, а в античный период являлась частью некрополя.

Интересными оказались результаты работ на фоссебрее средневековой крепости. Было заложено три шурфа, в которых обнаружены остатки строительных конструкций римского и эллинистического времени (на-

земные и подвальные помещения). В одном из шурфов раскрыты два смежных помещения, отличающихся тщательностью кладки фасадов (двухрядная система) и толщиной 1,1 м. Возле одной из стен обнаружен фрагмент улицы или двора с водостоком. Предварительная датировка объектов — римское время. Возможно, они относятся к гражданским объектам.

Работы на Центральном Раскопе Тире осуществлялись студентами Национального Львовского университета им. И. Франка. Здесь продолжались исследования квартала эллинистического времени и перекрывающих его строительных остатков римского времени. Доисследовались объекты дома XIII, относящиеся к первому строительному периоду (двор с водосборником).

В Гарнизонном дворе средневековой крепости продолжены работы на раскопе, планирующемся для музеефикации в рамках государственной программы. Здесь исследования проводились в слое позднеантичного периода. Было выявлено углубление, содержащее большое количество костных остатков животных этого времени, что позволит составить представление о составе стада для этой поры.

В.О. Самолук

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ КОНОВИЦЯ 1 У ШУМСЬКОМУ Р-НІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.

Пам'ятка розташовується за 1,2 км на південь від с. Коновиця в уроч. Корзун, на дюно-подібному підвищенні лівого берега р. Кума, правої притоки р. Вілія. Виявлена в 2002 р. В. Тиліщакон і обстежена М. Ягодинською. У 2010 р. на пам'ятці проведено рятівні археологічні розкопки. У цілому розкрито 1036 м² площі поселення. Досліджено 18 об'єктів раннього залізного часу та виявлено окремі матеріали доби енеоліту—бронзи.

Серед об'єктів раннього залізного часу переважають округлі в плані ями з підбоям діаметром до 2,0 м і завглибшки від 0,3 до 1,2 м. Заповнення ям бідне, переважно це фрагменти кераміки, вироби з кременю, шматки глиняної обмазки. Інший тип об'єктів — наземні споруди, що являють собою підквадратні в плані майданчики, викладені брилами вапняку різного розміру. Усього досліджено два таких об'єкта. Один майданчик має розміри 4,4 × 4,2 м, інший — 3,6 × 2,8 м. Обидва зорієнтовані за сторонами світу. Потужність кам'яних вимосток — до 0,3 м. Серед каміння, над і під ним — матеріали, аналогічні знахідкам із заповненні ям. Ще один тип об'єктів — окремі скупчення кераміки або виробів з кременю, як правило, в супроводі з кількома брилами вапняку.

Кераміка з об'єктів винятково ліпна. Це фрагменти слабкопрофільованих горщиків із карбованими пальцями або палич-

кою вінцями та перлинним орнаментом під ними, фрагменти мисок з плавно зігнутими до середини вінцями, також із перлинним орнаментом, цілі та фрагментовані кухлики з петельчастими ручками, різного розміру біконічні пряслиця. Серед домішок до глиняного тіста переважає шамот.

Серед виробів з кременю найчисленнішими є цілі та фрагментовані біфасіально оброблені серпи місяцеподібної форми, вістря стріл і дротиків видовженої листоподібної форми, ретушовані відщепи.

В одній із ям знайдено цілу зернотерку з розтирачем. Розмір зернотерки 59 × 30 см, розтирача — 37 × 20 см. Ще одну зернотерку виявлено на кам'яному майданчику. Також там, серед каміння, розкопано кістяну пронизку.

У культурному шарі пам'ятки знайдено кілька фрагментів трипільської кераміки з розписом, енеолітичні пластини, нуклеус і вістря стріли, розвал тшинецького кубка, неповний розвал горщика тієї ж культури, окремі фрагменти кераміки.

Матеріали раннього залізного часу мають численні аналогії з поселень і зольників так зв. Могилянської групи, зокрема з пам'яток в околицях м. Нетішин, м. Славути та м. Острог. За типологічними ознаками, вони належать до пізнього етапу існування останньої.

Н.М. Секерская

ИССЛЕДОВАНИЯ НИКОНИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Никонийская экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины проводила охранные работы в Никонии (античное городище у с. Роксоланы Одесской обл.). В составе экспедиции работали научные сотрудники и студенты Торуньского университета им. Н. Коперника (Польша).

Основная задача исследований состояла в изучении культурного слоя в центральной части памятника, значительная часть которого разрушена глубокой вспашкой под закладку леса, выборкой камня и грабительскими шурфами. В частности, предстояло исследовать западные помещения дома, открытого в предыдущие сезоны.

В результате исследований открыты фрагменты каменных стен наземных помещений IV в. до н. э. Кладки стен двухпанцирные, между панцирями забутовка мелкими камнями и глиной. На протяжении всего периода исследований городища встречалась фрагментированная керамика черняховской культуры. В связи с этим большой интерес представляет открытый фрагмент пола помещения черняховской культуры. К сожалению, верхняя часть помещения уничтожена грабительскими шурфами и трудно судить о его архитектурном реше-

нии. Скорее всего, это землянка. Открытый фрагмент пола утрамбован, на полу остатки очага и вкопанная в пол корчага для зерна. Это первое свидетельство наличия культурного слоя черняховской культуры на городище. По-видимому, это связано с распространением черняховской культуры в степях Причерноморья, хорошо документированного письменными источниками. Помещение относится к последним десятилетиям или концу III в. н. э. Можно предположить, что заселение городища носителями черняховской культуры связано с «готскими» или «скифскими» войнами варваров с Римской империей 30–70-х гг. III в. Основную массу находок представляют фрагменты амфор Хиоса, Фасоса, Менды, Пепарета, Гераклеи Понтийской, Синопы, Херсонеса, на которых сохранились клейма. Найдены также репрезентативные группы находок восточногреческой столовой посуды VI–V вв. до н. э., аттической чёрнолаковой, расписной керамики V–IV вв. до н. э., сероглиняной, красноглиняной и краснолаковой посуды V–III вв. до н. э., II–III вв. н. э. На некоторых фрагментах встречены граффити и дипинти. Можно отметить бронзовые монеты «колёсики» и наконечники стрел.

О.С. Ситник

АРХЕОЛОГІЧНО-ГЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК ПРОНЯТИН ТА ІГРОВИЦЯ

Згідно з плановими науковими завданнями за темою «Палеоліт Поділля», Палеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом О.С. Ситника в 2010 р. продовжила археологічно-геологічне вивчення двох пам'яток — Пронятин та Ігровиця в Тернопільському р-ні Тернопільської обл. Розкопки мали на меті дослідження передусім природничих аспектів — реконструкції палеорельєфу, умов формування та захоронення культурних решток.

Стоянка Пронятин. Пам'ятка розміщена в центральній частині Тернопільської рів-

нини, на правому березі р. Серет. Матеріали зафіксовано за 800 м на північний схід від с. Пронятин, за 5,0 км від північних околиць м. Тернопіль, в уроч. Гора Круча. Нині с. Пронятин входить у міську зону м. Тернопіль.

Стоянка розташовується у верхній частині крутого привододільного схилу, на висоті приблизно 20–30 м від рівня заплави ріки. Біля підніжжя Кручі до 1976 р. розміщувався Великоглибочецький цегельний завод. У 1969 р. в кар'єрі на глибині 3,0–4,0 м від рівня сучасної поверхні було виявлено два бивні мамонта, уламки кісток північного оленя та первісного коня. Разом із залишка-

Рис. 1. Пронятин. Прирізка 3. Умови залягання мустьєрського шару

Рис. 2. Ігровиця І. Розкоп І. Рівень залягання мустьєрського шару ІІ

ми плейстоценової фауни знайдено кілька крем'яних сколів, на основі яких пам'ятку було датовано пізнім палеолітом. Під назвою Великий Глибочок пункт увійшов до наукової літератури.

Мустьєрське місцезнаходження Пронятин було відкрите розвідками автора в 1977 р. Пам'ятка досліджувалася Тернопільською палеолітичною експедицією Тернопільського краєзнавчого музею в 1977–1981, 1984, 1985 рр. Культурний шар пам'ятки залягає у соліфлюкційному горизонті надгорохівської (надмізинської, за О. Величком) пачки суглинків. Матеріали приурочені головним чином до верхньої і середньої частини прошарку горохівського ґрунту. Відклади верхньоплейстоценового лесу над культурним горизонтом датовано 85 ± 7 тис. р. тому.

Потужність культурного шару по вертикалі складає 20–30 см (переважна частина матеріалу), інколи до 45 см. У залежності від потужності верхніх нашарувань глибина залягання горизонту знахідок на різних ділянках розкопу коливається від 2,3–2,6 м до 3,1–3,4 м (рис. 1).

За сім попередніх польових сезонів розкопано 500 м² площі, на якій виявлено 6,5 тис. екз. крем'яних виробів, окремі остеологічні знахідки викопних тварин, розсіяні вуглинки від вогнищ і знахідку витвору первісного мистецтва.

У 2010 р. закладено чотири прирізки-шурфи з трьох сторін попереднього розкопу площею до 30 м², з метою вивчення стратиграфії. Матеріали (близько 40 предметів) знайдені лише в прирізках 3 і 4. Це переважно крем'яні відщепи, один нуклеус, два скребляножі на левалуазьких відщепах. Виразно домінує левалуазька техніка розщеплення дископодібно-радіального характеру. У новій зачистці 5, закладеній за 20 м від розкопу, виявлено непорушений комплекс горохівського ґрунтового комплексу. Відклади детально опрацьовані геологами та палеозоологами.

Стоянка Ігровиця І. Пам'ятка розміщена на вершині крутого схилу лівого берега невеличкої р. Ігри — лівої притоки Серету. Це південні околиці с. Ігровиця Тернопільського р-ну, приблизно за 20 км північніше Тернополя, уроч. Диблянка. На привершинній ділян-

ці схилу на висоті близько 50 м від рівня річки розміщується недіючий піщаний кар'єр, у якому і було знайдено перші крем'яні вироби.

Місцезнаходження відкрито автором у 1981 р. У 1988 р. експедицією проведено розкопки, що дали можливість зафіксувати два різновікових культурних горизонти, розділених стерильним прошарком суглинків. Закладено розкоп площею 60 м², але досліджено лише 27 м². У 1996 р. зроблено прирізку 6,0 м², що мала на меті поглиблене вивчення стратиграфічних умов залягання культурних шарів і планіграфічних особливостей захоронення матеріалів.

Отже, верхній — перший (I) культурний шар залягав у нижній частині верхнього горизонту верхньоплейстоценових лесів, на межі з дубнівським викопним ґрунтом. У 1988–1989 рр. у ньому виявлено потужний виробничий центр первинного розщеплення сировини пізньопалеолітичної стоянки-майстерні (на площі 4,0 м² було понад 6 тис. крем'яних знахідок).

Шар II мустьєрського часу зафіксований у соліфлюкційній пачці горохівського ґрун-

тового комплексу (рісс-вюрм — вюрм I) на глибині 2,4–3,2 м. Велика вертикальна амплітуда коливань захоронених артефактів пояснюється наявністю у цьому місці плейстоценової западини, заповненої матеріалами надгорохівської соліфлюкції, що захопила й зруйнувала культурний горизонт мустьєрського поселення (рис. 2).

У 2010 р. зроблено прирізку зі східного боку розкопу (20 м²), в якій виявлено лише кілька предметів культурного шару I та понад 100 виробів культурного шару II (всі — крем'яні артефакти — нуклеуси, скребла, ножі, вістря левалуа, численні пластини та відщепи).

В експедиції (у Пронятині та в Ігровиці) брали участь геологи та палеозоологи на чолі з проф. Андрієм Богуцьким — Марія Ланчонт (Люблін), Тереза Мадейська (Варшава), Магда і Мацей Крайцери (Варшава), Юрій Хлахула (Брно), Роман Дмитрук (Львів). Вони детально описали розрізи й умови формування культурних шарів пам'яток, відібрали десятки зразків ґрунту на різні природничі аналізи та на датування ТЛ.

О.С. Ситник, Я. Махнік, А.Р. Гавінський, В. Пастеркевич

КОТОРИНИ ІІІ — ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У ВЕРХІВ'І ДНІСТРА

У 2010 р. продовжувалися дослідження унікального комплексу которинських городищ на Дністрі. Вивчалася поселення культури лійчастого посуду (КЛП), що розташовується в пункті Которини ІІІ в уроч. Дві Рогатки, на високому залісненому правому березі р. Дністер. Головна мета — з'ясування особливостей розселення племен КЛП у її крайньому південно-східному напрямку, дослідження характерних рис матеріальної та духовної культури її носіїв.

Закладено два розкопи та кілька траншей. У розкопі 1 (120 м²) на глибині 80 см від сучасної поверхні, на рівні піску світло-коричневого кольору зафіксовано залишки наземної споруди стовпової конструкції. Об'єкт простежувався у вигляді плями гумусованого ґрунту чорного кольору прямокутної форми із заокругленими кутами, завдовжки 10 м і завширшки в межах розкопу 4,0 м; інша її частина входила у східну стінку розкопу. Під заповненням плями, на глибині 1,0 м виявлено сліди від 24-х стовпових ям, діаметром 20—30 см. Окремі з них були доволі плиткими — до 5,0—7,0 см, проте існували й глибокі — до 30 см. Вісімнадцять слідів від стовпів утворювали більш-менш пряму лінію у напрямку південь—північ. Долівка споруди була нерівною, в окремих її місцях фіксувалися плями нерегулярної форми завглибшки 5,0—10 см. У південному куті розміщувалась яма діаметром 90 см і завглибшки 20 см. У її заповненні знайдено розвал горщика та кілька кісток. Поза межами споруди зафіксовано залишки чотирьох вогнищ, які мали вигляд випаленого ґрунту до червоного й вохристого кольору.

В розкопі 1 зафіксовано чотири господарські ями округлої та овальної в плані форми.

У їхньому заповненні знайдено значну кількість фрагментів кераміки, кістки тварин і крем'яні вироби.

Розкоп 2 (62 м²) закладено за 50 м на південь, на черговому місці. На глибині 60 см від денної поверхні, на рівні материка простежено дев'ять стовпових ям округлої в плані форми діаметрами 20—50 см та завглибшки до 20 см. Вони вкладались у лінії, що утворюють кут споруди чотирикутної форми, зорієнтованої на північний схід. У західній частині розкопу виявлено три господарських ями, дві з них розкрито частково, а одну повністю. Найбільшою з них була яма 27. Вона округлої в плані форми діаметром 1,6 м та завглибшки 1,4 м від рівня виявлення. У її заповненні знайдено одну посудину, значну кількість фрагментів кераміки, кістки тварин і крем'яні вироби.

З метою визначення меж поширення поселення вздовж пагорба закладено сім траншей. Найрезультативнішою була траншея 3. Вже на глибині 20 см зафіксовано об'єкт округлої в плані форми діаметром 2,0 м і завглибшки 90 см. Його стінки дуже нахилені до середини та плавно переходять в округле дно. У заповненні знайдено окремі фрагменти кераміки КЛП та значну кількість фрагментів посуду давньоруського часу. В інших траншеях ні знахідок, ні об'єктів не зафіксовано. Таким чином, за попередніми підрахунками, площа поселення КЛП не перевищувала більше 2,0 га.

Речовий матеріал, виявлений у результаті досліджень, нараховує близько 10 тис. екземплярів, з яких майже 2 тис. належить до новітнього часу (XIX ст.), решта — до КЛП.

Кераміку КЛП представлено типовими формами лійчастоподібного посуду,

серед якого можна виокремити горщики, чаші, миски, фляги та черпаки. До виробів з глини належать пряслиця та мініатюрні модельки сокирок. Значною кількістю репрезентовані вироби з кременю, каменю та кістки.

У хронологічному плані пам'ятка попередньо датується пізньою фазою розвитку КЛП (початок III тис. до н. е.), на що вказують і знахідки трипільської кераміки етапу СІІ. Деякі форми посуду можуть належати до ранішого класичного періоду.

О.М. Сілаєв, Б.Я. Сало

НОВОВІЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України проводив розвідки, які насамперед були пов'язані з експертизою земельних ділянок на території Львівської обл. У результаті уточнено інформацію про відомі пам'ятки, виявлено та досліджено 17 нових.

с. Артишів 3 Городоцького р-ну. Поселення розташовується на західній околиці села, безпосередньо на захід від існуючої житлової забудови, на відстані близько 250 м на південь від тваринницьких ферм, за 300 м на захід від автодороги Городок—Великий Любінь. Локалізується на південному похилому схилі лівого берега р. Верещиці. Матеріали представлено уламками ліпного посуду раннього залізного часу.

с. Банюнин 1 Кам'янка-Бузького р-ну. Поселення розміщується на південно-східній околиці села, на віддалі близько 0,6 км на схід від шосе Київ—Чоп та за 300 м на південний схід від садіб села. Локалізується на південному та південно-східному схилах пагорба, розташованого в місці злиття двох потічків — лівих приток р. Думна. Матеріали складаються з уламків ліпного посуду раннього залізного часу.

с. Бар 3 Городоцького р-ну. Багатопалове поселення розташовується на південній околиці села, на віддалі 75 м на південь від садіб села, за 90 м на захід від дороги Бар—Милятин. Локалізується на південно-східному похилому схилі пагорба першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ракув. Територія пам'ятки складає близько 2,0 га (100 × 200 м). Матеріали на пам'ятці виявлено у значній кількості та представлено уламками ліпного та кружального посуду, кременевих виробів. Комплекс датується до-

бою бронзи, раннім залізним часом і княжою добою.

м. Буськ—вул. Бічна Шевченка, м. Буськ. Поселення розміщується на східній околиці міста, на віддалі близько 250 м в напрямку на південний схід від течії р. Слотвиної. Поширюється вздовж верхньої частини північно-західного схилу першої надзаплавної тераси. Чіткі межі пам'ятки встановити важко, оскільки навколишня територія частково забудована. Матеріали на пам'ятці виявлено у значній кількості. Вони складаються з уламків кружального посуду XI—XIII ст.

с. В'язова 1 Жовківського р-ну. Двошарове поселення локалізується на віддалі 320 м на схід від існуючої садибної забудови північно-західної околиці села, за 30 м на південь від кладовища. Воно займає площу близько 1,0 га (80 × 120 м) вздовж північно-західного схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Свиня. Матеріали на пам'ятці виявлено у значній кількості. Вони складаються з уламків ліпного та кружального посуду, який попередньо датується раннім залізним часом і княжою добою.

с. Добрячин 1 Сокальського р-ну. Поселення локалізується на південній околиці села по вул. Поповича, безпосередньо на південь від садіб, за 200 м на північ від багатопверхової забудови північної околиці м. Червоноград. Займає площу близько 0,5 га (50 × 100 м) вздовж верхів'я пагорба, надзаплавної тераси лівого берега р. Західний Буг. Матеріали складаються з уламків ліпного та кружального посуду, який датується ранньослов'янським часом і княжою добою.

с. Завадів 1 Жовківського р-ну. Поселення розташоване на західній околиці села, на віддалі 100 м на захід від існуючої забудови,

за 200 м на південь від течії р. Малинівка. Займає першу надзаплавну терасу вздовж підніжжя високого пагорба правого берега річки. На площі розмірами близько 50 × 100 м зібрано матеріали, представлені уламками ліпного посуду раннього залізного часу.

с. **Зарудці 1** Жовківського р-ну. Поселення розташоване на південно-східній околиці села, безпосередньо на північ і на північний схід від насосної станції «Зарудці», за 350 м від автодороги Зарудці—Зашків. Займає верхню та середню частину схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Ременівка. На площі розмірами близько 150 × 200 м зібрано матеріали, представлені уламками ліпного та кружального посуду, який попередньо датується пізньоримським часом.

с. **Колоденці 1** Кам'янка-Бузького р-ну. Поселення локалізується вздовж південно-західного схилу пагорба на південь від господарського двору, розташованого на західній околиці села. Площа близько 100 × 200 м. Матеріали на пам'ятці представлено дрібними уламками кружального посуду XII—XIII ст.

с. **Косівець 1** Городецького р-ну. Двошарове поселення локалізується на віддалі 100 м в напрямку на захід від існуючої садибної забудови села, за 30 м на схід від полотна залізниці Львів—Самбір та 500 м на північний схід від залізничного мосту через р. Верещиця. Займає площу близько 80 × 200 м вздовж південного схилу невисокого піщаного мису, який виступає у долині лівого берега річки. Матеріали складаються з уламків ліпного та кружального посуду, який датується раннім залізним часом і княжою добою.

с. **Межигори 1** Бродівського р-ну. Поселення розміщується на південній околиці села, безпосередньо на південь від садиб та за 120 м на південний схід від дамби великого ставу. Займає площу близько 150 × 250 м вздовж південно-східного схилу високого корінного берега на висоті 7,0—8,0 м над долиною лівого берега р. Серет Правий. Матеріали на пам'ятці виявлено у значній кількості та складаються з уламків ліпного посуду вищої культури (VII—V ст. до н. е.).

с. **Наконецьке Друге 1** Яворівського р-ну. Поселення розташоване на віддалі 550 м на північ від садиб центральної частини села, за 430 м на північний схід від сільської школи. Пам'ятка займає середню та верхню частину похилого пагорба другої надзаплавної тераси р. Шкло. На площі розмірами 80 × 200 м

зібрано матеріали, представлені уламками ліпного посуду, який попередньо датується раннім залізним часом.

с. **Старий Яричів 3** Кам'янка-Бузького р-ну. Двошарове поселення розташоване на віддалі 400 м на захід від села та за 320 м на південь від шосе Київ—Чоп на першій надзаплавній терасі каналу Яричівського. На площі розмірами 150 × 200 м зібрано матеріали, представлені уламками ліпного та кружального посуду, який попередньо датується раннім залізним часом і княжою добою.

с. **Старий Яричів 6** Кам'янка-Бузького р-ну. Поселення локалізується на віддалі 1,2 км на захід від села та за 250 м на південь від шосе Київ—Чоп. Воно займає площу близько 3,5 га (150 × 250 м) вздовж похилого південного схилу першої надзаплавної тераси долини каналу Яричівського. Поверхня пам'ятки переважно задернована. За зібраним матеріалом пам'ятка попередньо датується раннім залізним часом.

с. **Тадані 1** Кам'янка-Бузького р-ну. Поселення розташовується на південній околиці села, на віддалі 250 м на схід від дороги Великосілки—Кам'янка-Бузька та за 30 м на південь від житлової забудови. Воно займає площу розмірами 70 × 140 м вздовж північно-східного схилу невисокого виступу першої надзаплавної тераси вздовж правого берега безіменного потічка та лівого берега р. Горлинка. Матеріали на пам'ятці складаються з уламків ліпного посуду ранньослов'янського часу.

с. **Шихтарі 1** Сокальського р-ну. Двошарове поселення розташоване на віддалі 120 м на схід від садиб села, за 300 м на південний схід від мосту через р. Варенжанка, на південь від течії каналу який сполучає р. Варенжанка та р. Західний Буг. На площі розмірами 150 × 120 м зібрано матеріали, представлені уламками ліпного посуду, який попередньо датується добою енеоліту та раннім залізним часом.

с. **Ясницька 1** Яворівського р-ну. Багатшарове поселення розміщується за 350 м на південний захід від села в уроч. Зелівське перехрестя. Зафіксоване на лівому березі р. Яричівка, площею 200 × 200 м. Матеріали представлено уламками ліпного та кружального посуду. Комплекс належить до вищої культури (VII—V ст. до н. е.), черняхівської культури (III—IV ст.) та культури княжої доби (XI ст.).

В.В. Скирда

РОЗВІДКА У ЗМІЇВСЬКОМУ Р-НІ

Розвідка провадилася на правому березі р. Сіверський Донець у межах Зміївського р-ну Харківської обл. між селами Суха Гомольша та Пасіки. На відстані близько 1,25 км на південний захід від с. Суха Гомольша поблизу ставка виявлено п'ять курганоподібних насипів (ймовірно, зольники), висота яких сягала близько 0,5 м, а діаметр — 10 м. Один з таких насипів був прокопаний грабіжниками з використанням землерийної техніки на глибину близько 1,5 м. На місці цього розкопу зібрані фрагменти керамічного посуду (вінця і денця) скіфського часу, уламок обробленого сфероподібного каменю, ймовіріше за все, терочника, а також фрагмент ручки античної амфори. За 450 м на південний схід

від с. Суха Гомольша, в полі поблизу відомого салтівського городища знайдено фрагмент ручки та стінки середньовічної амфори.

За 0,3 км на північний схід від с. Новоберекське в уроч. Водяне виявлено невеличкий насип діаметром 3,0—4,0 м і заввишки до 0,4 м. Він задернований і порослий лісом, але на його площі були помітні старі невеличкі прокопи, поблизу яких знайдено частину біконічного прясла, а також фрагменти скіфського посуду. Біля підніжжя насипу в значній кількості виявлені розтрощені кістки тварин і уламки каменю (граніту?).

У друкованих виданнях немає згадок про існування пам'яток скіфського часу поблизу сіл Новоберекське та Суха Гомольша.

В.М. Скороход

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Виповзівський археологічний комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл., за 800 м від південної околиці с. Лутава, на північно-східній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається в заплаву р. Десна у східному напрямку й омивається з південного боку р. Кримка (права притока р. Десна). На стрілці мису розміщене невелике городище, розмірами 75 × 90 м, вкрите потужним шаром алювіального піску. Із заходу до городища прилягає відкритий посад, площею 75–100 × 300–450 м. Біля підніжжя городища з північного боку розташований відкритий поділ (30–100 × 450 м), що займає невисоке підвищення.

Проведено розріз напільного рову городища (траншея 1), досліджено забудову посаду (розкопи 1 і 2) та закладено кілька траншей із заходу від посаду, з метою пошуку курганного могильника.

Траншея 1 (2,0 × 10 м) закладена з метою розрізу напільного рову із заходу від городища, на місці зачистки 1 (2009 р.). Вона орієнтована перпендикулярно до схилу городища, по осі захід–схід. Виявлено рів завширшки 5,5 м і завглибшки 1,7 м від рівня материка. Його нижнє заповнення містить керамічний матеріал першої половини X ст. та нечисленні шматки металургійного шлаку. У шарах X ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка з пісковика. Се-

Рис. Житло кінця IX — початку X ст. в розкопі 1 на посаді Виповзівського городища.

редне заповнення дало нечисленні матеріали XII ст., серед яких є фрагмент пірофілітового пряслиця, уламки стінок амфорної тари та кістки тварин. Судячи зі стратиграфічних спостережень, у XII ст. рів не відновлювався і поступово запливав.

Розкоп 1 (84 м²) закладено в центральній частині посаду, ближче до північного схилу тераси, за 330 м на захід від городища, на місці траншеї 4 (2009 р.), в якій було виявлено житло кінця IX — початку X ст. Культурний шар повністю зруйнований воєнними окопами. Досліджено житло (споруда 1), три господарські споруди, низку ям та сліди від садибної огорожі. Прямокутний котлован житла, розмірами 3,5 × 4,4 м, мав вертикальні стіни, заглиблені в материк на 1,0 м, і був зорієнтований кутами за сторонами світу (рис.). У західному куті розкопано глинобитну піч розмірами 1,2 × 1,2 м, що збереглася на висоту 0,8 м. По дну котловану простежуються сліди горілих лаг від підлоги. У південно-західній частині приміщення виявлено три господарські ями (діаметр 0,40–0,45 м), в одній з яких був цілий гончарний горщик з доманжетним вінцем. У північно-західній стінці котловану досліджено вхід до споруди розмірами 1,0 × 1,6 м. У житлі знайдено шість астрагалів з насічками, кістяні проколки, оброблений ріг оленя, глиняну іграшку, язичок від пряжки, розтирач з каменю та фрагменти кругової кераміки кінця IX — початку X ст.

З півночі котлован житла був перекритий наземним об'єктом, розмірами 2,0 × 3,0 м, що мав виробниче призначення. Він був пов'язаний з чорною металургією і датується серединою X ст. На розкопі виявлено ще дві невеликі господарські споруди, синхронні житлу. У східній частині розкопу дослідже-

но ровик та низку стовпових ям від огорожі, що проходила по лінії північ—південь, з невеликим відхиленням до заходу. На території розкопу знайдено бронзову ліровидну пряжку від ремня, кістяні проколки, фрагменти оселків з пісковика, уламки глиняних пряслиць, залізних ножів та ін.

Розкоп 2 (34 м²), розташований за 15 м на захід від городища, був продовженням траншеї 1 (2009 р.) і західними квадратами примикав до неї. Досліджено ділянку господарської забудови кінця IX — першої половини X ст. та частину дороги, що проходила із заходу на схід у напрямку до городища. Господарська забудова складалася з однієї споруди та п'яти ям, частина з яких перекривала одна одну. Серед них виявлено зернову яму або погріб діаметром 0,8 м і завглибшки 0,8 м від материка. Також досліджено наземне вогнище розмірами 0,7 × 0,9 м, що було монолітом з пропаленої глини зі вмазаними в неї фрагментами ліпної сковорідки. Швидше за все, вогнище було частиною наземної споруди, розташованої на подвір'ї. У південній частині розкопу виявлено два ряди стовпових ям діаметром 0,4–0,6 м, що проходили по лінії захід—схід і складали залишки від огорожі, що відмежовувала територію садиби від дороги. На південь від огорожі розкрито ділянку дороги на ширину 2,5 м та довжину 2,0 м. У культурному шарі знайдено уламок сердолікової намистини, фрагмент ножа, кілька цвяхів, кістяні проколки, залізне шило з кістяною ручкою, фрагменти оселків з пісковика.

На ділянці розкопу 2 частина споруд належала житлу, виявленому 2009 р. в траншеї 1, що разом з ним складали садибну забудову посаду.

Р.П. Смирнов

РАЗВЕДКИ И НАБЛЮДЕНИЯ ЗА СОСТОЯНИЕМ ПАМЯТНИКОВ НА ПЛАТО МОНАСТЫРСКОЙ СКАЛЫ (г. ИНКЕРМАН)

Крепость Каламита находится в черте г. Инкерман Балаклавского р-на г. Севастополь, расположена на восточном берегу р. Черной, у впадения ее в Севастопольскую бухту, занимает юго-западную часть т. н. Монастырской скалы (рис.). Памятник представляет собой сложный многослойный архитектурно-археологический комплекс, существовавший на протяжении VI—XVIII вв. и перестраивавшийся несколько раз.

В ходе разведок на территории средневековой крепости и ее окрестностей было установлено, что фортификационные сооружения Каламиты находятся в аварийном состоянии, особенно угрожающее состояние башни 1 и куртин 1 и 2, крайне остро стоит вопрос о необходимости проведения консервационно-реставрационных работ на памятнике.

Учитывая наблюдения В.Л. Мыца и В.П. Кирилко, опубликованные в работах последних лет, а именно: интерпретацию проема у башни 5 в качестве раннесредневековой потерны, а не крепостных ворот, как предполагалось ранее, предлагаемую дату сильного крымского землетрясения 1423 г., а также выделение в сложной строительной истории Каламиты нескольких строительных периодов для XV в. (включая генуэзский, ранее не выделяемый), требуется провести большую работу как по сохранению строительных остатков на должном методическом уровне, так и по исследованию памятника. Подготовительные проектно-инженерные работы были проведены в 2008 г. научно-исследовательским проектным институтом «УкрНИИпроектреставрация».

Подъемный материал, собранный на городище и в его округе, занимающих более 1,5 га, представляет собой маловыразительные

фрагменты позднесредневековых сосудов, за исключением фрагмента горла плоскодонной красноглиняной амфоры с ангобированной внешней поверхностью (XIII—XIV вв.), извлеченного из кладки башни 2 феодоритского времени (тип XXV, по херсонесской классификации).

Отметим, что действующий Свято-Климентовский мужской монастырь, расположенный под западным обрывом Монастырской скалы, ведет активную хозяйственную деятельность, в том числе и строительную. В частности, без должного наблюдения проводятся работы у подпорной стены дороги XIX в. Современной строительной траншеей были потревожены культурные напластования, представляющие собой мусорные слои турецкого времени (XVI—XVII вв.) и времени существования монастыря (конец XIX — начало XX вв.).

Мониторинг состояния памятников Монастырской скалы показал, что комплексы пещерных сооружений ее южного обрыва находятся в аварийном состоянии под воздействием как природных, так и антропогенных факторов: разрушительное воздействие выветривания усиливается человеком, стены пещер исцарапаны и разрисованы, многочисленные следы кострищ, много современного мусора и следов грабительских зачисток. Охранными раскопками О.Я. Савели в 1977—1978 гг. в восточной кромке Инкерманского карьера были зафиксированы позднесредневековые христианские и мусульманские могилы некрополя поселения у крепости Каламита. Однако, есть основание полагать, что позднесредневековый некрополь располагался на месте позднеантичного или раннесредневекового могильника, кото-

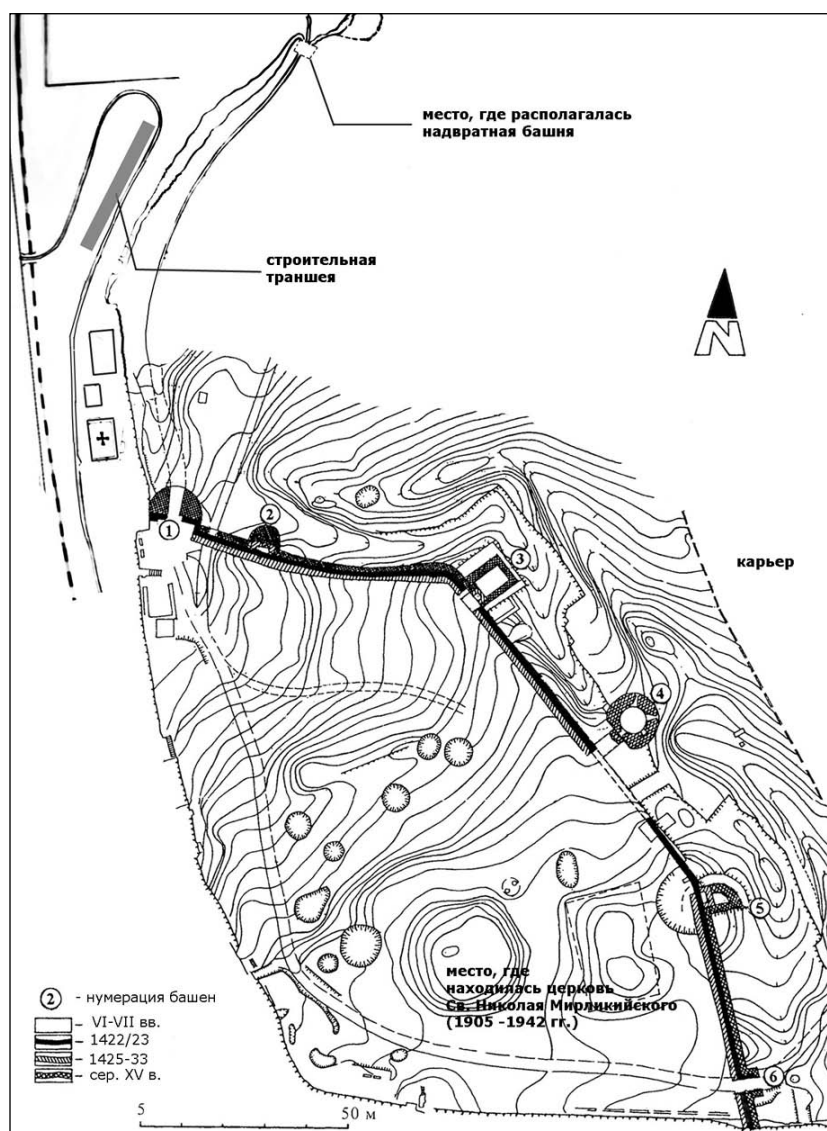

Рис. План крепости Каламита VI–XVII вв.

рый в настоящее время подвергается активному разграблению.

Крепость Каламита является филиалом Национального заповедника «Херсонес

Таврический» с 1978 г., однако в настоящий момент юридически границы охранных и буферных зон памятника национального значения так и не определены.

І.А. Сніжко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

У 2010 р. продовжено дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл.

Пам'ятка розташовується на мисі біля впадіння в р. Сіверський Донець правої притоки р. Суха Кам'янка (рис. 1, 1). У попередні роки відкрито площу 78 м². Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їх концентрація спостерігається в світло-коричневому та жовтуватому-палевому суглинку.

Крем'яні знахідки добре збереглися, не обкатані, поверхня вкрита патиною. В якості сировини використовувався темно-сірий високоякісний кремій місцевого походження.

У 2010 р. зі східного боку до розкопаної ділянки зроблено прирізку 12 м² (квадрати 1–2-К–П) (рис. 1, 2). Використовувалася методика дослідження шару умовними горизонтами потужністю близько 5,0 см. Усі знахідки, по можливості, лишалися на місцях до остаточної фіксації.

Колекція пізньопалеолітичних артефактів налічує 673 предмети та поділяється на такі групи. Нуклеуси: три двоплощадкові підпризматичні, три двоплощадкові торцеві, один конічний (рис. 1, 3), п'ять нуклевидних уламків. Група технічних сколів налічує 43 екз. та представлена сколами формування та підживлення нуклеусів, реберчастими сколами та їх фрагментами, сколами підправки площадки нуклеусів. Відщепів та їхніх фрагментів 175 екз., серед них – сім первинні, 44 напівпервинні, 48 – пластинчасті. Пластинки та їхні фрагменти налічують 57 екз., мікропластинки та їхні фрагменти – 17 ек-

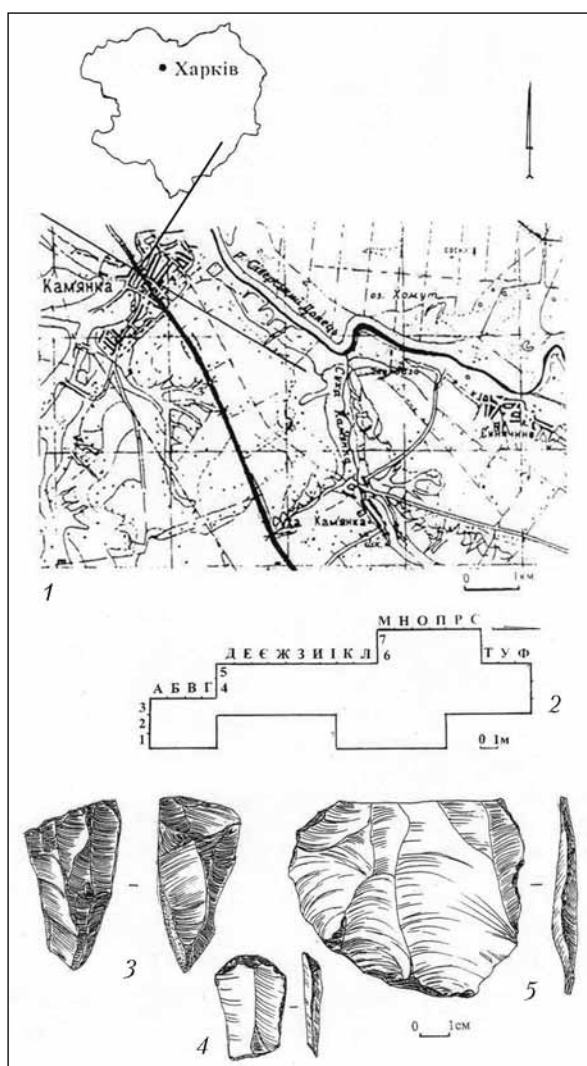

Рис. 1. Стоянка біля с. Кам'янка: 1 – розташування пам'ятки; 2 – план розкопу; 3–5 – крем'яний інвентар

землярів. Знаряддя зі вторинною обробкою представлені кінцевим скребком на пластині з ретушованим довгим краєм (рис. 1, 4),

фрагментом масивного відщепу з ретушованими ділянками (рис. 1, 5), скребловидним знаряддям на реберчастому сколі. Лусочок — 217 екз., з них 10 — первинні, уламків різних розмірів та форми — 163 екз.

На площі знахідки розподілялися нерівномірно, утворюючи ділянки більшої чи меншої концентрації. Чітко виражені скупчення не простежуються, деяке ущільнення знахідок у західній частині не становить продовження скупчень, досліджених у попередні роки. Південні квадрати 1—2-К—Л містили переважно уламки та лусочки, тільки в кв. 1-К знайдено підпризматичний нуклеус та в кв. 1-Л — два масивні відщепи. У північному напрямку зростає кількість дрібних артефактів — фрагментів пластинок, відщепів, уламків і лусочок. Невизначені скупчення, що складається зі сколів формування та підправки нуклеусів, відщепів та пластинок, простежується в кв. 2-Н—О. На межі кв. 2-О—П — ще одне скупчення: масивний відщеп з рету-

шованими ділянками, кінцевий скребок на пластині з ретушованим довгим краєм, відщепи, пластинки, сколи підправки нуклеусів, лусочки. У кв. 1-М—О—П знахідки розташовані смугою, не утворюючи виражених скупчень. На дослідженій ділянці зафіксовано три фрагменти перепалених трубчастих кісток дрібної тварини чи птаха та фрагмент стінки трубчастої кістки великої тварини.

Для встановлення меж розповсюдження знахідок закладено шурфи 10 та 11, що відповідають сітці квадратів 5—Н та 1—Ч. Шурф 10 дав по три відщепи та пластинки, кілька уламків — схоже, що знахідки не поширюються у східному напрямку. Натомість у шурфі 11 виявлено багато артефактів, вже починаючи з глибини 0,5 м, зважаючи на це його було законсервовано.

Характер крем'яного інвентарю та стратиграфічні умови його залягання дають можливість визначити час існування пам'ятки в межах початку фінального палеоліту.

О.Ю. Соколова, А.В. Буйских
ИССЛЕДОВАНИЯ НИМФЕЯ

В 2010 г. Нимфейская экспедиция продолжала исследования боспорского города Нимфея, расположенного на северо-восточной окраине пос. Эльтиген (Героевское), г. Керчь, АР Крым. Раскопки велись на участке М, расположенном на южном склоне плато, и на территории грунтового некрополя. Одна из задач — исследование площади к югу от пропилей IV в. до н. э. с целью определить характер застройки и уточнить время строительства.

Исследована площадь около 350 м². Участок перекрыт мощным культурным слоем, представляющим собой суглинок с многочисленными горелыми прослойками, линзами и прослойками золы, угля, сырца, самана,

камки. Слой также насыщен фрагментами керамики. Максимальная толщина слоя достигает 7,0 м. Находки представлены преимущественно фрагментами амфор, среди которых продукция Фасоса разнообразных типов V — начала III вв. до н. э., Лесбоса, Хиоса (пухлогорлые V в. до н. э., с колпачковыми ножками, с острым дном конца IV — начала III вв. до н. э.), Менде, Пепарета, Гераклеи, Синопы, Херсонеса, Самоса второй половины IV вв. до н. э., Колхиды, Родоса, Коса, Пароса, Аканфа, Книда (в том числе «группа Зенона»). Встречались единичные фрагменты клазоменских амфор второй половины VI в. до н. э. Среди амфорных клейм в количественном отношении преобладают клейма Синопы III — нача-

Рис. Часть монументального сооружения со ступенчатой конструкцией

ла II вв. до н. э. и Родоса третьей—четвертой четверти III — первой—второй четвертей II вв. до н. э. Значительная часть клейм на бо-спорских черепицах относится к 370—340 гг. до н. э. В целом материал из слоев датируется IV — началом II вв. до н. э.

В процессе раскопок было расчищено 12 скелетов собак. Положение животных преимущественно на левом боку, с подогнутыми лапами, головой на северо-восток или северо-запад.

В северо-западном углу раскопа выявлена часть монументального сооружения со ступенчатой конструкцией. Размеры «ступеней», их длина и ширина позволяют говорить о том, что они были предназначены для сидения (рис.). Ступени ориентированы по линии северо-восток—юго-запад с небольшим смещением юго-западного конца к югу, длиной от 1,7 м до 6,0 м. Особый интерес представляют надписи, вырезанные на лицевой стороне плит второй и третьей ступеней: АГЩ или АПЩ. Стратиграфия перекрывающих слоев, а также ориентация ступеней позволяют высказать предположение о том, что это сооружение имело форму амфитеатра. Находки из слоев позволяют датировать его IV—III вв. до н. э.

Для полного исследования данного комплекса необходимо удалить слой перекрывающей его насыпи, мощностью около 5,0 м. С этой целью вдоль западного борта раскопа заложена прирезка площадью около 200 м². В результате был снят слой толщиной от 0,5 до 2,1 м, насыщенный материалом эллинистического времени и первых веков н. э. Исследовано 11 хозяйственных ям.

На юго-западном раскопе продолжались работы к западу от оборонительной башни. На площади 50 м² выявлены фрагмент кладки стены и четыре хозяйственные ямы. Находки из слоя и комплексов датируются от V в. до н. э. по I—II вв. н. э.

Продолжались также охранные работы на территории некрополя, расположенного к западу от городища. На расстоянии около 400 м к юго-западу от «аллеи склепов» был выявлен провал грунта глубиной 2,0—2,3 м и размером 2,5 × 3,0 м. Его расчистка позволила определить, что это катакомба, по своему устройству аналогичная погребальным

сооружениям, исследованным экспедицией Государственного Эрмитажа в 1973—1978 гг. в «аллее склепов».

Катакомба 28 состояла из дромоса и камеры, ориентированных по оси запад—восток, ось дромоса чуть смещена к югу по отношению к оси камеры. Спуск в дромос, расположенный с востока, состоял из шести—семи плохо вырубленных ступеней разного размера. Дромос имел в плане трапециевидную форму с длиной 4,0 м и максимальной шириной у входа в камеру 1,6 м. Вход в камеру имел арочную форму, был перекрыт прямоугольной плитой, которую подпирал установленный наклонно камень. Из дромоса в камеру вели три ступени. Камера прямоугольная в плане, размерами: восточная стена 2,90 м, западная — 2,65 м, южная — 3,15 м, северная — 3,20 м. Свод обрушен, но по следам на западной стене можно заключить, что он имел полуциркульную форму. Высота камеры составляла 1,85 м, пол располагался на 0,26 м ниже уровня пола в дромосе. В противоположной входу стене вырублена трапециевидной формы ниша для светильника со следами копоти на стенках.

Катакомба была ограблена, по-видимому, неоднократно. При зачистке пола в камере найдены фрагменты стеклянных сосудов — кувшинов и бальзамариев конца I — начала II вв., бусины из стеклянной пасты, фрагменты лезвий железного меча и ножей, многочисленные обломки бронзовых изделий, монеты очень плохой сохранности, кусочки дерева от саркофагов и железных гвоздей со следами дерева, фрагменты гипсовых наплевов в виде пешек, листьев аканфа, пальметт, трагических масок и масок Медузы Горгоны. Все они по своей форме и сохранившимся следам росписи аналогичны найденным при раскопках катакомб в 1973—1978 гг. Следует отметить находку нескольких фрагментов золотых украшений — обрывки листьев от погребального венка и две бусины. В целом по своей конструкции и находкам это сооружение аналогично катакомбам «аллеи склепов» и может быть датировано I—II вв.

На небольшом участке перед входом в дромос открыто ещё четыре погребения — одно грунтовое и три плитовых, которые могут датироваться в пределах I—II вв.

М.П. Сохацький, О.В. Дударь

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ВАСИЛЬКІВЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Необхідність проведення розкопок на трипільському поселенні було викликано здійсненими земляними роботами під час будівництва житлового будинку в південній частині с. Васильківці Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Давнє поселення займало підвищену частину місцевості, що в південно-східному напрямку обривається до долини невеликого струмка.

Попередньою розвідкою зібрано підйомний матеріал численних фрагментів керамічного посуду.

З метою вивчення стратиграфії культурного шару та датування пам'ятки розпочато розкопки. Загальна досліджена площа становить 42 м².

На глибині 0,4 м від денної поверхні встановлено наявність непорушених культурних нашарувань. Речовий матеріал із розкопу представлено фрагментами кераміки, крем'яними виробами та відщепами, уламками глиняної обмазки, фрагментами кісток великої рогатої худоби.

Найбільшу групу знахідок становить кераміка. Фрагменти посудин мають жовто-рожевий колір.

Столову кераміку виготовлено з відмудленої глини, добре випалено, старанно заглажено. Посудини характеризуються різноманітністю форм. Це — кубки, округлі миски та горщики. Зовнішня поверхня фрагментів посудин (у мисок і кубків внутрішня) покрита тонким шаром ангобу. Більшість посуду зберегла сліди лискування. Деякі фрагменти

вкриті спіралеподібним візерунком, виконаним червоною і чорною фарбами. Фрагменти кухонного посуду нечисленні. Вони виготовлені з глини, до якої додано шамот і товчений кремій, випал нерівномірний.

Окрему групу знахідок становлять вироби з кременю. А саме: скребки, ретушовані пластини та відщепи. Вони виготовлені з місцевої сировини.

У східній частині розкопу зафіксовано скупчення кераміки періоду середньовіччя. У незначному заглибленні, в перевідкладеному стані виявлено дрібні фрагменти гончарного посуду (уламки денець, стінок, вінець, скляного посуду та чотири люльки). Горщик сірого кольору орнаментований заглибленими лініями та хвилястим штампованим орнаментом. Гончарні та скляні вироби належать до кінця XVII — початку XVIII ст.

Виявлені матеріали на пам'ятці Васильківці свідчать про функціонування тут у трипільський час поселення з напівземлянковими житлами.

Надмірна кислотність ґрунтів на досліджуваній території негативно вплинула на збереженість матеріалів, зокрема, кераміки. Як наслідок, на пошкодженій корозією поверхні кераміки майже не зберігся ангоб і повністю втрачений декор, виконаний фарбами.

Аналіз матеріалу дозволяє попередньо датувати цю пам'ятку етапом ВІІ (за Т.С. Пасек) розвитку трипільської культури і віднести її до Заліщицької локальної групи.

В.Ф. Столба, Т.Н. Смекалова, И.Н. Храпунов, Й. Андресен, С.А. Мульд

ИССЛЕДОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КРЫМУ

В 2010 г. на территории Черноморского р-на АРК продолжены работы международного Западно-Крымского археологического проекта (WСАР), объединяющего ученых из Дании (Орхусский университет и Моесгордский музей), Украины (Таврический Национальный университет им. В.И. Вернадского), России (Институт истории материальной культуры РАН и Санкт-Петербургский государственный университет) и Польши (Люблинский университет им. М. Склодовской-Кюри). Исследования проводились в рамках комплексной программы *«Economic Models and Adaptation Strategies in a Varying Cultural and Environmental Context: Northern Black Sea Area in the Late Bronze Age and Early Iron Age»* (директор программы В.Ф. Столба) и имели своей целью изучение древних систем расселения, землеустройства и землепользования.

Наряду с прибрежной зоной, разведками этого года детально исследованы глубинные районы Тарханкутского п-ва, включающие Кельшейхскую балку и ее отроги, вершину и пологий северный склон Мелового увала, а также западное побережье и верховья озера Донузлав. Выявлены 45 новых поселений, три из которых принадлежат к эпохе бронзы, 37 датируются предварительно классическим и раннеэллинистическим временем (включая две античные усадьбы: в бухте Очеретай и укрепленное поселение Агыш) и три относятся к эпохе средневековья. В это же число входят два многослойных памятника (Караджа 2 и Аджиран 2), содержащих, помимо материала эпохи бронзы, также напластования более позднего времени. К север-востоку от пос. Оленёвка, на п. Агыш были заложены два стратиграфических шурфа, подтвердивших его датировку ран-

неэллинистическим временем. Последние вскрыли остатки каменных стен, принадлежащих внутренней застройке, которая, судя по результатам магнитной съемки, имеет регулярную ортогональную планировку. Поселение было укреплено каменной, квадратной в плане башней, остатки которой отчетливо читаются в рельефе. Наряду с поселениями античного времени Агыш и Чокрак-Верхний, открытыми в этом году, геомагнитные исследования были проведены на таких памятниках как Озеровка (Тереклы-Асс), Западно-Донузлавское, Очеретай-Южный, Кипчак, Джан-Баба, Пристань 15 (Ак-Сарай) и Ойрат, а также на п. Кельшейх I, открытом в 2009 г. и ставшем в этом сезоне объектом стационарных раскопок.

Из 232 обследованных на местности и зафиксированных на картографической основе погребальных памятников подавляющее большинство относится к раннему железному веку и представляет собой плитовые гробницы, перекрытые невысокими (от 0,5 до 2,0 м) каменными насыпями и окруженные кольцевой стеной-крепидой. Группа земляных курганов, принадлежащих той же эпохе, значительно менее представительна. При обследовании таких курганов в окрестностях с. Калиновка найден крупный фрагмент скифского изваяния. Находки половецких стел дают основания предполагать использование некоторых, как каменных, так и земляных, насыпей для впускных средневековых погребений. На одном из курганов (335), расположенном на северном склоне Мелового увала, на расстоянии 5,5 км к В-ЮВ от п. Оленевка и 7,8 км к З-ЮЗ от п. Красносельское были проведены раскопки, которым предшествовала геомагнитная разведка.

Полностью раскопано центральное погребение кургана, представляющее собой каменный склеп Г-образной планировки. Длинной осью могила ориентирована по линии СЗ-ЮВ. Конструкция состояла из квадратной в плане погребальной камеры (2,6 × 2,6 м) и длинной входной ямы-дромоса (0,8 × 5,5 м). Яма примыкает к южному углу погребальной камеры таким образом, что юго-западный ее борт является продолжением линии аналогичной стенки камеры. Кладка иррегулярна, сложена насухо из массивных, уплощенных, в единичных случаях – со следами подтески, камней. Иногда промежутки между блоками забутованы более мелким камнем. Стенки сохранились на высоту до 1,1 м. Пол камеры и дно ямы облицованы уплощенными камнями. Свод полностью разрушен. Предположительно, он был уступчатый полуциркульный. Могила ограблена в древности. В заполнении камеры и ямы обнаружены фрагменты амфор, гончарной керамики, несколько стеклянных бусин, две стеклянные вставки перстней с рельефным изображением львов (рис.). В камере также найдены человеческие кости, свидетельствующие о погребении не менее семи человек.

Две стратиграфические траншеи, ориентированные по сторонам света, позволили выяснить устройство кургана. Склеп сооружен на древней поверхности и перекрыт каменной насыпью. Ее расположение сдерживала круглая в плане крепида диаметром 16 м, сложенная из камней различной величины. Полностью исследован внешний фас этой конструкции. Крепида сохранилась на высоту 0,2–0,7 м – один–четыре ряда кладки.

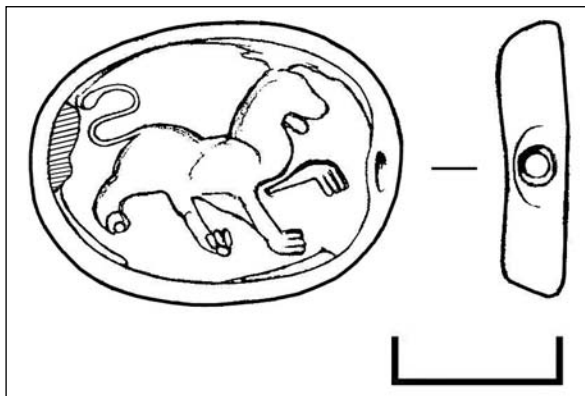

Рис. Стеклянная вставка перстня с изображением льва

По обнаруженному материалу сооружение кургана можно отнести к классическому-раннеэллинистическому времени.

Другим объектом, выбранным для систематических раскопок, стало однослойное поселение Кельшейх I, расположенное на пологом западном склоне одного из отрогов Кельшейхской балки, в 6,5 км юго-восточнее пос. Черноморское. При мощности культурного слоя 0,35 м площадь памятника составляет 0,8 га. Здесь исследованы две хозяйственные ямы, а также часть возведенного на каменном цоколе здания 1. Кроме того, на поселении представлены остатки трех других строений, фундаменты которых отчетливо различимы на поверхности степи, а также один курган с невысокой каменной насыпью. Находки импортной керамики и херсонесских амфорных клейм позволяют отнести основание поселения ко времени максимального расширения херсонесской хоры во второй половине IV в. до н. э. Разделяя судьбу большинства прибрежных греческих выселков, оно гибнет внезапно в первой трети III в. до н. э.

Б.С. Строць

ДОСЛІДЖЕННЯ ДП ОАСУ «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ»

У 2010 р. працівниками ДП ОАСУ «Подільська археологія» проведено археологічну експертизу понад 4 тис. земельних ділянок на території Тернопільської та Хмельницької обл. У процесі досліджень виявлено понад 50 нових пам'яток археології: одну пізньопалеолітичну стоянку, чотири поселення трипільської культури, одне — епохи бронзи, п'ять — раннього залізного віку (зокрема, одне — висоцької культури та два — ранньоскіфського часу), вісім поселень і один могильник черняхівської та сім — давньоруської культур, одне селище культури Лука Райковецька, одне давньоруське городище, 21 багатошарове поселення, один курган і одну курганну групу бронзового—ранньозалізного віку та залишки залізобробного виробництва пізнього середньовіччя.

На трипільському селищі у с. Васильківці Тернопільської обл. і могильнику черняхівської культури в с. Лісові Гринівці Хмельницької обл. проведено рятівні розкопки. Рятівні дослідження здійснено також в історичних містах Тербовлі та Чорткові на Тернопільщині. Серед відкритих поселень черняхівської культури селище в Білій під Тернополем, що пов'язане з відомим могильником, який відкрив і досліджував І.П. Герета.

Крім відкриття нових пам'яток, попереджено руйнування та передачу у приватну власність цілої низки вже відомих об'єктів.

Також проведено шурфування в історичних частинах міст, віднесених до списку історичних населених місць у Бережанах, Бучачі, Гусятині, Кременці, Микулинцях, Товстому, Хоросткові, Чорткові. Отримано цінні матеріали для визначення історичних

меж цих населених пунктів і етапів їхнього заселення. Для виконання планової наукової теми було проведено шурфування багатошарового поселення в с. Хоми Збараського р-ну та розкопки висоцького могильника в с. Мильне Тернопільської обл.

Разом із тим, викликає занепокоєння місце будівництва автодороги між селами Іванківці Городоцького та Романівка Чемеровецького р-нів Хмельницької обл. На північ від с. Романівка, на межі із землями с. Іванківці здавна існувала неширока (до 4,0 м) польова дорога між двома селами. В першу чергу, слід відмітити, що вона пролягає за 50 м від уроч. Замчисько, на якому розміщується оточене валом і ровом городище. При візуальному огляді придорожніх канав і відкосів, а також під час шурфування виявлено культурні нашарування давніх епох: із заходу — це залишки давньоруського поселення, розташованого поряд городища, а зі сходу — трипільське поселення. Незважаючи на те, що кошторис на проведення рятівних польових досліджень було подано ще в липні, а проект договору — наприкінці вересня, останній не підписаний і розкопки не провадяться. Враховуючи погодні умови і великий обсяг робіт (близько 4 тис. м²), цього року дослідження провести не було можливості.

Таким чином, у результаті діяльності ДП ОАСУ «Подільська археологія» проведено експертизу понад 4 тис. земельних ділянок, виявлено більше 50 нових пам'яток, попереджено руйнування культурного шару (включаючи вже відомі пам'ятки та територію історичних населених місць) майже на 5% земельних ділянок.

Б.С. Строцень, С.Ю. Демидко

РЯТУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА В с. ЛІСОВІ ГРИНІВЦІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У травні 2010 р. старшим науковим співробітником ДП ОАСУ «Подільська археологія» С.Ю. Демидком проведено обстеження поховань поблизу с. Лісові Гринівці Хмельницького р-ну Хмельницької обл., виявлених під час проведення земляних робіт. Могильник розташований приблизно за 1,3 км на південний схід від с. Лісові Гринівці, за 1,0 км на північний схід від межі м. Хмельницький, в 0,2 км на південь від колишнього піонерського табору «Сонячний», за 0,05 км на північ від поселення Лісові Гринівці 3. Значну частину могильника на час приїзду С.Ю. Демидка вже була зруйнована. Зусиллями управління культури Хмельницької ОДА та відділу охорони пам'яток земляні роботи були зупинені. У вересні 2010 р. укладено договір і проведено рятувні дослідження на частині виявленої пам'ятки. У результаті виявлено 9 (10) поховань, з них повністю досліджено 7 (8). Сумніви в кількості виникають через поховання умовно позначені 5 і 6, що перекриті одне одним і без проведення антропологічного аналізу неможливо встановити чи це дві могили, чи, можливо, сліди перекопування в давнину. Тому будемо попередньо виходити з того,

що це могильна яма та сліди порушення. Усі досліджені поховання більшою чи меншою мірою порушені земляними роботами, пов'язаними з переплануванням території. Матеріали розкопок дають можливість стверджувати, що шість поховань порушено в давнину, а щодо поховання 2, то не можна навіть встановити його орієнтацію, тому що воно майже повністю знищене. Серед досліджених поховань одне – північної орієнтації, п'ять – західної та одне – невизначене. Поховання північної орієнтації (1) та одне західної (4) – безінвентарні, ще два західної орієнтації – мають супровідний інвентар – скляне намисто, кружальні кубок і миску (поховання 3), глечик, скляний кубок, бронзову пряжку (поховання 7). У двох випадках (поховання 5/6 та 8) у заповненні виявлені фрагменти кружального посуду, амфори, пряслице та намистини. Цікавим є той факт, що поховання 4, орієнтоване по лінії схід–захід, перекривалося похованням 1, зорієнтованим на північ.

Таким чином, матеріали розкопок переконливо доводять необхідність проведення археологічної експертизи, особливо перед початком земляних робіт.

Б.С. Строцень, В.В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. ЧОРТКІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.

Розкопки в історичній частині м. Чортків Тернопільської обл. у 2010 р. провадилися на трьох ділянках: по вул. Шевченка, 15, вул. Ринок, 16 та вул. Аптечній, 4.

На перших двох культурний шар майже повністю зруйнований будівельними та земляними роботами у ХХ ст. В першому випадку зафіксовано лише залишки підвальної частини будинку ХІХ — початку ХХ ст., в другому — в окремих місцях культурний шар доби пізнього середньовіччя.

Найрезультативнішими виявилися дослідження по вул. Аптечній, 4. Незважаючи на те, що значна частина ділянки розміщувалася під забудовою ХХ ст., внаслідок розкопок зафіксовано шість об'єктів. Зокрема, залишки двох жител празької культури V—VII ст.,

підвальну частину дерев'яного житла ХVІІ—ХVІІІ ст. та три господарські ями цього ж часу. До об'єктів ХVІІ—ХVІІІ ст. належить велика колекція гончарної кераміки, кахель, скляні вироби (віконниці та посуд) та два мідних соліда 1663 р. короля Яна Казимира. Крім цього, виявлено дерев'яну вимостку торгової площі, яка, за історичними джерелами, існувала тут у ХVІІІ—ХІХ ст. Окрім перерахованих об'єктів, на дослідженій ділянці в культурному шарі початку ХХ ст. виявлені залишки будинку-аптеки. Там знайдено близько двох десятків скляних пляшок з-під ліків.

Отже, в результаті досліджень у м. Чортків у 2010 р. вивчено культурний шар центральної історичної частини міста та простежено етапи її забудови.

Б.С. Строценъ, Ю.А. Покривайло, А.Р. Чокан

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ТЕРЕБОВЛЯ V НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

У 2010 р. ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАНУ на частині пам'ятки Терєбовля V проведено розкопки, у результаті яких досліджено чотири типові слов'янські житла з печами-кам'янками в північному та північно-західному кутах. Усього розкопана площа становить 600 м². По периметру жител розташовані стовпові ямки від каркасно-стовпової конструкції стін. У житлі 4 зафіксовано скупчення фрагментів глиняного посуду, з якого відреставровано три ліпних горщика й один ранньогончарний. Серед ліпних виділяється горщик із найбільшим розширенням у верхній третині тулуба, майже під шийкою, з різким перегином плічка, з прямими горизонтально зрізаними вінцями та дуже короткою шийкою (висота 23 см, діаметр вінець 15,5 см, діаметр дна 12,5 см, діаметр плічок 18,5 см). Наступний горщик — приземистий мископодібний, з короткою шийкою, заокругленими і трохи відхиленими назовні вінцями, різким підкресленим переходом від шийки до плічків (висота 16 см, діаметр вінець 16,5 см, найбільша ширина 17,1 см). Ще два горщика з комплексу — ліпний та ранньогончарний — дуже схожі за формою тулуба, з горизонтально зрізаними, трохи потовщеними на кінці короткими вінцями, короткими, в одному випадку більш профільованою, шийкою та плічками, розширеними у верхній третині тулуба. Розміри ліпного горщика: висота 18,4 см, діаметр вінець 14,5 см, діаметр дна 8,0 см, діаметр плічків 17,1 см. Ранньогончарний горщик має такі розміри: висота 22,2 см, діаметр вінець 16,5 см, діаметр дна 8,0 см, діаметр плічків 18,8 см. Цей горщик стрункіших пропорцій, ніж попередній, тулуб старанно вигладжений ззовні та зсередини і орнаментований у верхній третині заглибленим лінійним орнаментом. Лінійним орнаментом вкрита шийка

аж під вінця, які прикрашені акуратними косими насічками.

Разом із ліпною слов'янською керамікою знайдено фрагменти гончарного римського імпорту (фрагменти стінок сіроглиняного глека, сіроглиняних гончарних лощених мисок, денця горщиків на піддоні), а також вельбарського ліпного посуду (фрагменти горщиків з «хрупкостістю», вінця горщиків, мисок). Цікава ліпна сіроглиняна втульчаста ручка від лячки, що у верхній частині була ошлякована (діаметр ручки 3,2 см, діаметр отвору 1,9 см).

Неглибока господарська яма вельбарської культури була розташована біля слов'янського житла 3. У ній знайдено ліпний кухлик з ручкою вельбарської культури та масивний залізний ніж.

Аналізуючи керамічні комплекси з долівок слов'янських жител, можна відмітити доволі великий відсоток фрагментів вельбарського посуду (35%).

Житловий і керамічний комплекси поселення Терєбовля V попередньо датуються першою половиною V ст. Житлові напівземлянкові споруди є характерними для ранньослов'янських поселень середини I тисячоліття н. е. Керамічні комплекси нововиявленої пам'ятки Терєбовля V мають аналогії в комплексах вже відомих пам'яток Теремці, Рогізна I, Гореча II, Кодин II, Рашків III та Зелений Гай.

У частині багатошарового поселення, що примикала до заплавної частини р. Гнізни, досліджено виробничу споруду давньоруського часу (XII–XIII ст.) — залізоробну майстерню з робочим майданчиком і трьома заглибленими робочими місцями. На робочому майданчику фіксувалися сліди дії вогню, знайдено чотири великі фрагменти криці та багато уламків залізного шлаку. Досліджено лише частину майстерні, розмірами 6,3 × 2,0 м.

Д.В. Ступак

НОВА СТОЯНКА ОБОЛОННЯ НА ДЕСНІ

У 2010 р. у самому центрі с. Оболоння Коропського р-ну Чернігівської обл. виявлено нову верхньопалеолітичну стоянку. Під час викопування свердловини для води в котельні місцевої школи робітники натрапили на кістки та бивні мамонта, а також кісткові рештки дрібних хижаків і шматочки кісткового вугілля. Найцікавішою з цих знахідок є бивень із гравіюванням.

Пам'ятка займає найвищу точку мису, утвореного р. Десна та її правою притокою р. Бистрицею. Над рівнем р. Десна вона підвищується на 6,0–10 м. Обстеження свердловини, яка мала діаметр 1,5 м, засвідчило, що культурний шар залягає на глибині 1,15–1,35 м від поверхні в лесоподібному супіску коричневого кольору. Незначна глибина залягання матеріалу пояснюється тим, що природна поверхня мису була спланована під час будівництва школи та котельні.

У південній стінці свердловини місцеві мешканці, вибираючи кістки, заглибились у шар лесоподібного супіску, утворивши підбій. Саме з цим підбоям і пов'язана більшість фауністичних знахідок. Цілком можливо, що тут розташовується якийсь господарський об'єкт — яма чи рештки житла.

Особливої уваги заслуговує бивень із гравіюваними зображеннями (рис.). Головний малюнок складається з п'яти об'єднаних між собою зображень. Перша фігура, на нашу думку, є зображенням жінки. Її форма та наявність шевронів споріднює це зображення з Мізинськими статуетками. Інші чотири фігури ми вважаємо шкурами, зображеними хутром назовні. Насічками передано їх фактуру. Найбільшою фігурою, прокресленою на бивні, є стилізоване антропоморфне зображення людини в профіль. Нижче роз-

ташована фігура посохоподібної форми, яка закінчується голівкою підтрикутних обрисів. Кінець цього малюнка майже впритул наближається до зображення у вигляді поздовжньої лінії, яке закінчується двома листоподібними голівками. Праворуч від останнього зображення (нижче посохоподібної фігури) нанесений ще один цікавий малюнок, що, на нашу думку, є зображенням змії. Виконаний дуже тонкими й неглибокими лініями; він має голівку та два хвости. Вірогідно, художник таким чином зобразив змію в русі та у стані спокою. Фактура зміїної шкіри передана дрібними насічками. Нижче останнього малюнка, перетинаючи хвіст змії, прокреслено дві тонкі й неглибокі лінії з нанесеними упоперек до них насічками.

На нашу думку, ці малюнки були нанесені в різний час і не утворюють єдиної композиції. Кожне з цих зображень несло певне змістове навантаження і було важливим для давньої людини у певний проміжок часу.

За характером зображень, цей бивень є найближчою аналогією кирилівському бивню. Від усіх відомих у дніпровському басейні та на суміжних територіях бивнів з гравіюванням, для яких типовими є орнаментальні композиції з геометричних елементів, кирилівський і бивень з Оболоння відрізняються тим, що на них зображення передають конкретні образи. З кирилівським же його споріднює присутність зображення (або зображень) рептилій і ліній з нанесеними упоперек до них насічками. Натомість з мізинською художньою традицією цей бивень споріднює стилізоване зображення жінки, передане характерними для Мізина знаками.

З викинутого зі свердловини ґрунту здобуто 12 крем'яних і чотири кварцитових зна-

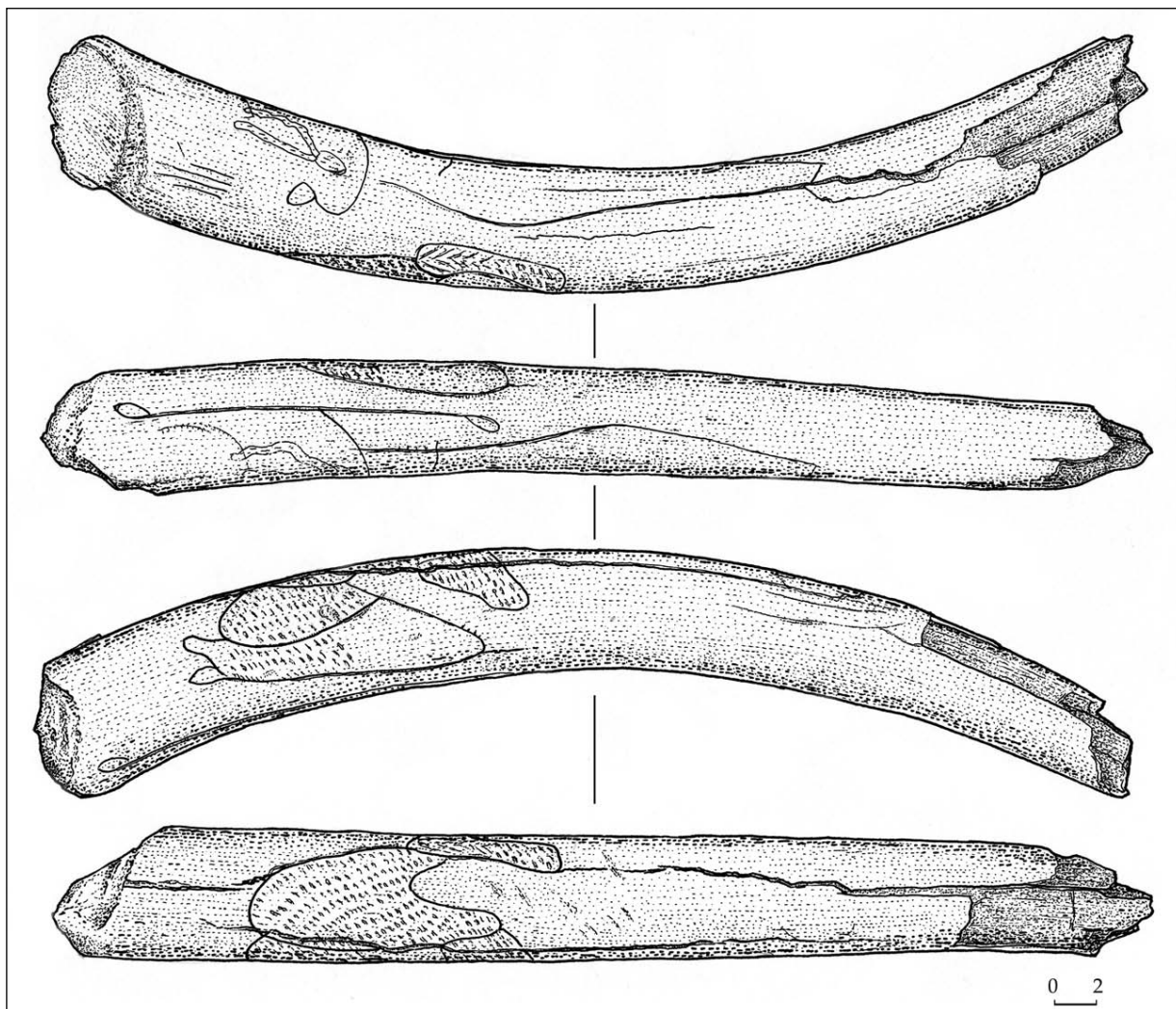

Рис. Бивень з гравіюванням (рисунок А.В. Панікарського)

хідки. Знаряддя представляють два серединних багатофасеткових різця, виготовлених з кременю. Також слід відмітити платівку, виготовлену з імпортного канівського кременю.

Стоянка Оболоння і за специфікою зображень на бивні, і за морфологією крем'яних

знахідок належить до епіграветської традиції. Розташована між основним масивом середньодеснянських і середньодніпровських пам'яток, вона є надзвичайно важливою для вивчення питання міжкультурних зв'язків населення доби епігравету Дніпровського басейну.

О.Б. Супруненко

РОЗВІДКИ ПО ТРАСІ АВТООБХОДУ НАВКОЛО м. КОБЕЛЯКИ

Навесні 2009 та 2010 рр. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України здійснила обстеження з метою надання висновку археологічної експертизи по першій черзі ділянки автообходу м. Кобеляки Полтавської обл., необхідного для спорудження автомобільної дороги Дніпропетровськ—Царичанка—Кобеляки—Решетилівка.

Охоплена суцільними розвідками зона майбутнього будівництва автомагістралі протяжністю 5,1 км та завширшки 200—600 м (близько 3,0 км²) пролягає по заплаві, першій і здебільшого другій надзаплавних терасах лівого берега р. Ворскла, за 0,3—1,5 км від м. Кобеляки за течією річки.

У ході обстежень в адміністративних межах Красненської сільської ради Кобеляцького р-ну відкрито три археологічні об'єкти, зокрема, археологічний комплекс — групу курганів I. Обстежено ще три подібні комплексні пам'ятки, що не потрапляють до зони спорудження шосе, проте розташовуються у безпосередній близькості від неї.

Частково до смуги майбутніх будівельних робіт має потрапити група курганів I поблизу с. Гайове, що складається з шести розораних насипів заввишки 0,2—0,4 м та діаметром 8,0—16 м. Вона розташована на підвищенні мису третьої тераси лівого берега, на південний захід від перехрестя шосе та польової дороги до с. Гайове, за 1,5 км на схід від села. Кургани, пошкоджені оранкою, зберегли округлі в плані обриси, помітні на ріллі «плямами» розораних материкових викидів. Тут виявлено окремі знахідки, зокрема уламки стінок гончарного оранжевоглиняного глека — афтоби золотоординського часу. Подібний посуд мав розповсюдження у середовищі кочівниць-

кого населення передступів наприкінці XIII—XIV ст.

Поселення із залишками різночасових культурних нашарувань Гайове I виявлено за 0,6 км на північний захід від села, на підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли, на піщаному пагорбі останцевого характеру, що має вигляд витягнутої в меридіональному напрямку вузької розораної дюни завдовжки 250—300 м, завширшки 60—80 м і заввишки 0,8—1,6 м над рівнем заплави.

З пам'ятки походять уламки ліпного посуду доби бронзового віку (катакомбна, бабинська, зрубна культури), кілька черепків від стінок гончарної тари середньовічного часу, а з північно-західної частини підвищення — фрагменти гончарного посуду фіналу козацької доби середини — другої половини XVIII ст. Культурні нашарування більшою мірою знищені розорюванням. Залишки поселення прилягають до траси спорудження шосе.

Неподалік від місця будівництва залізничного мосту через р. Ворсклу, за 0,75 км на південь від м. Кобеляки, під дерновим шаром, на глибині 0,3 м у піску, в розмиві лівого берега ріки виявлено ліпний пізньокатакомбний горщик зі злегка відведеним назовні та потовщеним охайним комірцем вінцем, невисокою циліндричною шийкою, опуклим корпусом і рівномірно звуженим дном, з виділеним утором, влаштованим на кільцевому піддоні. Вінце горщика мало низку неглибоких наколів по зрізу. На шийці помітні дві заглажені пружкоподібні профільовані смуги. Плічка посудини оперсзані прогладеним горизонтальним масивним валиком, вкритим скошеними

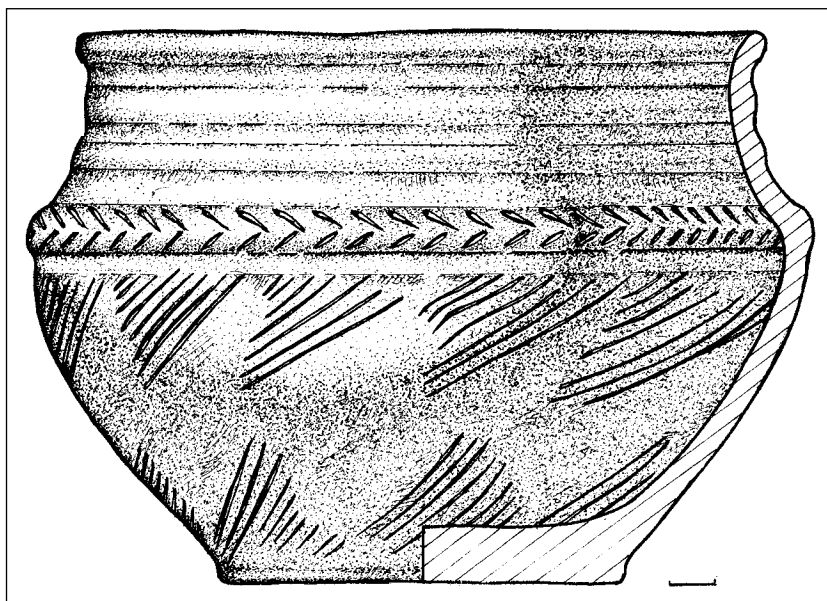

Рис. Кобеляки, ліпний горщик з відслонення лівого берега р. Ворскла

ялинковими відбитками прямого штампу вправо. Під валиком є ще одна прогладжена заглиблена неширока горизонтальна смуга, від якої вершинами вниз спадають 14 дещо скошених трикутників, неглибоко прокреслених гребінцем (з 7–8 ліній). Від утору в передденні, вершинами вверху, вміщені ще 10 подібних трикутників з 6–10 подібними лінійними елементами. Круглий кільцевий піддон на денці виконаний охайно, зі зглад-

женим уступом, має висоту 3,0 мм. Поверхня горщика лискована. З внутрішнього боку помітні сліди акуратного загладжування гребінцем. Поверхня палево-коричневого кольору, з окремими ділянками сірої барви. У тісті є домішки черепашки та дрібного піску. Висота — 11,9–12,1 см; діаметри: вінця — 15,3 × 16,2 см, шийки — 15,1 × 15,5 см, корпусу — 17,5 см, дна з утором — 9,1 см, заглибини кільцевого піддону — 7,5 см (рис.).

О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова

ЗНАХІДКА КОЛА ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛІВ З ПООРІЛЛЯ

Доволі рідкісна знахідка кола виробів з виїмчастими емалями виявлена навесні 2010 р. на ріллі, на мису другої тераси лівого берега р. Орель неподалік ур. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Лівенської сільської ради Новосанжарського району Полтавської області, на межі з Дніпропетровською областю.

Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, висотою 6,0–7,0 м над рівнем заплави, що довгий час розорювалося. На його площі 1,1 га (70 × 160 м) зустрічаються уламки ліпного й гончарного амфорного посуду, які в цілому характерні для поселень пізньозарубинецького населення культурного типу Йосипівки (Картамишеве 2). Фібула належать до числа датуючих артефактів для пізньозарубинецьких старожитностей Лівобережжя Дніпра.

Уламок є верхньою частиною бронзової Т-подібної масивної литої фібули, має профілювання корпусу, вигнутого у трьох площинах (рис.), широку голівку, виступаючі вгору петлі-утримувачі залізної пружини, по краях яких розміщені опущені донизу декоративні круглі виступи з круглими отворами для підвішування ланцюжка або для їх заповнення емалевими вставками. Нижче планки опори утримувачів розташований широкий трикутний виріз, що замінив заглиблення для емалів, які зустрічаються на ряді подібних фібул. Масивна спинка фібули увінчана валикоподібним прямим профільованим уступом-гребенем, від якого відходить обламана широка слабко колінчаста спинка на два скати, що звужується донизу.

Застібка має сліди ремонту, що є не тільки унікальним випадком для такого роду прикрас, а й свідчить про особливу цінність подібних речей у середовищі місцевого на-

селення в кінці першої – на початку другої чверті I тис. н. е. Прогнута планка між петлями утримувачів на голівці підсилена вертикальною орнаментованою платівкою-поперечиною із зигзагоподібним заглибленим візерунком, котру посаджено на заклепки. З лицевого і зворотного боків вони добре помітні і мають діаметр 2,0–3,0 мм. Зі зворотного боку на долученій деталі помітні сліди ударів круглим пуансоном, діаметром 1,5 мм.

Ніжка фібули втрачена у давнину разом із приймачем. Ширина голівки фібули (у місці кріплення залізної пружини) – 4,8 см; максимальна ширина – 5,4 см, діаметр отворів на виступах – 0,25 см, ширина гребеня спинки – 4,6 см, висота уламка – 6,3 см, товщина виробу – 0,3–0,7 см.

Уламок верхньої частини фібули належить до кола так званих прикрас з виїмчастими емалями, поширених на просторах Східної Європи з римського часу. Їх побутування і проникнення на Лівобережжя припадає на періоди В2/С1 та С1а, тобто, на другу половину II – першу третину III ст. н. е. На думку Р.В. Терпиловського, поява таких виробів на схід від Дніпра відбувається не пізніше II ст. н. е. Проте, ця фібула, що має схожість з кількома застібками з пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишевого 2 і Тернівки, зокрема, з відомою фібулою з культурного шару Головіного-1, застібкою з Леськів 3 на Черкащині, а також виробами з Хмільного, Ромашок, Радичена, відноситься до так званої II-ї «межигірської» серії, виділеної Є.Л. Гороховським. Прямих аналогій фібула з Ігнатівки-Шедієвого на разі не має. Певні ознаки «ажурності», сліди ремонту і тривалого використання вказують на пізні-

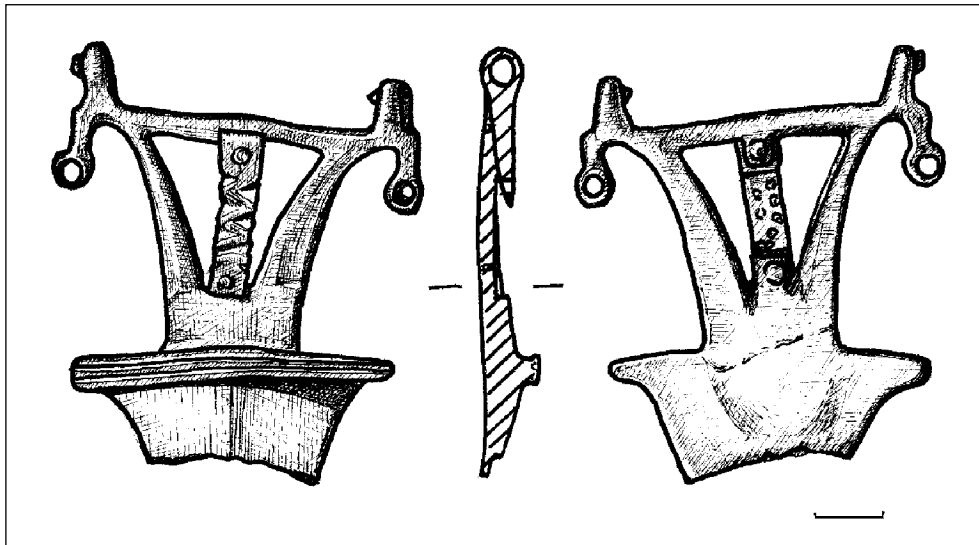

Рис. Уламок Т-подібної фібули. Бронза

ший час її побутування — від середини III і до початку IV ст. н.е.

Унікальна знахідка заслуговує на увагу дослідників і є поки що єдиною подібною

археологічно задокументованою прикрасою такого типу в межах Полтавщини. Нещадовно вона поповнила зібрання обласного краєзнавчого музею.

О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова

ЧОРНОЛІСЬКИЙ КОМПЛЕКС У КУРГАНІ В МЕЖИРІЧЧІ ПСЛА ТА СУХОГО КОБЕЛЯЧКА

У межах розширення відвалів Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» у Кременчуцькому р-ні Полтавської обл., на місці колишнього с. Новоселівка, у складі групи курганів II досліджено невеликий насип 3, що містив поховання катакомбної та чорноліської культур, жертвну яму та залишки п'яти вогнищ. Курган розташовувався за 2,1 км на північний-захід від сучасного с. Пришиб, займав мисоподібне підвищення другої тераси лівого берега р. Лизька — лівої притоки р. Сухий Кобелячок. Його насип розорювався, мав діаметр 15 × 18 м, висоту — 0,55 м. Курган споруджений катакомбними племенами доби бронзового віку.

У центрі насипу була овальна в плані, меридіонально зорієнтована яма з похилими стінками, розміром 0,9 × 1,4 м (вогнище 1), з видовжено-овальним вирівняним дном, влаштованим на рівні залягання материкового піску (0,50 × 0,95 м). Яма заповнена перепаленим супіском, вугликами, попелом, кількома ліпними черепками зі слідами вторинного випалу, поодинокими кістками тварин і висоленими рештками кальцинованих кісточок. Ця яма, скоріше за все, містила рештки здійснення кремації і споруджувалася з вершини насипу (рис. 1, 1).

За 5,5 м від вогнища 1 у південно-західну полу кургана було введено ще одну яму (поховання 2). Це була неглибока прямокутна, також меридіонально зорієнтована заглибина з дещо закругленими кутами, доведена до глибини 0,65 м від рівня умовного центру насипу (далі — УЦ), дно якої лежало в шарі похованого ґрунту. Її розміри 0,90 × 0,95 м. У північній частині цієї ями, розкопаної в дерні, лежав розвал розбитого в давнину ліпного

горщика, по центру стояла ліпна посудинка, а навколо містилося кілька вуглин і сліди попелу (рис. 1, 3).

За 0,5 м на північний схід розміщувалися рештки вогнища 3, влаштованого в майже круглій ямі діаметром близько 0,55 м і заглибленій до рівня 0,70 м від УЦ кургану. В її заповненні знаходилися перепалений супісок, попіл і кілька вуглинок (рис. 1, 2).

Отже, в кургані виявлено доволі рідкісний для мікрорегіону поховальний комплекс-кремацію, що складався з місця безпосереднього здійснення трупоспалення (вогнище 1), поминального вогнища 3 та поховальної ями для решток кремації і вміщення супутнього інвентарю (поховання 2). Саме виявлені знахідки і дозволяють атрибутувати цей комплекс в культурно-хронологічному плані.

Передусім, це ліпний, добре загладжений тонкостінний горщик з розхиленими доверху, майже прямими вінцями, невисокою звуженою шийкою, кулястим тулубом і звуженим рівним дном, ледь позначеним уступом утору (рис. 1, 4). Основа шийки оперіzana горизонтальним рядком дрібноямкових наколів. Поверхня старанно загладжена, коричнево-сірого кольору, випал черепка рівномірний. З домішок є поодинокі рештки товченого шамоту та блискітки кварцового піску і слюди. Висота горщика — 19,2 см; діаметри: вінця — 10,6 см, шийки — 8,4 см, тулуба — 16,7 см, денця — 8,0 см; товщина: стінок 0,4—0,5 см, денця — до 1,0 см.

Доволі рідкісною формою є невеликий келих — мініатюрна посудина близької до циліндричної форми, зі стягнутими до середини потоншеними вінцями. Вони мають неохайно оформлений округлений край. Денце масивне, потовщене і рівне, з трохи

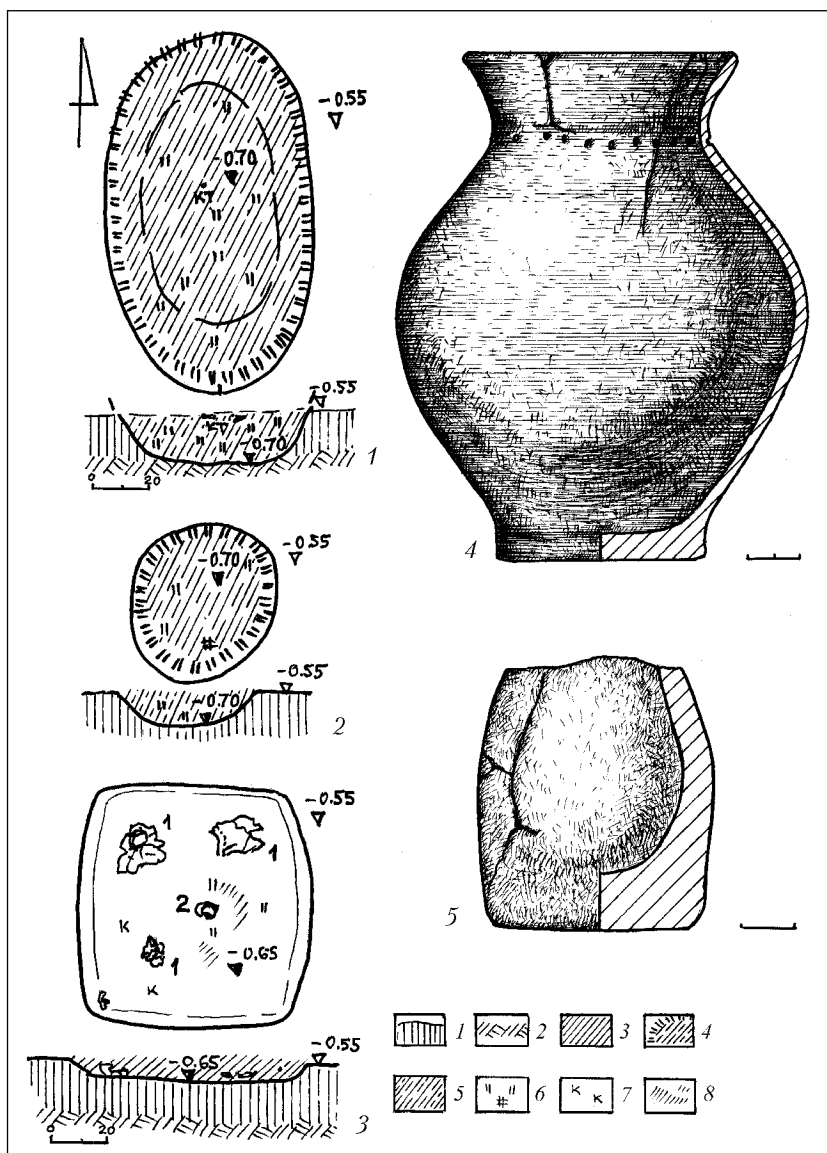

Рис. 1. Новоселівка, курган 3 групи III. Поховальний комплекс чорноліської культури та знахідки. Умовні позначення: 1 — дерен; 2 — материковий пісок; 3 — супіщане заповнення; 4 — рештки вогнищ; 5 — вуглисто-попелясте супіщане заповнення; 6 — вуглини та перепалений ґрунт; 7 — уламки кераміки; 8 — сліди попелу

наміченим утором (рис. 1, 5). Висота посудини — 4,7–5,2 см; діаметри: вінця — 3,1 × 3,4 см, тулуба — 4,5 × 4,7 см, денця — 4,1 × 4,7 см; товщина: стінок — 0,5–0,6 см, денця — 1,2 см. Поверхня та тісто аналогічні горщику, хіба що, менш старанно заглажені.

Досліджений поховальний комплекс може відноситися до кола старожитностей пізньочорноліських племен початкової доби раннього залізного віку і, вірогідно, належить до числа дитячих поховань. Він влаштова-

ний край поли кургану і з ним, напевне, була пов'язана локальна досипка.

До річч, на відстані 1,3–2,0 км на північ і південь від кургану відкриті залишки селищ чорноліських переселенців на Лівобережжя Дніпра, розташовані поблизу сіл Єристівка та Пришиб Кременчуцького р-ну. Неподалік, поблизу колишнього с. Лавриківка, 2008 р. вивчалися рештки чорноліського культового комплексу, що займав курганоподібне підвищення.

СЕЛІТРЯНА ВАРНИЦЯ НА ПІЗНЬОСКІФСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В БІЛЬСЬКУ

го НГКР, розташованого на території Велико-го укріплення Більського городища, поряд з с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.

Наглядними роботами охоплено близько 600 м² площі та периферії пізньоскіфсько-

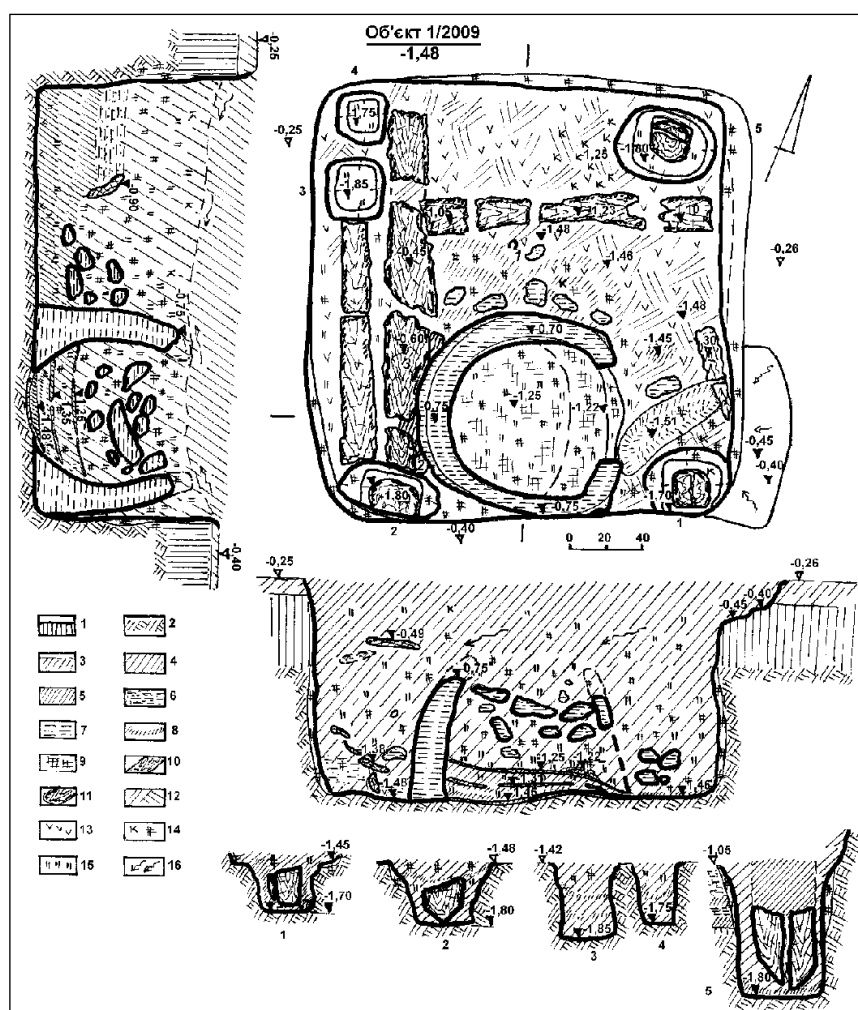

Рис. 1. Об'єкт 1 (селітряна варниця). План і перетини, профілі стовпових ямок (1–5)

Рис. 2. Об'єкт 1 (варниця), заповнення. Гончарний горщик

го селища. Виявлено 11 ям скіфського часу, а також один об'єкт козацької епохи. Ним і була варниця, досліджена на південь від розкопу 2008 р.

Це – прямокутна заглиблена споруда із закругленими кутами, зорієнтованими за сторонами світу ($2,5 \times 2,4$ м). Глибина її котловану досягала 1,48 м від рівня сучасної поверхні (рис. 1). Котлован був заповнений щільним, насиченим вуглинами, уламками печини й обмазки чорноземом, з глиняними включеннями та попелом, рештками горілого дерева. Залишки дощок залягали у верхній і нижній частинах заповнення, зокрема вздовж південно-західної стінки. Стінки об'єкта материкові, з невеликим нахилом до внутрішнього обсягу. На бортах є сліди пожежі, а також загартування, що з'явилися під час виробничого процесу.

Ближче до південно-східної стінки розміщувалися рештки опалювальної споруди – масивної печі. Своїм чолом вона була розвернута на схід–південний схід. Останець її глинобитний, зведений на материковій підлозі. Верхня частина сплющеної конструкції печі зруйнована й обвалилася до топкової камери. Розміри округлого останця печі над дном котловану $1,10 \times 1,14$ м, висота залишків стінок – близько 0,80 м від дна; їхня товщина – до 0,18 м; ширина устя – 0,50 м; діаметр поду – $0,82 \times 0,88$ м; товщина нижнього череня – 2,0–3,0 см. У нижній частині заповнення топкової камери відзначено залишки ще двох черенів, влаштованих під час незначних ремонтів, із підмазуванням втрат

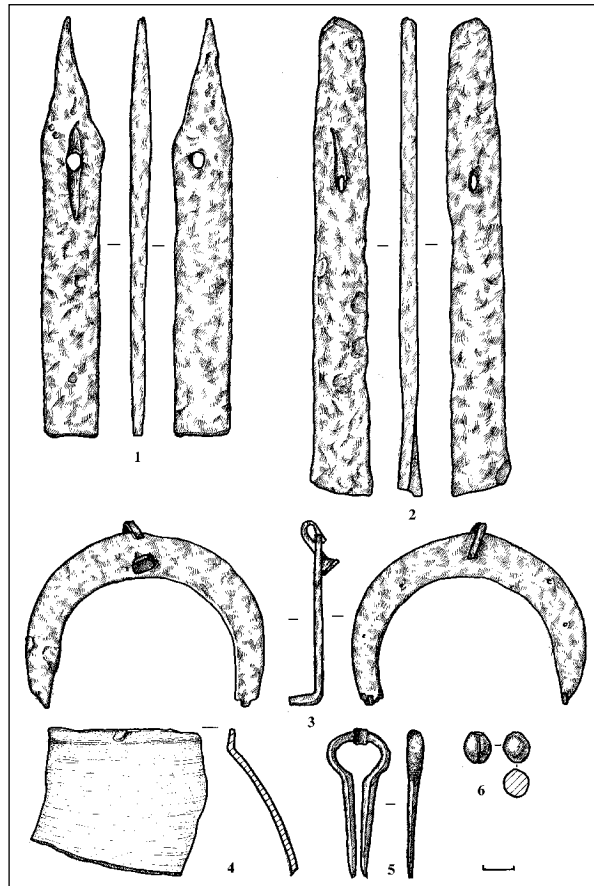

Рис. 3. Об'єкт 1 (варниця), заповнення. Знахідки, залізо (1–3). Підйомні матеріали: уламок казана, чавун (4); варган, залізо (5); куля, свинець (6)

у конструкції печі. Піч не мала монолітного суцільного склепіння і перекривалася зверху дном казана.

У котловані виявлено п'ять ямок від стовпів з отесаних дерев'яних колод. Чотири з них розташовані у кутах, одна – поряд із північно-західною стінкою. Кутові ямки були основою для спорудження навісу, а п'ята слугувала опорою входу. У них збереглися рештки стовпів, загострених сокирою на конус. Ближче до східного кутка, навпроти устя печі розміщувалася своєрідна «ніша» на краю котловану, завглибшки 0,45 м (рис. 1).

Досліджена споруда є залишками виробничого комплексу, пов'язаного зі селітряним виробництвом. Це була заглиблена в ґрунт споруда, в кутах якої встановлювалися стовпи для утримання навісу. Стін ця будівля, вірогідно, не мала. Виявлена деревина розглядається як залишки конструкції плаского даху, дерев'яного помосту для вільного доступу до казана та підпорок цього настилу.

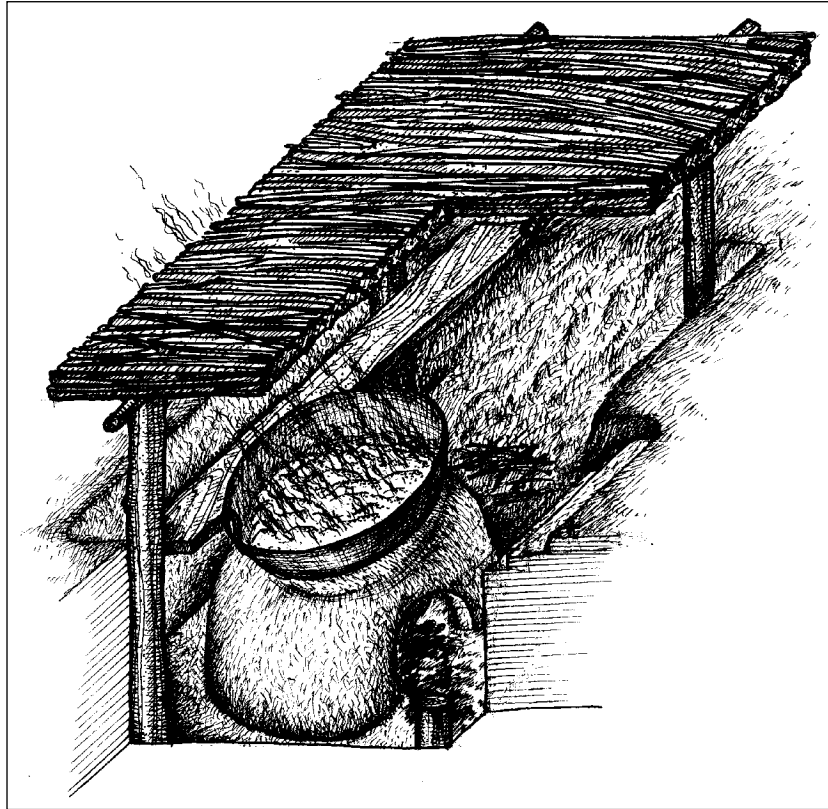

Рис. 4. Селітряна варниця у Більську. Варіант реконструкції.
Архітектор Т.В. Менчинська

«Ніша» в стінці котловану, ймовірно, була засобом вентиляції та доступу повітря до опалювальної споруди в заглибині.

У заповненні котловану виявлено фрагменти гончарної світло- і темноглиняної кераміки з рельєфним орнаментом, доповненим розписами ангобами, уламок покришки та вінця димленого глека. Вирізняється горщик з високими відігнутими назовні вінцями, округлим опуклим тулубом і плоским денцем з утором. Орнамент на посудині розписний, нанесений сірими ангобами, у вигляді двох хвиль між трьома пасками. Під зрізом є легкий прокресле-

ний рельєфний пояс. Висота горщика – 18,7 см, діаметри: вінець – 17,1 см, тулуба – 19,5 см, дна – 9,1 см (рис. 2). Знайдені також залізні кована підкова до чобіт і два фрагменти окуття до возу (рис. 3). Усі ці предмети датуються серединою – третьою чвертю XVII ст.

Отже, досліджений об'єкт є залишками виробничої заглибленої відкритої будівлі селітроварницького стану козацької доби – варниці, що мала навіс даху, встановленого на стовпах, сходинок та поміст для переміщення казана. Реконструкція такої споруди і пропонується читачеві (рис.4).

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, В.В. Шерстюк

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

У 2010 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України провела науково-рятивні розкопки курганів в зонах розширення площ ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», в околицях м. Комсомольськ на Полтавщині, на підвищеннях третьої тераси лівого берега р. Псел у Кременчуцькому р-ні. Досліджувалися два кургани групи І та курган групи ІІІ на території колишнього с. Лавриківка, а також невеликий насип ближче до с. Базалуки. Виявлено 40 поховань — від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя, господарські об'єкти ХІХ ст. тощо.

Найдавнішими в пошкоджених звалищем курганах групи І у с. Лавриківка були енеолітичні поховання серезлієвського типу, з одним із яких пов'язане спорудження первісного насипу кургану 1, оточеного невеликим рівчаком і кромlexом, викладеним в два—три ряди зі рваного каміння. З північного боку цю «огорожу» підсилювали чотири антропоморфні архаїчні стели із сірого граніту, встановлені здебільшого виступами «голів» у ґрунт.

Поховання 6 (жінка віком 35—40 р.) було влаштоване в неглибокій прямокутній ямі

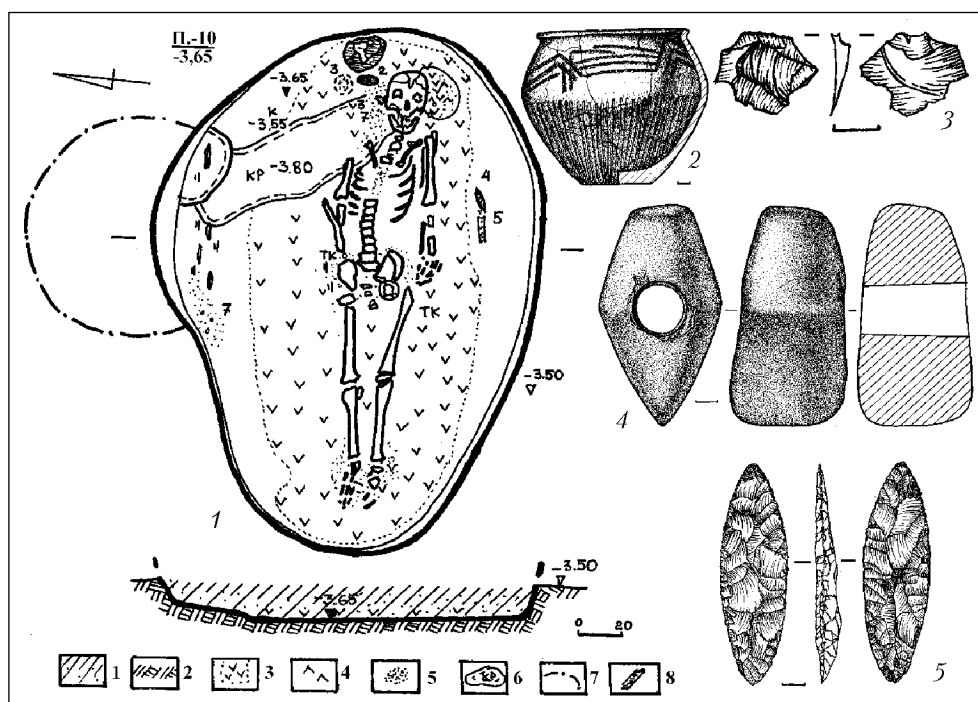

Рис. 1. План, перетин і знахідки з поховання 10 кургану 1 групи І.
Умовні позначення: 1 — супінчане заповнення; 2 — материковий пісок;
3 — межі підстилки; 4 — шкіряно-текстильний тлін; 5 — вохра; 6 — кора;
7 — реконструйовані межі основи входу; 8 — рештки дерев'яного дротика

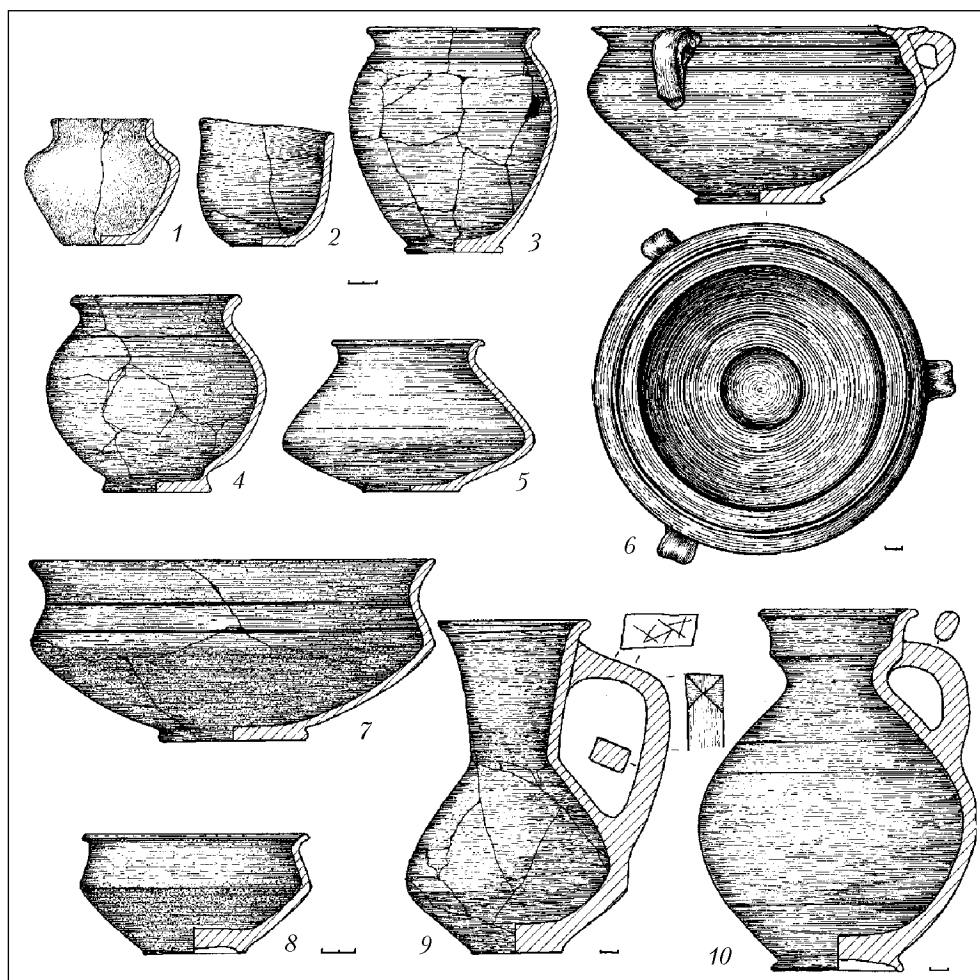

Рис. 2. Черняхівська кераміка з поховання 5 кургану 2 групи І

під великим накатником (2,8 × 3,7 м). Похована покладена горілиць випростано на спині, головою на північний схід, повністю вкрита яскраво- і темно-червоною вохрою. Її ложе позначала попелясто-вохриста промазана ділянка. Із західного боку від решток скелету розміщувалося скупчення вохри, посеред якого містився розвал пари статуеток антропоморфної форми з крейдяно-вохристо-органічної маси, поряд з якими виявлені залишки ще однієї – меншої, на кшталт зеленогайських. Справа від похованої виявлено ще одну невелику пласку статуетку з органічно-вохристої яскраво-червоної маси, з домішками дрібних циліндричних коралових намистинок-бісерин (236 од.) жовто-рожевого і світло-палевого кольорів. Статуетка передавала профільне зображення постаті вагітної жінки. З індивідуальних знахідок у похованні – срібне скроневе кільце з розімкнутими кінцями, лусочка і комбіноване знаряддя з кременю. Основне

жіноче енеолітичне поховання 1 кургану 2 супроводжувалося низкою тонкодротяних срібних прикрас у вигляді невеликих кілець (0,8–0,9 см).

З добудовою насипу ІІІ кургану 1 групи І можна пов'язати влаштування катакомбного інгульського поховання 10, що містилося в широтно зорієнтованій катакомбі біля північної поли насипу. Похованого (чоловік віком 30–35 р.), викладеного випростано на спині головою на схід, супроводжував інвентар, типовий для професійного воїна: ромбічна бойова діоритова шліфована свердлена сокира з коротким обушком і злегка звисаючою лопаттю леза, наконечник дротика із гостролистим вістям з кременю, відщеп кременю та ліпний орнаментований горщик (рис. 1).

До північно-західної поли кургану 2 цієї ж групи були впущені два поховання черняхівської культури – кремація в гончарному горщику (поховання 3) та інгумація (поховання 5) початку гунського часу. Останнє

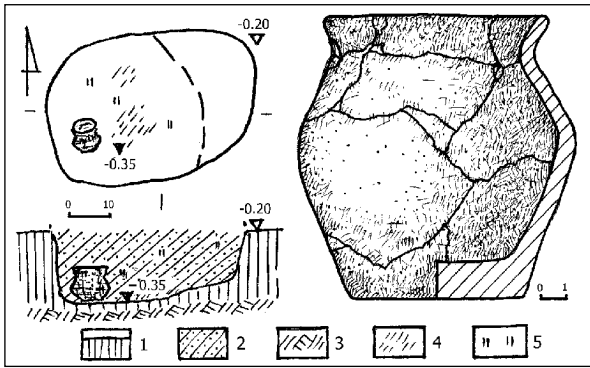

Рис. 3. План, перетин та ліпний горщик з поховання 14 кургану 1 групи І. Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – супіщане заповнення; 3 – материк; 4 – сліди попелу; 5 – вуглини

належало дівчинці 9–10 років, покладений на спині, з легким розворотом на правий бік, дещо підігнутими ногами, головою на північ–північний схід. У невеликій ямі зі сходинкою в ногах, поряд і безпосередньо на скелеті розміщувалися ліпний горщик і 10 гончарних посудин, зокрема кубок, дві миски, тривуха ваза, два глеки, три горщики та біконічна посудина (рис. 2). Серед прикрас — сердоликове, коралове та скляне намисто, поліхромна пронизка з глухого скла, бронзові пряжка і дві фібули, з побутових предметів — кістяний гребінь, пряслице, дві призматичні пірамідальні підвіски з рогу з циркульним візерунком на гранях, масивна мушля морського молюска *Сургаеа* та ін. У ногах лежав кістяк собаки.

Біля північно-західної поли кургану 1 виявлено поховання 14, вірогідно, залишки кремації, вміщеної до невеликої ямки, де стояв ліпний горщик з відігнутим вінцем і ледь позначеною біконічністю тулуба, виготовлений у традиціях ранньопеньківського посуду (рис. 3).

Примітною серед комплексів кургану 2 групи ІІ є яма 1 діаметром 1,5 м, що зруйнувала впускне пізньоскіфське поховання в центрі насипу та прокопувалася до глибини 4,0 м у материковому піску. Подібний «стиль» пошуків грабіжників притаманний скарбошукачам початку ХVІІІ ст., що вже засвідчене резуль-

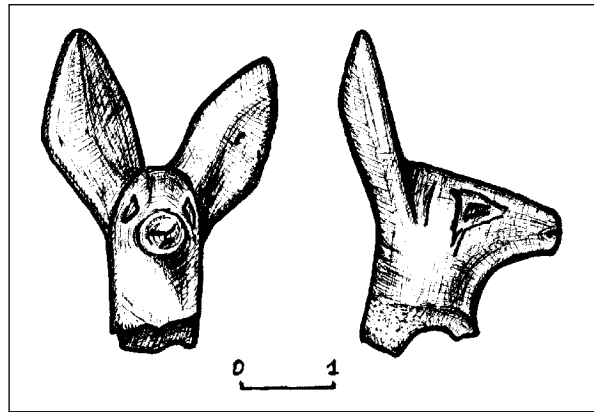

Рис. 4. Уламок нахрапника скіфського часу з решток насипу кургану 2 групи І. Бронза

татами розкопок кургану поблизу сусіднього с. Підустя.

Під час розчистки площі кургану 2 групи І у Лавриківці, зайнятого звалищем та рештками колишньої забудови села, виявлена верхня частина нахрапника скіфського часу, у вигляді голівки лані, — деталь прикраси поперечних ременів оголів'я вузди коня. Вона належала уламку литого виробу з поперечним круглим отвором в основі — на «ший» тварини. Найближчою аналогією, за моделюванням голівки, є нахрапник, знайдений в Аксютинцях 1897–1898 рр. та опублікований гр. О.О. Бобринським. Тварина передана з високими та широкими підтрикутними в плані вухами, продовжуваною потоншеною мордочкою, видовженими виступами очей у трикутних заглибинах і наміченим прокресленою прямою рисою ротом спереду. Моделювання доволі майстерне, з добрим знанням особливостей зовнішнього вигляду лані.

Висота збереженої голівки зооморфної частини прикраси — 3,4 см, ширина — 0,9–2,3 см, товщина — 2,0 см, реконструйований діаметр отвору — 0,7–0,8 см. Знахідка трапилася під час очищення долівки хатища ХІХ ст. у південно-західному секторі кургану, куди була занесена, вірогідно, дітьми позаминулого століття з насипу одного із курганів округи.

С.А. Теліженко

РОЗКОПКИ В м. АЛУШТА ПО вул. ЛЕНІНА, 2

Весною 2010 р. співробітниками Алуштинського загону Гірськокримської археологічної експедиції були проведені розкопки в південній частині м. Алушта по вул. Леніна, 2, на території готельного комплексу «Кримська Рив'єра». Ділянка (176 м²) розташована на правому березі р. Улу-Узень, приблизно за 140–160 м від її русла, по бортах тальвегу тимчасового водотоку (Суха балка), на висоті близько 22–25 м над рівнем моря, за 0,1–0,5 км від морського узбережжя, в південно-східній частині археологічного об'єкта культурної спадщини — «Комплекс середньовічних пам'яток. Центр з виробництва кераміки, поселення IX–X ст.». По бортах розкопу простежено 19 літологічних шарів і прошарків, в яких зафіксовано культурні шари хронологічного діапазону від VI–VII до XVIII–XX ст. У межах розкопу виділено три різночасові об'єкти (залишки архітектурних споруд).

Об'єкт 1 виявлено на зрізі скелястого урвища. Складається з кладок 1 та 2, для яких було підрублено скелю. Найповніше збереглася кладка 1 — одночільна, складена з оброблених піщаникових і діабазових каменів, скріплених вапняковим розчином (рис. 1, 1). Шви між каменями забутовано. Біля підосви кладки зафіксовано вапняковий наліт, який, імовірно, сформувався внаслідок затірання швів кладки. Висота кладки сягає максимум 1,0 м, ширина — 0,60 м. Напроти кладки 1, на відстані 1,90 м, збереглася й кладка 2 завширшки 0,40 м. Судячи з особливостей скріплювального розчину та використаного буту, об'єкт 1 можна датувати останньою чвертю XIX — першою чвертю XX ст.

Об'єкт 2 зафіксовано в західній частині розкопу. Він представлений залишками кладок

3 та 5 (рис. 1, 2). З цим об'єктом пов'язані три ями для піфосів. Внутрішній простір об'єкта 2 був завалений бутовим каменем, який своєю масою перекривав значну кількість уламків покрівельної черепиці та фрагментів керамічного посуду. Ще нижче був шар, що містив значну кількість деревного вугілля та цілих обгорілих деревин, кераміку з обгорілою поверхнею тощо. Таким чином, є всі підстави вважати, що цей об'єкт загинув внаслідок пожежі, а за його стратиграфією можна припускати, що після пожежі частина кам'яної конструкції об'єкта 2 завалилася всередину. Судячи з усього, будівельний бут було частково розібрано для будівництва інших об'єктів, а місце, на якому розміщувалася будівля, поступово засипалося викидами керамічного шлаку, браку та фрагментами конструкції гончарного горна. Для кладки 3 в скелі вирублено орієнтований на північ широкий «паз» із вертикальними стінами. Кладка одночільна, 1–3-рядна, скріплена сумішшю глини та щебеню (завширшки 0,67/0,68 м і заввишки 0,35 м). Нижній ряд кладки, що був сформований великими сплосченими каменями з рівною поверхнею, майже не виходить за верхню межу підрубки. Другий та третій ряди складаються з каменів менших розмірів. Поміж великих каменів кладки, в забутовці, використовували дрібні камінці й уламки керамічного посуду. Техніка кладки не простежена через її незначну висоту. Кладка 5 розташовувалася на захід від кладки 3. Орієнтована на північ і разом з кладкою 3 є частиною стіни одного приміщення. Південна та західна частини кладки частково поставлені на вирівняну поверхню скелі. Північна частина поставлена на знівельовану поверхню замуленого давнього водотоку. Кладка одночільна. Зберігся один

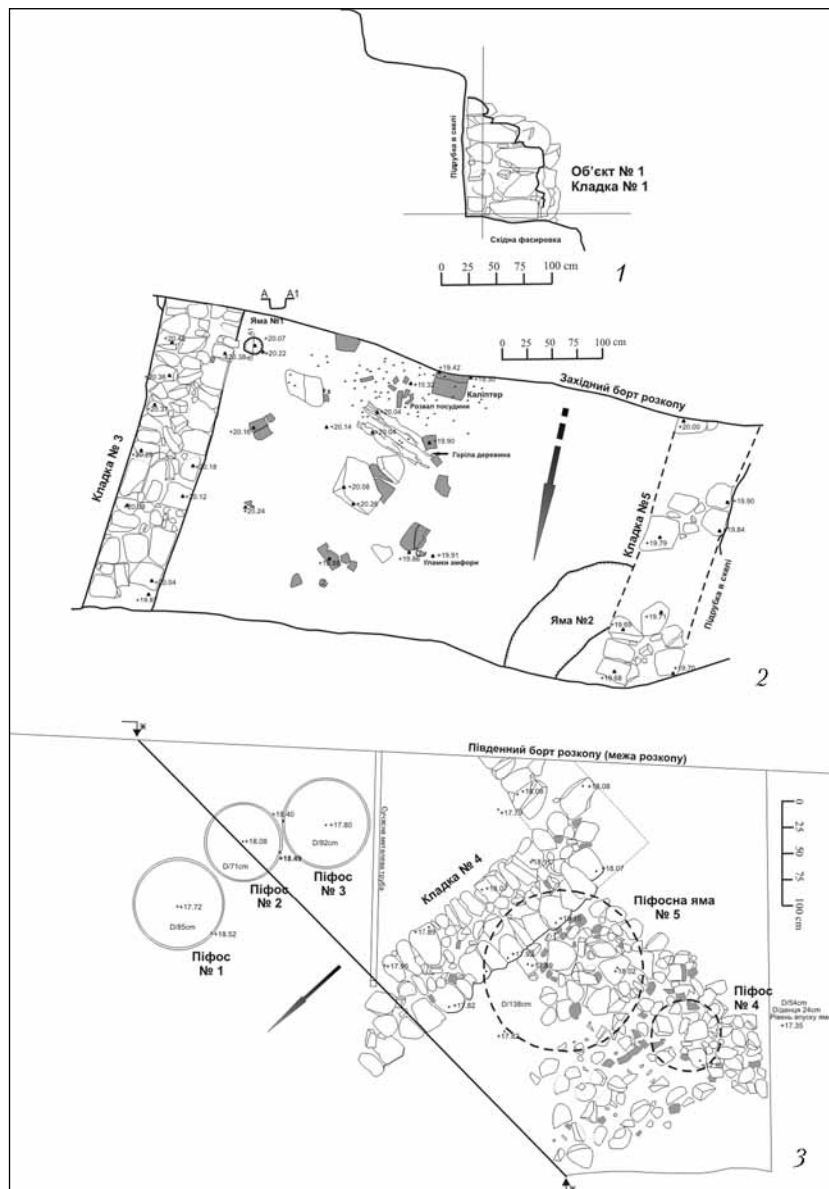

Рис. 1. «Кримська Рив'єра»: 1 — об'єкт 1, кладка 1; 2 — об'єкт 2, кладки 3 і 5; 3 — об'єкт 3, кладка 4

(нижній) ряд, представлений великими плоскими каменями, скріпленими за допомогою глини, щебеню та кераміки. За керамічним матеріалом об'єкт датується VIII—X ст.

Об'єкт 3 зафіксовано в центральній частині розкопу. Представлений кладкою 4, піфосами та піфосною ямою. Кладка 4 складається із залишків двох фундаментів, які утворюють прямий кут приміщення споруди (рис. 1, 3). Кладка поставлена на знівельовану й утрамбовану поверхню шару світло-коричневого ґрунту, змішаного з керамікою, значною кількістю стулок молюсків і щебенем. Кладка, одно- та частково двоярядна, двоцільна, складається в основному з середнього

та дрібного бутового каменю з сумішшю глини, щебеню та керамічних уламків. Орієнтована північною частиною майже строго на північ. Техніка кладки не простежується, камені нагромаджені один на одного. Розміри північної частини кладки: довжина 2,90 м і ширина в середньому 0,75 м. Східна частина кладки — 0,52 × 0,60 м. Під час нівелювання поверхні для будівництва об'єкта 3 та під час риття ям для піфосів, був частково зруйнований шар епохи раннього середньовіччя. Саме цим і пояснюється наявність ранньосередньовічної кераміки впереміж з пізнішою під кладкою 4. За керамічним матеріалом об'єкт 3 датується VIII—X ст.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. АЛУШТА ПО вул. ЧЕРВОНОФЛОТСЬКА, 1

Дослідження провадились на території, розташованій на схилах правого та лівого бортів Сухої балки, на правому березі р. Улу-Узень, у південній частині м. Алушта, вздовж вул. Червонофлотська (територія санаторію «Слава»), на висоті 26–66 м над рівнем моря, приблизно за 1,0–1,5 км від морського узбережжя, в південно-західній частині археологічного об'єкта «Комплекс середньовічних пам'яток. Центр з виробництва кераміки, поселення IX–X ст.». На сьогодні значну частину комплексу знищено земельними роботами, пов'язаними з будівництвом курортно-рекреаційних комплексів та індивідуальних житлових будинків. Серед знахідок з поселення та гончарного центру слід відзначити уламки покрівельної черепиці, піфосів, амфор «причорноморського» типу, гончарного та ліпного кухонного та столового посуду. За вказаними артефактами ці об'єкти датуються VIII(?)–X ст. Під час досліджень храму та некрополю в XIX ст. виявлені елементи архітектурного декору храму (керамічна трубка, один край якої сформований у вигляді чотирипелюсткової розетки) та поховальний інвентар (керамічні глечик і чаша, бронзові та срібні кільця, бронзовий шароподібний гудзик, залізна пряжка, свинцева обойма для ремня?). Ці предмети могли належати до VIII(?)–X та XII–XV ст., але найімовірніше датування храму та частини могил (складених на вапняковому розчині, зі стелами, з чашками серед інвентарю) — XIV–XVIII ст.

Внаслідок проведення візуального огляду та шурфування на території площею 6,832 га (10 шурфів 2,0 × 2,0 м, загалом 40 м²) встановлено наступне: 1. у межах території виділяється три зони; 2. на території зони 1

закладено чотири шурфи, в яких виявлено археологічні знахідки. Проте, враховуючи стратиграфічні умови (культурні шари епохи середньовіччя змішані з сучасними внаслідок терасування схилів), стан знахідок (поверхня сильно обкатана), є всі підстави вважати, що в цій зоні стратифіковані археологічні нашарування малоімовірні; 3. на території зони 2 закладено два шурфи, в одному з яких (шурф 5) виявлено мінімальну кількість знахідок. У сусідньому шурфі 6 зафіксовано майже непорушений терасуванням культурний шар епохи середньовіччя, який містив численні фрагменти керамічного посуду та покрівельної черепиці, а також уламки архітектурних деталей та вапнякової штукатурки, які вказують на ймовірність розташування неподалік храмової споруди (вище по схилу?); 4. на території зони 3 закладено чотири шурфи. В шурфі 7 виявлено залишки конструкції гончарної печі доби середньовіччя та нечисленні фрагменти керамічного посуду (рис. 1, 1, 2). У шурфі 8 зафіксовано шар руйнації будівлі епохи середньовіччя, знайдено значну кількість матеріалів. У шурфі 9 розкрито «глиняний майданчик» і виявлено значну кількість фрагментів середньовічної кераміки (рис. 1, 3–8). У шурфі 10 зафіксовано стратифіковані культурні нашарування.

Підсумовуючи результати шурфування в зоні 3 та враховуючи високу ймовірність існування інших об'єктів, був окреслений периметр площі (3393 м²), яку необхідно досліджувати.

Виявлені під час шурфування фрагменти керамічного посуду належать до візантійської провінційної культури та датуються в межах VIII–XI ст.

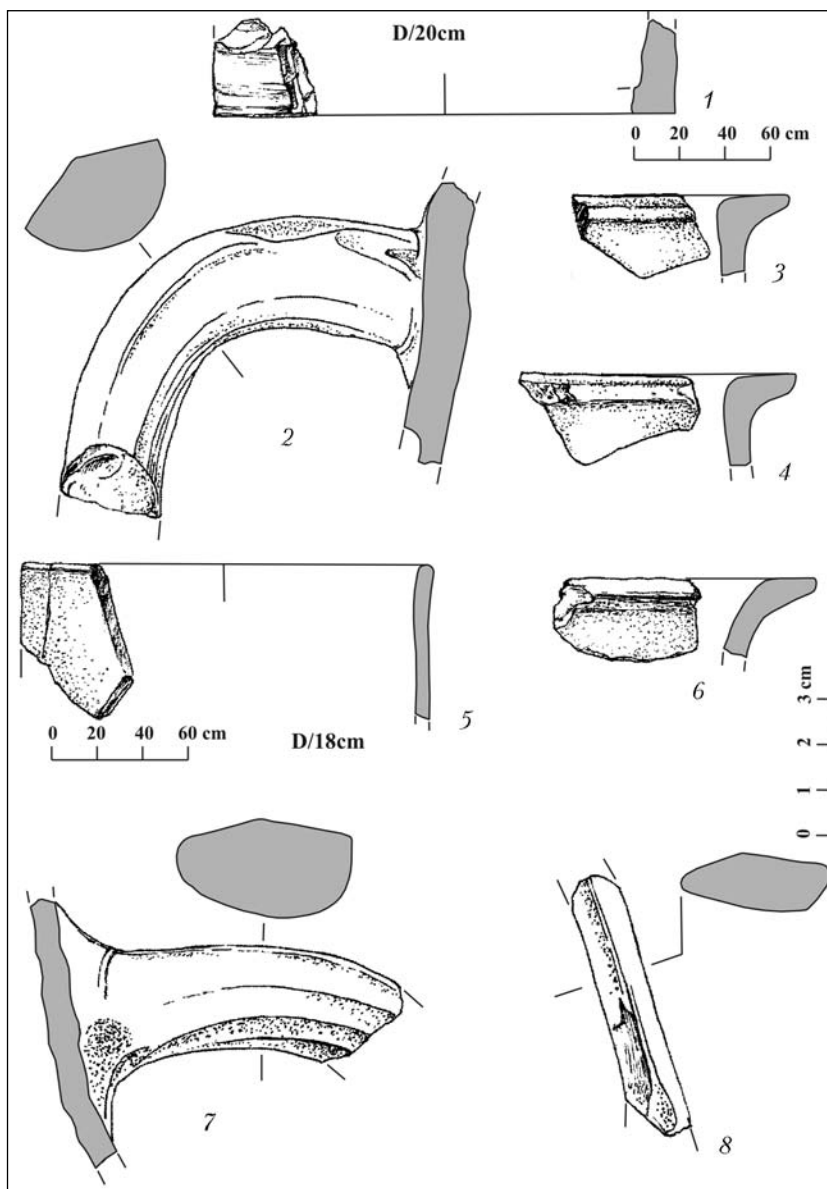

Рис. 1. «Слава»-2010: 1–2 – шурф 7, керамічний комплекс;
3–8 – шурф 8, керамічний комплекс

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЗО-НЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ КУРБАН ЧАЛГАН

Пам'ятка розташована на південно-західному схилі г. Курбан Чалган (Хурбан Чал) на висоті 200–217 м над рівнем моря (44°41'48.18" Півн., 34°21'52.65" Сх.), на лівому березі р. Кірас Маля Дересі (Сарабан Дересі), яка є лівим припливом р. Улу-Узень (рис. 1, 30). На південь від пам'ятки, за 150 м розташована околиця с. Ізобільне (вул. Маньковського) Алуштинської міськради. До середини 1990-х рр. схил, на якому розташована пам'ятка, використовувався під посадку тютюнових плантацій. Нині ця ділянка поросла поодинокими кущами та трав'янистою рослинністю і використовується під випас отар дрібної рогатої худоби. Пам'ятку виявила восени 2010 р. керівник Гірськокримської експедиції КФ ІА НАН України І.Б. Тесленко. Площа розповсюдження поверхневих матеріалів приблизно 120 × 120 м. У жовтні 2010 р. в східній частині схилу було закладено два шурфи (1,0 × 2,0 м). У шурфі 1 простежено чотири літологічних шари (зверху—донизу): шар 1 — світло-коричневий дрібнощербенистий суглинок, делювіального походження, потужністю до 0,28 м; шар 2 — сіро-коричневий дрібнощербенистий суглинок, потужністю до 0,17 м; шар 3 — світло-коричневий, щільний, великощербенистий суглинок делювіального походження, потужністю до 0,25 м; шар 4 — виходи глинистого сланцю (материк). Культурний шар, який містив поодинокі вироби з кременю, пов'язаний з шаром 2. Знахідки представлено трьома вторинними відщепами, медіальною частиною пластинки з виїмчаторетушованим краєм і проксимальною частиною пластинки з напівстрімкою ретушшю з дорсальної та вентральної сторін.

Шурф 2 закладено за 75 м на північний схід від шурфу 1. Будь-які культурні рештки

в ньому відсутні, оскільки два верхніх літологічних шари були змиті.

На поверхні зібрано значну кількість кременевих артефактів — 286 одиниць, серед яких виробів з вторинною обробкою 99 (34,9% від загальної кількості знахідок). Найширше представлені частини пластин з ретушшю утилізації або формуючою ретушшю по краях: проксимальні частини — 18 (рис. 1, 26–27), медіальні частини — 22 (рис. 1, 20–25), дистальні частини — 11 (рис. 1, 19). Серед вказаної кількості пластинчастих сколів слід виокремити уламки чотирьох анкошів. Скребочок вісім (рис. 1, 11–14), з них п'ять кінцеві, на частинах пластин з ретушшю утилізації по краях — один на анкоші, два на вторинних відщепі (уламки кінцевої та кінцевобічної). Різців виявлено чотири, з них два кутові на зламах пластинчастих сколів (рис. 1, 15) і два серединні. Перфораторів виявлено вісім одиниць. Більшість виготовлено на пластинчастих сколах з виділеними робочими краями (рис. 1, 16). В одному екземплярі представлено свердло-провертка на вторинному відщепі, обидві сторони якого вкриті пласкою ретушшю (рис. 1, 17). Доповнюють комплекс знарядь два долота, вісім тронкованих пластинок (рис. 1, 18), серед яких одна косотронкована (рис. 1, 10), одна стамеска та вісім відщепів з ретушшю (рис. 1, 29). Трапеції представлені трьома типами, перший з яких являє собою трапецію зі струганою спинкою з однією стрімкоретушованою стороною, на зламі пластинчастого сколу (рис. 1, 6). Другий тип представлений двома асиметричними трапеціями з прямими стрімкоретушованими сторонами та ретушшю утилізації по нижньому та верхньому краям (рис. 1, 1–2).

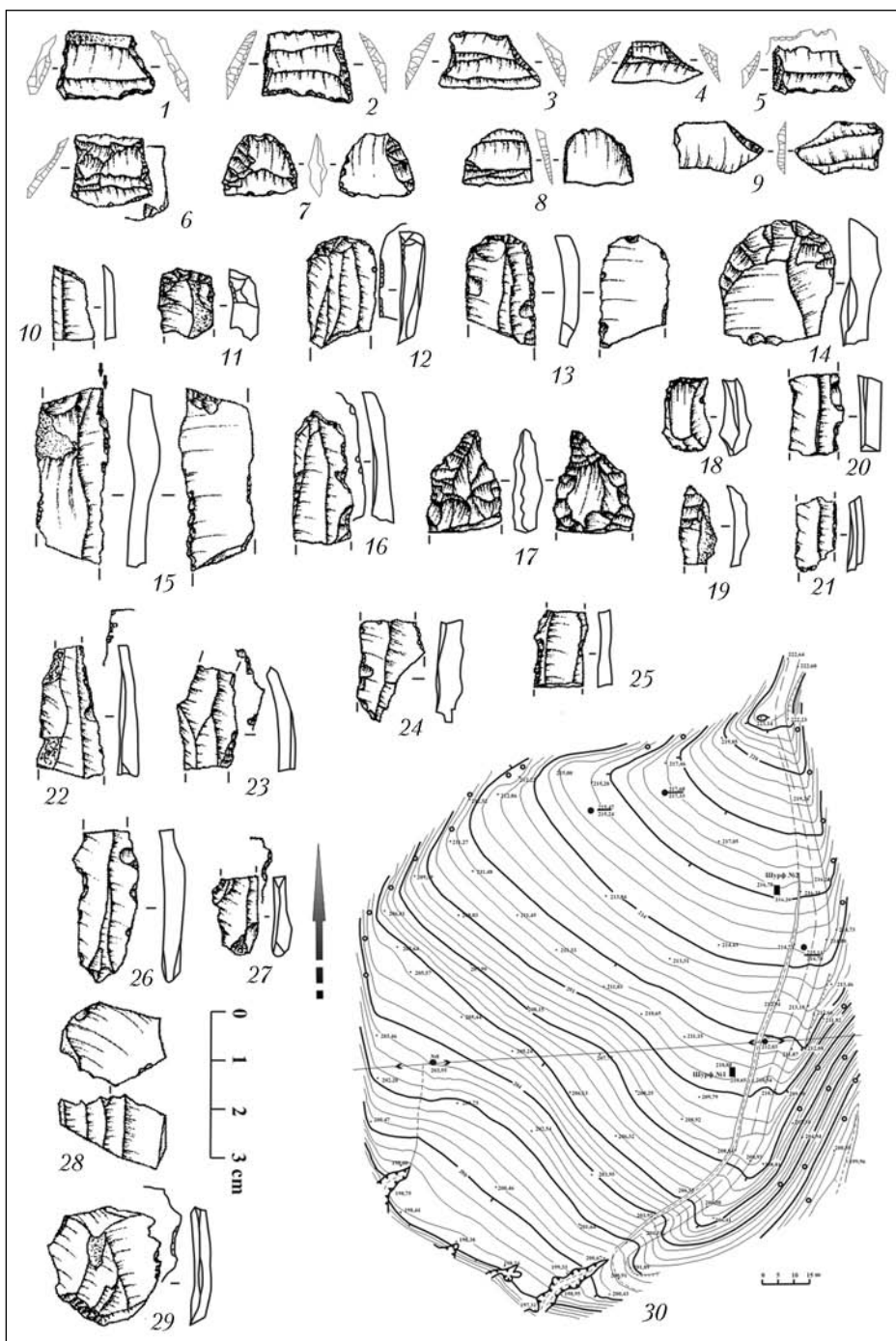

Рис. 1. Курбан Чалган. 1–6, 9 – трапеції; 7–8 – сегменти; 10, 18 – тронковані пластини; 11–14 – скребачки; 15 – різець; 16–17 – перфоратори; 19–27 – частини пластин з ретушю; 28 – поперечний скол з нуклеусу; 29 – відщеп з ретушю; 30 – топографічний план місця дослідження

Третій тип — це асиметричні низькі та середньовисокі трапеції з увігнутими стрімко ретушованими сторонами та ретушню утилізації по верхньому або нижньому краях (рис. 1, 3–5, 9). У комплекс металевих знарядь входять також два сегменти, один з яких з дорсальної та вентральної сторін вкритий пласкою ретушню (рис. 1, 7), а у

другого лише частина дуги та одна сторона вкриті стрімкою ретушню (рис. 1, 8).

Представлені матеріали дозволяють припускати існування, принаймні, двох етапів заселення цієї місцевості представниками мурзак-кобинської культури пізнього мезоліту та носіїв традицій шару 5_a стоянки Таш Айр.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ СОТЕРА

Алуштинським загonom Гірсьkokримської експедиції в 2010 р. проведено шурфування за 3,6 км на південний захід від с. Сонячно-гірськ, на лівому березі р. Сотера (Алака), в нижній частині південно-східного схилу г. Сутіра (Сотіра, Устуранин-Хири), на мисі Сотера, на висоті 22 м над рівнем моря, у східній частині археологічного об'єкта культурної спадщини «Поселення Сотера VIII—XV ст.».

У межах вказаної території простежуються залишки терас, які були зрізані ще в останній чверті XX ст. під час планування місцевості. Ділянку, на якій проведено шурфування, можна поділити на дві умовні частини. Перша, на якій закладено шурф 1, розташована на стрімчастому схилі правого борту безіменної балки (кут падіння 30—40°), краї якої в окремих місцях сильно розмиті. З південного та західного боків ця частина ділянки обмежується металево-бетонними парканами приватних садиб. Уся зона густо поросла деревами, кущами та трав'янистою порослинністю, добре задернована.

Друга частина ділянки, на якій закладено шурфи 2 та 3, являє собою напівстрімкий схил, на північ від якого проходить ґрунтова дорога, на сході вона обмежується правим бортом безіменної балки, на півдні та заході — бетонованим парканом і протизсувною крепидою. Сучасна поверхня вкрита густою трав'янистою рослинністю, поодинокими кущами та деревами. В рельєфі середньої частини простежується прогин, що утворився внаслідок замулювання невеличкої балки. Загальна площа трьох шурфів (1—3) становить 6,0 м².

Шурф 1 орієнтовано по лінії північний захід—південний схід. Максимальна глиби-

на шурфу сягає 2,3 м. Виділено п'ять літологічних і один культурний шари епохи середньовіччя (шар руйнації кам'яної будівлі VIII—X ст.), пов'язаний з третім літологічним.

Для будівництва використовувалися кам'яні блоки підчотирикутної та овальної форми. Знахідки, виявлені у другому літологічному шарі, привнесені разом із делювіальним ґрунтом з верхньої частини схилу.

Матеріали представлені переважно уламками будівельної кераміки (покрівельна черепиця) (рис. 1, 4), тарного (піфоси й амфори) (рис. 1, 1, 2) та кухонно-столового посуду (коричневоглиняні горщики). До індивідуальних знахідок слід віднести частину червоноглиняної підставки для вогнища (рис. 1, 3). Серед фауністичних знахідок є стулки морських молюсків і кістки тварин. Усі вказані вироби з кераміки характерні для посуду візантійської провінційної культури та датуються VIII—X ст.

Шурф 2 орієнтовано по лінії північний захід—південний схід. Максимальна глибина шурфу від сучасної поверхні становить 1,35 м. Виділено чотири літологічних шари, другий і третій становлять залишки сучасної сміттевої ями. Матеріали (фрагменти керамічного посуду), виявлені у другому та третьому шарах, належать до VIII—X ст.

Шурф 3 орієнтовано по лінії північний захід—південний схід. Максимальна глибина шурфу від сучасної поверхні складає 0,6 м. По його бортах зафіксовано три літологічних шари. Археологічний матеріал пов'язаний переважно з третім шаром і представлений численними фрагментами будівельної (покрівельна черепиця) та тарної кераміки (піфоси та амфори причорноморського типу) (рис. 1, 5—7), а також кухонно-столовим по-

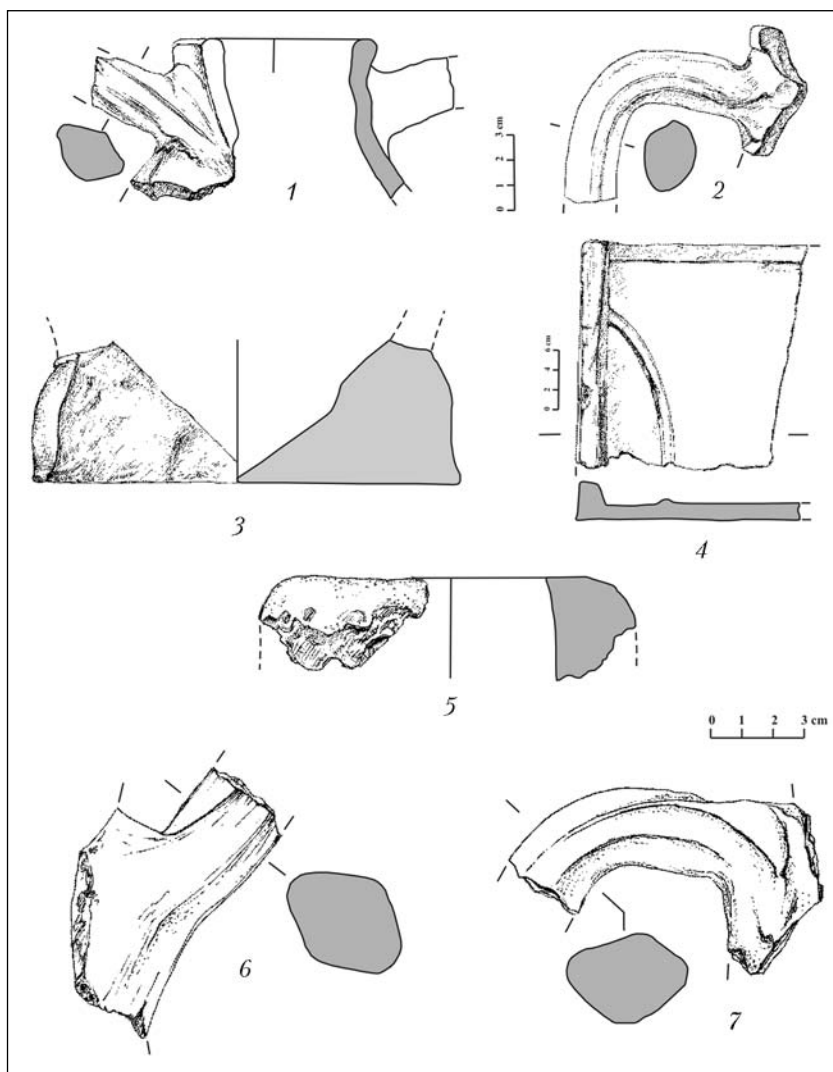

Рис. 1. Сотера—2010: 1–2 — шурф 1, керамічний комплекс верхнього шару; 3–4 — шурф 1, керамічний комплекс шару руйнації будівлі; 5–7 — шурф 3, керамічний комплекс другого літологічного шару

судом. У цьому ж шарі, на глибині від 0,60 м, у східній частині шурфу розкрито яму, заповнення якої складається з темно-коричневого ґрунту, горизонтально покладеної плоскої печини та деревного вугілля. Яма, ймовірно, овальної або округлої форми, видовжена по

лінії північ-південь і виходить за межі шурфу. Судячи зі специфічного заповнення ями, об'єкт є частиною гончарної печі. Яма не досліджувалася й була законсервована. Всі знахідки належать до візантійської провінційної культури та датуються в межах VIII–X ст.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ УЗБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ м. АЛУШТА

Ділянка розміщується в південно-східній частині узбережжя м. Алушта, на східному та південно-східному схилах «Фортечної гірки», приблизно за 60 м від морського узбережжя, на висоті від 7,45 до 13,21 м над рівнем морем. Примикає до південної та південно—південно-східних меж середньовічного поселення (об'єкт культурної спадщини «Поселення VIII—IX—XV ст.»). Закладено 10 шурфів розмірами 1,0 × 4,0 м (загалом 40 м²). За історико-архівними свідченнями, на ділянці розташована частина середньовічного некрополя.

У результаті проведених досліджень встановлено таке:

1. У межах території дослідження виділено дві зони — нижня (0,0626 га) та верхня (0,3984 га);

2. У межах нижньої зони, швидше за все, відсутні незруйновані комплекси;

3. У межах верхньої зони виявлено численні рештки середньовічного некрополя та стратифікованих культурних відкладень;

4. У шурфах 1—2, 4, 10 зафіксовано середньовічні поховання, перекриті плитами;

5. У шурфах 3, 5—9 зафіксовано плями заповнення могильних або господарських ям.

У кожному шурфі виявлено значну кількість матеріалів (переважно фрагменти керамічного посуду та покрівельної черепиці), пов'язаних з хронологічним діапазоном від пізньої античності та VI—VII ст. до XIV—XV та XVIII—XIX ст. (рис. 1, 2—11). Серед індивідуальних знахідок слід вказати на вироби зі скла (намистина та фрагменти браслетів із синього скла), металу (цвяхи, частина підкови) та каменю — грузило-якір з гальки (рис. 1, 12), нуклеус на відщепі (рис. 1, 1).

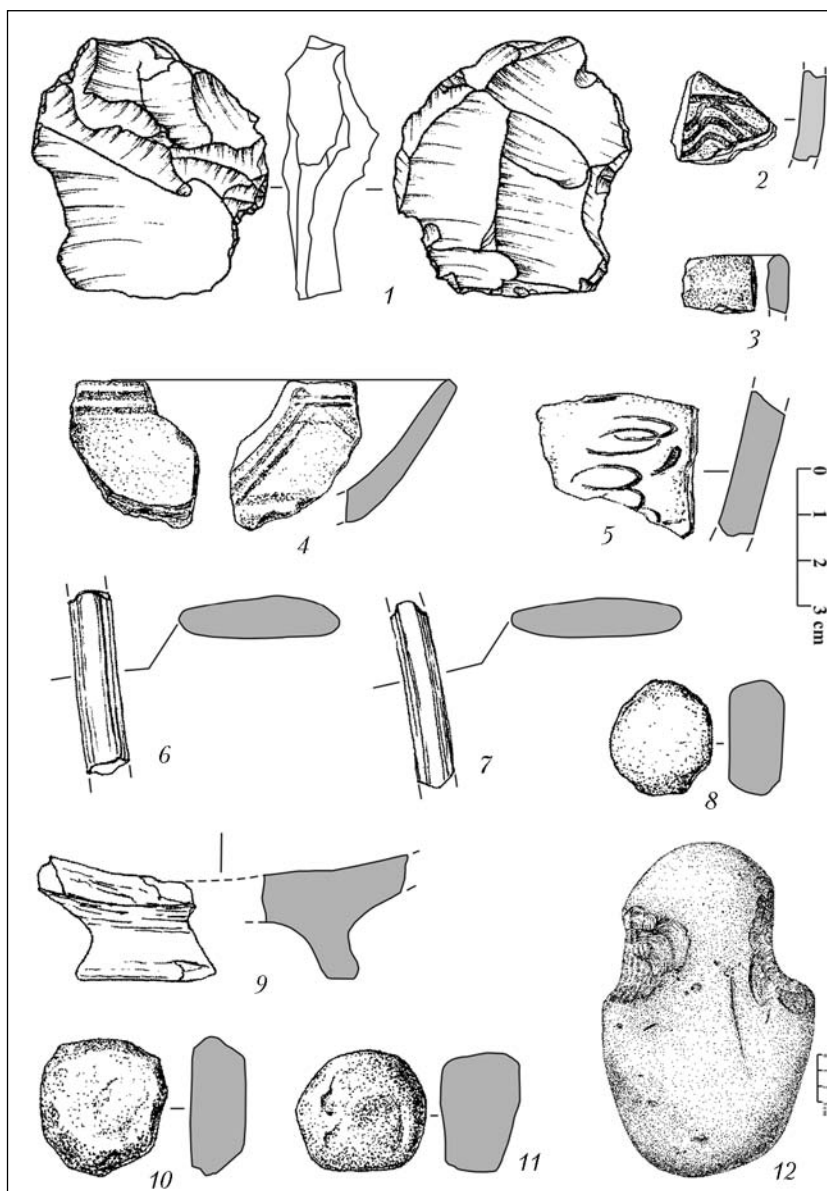

Рис. 1. Чайка 2010: 1 — шурф 3, шар 4, кременевий нуклеус на відщепі; 2—11 — шурф 7, шар 2, керамічний комплекс; 12 — шурф 6, шар 2, грузило-якір з морської гальки

Д.Л. Тесленко, В.А. Ромашко, Е.Л. Фещенко, А.Г. Яровой

**РАЗВЕДКИ НА НОВОМОСКОВСКОМ ПОСЕЛЕНИИ
ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА**

В 2010 г. Днепропетровской целевой экспедицией проведены разведки на земельном участке проектируемого расширения садового товарищества «Метро» на территории Марьяновского сельсовета Новомосковского р-на Днепропетровской обл. (руководитель работ Д.Л. Тесленко).

Исследуемый участок является частью большого поселения позднего бронзового века, выявленного А.Г. Яровым в 2000 г. Поселение расположено в 3,0 км к югу от юго-западной окраины г. Новомосковск. Оно занимает спрямленный участок берега озера им. В.И. Ленина, который до его образования являлся краем первой надпойменной террасы правого берега р. Самара. Современный берег возвышается над уровнем летнего стояния воды на 4,0–5,0 м. Общая протяженность поселения составляет около 5,0 км — от развилки дорог Днепропетровск—Донецк—Новомосковск до садового товарищества «Метро». Протяженность участка памятника, исследованного шурфами в 2010 г., составляет 450 м, ширина — от 20 до 46 м. Культурный слой нарушен по всей площади. В 1999 г. он был снят на глубину от 0,1 до 0,4–0,5 м. Снятый грунт вывезен.

На исследуемом участке вдоль береговой линии по прирусловому валу первой надпойменной террасы заложено 14 шурфов. В результате разведок установлено, что на памятнике выделяются два стратиграфических горизонта. Ранний хронологически и культурно соответствующий сабакиновским и бережновско-маевским древностям, приурочен к нижнему отделу грунтовой толщи. Поздний — белозерский — к верхнему отделу. Строгого разделения материалов по уров-

ню залегания нет, но закономерность, согласно которой материалы XIV—XIII и XII—X вв. до н. э. преимущественно находились соответственно в нижнем или верхнем отделе культурного слоя, прослеживается вполне отчетливо.

Материалы нижнего горизонта представлены слабопрофилированными горшками, украшенными валиками, расположенными под венчиком (рис. 1, 2–3, 20), сосудами с многоваликовыми композициями (рис. 1, 12–14, 21), банками (рис. 1, 19), обломками костяных «коньков», скребком на третьей копытной фаланге (рис. 1, 22–24), каменным отбойником.

С верхним стратиграфическим горизонтом связана хозяйственная яма и жилище. Хозяйственная яма 1 овальной в плане формы и размерами 1,6 × 1,4 м, ориентирована по оси север—юг. Глубина ямы от уровня обнаружения 0,35 м. В грунте заполнения ямы и на ее дне присутствовали обломки костей животных, часть которых обожжена, угли и мелкие фрагменты стенок сосудов.

Край котлована жилища 1 выявлен на глубине 0,35 м от уровня современной поверхности. Разница в уровнях обнаружения и дна котлована равна 0,4 м. Его пологие стены и дно покрыты плотным слоем глиняной обмазки толщиной 1,0–2,0 см. В заполнявшем котлован грунте обнаружены печина, обломки костей животных, керамики, часть костяной проколки (рис. 1, 27).

Найденная в жилище и верхнем отделе культурного слоя керамика представлена обломками миски-сковороды (рис. 1, 5) и горшков, украшенных валиками, расположенными на плечиках или под шейкой. Валики гладкие или расчленены пальцевыми

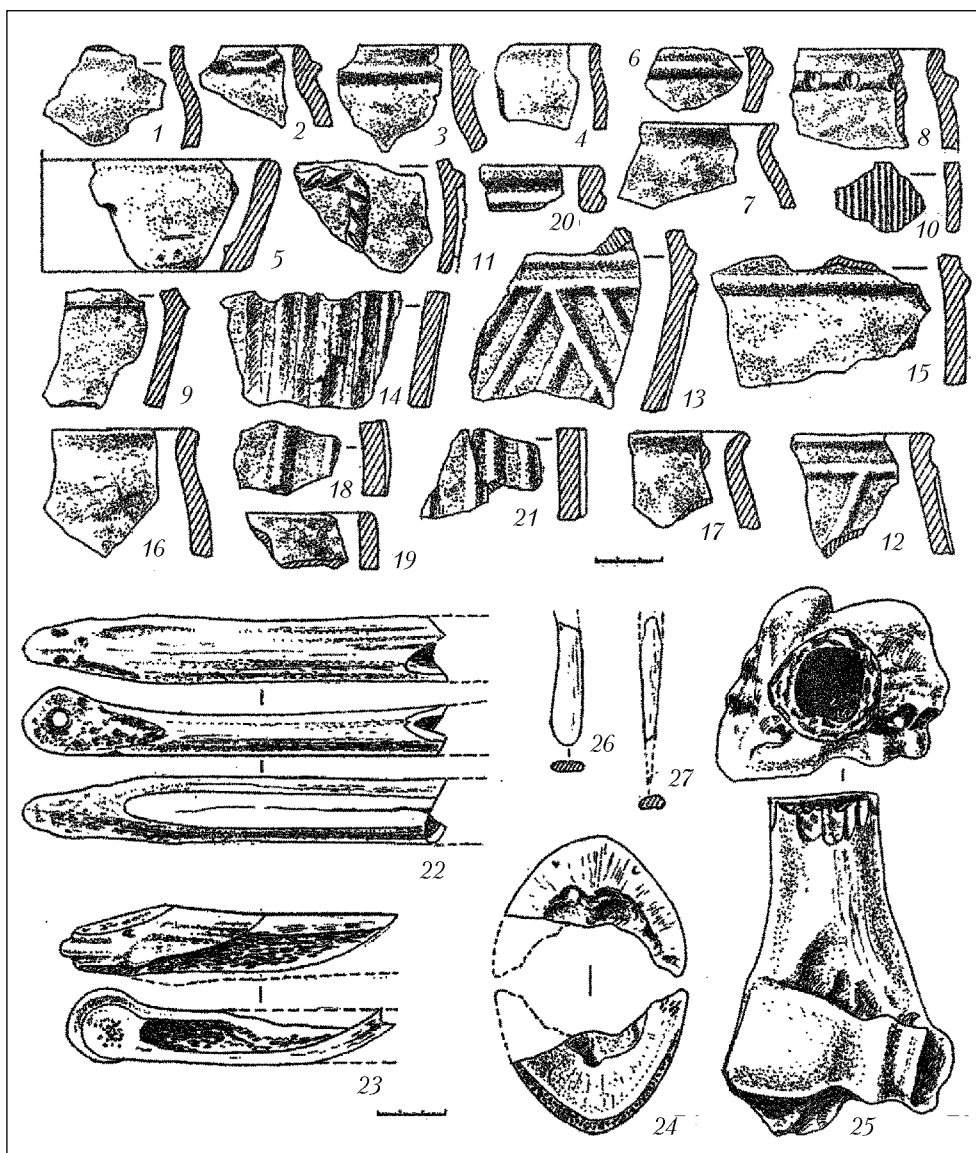

Рис. 1. Находки во время разведок на Новомосковском поселении
позднего бронзового века

вдавлениями и оттисками плоского штампа (рис. 1, 6, 15). На одном из обломков валик разомкнут, его концы опущены вниз (рис. 1, 11).

Полученные данные позволяют констатировать, что памятник остается информативным и научно значимым даже после частичного разрушения.

Д.А. Тетеря

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ДИТИНЦЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

У 2010 р. археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» здійснила рятівні дослідження на території давнього Переяслава, в межах сучасної ділянки по вул. Радянська, 32, що розташовується на лівому березі р. Альта, неподалік її впадіння в р. Трубіж. Вона розміщена в південно-західній частині дитинця кінця X — першої половини XIII ст. та фортеці XVII—XVIII ст. середньовічного Переяслава. Тут заплановано спорудження житлового будинку, для чого передбачалося закладання котловану, що сідав на напільну сторону залишків оборонного валу дитинця, який на сьогодні зберігся на висоту приблизно до 1,0 м.

Проведено нагляд за вибіркою котловану площею близько 160 м², Г-подібної форми. Глибина котловану в східній частині 3,0 м. Під час вибірки ґрунту та по її закінченні проведено зачистку стінок із метою фіксації археологічних об'єктів.

У профілі північно-західної стінки котловану зафіксовано поперечний перетин сирцевої кріпиди валу. Кладка зроблена під кутом 40—45° і складається з 77 рядів. Біля напільної частини кліті виявлено 13 рядів цегли, покладеної горизонтально в перев'язку. Під нею зроблено підсипку, що складається з трьох прошарків і вирівнює схил вздовж 2,3—2,7 м. Зверху залягає сірий річковий пісок, на якому покладено сирцеву кладку, під ним — світло-сірий глейстий супісок, нижче — мішаний сіро-жовтий ґрунт із домішками глини та піску. Сімнадцять перших від підшови кладки рядів лежать горизонтально на невеликій підсипці з річкового піску, якою знівельовано поверхню схилу. Цегла, що піднімається порядово до верху, лежить із незначним нахилом до середини. Між покладеною цеглою під кліттю і тою, що піднімається по схилу, йде

забутовка битим сирцем і глиною. Під кладкою з сирцю, що викладена по знівельованому схилу, фіксується прошарок підмазаної глини завтовшки 3,0—4,0 см (рис.).

У профілі південно-східної стінки котловану зафіксовано, що до 0,2 м лежав чорнозем, під ним — заповнення дерев'яних клітей-зрубів, яке складав прошарок чорнозему з вкрапленнями піску, нижче залягав світло-сірий супісок. Під заповненням клітей, на глибині 2,0 м від сучасної поверхні, був прошарок сірого ґрунту завтовшки 3,0—4,0 см, що вирівнював майданчик, на який і ставилися кліті. Прошарок залягав на сіро-коричневому суглинку, що фіксував рівень давнього горизонту. Материк простежувався на глибині 2,4 м від сучасної поверхні. В межах котловану йшло його пониження в напрямку заплави р. Альти.

У профілі стінки зафіксовано, що до напільної сторони кліті-зрубу прилягала кріпиди з сирцевої цегли. Простежено 38 рядів кладки. Поблизу кліті збереглося 14 рядів сирцевої цегли, покладеної горизонтально. Від підшови кріпиди до вертикальної кладки перед кліттю цегла викладена під кутом приблизно 40—45°. Зафіксовано 33 ряди, причому перші вісім покладені горизонтально, наступні — з незначним нахилом до внутрішньої частини. Нижче сирцевої кладки по схилу розміщувалася забутовка мішаним ґрунтом із глиною, прошарком чорнозему та лесом, уперемішку з чорноземом. Імовірно, це пов'язано з ремонтом чи укріпленням кріпиди з сирцевої кладки.

Сирцева цегла, з якої складено кріпиду, була різних кольорів, простежено до 10 відтінків. Найпоширеніші — сірий, цегляний, бурий, темно-сірий, зеленуватий. Розміри

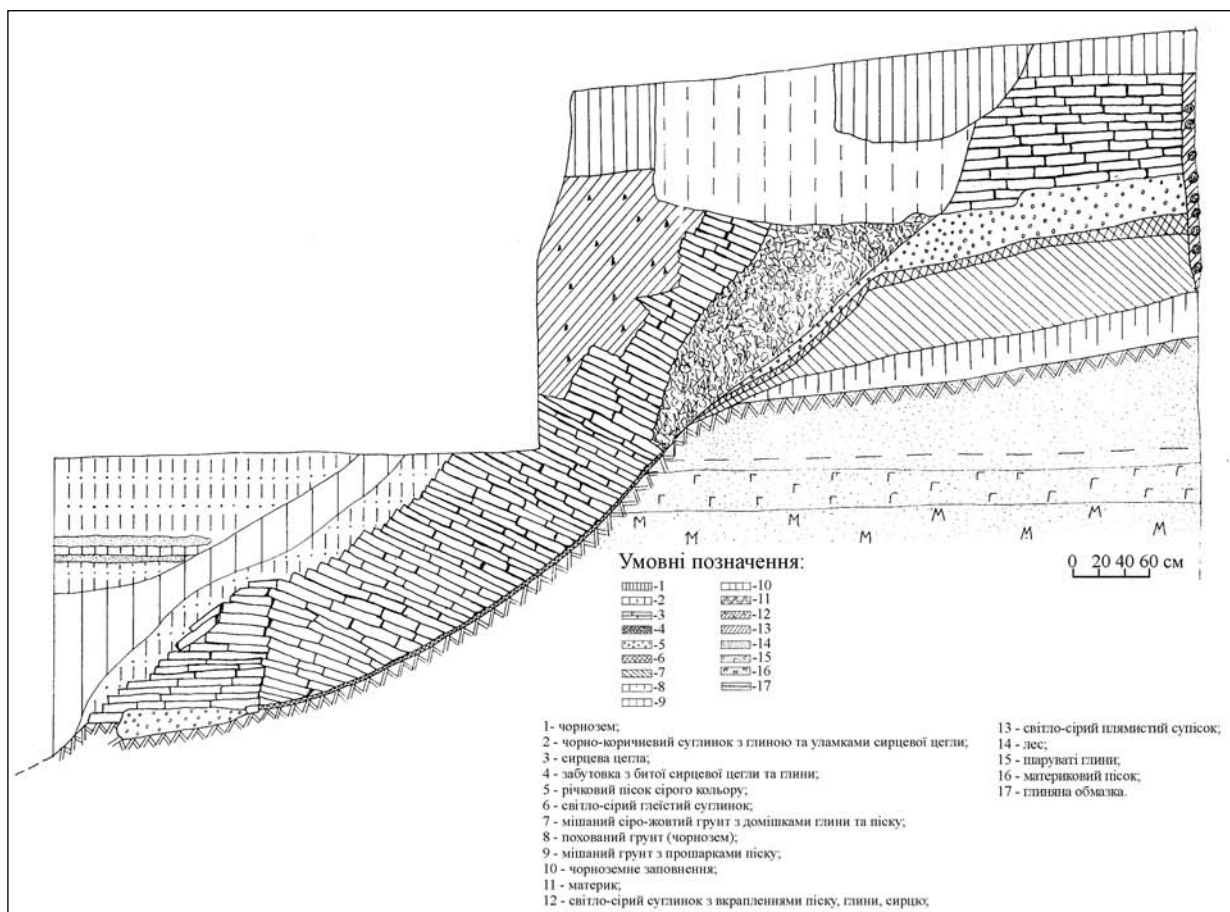

Рис. Перетин сирцевої кладки перед оборонним валом дитинця Переяславля Руського

цегли: довжина від 26 до 36 см, ширина від 20 до 30 см, товщина від 6,5 до 9,0 см. До складу глиняної маси сирцевої цегли входять домішки подрібненої соломи. Покладено сирцеві цеглини в перев'язку на мулистий розчин. Шви завтовшки 0,5–1,0 см. Кладка з сирцевої цегли виконувала не лише оборонну функцію, а й захищала піщаний схил від руйнації природними чинниками.

Заплива поглибленої долини р. Альти (чи рову) утворюють такі нашарування: 0,0–0,4 м — чорнозем, 0,4–1,4 м — мішаний ґрунт, 1,4 м — чорноземне заповнення з матеріалами XVII–XVIII ст. Паралельно до сирцевої кладки, покладеної під кутом, залягав прошарок чорнозему з битим сирцем, а над ним — два запливи, мішаного сірого ґрунту. Ці запливи, як і горизонтальні прошарки з різним заповненням і давньоруським матеріалом, зрізає лінія заповнення пізньосередньовічного часу. Простежено, що з глибини 4,0 м від сучасної поверхні фіксується заповнення з річкового піску вперемішку з глеєм.

У профілі північно-східної стінки котловану знайдено залишки зовнішніх стін від двох клітей. Їх виявлено під шаром чорнозему завглибшки 0,60 м від сучасної поверхні. Перша простежена вздовж 2,1 м, друга — 2,9 м. Кліті між собою не з'єднані. Відстань між ними становить приблизно 1,0 м. Товщина залишків колод, з яких склалися зруб-кліті, від 6,0 до 9,0 см. Від однієї кліті зафіксовано дев'ять колод від зовнішньої стінки та сім, що йшли перпендикулярно вглиб валу, другої, відповідно, — п'ять і шість. Висота зазначених клітей-зрубів, що збереглася на час досліджень, складає 1,2 м. Кліті поставлені на попередньо вирівняний ґрунтом майданчик завтовшки 4,0–5,0 см.

Таким чином, у ході досліджень вивчено й уточнено окремі конструктивні елементи оборонних укріплень дитинця Переяславля Руського, споруджених наприкінці X ст. Вперше отримано найбільш повний перетин кладки з сирцевої цегли перед оборонним валом.

В.В. Ткач, А.Б. Бардецький

НОВОВІЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ У ДУБЕНЬСЬКОМУ Р-НІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. проведено розвідки в Дубенському р-ні Рівненської обл. з метою виявлення нових пам'яток археології.

Усього виявлено й обстежено 29 пам'яток: 1) поселення городоцько-здовбицької культури та X—XV ст. (Білобережжя 1); 2) поселення городоцько-здовбицької культури, могилянської групи раннього залізного віку, XI—XII ст. та XIV—XVI ст. (Білобережжя 2); 3) стоянка трипільської культури (Дитиничі 2); 4) сліди стоянки межановіцької культури та залишки споруди XVII ст. (м. Дубно, острів Горбачин); 5) поселення доби бронзи (м. Дубно, вул. Журавлина); 6) стоянка свідерської культури (м. Дубно, район Сурмичі 4); 6) поселення трипільської, межановіцької, тшинецько-комарівської культур та X — початку XI ст. (м. Дубно, Цукровий завод 1); 7) поселення культур тшинецько-комарівської та Луки-Райковецької, X — початку XI ст. та XII — першої половини XIII ст. (Жорнів 2); 8) поселення доби енеоліту, стжижовської культури, могилянської групи, ранньослов'янського часу та X — початку XI ст. (Жорнів 3); 9) поселення раннього залізного віку та X — початку XII ст. (Жорнів 4); 10) поселення городоцько-здовбицької, тшинецько-комарівської та вельбарської культур (Жорнів 5); 10) поселення доби бронзи та XII — першої половини XIII ст. (Жорнів 6); 11) поселення городоцько-здовбицької культури, могилянської групи та X — початку XI ст. (Жорнів 7); 12) поселення доби енеоліту, городоцько-здовбицької культури, могилянської групи та X — початку XI ст. (Жорнів 8); 13) поселення культур стжижовської, ба-

гатоваликової кераміки та комарівської, могилянської групи, X — початку XII ст. (Заруддя 2); 14) стоянка доби палеоліту, поселення городоцько-здовбицької культури, XII — першої половини XIII ст. та XV—XVI ст. (Заруддя 5а); 15) поселення городоцько-здовбицької культури, тшинецько-комарівської культури, XII — першої половини XIII ст. та XV—XVI ст. (Заруддя 5б); 16) поселення культур кулястих амфор, межановіцької, тшинецько-комарівської та могилянської групи (Кам'яниця, хут. Заболоття 3); 17) поселення доби бронзи та раннього залізного віку (Крилів 2); 18) поселення культури кулястих амфор, тшинецько-комарівської культури та X — першої половини XIII ст. (Крилів 3); 19) поселення межановіцької та стжижовської культур, X — початку XI ст. та XV—XIX ст. (Мирогоща 13); 20) поселення городоцько-здовбицької культури доби бронзи, могилянської групи, IX ст. та XII — першої половини XIII ст. (Мокре 1); 21) поселення доби бронзи, X — початку XI ст. та XII — першої половини XIII ст. (Мокре 2); 22) поселення городоцько-здовбицької культури (Мокре 3); 23) поселення тшинецько-комарівської культури, культури Лука-Райковецька та X ст. (Острів 3); 24) поселення XII — першої половини XIII ст. (Острів 4); 25) поселення ранньослов'янського часу та XII — першої половини XIII ст. (Острів 5); 26) поселення трипільської культури, городоцько-здовбицької культури, могилянської групи, ранньослов'янського часу та X — початку XI ст. (Острів 6); 27) стоянка свідерської культури (Привільне 4).

В.В. Ткач, А.Б. Бардецький

ОБСТЕЖЕННЯ РАНІШЕ ВІДОМИХ ПАМ'ЯТОК У ДУБЕНСЬКОМУ Р-НІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

У 2010 р. проведено розвідки в Дубенському р-ні Рівненської обл. з метою уточнення даних про вже відомі в літературі пам'ятки. Усього обстежено 14 пам'яток.

Варковичі 3, біля ферми. Поселення бронзового віку, могилянської групи, римського часу та XII — першої половини XIII ст. Займає край правобережної тераси р. Стубли на південь від села, біля ферми.

Дубно, район Вигнанка. Поселення бронзового віку, могилянської групи та X — середини XVI ст. Займає довгий півострів в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,5 км на південний схід від Іваннівського мосту.

Дубно, район Волиця. Стоянка доби палеоліту та мезоліту, поселення енеолітичного та бронзового віків, могилянської групи, римського часу, ранніх слов'ян та X — середини XVI ст. Займає корінну правобережну терасу правого берега р. Ікви від залізничного мосту до насосної станції.

Дубно, район Палестина 1. Стоянка доби фінального палеоліту, поселення енеолітичного, бронзового віків та могилянської групи. Займає корінну високу лівобережну терасу р. Ікви за 125 м на південь і південний захід від районної лікарні.

Дубно, район Сурмичі 3. Стоянки свідерської культури доби фінального палеоліту та доби мезоліту, поселення неолітичного, енеолітичного, бронзового та раннього залізного віків, ранніх слов'ян та IX — середини XVI ст. Займає довгий мис, перерізаний новим руслом р. Липки, за 1,5 км на схід від Сурмицької церкви.

Жорнів 1. Стоянка доби палеоліту, поселення трипільської та тшинецької культур, городище X — початку XII ст. Займає західний край останця Мізоцького кряжу, значною мірою знищеного кар'єром.

Кам'яниця 16. Стоянка доби фінального палеоліту. Поселення мідного віку, тшинецько-комарівської культури. Займає острівця у заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,5 км на південний захід від церкви.

Кам'яниця, уроч. Вали (Дитиницьке городище). Поселення бронзового віку та городище X—XI ст. Займає окреме підвищення на лівому березі р. Ікви, навпроти місця впадіння р. Тартачки, за 1,0 км на схід від крайніх будівель села та за 3,25 км на південь від Дубенського форту.

Крилів 1, уроч. Городи. Поселення неолітичного, бронзового та раннього залізного віків і IX—XII ст. Займає лівобережну терасу р. Стубли, нижче шосейного мосту, біля ферми.

Острів 2. Поселення могилянської групи та вельбарської культури. Займає край лівобережної тераси р. Борисівки, частково зайнятий фермою, за 1,0—1,5 км на південний захід від церкви с. Княгинине.

Панталія 2, уроч. Острів. Стоянки свідерської культури доби фінального палеоліту та доби мезоліту, поселення неолітичного, енеолітичного, бронзового та раннього залізного віків. Займає довгий мис у правобережній заплаві річок Ікви та Липки, за 2,0 км на північний схід від Дубенського замку.

Судобичі 1. Стоянка доби мезоліту. Поселення енеолітичного, бронзового та раннього залізного віків і X—XVIII ст. Займає піщану дюну, перерізану сучасним руслом р. Тартачки, за 4,2 км на північний схід від церкви та за 900 м на південний схід від мосту.

Тараканів 1. Сліди стоянки кам'яного віку, поселення культур трипільської, межановицької, стжижовської, тшинецько-комарівської та могилянської групи. За-

ймає мис лівого берега заплави р. Ікви, за 500 м на північний схід від Тараканівського форту.

Тараканів 4. Поселення доби неоліту, культур волино-люблінської, кулястих амфор, межановіцької, тшинецько-комарівської,

могилянської групи, поморської, Луки-Райковецької, X — початку XII ст., XIV — середини XVI ст. та XVIII ст. Займає окреме підвищення в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,0 км на південний схід від залізничного мосту.

Г.Н. Тощев

РАСКОПКИ В г. ЗАПОРОЖЬЕ НА просп. СОВЕТСКИЙ

Осенью 2010 г. экспедиция Запорожского национального университета провела исследования на правом берегу р. Днепр, в черте г. Запорожье.

Необходимость проведения археологических изысканий вызвана планами застройки участка. К моменту раскопок территория была засажена мелкими деревьями и кустарником, использовалась под частные огороды и свалки.

Общая вскрытая площадь составила 5100 м² на глубину от 0,7 до 1,2 м. Исследован скифский курган высотой 0,1 м, в котором выявлены кромлех (внешний диаметр 16 м) и погребение. Кромлех имел ширину от 0,5 до 1,0 м, состоял из небрежно уложенных на глубине 0,3–0,5 м необработанных камней различной величины. Самые крупные достигали размеров 0,7 × 0,4 × 0,3 м. В южной части под камнями найдена верхняя часть черепа

лошади, а среди камней в юго-западном секторе — обломок ручки амфоры.

Расположенная в центре кромлеха погребальная яма овальной формы (2,2 × 1,0 м) с поврежденными стенками зафиксирована на глубине 0,5 м, вытянута по оси запад—восток с небольшим отклонением. Отмеченная глубина от уровня фиксации — 1,3 м. Заполнение ямы — смесь чернозема с суглинком. Могила ограблена в древности. В ней обнаружены стоящие на ребре три крупные необработанные плиты, а также мелкие камни.

В придонной части, преимущественно на 0,3–0,4 м выше уровня дна, обнаружены кости рослого человека и животного, обломки доспеха (железные пластины и обломки четырех типов), два наконечника стрел и пластины в фрагментах из бронзы, одна бронзовая и три железные ворварки, обломки меча и ножа из железа.

С.В. Ушаков

РАСКОПКИ БАЗИЛИКИ КРУЗЕ В ХЕРСОНЕСЕ

В июне—августе 2010 г. Херсонесская экспедиция КФ ИА НАНУ, Филиала МГУ в г. Севастополь и Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила исследования базилики Крузе (7) — уникального памятника византийской эпохи, расположенного в северо-восточной части Херсонесского городища.

В центральном нефе раскопки велись одновременно на четырех квадратах, что дало возможность составить общую картину стратиграфии на этом участке. Засыпь нефа оказалась многослойной, её мощность варьируется от 0,1 до 2,5 м. Сложность в исследовании пространства центрального нефа заключалась в том, что уже в скором времени после гибели храма напластования культурного слоя были нарушены. В этом сезоне были открыты и исследованы три поздних грунтовых могилы XI—XIII вв., в двух из которых были одиночные костяки взрослых, а в третьей — парное погребение младенцев. Во многих местах удалось зафиксировать остатки цемяночной «подушки» пола базилики. Они сохранились в основном в юго-восточной части центрального нефа. Ниже уровня пола находится засыпь, в которой содержатся фрагменты керамики IV—VI вв.

Наиболее сложным для исследования оказался участок квадрата III б, поскольку он был неоднократно перекопан в прошлом. Несмотря на это, здесь были зафиксированы слои с материалом эллинистического, римского и ранневизантийского времени. На участке этого квадрата была открыта нижняя часть пифоса, врытого в слой римского времени. В последующем, ко времени строительства базилики, пифос был запол-

нен плинфой и частично залит цемяночным раствором.

Обильный материал происходит из раскопок квадрата II в (под полом храма). Учитывая дату основания базилики Крузе (которая не выходит за пределы VI в., а скорее — его середины), весь собранный материал (черепица, амфоры около десятка типов, краснолаковая керамика и пр.) получает фиксированную верхнюю хронологическую границу. Датировки этих находок не выходят за пределы второй половины — конца V — середины VI вв.

В этом сезоне изучалось заполнение колодца в алтарной части храма. Типы черепицы относятся к середине IV—III вв. до н. э. Амфорный комплекс не очень многочислен — всего найдено около сотни профильных фрагментов, из них большую часть (40) составляют амфоры Херсонеса; второе и третье место занимают сосуды Синопы (27, преимущественно обломки ручек) и Гераклеи (13); остальные амфоры представлены единичными экземплярами: Хиоса — шесть, Менды — четыре, Родоса — три, Книда — два, Колхиды, Фасоса и Самоса — по одному. Простая посуда представлена в основном кувшинами III в. до н. э. Большой интерес представляет комплекс чернолаковой керамики — канфары, тарелки, гуттусы (рис. 1). Самой малочисленной группой керамики из засыпи колодца является сероглиняная керамика с чёрным покрытием. Незначительную по количеству группу находок представляют фрагменты так называемой ионийской «полосатой» керамики, или керамики ионийского типа. Можно заключить, что в колодце найден материал, не выходящий за пределы рубежа III—II вв. до

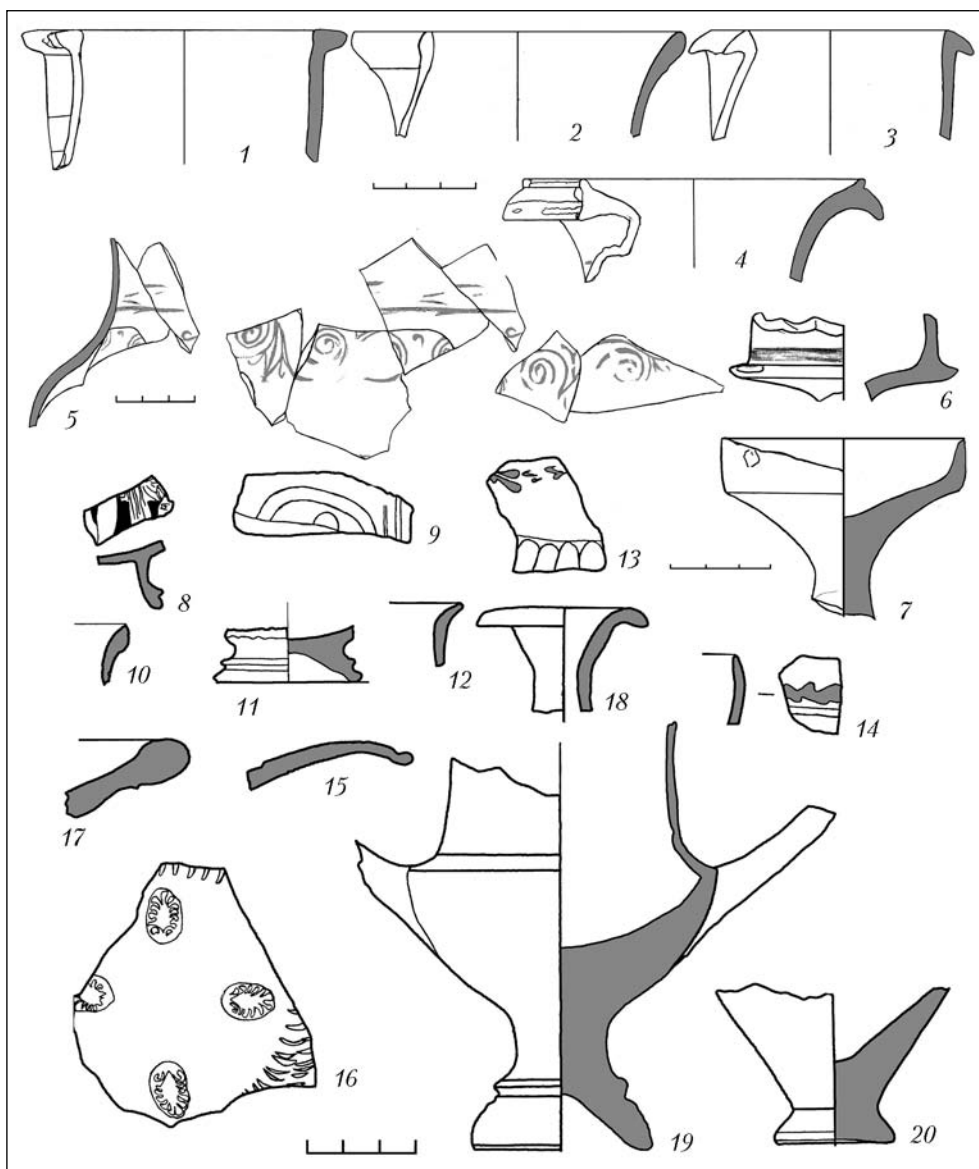

Рис. 1. Столовая эллинистическая посуда из заполнения колодца в алтарной части базилики

н. э. Из наиболее выразительных находок керамики можно отметить фрагменты расписной керамики, канфар с отбитым венчиком, целый светильник, фрагменты терракотовых статуэток.

Проведенные в этом году исследования подтвердили ранее сделанные предложения

об основании базилики в период не ранее второй четверти VI в. Ей предшествовали постройки городского квартала, которые, по всей видимости, были большим рыбозасолочным комплексом. На месте руин базилики впоследствии существовал небольшой некрополь.

Д.В. Филатов

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ РОЗАНОВКА I

В течение полевого сезона 2010 г. комплексной экспедицией научно-исследовательского центра «Лукоморье», Лабораторией археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлинского были продолжены исследования территории поселения Розановка I Новобугского р-на Николаевской обл.

Поселение Розановка I находится на плато левого берега р. Березовка, в месте слияния с р. Ингул. Территорию плато ограничивает овраг. Культурный слой поселения однородный, насыщен фрагментами керамики, остеологическим материалом и орудиями труда. Находящиеся в нем артефакты относятся к сабашиновской культуре. Его толщина колеблется от 0,15 до 0,80 м.

Были продолжены работы на раскопе 3 и начаты на раскопе 4. Общая площадь исследований составила 100 м². Доследовано жилище 3, что дало возможность зафиксировать его архитектурно-конструкционные особенности. Жилище, общей площадью 60,15 м², состоит из основного помещения, южной и восточной пристроек, примыкающих к нему.

Основное помещение ориентировано по оси север—юг, слегка углублено в грунт и имеет каменный фундамент. Помещение в плане прямоугольное и, скорее всего, выполняло функцию жилища. Общая площадь 33,15 м².

Фундаменты стен сложены из среднего и крупного гранитного и известнякового бута, высотой от двух до пяти рядов. Камни уложены с применением постелисто-ложковой техники кладки. Северо-западный угол помещения укреплен контрафорсом. Северная кладка сохранилась на протяжении 6,25 м, западная — 5,10 м, восточная — 4,60 м, южная — 6,50 м. В восточной части были зафиксированы остатки кострища подовальной формы

размерами 0,40 × 0,30 м, с мощностью прокала 0,01 м. Рядом с кострищем обнаружена яма размерами 0,55 × 0,40 м и глубиной 0,15 м, вероятно, для выброса золы.

К южной стене примыкает пристройка абсидальной формы общей площадью 9,0 м², вытянутая по оси север—юг, кладки которой аналогичны системе кладок помещения. К восточной части помещения примыкает слегка углубленная пристройка 2, вытянутая по оси северо-восток—юго-запад и размерами 6,0 × 2,0 м.

В северной и южной частях пристройки 2 зафиксированы две столбовые ямы, предположительно, для опор перекрытия. В южной части расположена овальная в плане хозяйственная яма, ориентированная по оси север—юг, размерами 2,35 × 2,20 м и глубиной 1,10 м. В центральной части пристройки зафиксированы две ямы хозяйственного назначения, ориентированные по оси северо-восток—юго-запад и находящиеся на расстоянии 0,1 м друг от друга.

Среди находок — фрагменты глиняной посуды, керамические, каменные, костяные и бронзовые изделия, кости животных. Посуда представлена венчиками, стенками и донцами разных типов, фрагментами мисок-сковород. Отдельную группу находок составляют костяные орудия труда. Каменные орудия представлены наковальнями, курантами и растиральниками.

Таким образом, новые материалы, зафиксированные в 2010 г., дают возможность разобратся в вопросах исторического развития населения сабашиновской культуры. В связи с природной эрозией памятника существует необходимость дальнейшего проведения охраняемых раскопок на территории поселения Розановка I.

В.М. Фоменко, М.Т. Товкайло, О.О. Требух

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА

У 2010 р. Миколаївська експедиція ІА НАНУ продовжила науково-рятивні дослідження у ложі Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС у межах позначки 16 м, згідно з Договорами Інституту з НАЕК «Енергоатом» та її підрозділом «Южно-Українська АЕС». Проводились розкопки багатошарових поселень Гард і Лідина Балка, розташованих на правому березі р. Південний Буг в районі с. Богданівки Доманівського р-ну Миколаївської обл.

Поселення і могильник Гард розміщуються в однойменному урочищі за 2,5 км на південний схід від Богданівки, на краю обмеженого двома балками уступа тераси — так зв. Гардовому Клині. Розширено минулорічний розкоп в північному напрямку. Потужність ґрунтових відкладів, що містять культурні нашарування, досягає 2,0 м. Виявлено 10 різночасових культурних горизонтів та два поховання доби енеоліту.

Матеріали XVIII–XIX ст. та античного часу залягають у верхній частині гумусованого суглинку темно-сірого кольору, на глибині 0,2–0,4 м від сучасної поверхні. У нижній частині того самого шару на глибині 0,6–0,7 м залягають нечисленні матеріали доби бронзи, серед яких виявлено залишки кам'яного фундаменту, зернотерка та кераміка сабатинівської культури. Культурні залишки доби енеоліту, що представлені знахідками крем'яних виробів на глибині 0,70–0,95 м, пізньотрипільської, середньостогівської та нижньомихайлівської кераміки, пов'язані з верхньою та середньою частинами шару жовтуватого гумусованого суглинку зі значною домішкою жорстви. У нижній частині цього ж літологічного формування на глибині 0,95–1,20

м від поверхні залягають кремінь і кераміка пізнього (савранського) періоду буго-дністровської культури та Трипілля А. Важливим фактом для розуміння періодизації та хронології буго-дністровського неоліту є підтвердження наявності горизонту стерильного лесоподібного суглинку з домішками жорстви та щебеню, який розділяє ранньонеолітичні та пізньонеолітичні культурні нашарування. Ранньонеолітичний культурний шар пов'язується з нижньою частиною відкладів тонкоструктурного гумусованого суглинку жовто-коричневого кольору, що залягає безпосередньо на дерново-алювіальному супіску бурого кольору. У цьому шарі виявлено залишки вищезгаданого кам'яного фундаменту. У нижньому культурному шарі здобуто багатий крем'яний і керамічний матеріал, що відображає початкові етапи неолітизації України.

Поховання 4 містило частково збережений скелет підлітка, слабо скорченого на правому боці, головою на південь. За положенням кістяка та типом кам'яного закладу поховання можна пов'язувати з добою енеоліту. При похованому знайдено невеликий сірий горщик усатівського типу, виготовлений з домішкою подрібненої мушлі, прикрашений по шийці відбитками простого шнура та «гусенички».

Поховання 5 (мабуть, енеолітичне) — колективне безінвентарне поховання трьох дорослих і двох дітей, зорієнтованих на південний схід. Позиція небіжчиків слабо скорчена на боці або на спині, руки зігнуті в ліктях, кисті — біля грудей чи перед обличчям.

Поселення Лідина Балка розташоване за 0,7 км південніше Гардового Клину, на краю

похилої тераси у гирлі однойменної балки. Берег розмивається через постійне коливання рівня водосховища й обвалюється. Протягом грудня 2010 р. пам'ятку розкопано на площі понад 130 м². Стратиграфія нашарувань, простежена у бровках і стінках розкопу, підтверджує спостереження попередніх років.

На північній ділянці розкопу відкрито новий фрагмент кам'яної стіни великої споруди культового призначення доби пізньої бронзи або культури кола бабинських культур, виявленої в 2009 р. Смуга завалу, завдовжки 12 м, заввишки 0,35–0,50 м та завширшки до 2,0 м, тут плавно повертала на захід попід борт розкопу. З внутрішнього боку біля стіни знайдено розвал днища великої товстостінної посудини типу піфоса.

Далі вглиб, від межі четвертого і до низу п'ятого шару ґрунту, зафіксовано різночасові матеріали кількох культур, зокрема, інгульської катакомбної культури, кераміки типу ранньоямного шару Михайлівського поселення. Нечисленну групу складають кераміка та крем'яні вироби доби енеоліту: пізньотрипільська (етапів С1–С2) столова з відмуленої глини та монохромним коричневим розписом і грубіша сіроглиняна з домішкою дрібного піску або товченої мушлі, прикрашена відбитками різних варіантів шнурового штампу. Матеріали пізньої (савранської) фази буго-дністровської неолітичної культури представлено лише поодинокими фрагментами посуду та кременем. Основна територія їх поширення пов'язана з нижчою, прибережною частиною тераси.

И.Н. Храпунов, В.П. Власов

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ В БАРАБАНОВСКОЙ БАЛКЕ

В 2010 г. экспедиция Таврического национального университета им. В.И. Вернадского продолжила начатые в 2004 г. раскопки поселения на северном склоне Барабановской балки. Памятник расположен в 25 км от г. Симферополь, в 1,0 км к югу от с. Баланово Белогорского р-на АР Крым.

Многочисленные фрагменты сосудов, выходы золистых отложений и крупных камней, которые фиксировались в приустьевой части балки, свидетельствовали о существовании здесь древнего поселения. Для выяснения времени его существования, культурной принадлежности и связи с расположенным рядом некрополем римского времени Нейзац с 2004 г. на северном склоне Барабановской балки проводятся раскопки. Раскоп 2010 г. состоял из четырех квадратов (17–20) размером 5,0 × 5,0 м каждый.

В кв. 18, к северу от хозяйственной ямы 75, открыт обрывок новой кладки, получившей номер 18. Он представляет собой лежащий на материке по склону однослойный ряд камней небольшого размера, сложенных в иррегулярной технике без применения связующего раствора.

В Кв. 17 были открыты кладки 19 и 20, которые соединялись друг с другом под прямым углом. Похоже, что это остатки стен помещения с сохранившимися глинобитными полами. Возведению этого помещения предшествовало террасирование склона: его западную часть заглубили в материк, а восточную выровняли в культурном слое.

Выявлено 19 новых хозяйственных ям (71–89), а также доследована хозяйственная яма 40, открытая в 2007 г. Все они выкопаны в материке, однако впущены с более высокого уровня, определить который не всегда

удаётся. Ямы копали в рыхлом золистом грунте, и для того, чтобы их верхние части не разрушались, устья укрепляли камнями. Зафиксирована одна такая яма (80) с каменной облицовкой устья. Нередко хозяйственные ямы выкапывали настолько близко друг к другу, что тонкая перегородка земли между ними разрушалась. В таких случаях образовавшиеся отверстия, в зависимости от их размера, закрывали либо крупными камнями, либо специально возведенными каменными закладами. Большинство ям округлые в плане, расширяющиеся или цилиндрические. Как правило, они заполнены гумусированным суглинком, золой, углями и камнями.

На границе Кв. 19 и 20 зачищены остатки очага, ограниченного по периметру поставленными на ребро и частично углубленными в слой желтого суглинка плоскими камнями. Внутри очага на боку лежал раздавленный лепной сосуд.

Основные группы находок — это фрагменты светло- и красноглиняных амфор, лепной посуды и печины/жаровен. Обломки гончарных, в том числе краснолаковых сосудов, малочисленны. Среди индивидуальных находок — бронзовый браслет, железный гвоздь, личина женщины (Деметра?) от терракотовой статуэтки, целый кирпич овально-подпрямоугольной формы, а также обломки керамических пряслиц и оселков. Среди фаунистических материалов преобладают кости домашних животных: крупного и мелкого рогатого скота, лошадей, ослов. Реже встречаются кости диких животных.

На раскопанных в 2010 г. участках сохранились объекты, отражающие два периода существования поселения: период I пред-

ставлен хозяйственными ямами, перекрытыми каменными кладками и помещениями; период II — помещениями 1–3, а также кладками 19 и 20. Зафиксированы также и выявленные в 2007 г. слои, которые образовались

после разрушения помещений (их заполнения и лежащие выше напластования).

Поселение в Барабановской балке принадлежит к позднескифской культуре и датируется III–IV вв.

И.Н. Храпунов, С.А. Мульт

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Могильник расположен в центре крымских предгорий приблизительно в 20 км к востоку от г. Симферополь, в 1,0–1,5 км к юго-востоку от с. Баланово Белогорского р-на АР Крым, в 1,1–1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Регулярные раскопки памятника ведутся ежегодно с 1996 г., исключая 1998 г. За эти годы было раскопано 417 погребальных сооружений.

В 2010 г. экспедицией Таврического национального университета на четырех участках раскопано 42 погребальных сооружения II–IV вв., в том числе 25 грунтовых, 12 подбойных могил, две плитовые могилы, два склепа и одно погребение под фрагментами амфоры. Таким образом, за все годы раскопок изучено 459 погребальных сооружений. Кроме того, в 2010 г. исследовано два погребения эпохи поздней бронзы. Они относятся к могильнику Ташлы-Баир, располагавшегося на месте могильника Нейзац в X–IX вв. до н. э. и раскопанного в предыдущие годы.

Примерно половина могил позднеримского времени была разграблена, преимущественно в последние годы, в частности, разграблены оба склепа. В грунтовых и подбойных могилах находились обычные для могильника Нейзац погребения, сопровождаемые не бо-

гатым инвентарем. Обнаружены краснолаковые и лепные сосуды, удила, фибулы, ножи, зеркала, астрагалы, кольца, серьги, браслеты, перстни, бусы. Погребение ребенка, перекрытое обломками стенок амфоры, встречено в могильнике впервые. В могиле 454 похоронили лошадь и двух собак. На одну из собак был надет бронзовый ошейник.

Особенность могильника Нейзац заключается в том, что в IV в. среди могил выкапывали ямы и заполняли их лепными, краснолаковыми и стеклянными сосудами. В 2010 г. раскопано три такие ямы.

В раскопе, расположенном в северо-западной части могильника, выявлен перекрывавший могилы культурный слой мощностью более 1,0 м. Слой насыщен обломками сосудов. Он датируется IV — началом V вв. С уровня этого слоя было впущено множество хозяйственных ям и яма, предназначенная для установки сосудов.

Раскопки 2010 г. подтвердили сделанные ранее выводы о том, что в могильнике Нейзац, начиная со II в., хоронили оседавшие на землю сарматы. В III в. к ним присоединились пришедшие с Северного Кавказа предки средневековых алан. Могильник перестал использоваться в конце IV в.

**В.П. Чабай, В.О. Манько, А.П. Весельський, О.В. Лисенко,
І.Б. Тесленко, С.В. Сьомін**

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ «АЛУСТОН»

Дослідження 2010 р. проведено з метою визначення обсягів культурного шару, зруйнованого будівельними роботами в 2008 р. у північній частині археологічного комплексу «Алустон», що розташовується в м. Алушта по вул. Володарського, 9. У 2008 р. власники готельного комплексу «Алустон», розміщеного на території пам'ятки, побудували капітальний паркан. Внаслідок чого було зруйновано культурний шар на площі не менше 7,0 м². З нього походили численні фрагменти керамічного посуду XIV–XV ст. та продукти горіння: обпалені кістки, фрагменти обгорілої деревини, кераміки та глини. Знищені при будівництві культурні відклади отримали назву «шар пожежі XV ст.».

Проведено шурфування під керівництвом в. о. директора КФ ІА НАНУ, д.і.н. В.П. Чабая. Шурф розміром 3,7 м² було закладено в північній частині комплексу «Алустон», на ділянці, яка безпосередньо примикає до зруйнованої в 2008 р. (рис. 1, А). Параметри шурфу: довжина — 3,7 м, ширина — 1,0 м; максимальна глибина — 2,6 м від поверхні.

Стратиграфія шурфу складається з 20 шарів (рис. 1, Б). У культурних шарах 1, 2, 3, 3А, 3Б, 3Г знайдено матеріали XX ст.; культурні шари 4, 4А, 4Б пов'язані з рештками кам'яних

споруд XIX–XX ст.; час акумуляції культурного шару 4–5 не визначений; шар 5 містить керамічний посуд, який датується часом не пізніше XV ст. та насичений продуктами горіння (обгоріла кераміка, шматочки обпаленої глини та деревного вугілля); шар 6А представлений лінзою обгорілої глини та містить керамічний матеріал, який датується не пізніше XIV ст.; шари 6Б, 6В, 6В1, 6Г, 6Д, 6Е, 6Ж містять керамічний посуд, що датується не пізніше XIV ст. та пов'язані з господарською діяльністю населення, зокрема, зі спорудженням піфосних ям; шар 7 — материкові відклади.

Таким чином, встановлено: 1. Культурні відклади в шурфі знайдено в первинному заляганні. 2. За своїми ознаками культурні шари 5 та 6А з шурфу 1 є аналогічними «шару пожежі XV ст.», зруйнованого будівельними роботами з встановлення капітального паркану в 2008 р. 3. Обсяги зруйнованого культурного шару залишилися невизначеними, проте сам факт руйнації не викликає сумнівів. 4. У північній частині пам'ятки національного значення «Археологічний комплекс «Алустон», у безпосередній близькості від будівлі готельного комплексу «Алустон», розташовується недосліджена ділянка культурних відкладів епохи середньовіччя.

О.Є. Черненко, А.Л. Казаков, В.В. Рижий

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. ЧЕРНІГІВ

У 2010 р. експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України продовжила науково-рятівні дослідження стародавнього Чернігова. Головний обсяг робіт проходив на території літописного Окольного граду та Передгороддя.

Дослідження Окольного граду здійснювались на кількох ділянках.

По вул. *Белінського, 2*, на території так зв. Трет'яка, на краю тераси р. Десна, закладено три розкопи загальною площею близько 500 м². Потужність культурного шару досягала 1,5 м. При цьому вздовж краю тераси він зберігся найкраще, а далі від нього виявився майже повністю знищений перекопами XIX–XX ст.

У ході розкопок вдалось відкрити залишки житлової та господарської забудови IX–XIII ст. (12 споруд, ями, сліди огорож) і XVII–XVIII ст. (дві споруди, ями). Знайдено фрагменти ліпної роменської та давньоруської гончарної кераміки, уламки кругових посудин і кахлів доби козаччини. Також виявлено фрагменти скляних браслетів, пірофілітові пряслиця, точильні бруски тощо. Окремо можна відзначити заготовку для кістяного «крилатого» псалія XI ст. (рис.).

На іншій ділянці Окольного граду, по *просп. Миру, 17а*, досліджена площа склала 260 м². Культурний шар доби середньовіччя перекривали потужні (понад 2,0 м) нашарування XIX–XX ст. Окрім цього, в багатьох місцях давні нашарування виявились пошкодженими перекопами.

Археологічні об'єкти репрезентують два періоди: X–XIII та XVIII ст. Найбільший інтерес становлять залишки рову X ст. (завширшки 3,5 м та завглибшки 2,5 м від рівня материка). На відкритому відрізку він прохо-

див у напрямку південний захід—північний схід.

Треба відзначити, що рів був засипаний не пізніше початку XI ст.; в його заповнення впущені господарські ями XII ст. Виходячи з напрямку та конфігурації рову, можна припустити, що він належав до оборонної лінії, відкритої 2002 р. по вул. Кирпоноса, 7.

Окрім рову, на території розкопу по *просп. Миру, 17а* виявлено сім господарських ям і одну канаву домонгольського часу. Матеріали цієї доби представлені фрагментами кругових посудин, пірофілітовими пряслицями, уламками скляних браслетів та іншими предметами.

XVIII ст. датуються шість поховань, що належали до парафіяльного цвинтарю, розташованого неподалік від церкви. Храм, відомий за планами міста XVIII ст., був знищений на початку XIX ст. в ході генерального межування.

На розі вулиць *Кирпоноса* та *Князя Чорного* площа досліджень склала 720 м²; практично всю територію розкопів займав рів Окольного граду. Ширина рову сягала 25 м, глибина понад 8,0 м від рівня материка. Вздовж його внутрішнього краю відкрито залишки валу, який зберігся на висоту до 0,5 м.

На підставі виявлених матеріалів можна визначити кілька етапів засвоєння цієї території. Спочатку вона використовувалась як сільськогосподарські угіддя: в материк зафіксовані сліди оранки вузьколопатовим наральником. Виникнення фортифікації (вал, рів) відбувається в X ст. У XII ст. її було реконструйовано (перебудований вал, за рахунок підсипки внутрішнього схилу звужений рів). Рів проіснував до XVIII ст., коли його почали засипати. В XIX ст. в його

Рис. Заготовка для «крилатого» псалія з розкопок на території Третьяка в Чернігові 2010 р.

заповнення влучені котловани цегляних будинків, проте ще тоді окремі ділянки лишалися відкритими та використовувались як звалище.

На території Передгороддя, по вул. Зелений досліджено ділянку площею 250 м². Давній культурний шар потужністю до 0,5 м зберіг-

ся лише подекуди. Його виникнення можна пов'язати з давньоруським часом. У матеріку виявлено залишки канами (зруйнована перекопами) завширшки 4,0 м та завглибшки 1,5 м, що пересікала територію розкопу й виходила за його межі. В її заповненні знайдено уламки гончарних посудин XI ст.

В.М. Шалобудов

РОЗКОПКИ В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У північній частині Новобогородицької фортеці в 2010 р. закладено розкоп VI площею 184 м², в якому досліджено три заглиблені будівлі та три сміттєві ями. Необхідність проведення робіт обумовлена відсутністю свідчень про характер забудови та використання площ, прилеглих до північного бастіону, де передбачається існування порохових (артилерійських) погребів.

Будівля 1 — землянка розмірами 3,0 × 2,6 м та завглибшки 1,6 м від сучасної поверхні — мала прибудований у вигляді колодязя вхід у східній частині (1,1 × 0,9 м) (рис. 1, 1).

У південно-західному куті простежено залишки печі-кам'янки розмірами 1,0 × 0,9 м та овальну припічну яму вздовж її східного боку, в якій знайдено три чавунних ядра. В південному куті розміщувалася лежанка розмірами 1,35 × 0,95 м та заввишки 0,35 м від рівня підлоги. Ями від опорних стовпів відкрито вздовж північно-східної стінки, що вказує на односкатний дах будівлі. Знахідки представлено, крім ядер, залізними лещатами, скляним клеймом штофа та мідною копійкою 1759 р. (рис. 1, 2—3).

Будівля 2 розташовувалася на схід від будівлі 1 і була повернута входом до неї; однакова довга вісь будівель і відстань в 1,0 м між входами дозволяють вважати, що вони входили до одного комплексу. Розміри землянки 2,3 × 2,45 м, глибина 2,3 м від поверхні (рис. 2, 1).

Вхід у землянку, завдовжки 2,0 м та завширшки 1,6 м у верхній частині, звужувався донизу та мав п'ять сходинок. Стовпові ямки й опорний стовп посередині вказують на двохилу конструкцію даху. Землянка загинула внаслідок пожежі, на що вказують залишки обгорілої деревини й обпалені стінки. Зна-

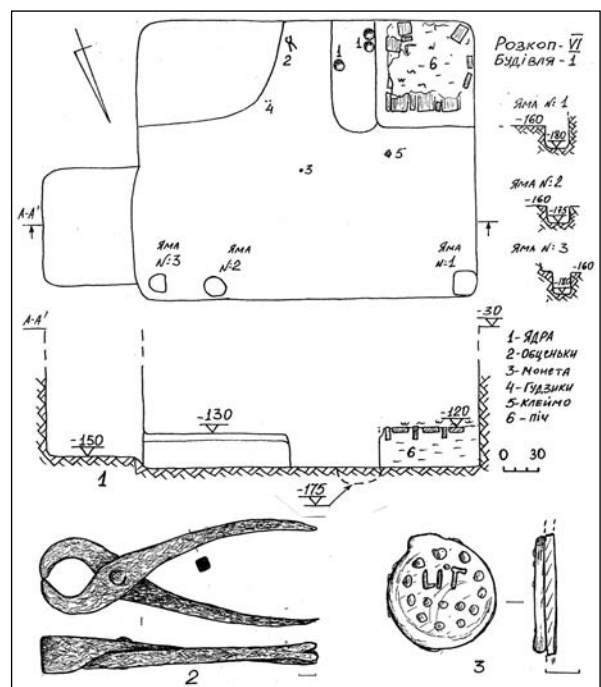

Рис. 1. Будівля 1. Знахідки

хідки представлено великим світлоглиняним горщиком, знайденим у західному куті споруди (рис. 2, 2), люльками: чорно-димленою зі штапованим орнаментом і з глини брунатового кольору з гранчастою лискованою поверхнею (рис. 2, 3). Також знайдено декілька керамічних важків до рибацьких сіток. Монети, виявлені в заповненні котловану, різночасові — від польського півторака Сигізмунда III 1623 р. до кримських акче середини XVIII ст.

Будівля 3 — квадратної форми землянка розмірами 2,5 × 2,5 м та завглибшки 1,9 м. Вхід мав вигляд коридору завдовжки 0,9 м та завширшки 0,8 м (рис. 3, 1). У ньому знайдено невелику дерев'яну діжку (рис. 3, 2).

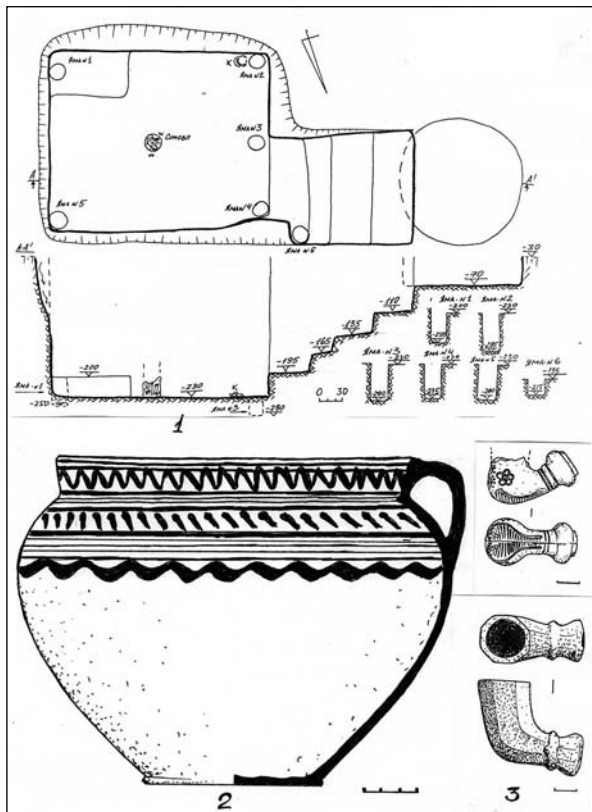

Рис. 2. Будівля 1. Знахідки

У кутах і під південною стінкою землянки зафіксовано ямки від опорних стовпів. Пріміщення мало господарське призначення, про що свідчать три великі пласкі камені на підлозі землянки, поряд з котрими знайдено риб'ячу луску. Під північною стінкою відкри-

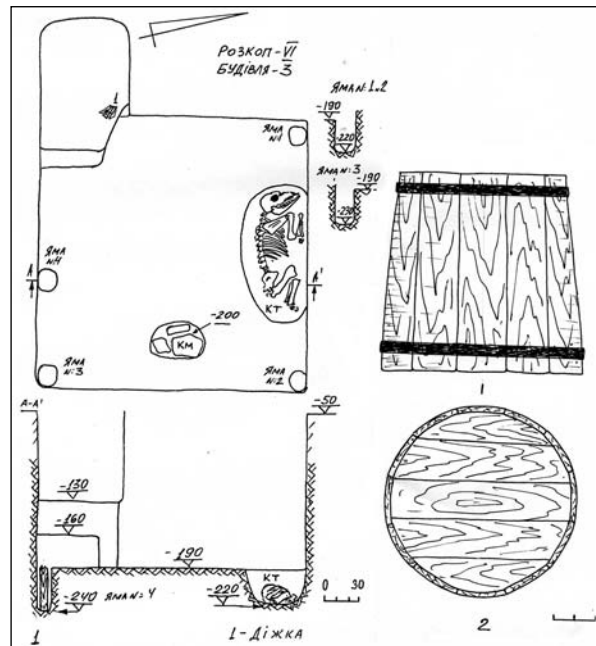

Рис. 3. Будівля 1. Знахідки

та яма $1,3 \times 0,6$ м, вирита з рівня підлоги на глибину 0,3 м. У ній знайдено повний скелет свині. В подальшому землянку було засипано сміттям із залишками кераміки та кісток тварин. У заповненні виявлено монети першої половини XVIII ст.

Таким чином, завдяки роботам 2010 р. у північній частині фортеці виявлено комплекси будівель першої половини — середини XVIII ст., в яких, на наш погляд, побутовала обслуга.

Л.Г. Шенко, С.Л. Соловьев, Е. Папуци-Владыко, М.М. Ахмадеева

РАБОТЫ У с. ЗАВЕТНОЕ ЛЕНИНСКОГО Р-НА АР КРЫМ

В июле—августе 2010 г. комплексная античная экспедиция Донецкого национального университета, Государственного Эрмитажа и Ягеллонского университета продолжила исследования древнегреческого поселения в окрестностях с. Заветное Ленинского р-на АР Крым (Заветное 5).

Изучаемый памятник расположен в 1,5 км к северо-западу от современного с. Заветное на мысовом возвышении между берегом моря на востоке, оз. Тобечик на севере и широкой долиной, спускающейся к оз. Яныш и морскому побережью в районе древней Акры, на юге.

Раскопки продолжались в западной части памятника, к северу от лесополосы, идущей вдоль грунтовой дороги Заветное—Костырино. Исследовалось три участка. К западу от раскопа 1 (2005—2007 гг.) заложен шурф площадью 25 м², а в южной части прирезан участок площадью 75 м² для проверки результатов магниторазведки. Основные работы проводились на участке, примыкавшем с севера к раскопу 2 (2009 г.), исследования проведены на площади около 200 м².

В ходе работ было исследовано в общей сложности около 300 м² площади древнего поселения. Были проверены аномалии, выявленные в 2009—2010 гг. магниторазведкой (С.Л. Смекалов).

В шурфе исследована землянка площадью 4,6 × 3,2 м, в которой открыты пять ям. Глубина ям 0,7—1,2 м. Керамический комплекс позволяет предварительно датировать объект в пределах IV в. до н. э.

На раскопе 2 общая мощность культурного слоя составляла 0,7—1,2 м, который на глубину 0,25—0,40 м нарушен плуговой

распашкой. На отдельных участках слой повреждён сооружениями времени Великой Отечественной войны.

На открытой площади на уровне древней погребенной почвы обнаружены продолжение открытой в 2009 г. каменной вымостки, идущей в северном направлении, ограниченной с севера крупными хорошо отесанными блоками, а также кладки стен, вероятно, от четырех помещений.

Большая часть керамических находок приходилась на долю амфорной тары, в составе которой присутствовали сосуды производства Гераклеи, Фасоса, Менды, Синопы, Лесбоса и других центров Средиземноморья и Причерноморья. Отмечены амфоры с клеймами, среди которых преобладают гераклеийские. Найдены фрагменты лутериев и черепицы, в том числе и клейменной.

Важно отметить достаточно разнообразные формы столовой и кухонной посуды. В составе керамического комплекса присутствуют обломки чернолаковых, сероглиняных и красноглиняных сосудов.

Особый интерес представляют находки терракотовых протом богини. Среди других категорий находок следует упомянуть поделки из стенок амфор, кости (игла) и глины (пряслица). Из металлических предметов обнаружены бронзовый и железный наконечники стрел, пантикапейские бронзовые монеты, пластины из свинца. Вещественные находки позволяют отнести формирование культурного слоя главным образом к IV — первой четверти III вв. до н. э.

Судя по открытым строительным остаткам и вещественным находкам на раскопе

2, данный участок поселения мог использоваться не только в качестве жилой, но, возможно, и сакральной зоны.

Таким образом, в результате раскопок 2010 г. на поселении Заветное 5 были

проверены данные магниторазведки 2009—2010 гг., выявлены новые участки памятника, позволяющие предположить существование здесь сельского святилища в IV в. до н. э.

В.В. Шерстюк, В.В. Лямкін

ОБСТЕЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Роботи з вивчення старожитностей XVII–XVIII ст. мали зазвичай розвідковий характер і здійснювалися в основному поблизу м. Комсомольськ, меншою мірою на інших територіях. Також проводилась обробка матеріалів вказаної епохи, що були зібрані комсомольськими краєзнавцями та на разі зберігаються у фондах міського музею. Окремі дослідження комплексів XVIII–XIX ст. здійснювалися й під час охоронних розкопок курганних пам'яток округи Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України (керівник О.Б. Супруненко).

На території заказника «Лісові озера» (Комсомольська міська рада) досліджено залишки напівзруйнованої споруди XVIII ст. Дюнна основа об'єкта та незадовільний стан збереженості не дали змоги зафіксувати типологічно-розмірні характеристики споруди, проте зібрані речові матеріали склали доволі репрезентативну колекцію (рис. 1). Варто також відзначити закритість цього комплексу та нетривалість його існування, що надійно підтверджується доволі численним нумізматичними знахідками (1730–1770 рр.).

Також поблизу с. Григоро-Бригадирівка Кобеляцького р-ну, в уроч. Мазепин Яр досліджено господарську яму XVIII ст., що містила багатий керамічний інвентар. Він характеризується деякими специфічними рисами, що не притаманні для відомих на сьогодні синхронних комплексів краю (значна «пузатість», багатство орнаментальних композицій тощо), що може вказувати на розміщення у мікрорегіоні окремого гончарного осередку.

Також роботи здійснювалися на відомому різночасовому поселенні Павлівка II біля Келеберди, яке щорічно розмивається водами. Зібрано багатий речовий матеріал кінця XVII–XVIII ст., а також наступних епох. Досліджено одну яму початку XVIII ст.

Обстеження проводились також на низці інших пам'яток, зокрема на вже раніше досліджуваному хут. кол. с. Підусті біля с. Пришиб, на відомому городищі давньорусько-козацького часу Говтва (Козельщинський р-н).

Невеликі розвідкові роботи здійснювалися на інших ділянках Комсомольської округи, а також на території кількох районів Полтавщини.

Крім того, було оброблено цілу групу знахідок козацького часу, що зберігаються в фондах Комсомольського музею чи плануються для передачі до складу його колекцій. Серед всієї маси варто виділити невеликий монетний скарб середини XVII ст. з околиць с. Плішивець Гадяцького району, цілу низку окремих артефактів (монети, предмети побуту, прикраси тощо) козацької епохи, зібрані упродовж останніх років одним із авторів на території округи, переважно, в межах старих населених пунктів краю.

До фондів Полтавського краєзнавчого музею передана збережена частина монет (19 од.) зі складу скарбу середини XVII ст., виявленого мешканцями с. Горбанівка під Полтавою в 2007 р.

Вивчення старожитностей козацької епохи Полтавщини, часто в комплексі з охоронними археологічними дослідженнями пам'яток давніших епох, надає змогу повному подивитися на проблематику археології козацької доби.

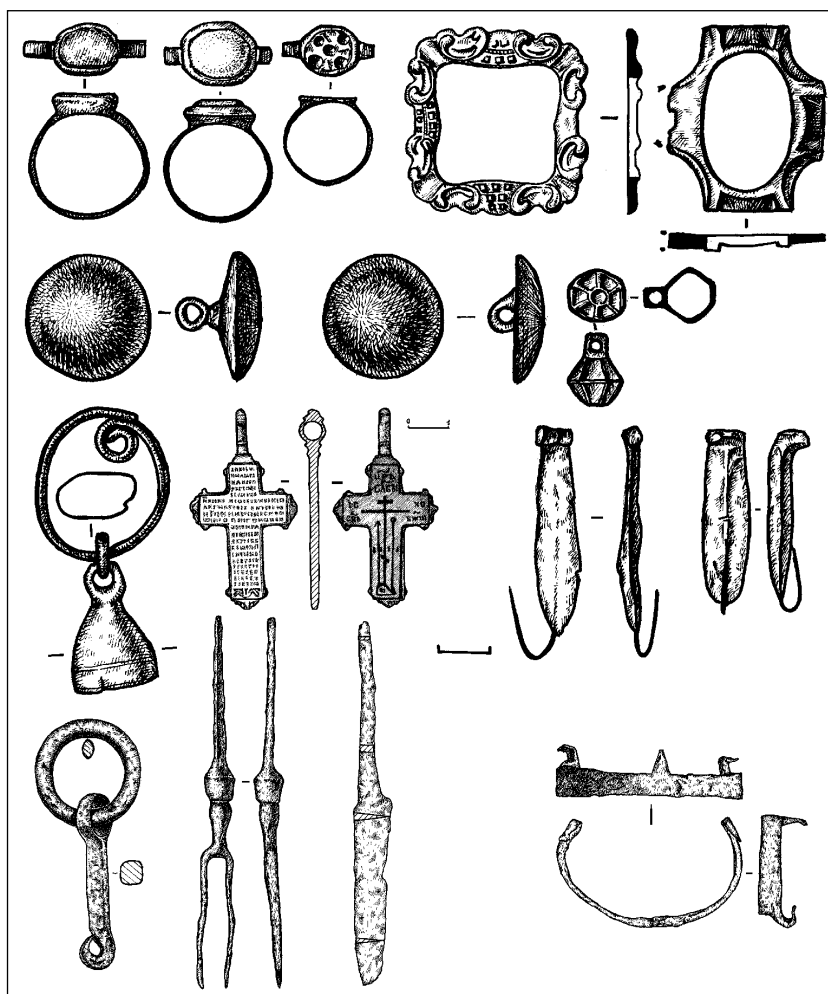

Рис. 1. Окремі знахідки з комплексу XVIII ст. з «Лісових Озер»

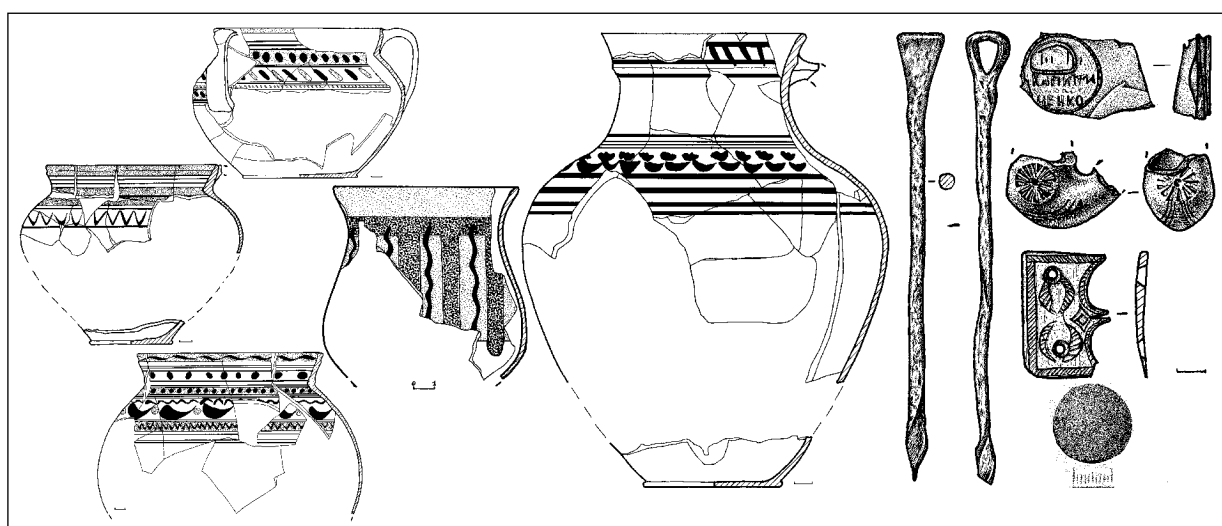

Рис. 2. Знахідки з господарської ями в уроч. Мазепин Яр

И.А. Шестаков

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА ТАЛОВАЯ IV

В 2005—2010 гг. экспедицией Луганского областного краеведческого музея проводились спасательные раскопки местонахождения Таловая IV, открытого в 2004 г. в 3,0 км на север—северо-запад от западной окраины пгт Бирюково Свердловского р-на. Памятник расположен на мысообразном выступе левого борта балки Таловая, впадающей в р. Кундрючья — приток Северского Донца. Находки зафиксированы на высоте 10—12 м над тальвегом балки.

В 80—90-е гг. XX в. двумя параллельными траншеями вниз по склону производилась выборка грунта. В одной из них в верхней части борта балки на метровой глубине были найдены кремни со следами обработки. В 2005—2010 гг. на этом участке были проведены раскопки общей площадью 73 м². Стенки раскопа дали такую стратиграфию: дерновый слой (темно-серый чернозем) мощностью до 0,40—0,45 м; суглинок серовато-коричневый с редкими карбонатными стяжениями в нижней части, мощностью до 0,40—0,50 м; суглинок лессовидный светло-коричневый с карбонатными включениями.

Кремневые находки залежали в низах серовато-коричневого и, в основном, в светло-коричневом суглинке на глубине 0,6—1,3 м, располагаясь неравномерно и по глубине, и в плане. Большинство изделий обнаружено в наклонном положении, что говорит о переотложенности комплекса.

Всего обнаружено 1105 кремней, из них 968 в раскопе. Значительная их часть (около 90% — отходы производства) образуют подовальный участок площадью 25 м². Они располагались скоплениями, к которым тяготели 25 плиток песчаника (некоторые имеют следы использования).

Кремневая коллекция представлена тремя сырьевыми группами. Несколько изделий изготовлено из непрозрачного светло-серого кремня, около полусотни — из галечного кремня желтовато-коричневого цвета; основная же масса выполнена на высококачественном прозрачном меловом кремне темно-серого цвета. Кремни всех сырьевых групп имеют белесые, реже темные включения и заизвесткованы. Большинство изделий покрыты патиной — от легкой бледно-белой и бело-голубой, покрывающей отдельные участки до глубокой двусторонней молочно-белой.

Отсутствие целых желваков и пренуклеусов, а также низкое содержание первичных (2,1%) и полупервичных (4,4%) отщепов указывает на то, что начальный этап расщепления на памятнике не производился.

Нуклеусов в коллекции 19: шесть одноплощадочных (из них четыре — торцевые уплощенные, один конусовидный и один призматический), 13 двуплощадочных (из них 10 — челновидные, два торцевых и один призматический). Все они демонстрируют развитую стадию процесса расщепления, нацеленного (судя по огранке и негативах сколов, а также индексу пластинчатости — 27,5%) на получение пластин, пластинок и микропластинок — предположительно, для изготовления вкладышей к составным пазовым наконечникам. Целых пластин 150, из них 87% имеют длину до 4,0 см. Отщепов до 3,0 см — 79%, самых крупных (5,0—6,0 см) — 1,7%. На немногочисленность отщепов и чешуек (18,2%) повлияло, на наш взгляд, расположение местонахождения на склоне.

Изделий с вторичной обработкой 44 экз. (4,0%), из них 20 (45,5%) изготовлены на пла-

стинчатых заготовках, восемь (18%) — на пластинчатых отщепах. Изделий со следами утилизации — 13 (1,2%). Показательно наличие шести микропластинок с притупленным краем, трех микрограветтских острий, трех проколов, а также соотношение скребков — 5 экз. и резцов — 9 экз.

На основании полученных данных, а также учитывая отсутствие остеологического

материала и остатков очагов, можно предварительно определить местонахождение Таловая IV как мастерскую для получения заготовок-пластин. Состав кремневого инвентаря и его технико-типологические особенности дают основание отнести памятник к кругу индустрий эпиграветтской культурной традиции поздней поры верхнего палеолита (15–12 тыс. лет назад).

П.С. Шидловський, І.М. Хоптинець

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН «Е» (ПІВНІЧНА ЖИТОМИРЩИНА)

У 2010 р. палеолітичною експедицією кафедри археології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка та Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України продовжено дослідження на території комплексу пам'яток Великий Дивлин. Роботи були сфокусовані на дослідженні окремої концентрації матеріалу — скупчення «Е».

У 2009 р. на території скупчення «Е» закладено розкоп, в якому виявлено артефакти пізньопалеолітичного характеру в непере-відкладеному стані. Попередній аналіз типології та технології виготовлення крем'яних виробів дав можливість датувати комплекс фінальнопалеолітичною добою. Найбільша концентрація знарядь у вигляді різців, мікролітів і скребків спостерігалась у південній частині розкопу, що і зумовило територію подальших досліджень.

У 2010 р. закладено розкоп площею 10 м². Стратиграфія: 0,00—0,05/0,10 м — дерновий гумусований шар; 0,05/0,10—0,25/0,35 м — орний шар; 0,25/0,35—0,40/0,45 м — неперемішаний жовтий глинистий супісок; 0,40/0,45—0,45/0,60 м — світло-білястий супісок; нижче 0,45/0,60 м — вохристий щільний суглинок. Найбільша кількість виробів, пов'язана з світло-білястим супіском (4 екз.), розташовувались переважно в нижній його частині, інколи розміщувалася безпосередньо на вохристом суглинку. Насиченість культурного шару на дослідженій території різко зростає у південно-східному напрямку. Подібна планіграфічна ситуація свідчить про чітку локалізацію комплексу, пов'язаного з активною господарською діяльністю, можливо, з житлом.

Загальна кількість виробів з кременю у 2010 р. становить 285 екз. Вони представлені і відходами виробництва, і знаряддями праці. Серед відходів виробництва є відщепи (125 екз.), пластинчасті сколи (66 екз.), лусочки (51 екз.) та нуклеуси (5 екз.). Усі нуклеуси одноплощадкові, серед них — два торцевих, два сплюснених і один призматичний. Площадки всіх екземплярів гладкі, підготовлені одним сколом з боку робочої поверхні та редуційовані по карнизу (рис. 1, 12—13). Вироби з вторинною обробкою представлені ретушованими відщепами (3 екз.), пластинами (2 екз.), пластинками (3 екз.), скребками (2 екз.) та різцями (3 екз.). Дистальний уламок ретушованої пластини оформлено крайовим ретушуванням з дорсального боку (рис. 1, 2). Анкош зроблений на біповздовжній пластині та має виїмку на вентральній стороні та ретуш утилізації на дорсальній (рис. 1, 5). У колекції є дві ретушовані пластинки (рис. 1, 1) та тронкована пластина (рис. 1, 7). Кінцевий скребок зроблено на проксимальному фрагменті відщепу з житомирського кременю (рис. 1, 9). Кінцево-бічний скребок має зламану бокову частину, швидше за все, від використання (рис. 1, 8). Серед матеріалів комплексу — три кутові різці (рис. 1, 4, 10—11).

Основною сировиною на пам'ятці є якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремій з вапняковою кіркою, також використовувався житомирський кремій і кварцит. Усі вироби не патиновані.

Таким чином, загальна кількість матеріалу з розкопу за 2009—2010 рр. становить 403 екз., що дає можливість проведення попереднього аналізу технології виготовлення крем'яних виробів.

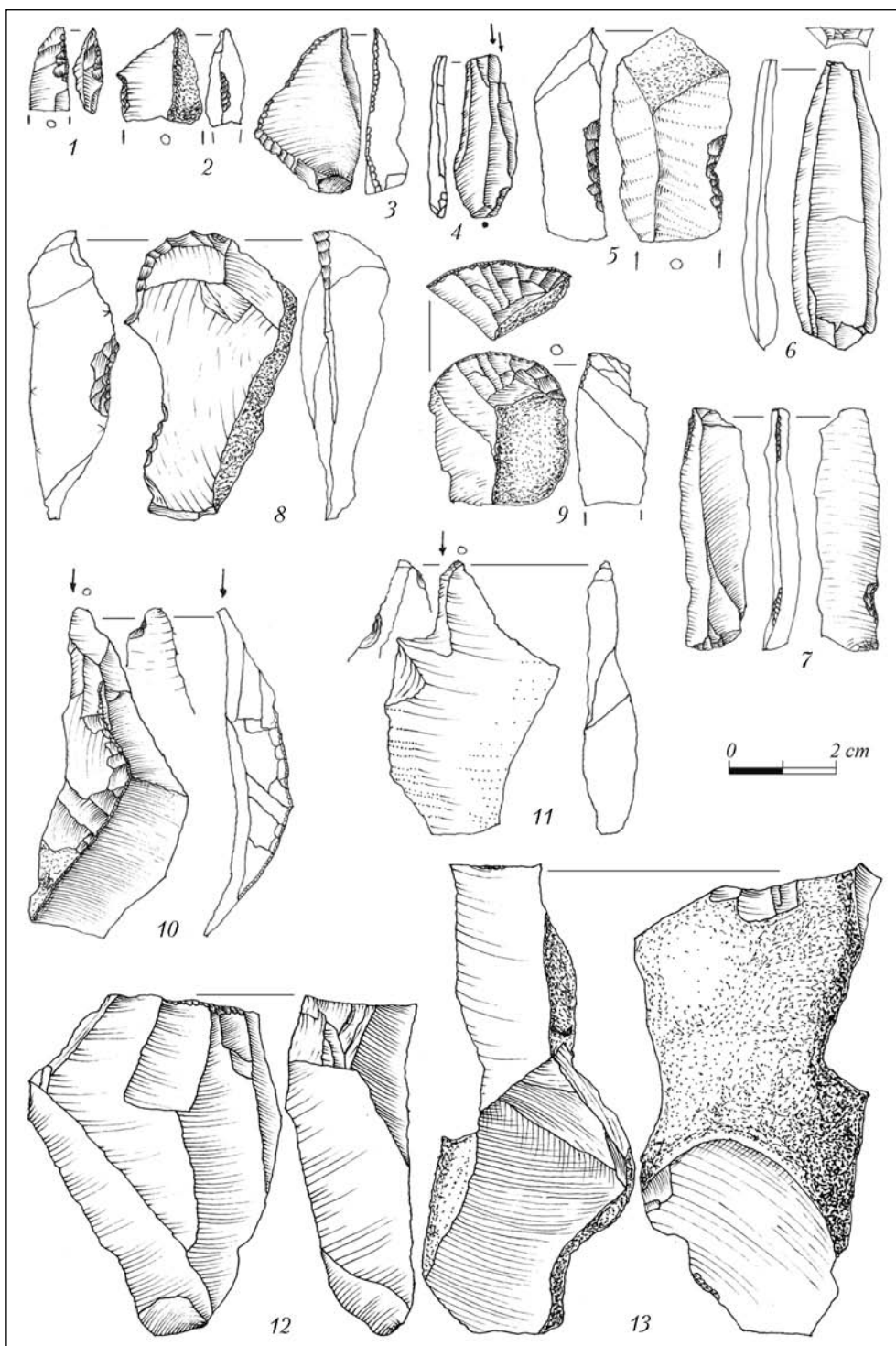

Рис. 1. Великий Дивлин. Скупчення Е. Вироби з кременю

Подальші розкопки стоянки Великий Дивлин I (скупчення «Е») дадуть можливість значно розширити наші уявлення про

культурні процеси на півночі Житомирщини за пізньопалеолітичної епохи.

И.Б. Шрамко

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. НОВОСЕЛОВКА

Осенью 2010 г. экспедицией ДП ОАСУ «Слобожанская археологическая служба» проведены охранные раскопки поселения скифской эпохи у с. Новоселовка Нововодолажского р-на Харьковской обл. Работы начаты в связи с тем, что территория, занятая поселением, на котором имеются две группы зольников (площадь около 1,0 га), попадает в зону перспективных разработок карьера по добычи кварцевого песка.

В 2010 г. исследовалась юго-западная часть памятника. На площади 805 м² полностью раскопан зольник 14, исследовано окружающее его межзольничное пространство. В пределах раскопа обнаружено шесть наземных помещений (четыре жилища и две хозяйственные постройки), шесть хозяйственных ям, три очага, около полутора тысяч предметов материальной культуры позднескифского времени.

Жилища имели четырехугольную и округлую в плане форму. В центральной части находилась крупная (диаметром около 0,5 м) яма для опорного столба; в некоторых помещениях прослежены еще дополнительные ямы меньших размеров. К западу и юго-западу от жилищ расположено большинство хозяйственных построек и ям. Можно отметить несколько круглых в плане ям диаметром 2,5 м и глубиной 1,7–2,0 м. Недалеко от них, к северо-западу и юго-западу открыты две наземные постройки округлой и четырехугольной в плане формы, отличительной особенностью которых является наличие в полу хозяйственных ям диаметром около 2,0 м. Одна из них имела подбой.

Поверхность поселения сильно распахана. На пространстве между зольниками культурный слой практически уничтожен дожде-

выми смывами и земляными работами; верхняя часть зольных насыпей также распахана на глубину до 0,3–0,4 м. Непотревоженный распашкой культурный слой здесь имеет мощность всего 0,05–0,10 м. Тем не менее, на уровне древней поверхности, а на некоторых участках раскопа лишь на уровне материкового суглинка были обнаружены жилые и хозяйственные комплексы, насыщенные вещественными остатками. Среди них преобладали фрагменты лепных горшков, украшенных пальцевыми защипами и проколами, реже – оттянутым валиком и защипами по краю. Встречены также обломки горшков с гладким неорнаментированным венчиком. Горшки сильно профилированы. Среди них имеются археологически целые формы.

В набор лепной посуды, которая была обнаружена при раскопках, входят также кувшины и миски с ровно срезанным (плоским) краем бортика. В заполнении жилищ, как правило, встречались крупные куски глиняных толстостенных жаровен с закругленным краем бортика, обломки глиняных конусов, глиняные пряслица различных форм. Из керамических изделий особо необходимо выделить обломки зооморфных статуэток, найденные в жилищах 1 и 3. Культовые предметы дополняют находки миниатюрных сосудов. Предметы импорта представлены обломками венчиков, ручек, стенок и ножек античных амфор гераклеяского производства, а также подвеской из стенки столового сосуда (определения С.А. Задникова). Исследованный участок поселения относится к IV в. до н. э. В это время здесь размещался жилищно-хозяйственный комплекс, к которому можно отнести наземные жилища, наземные постройки и ямы хозяйственного

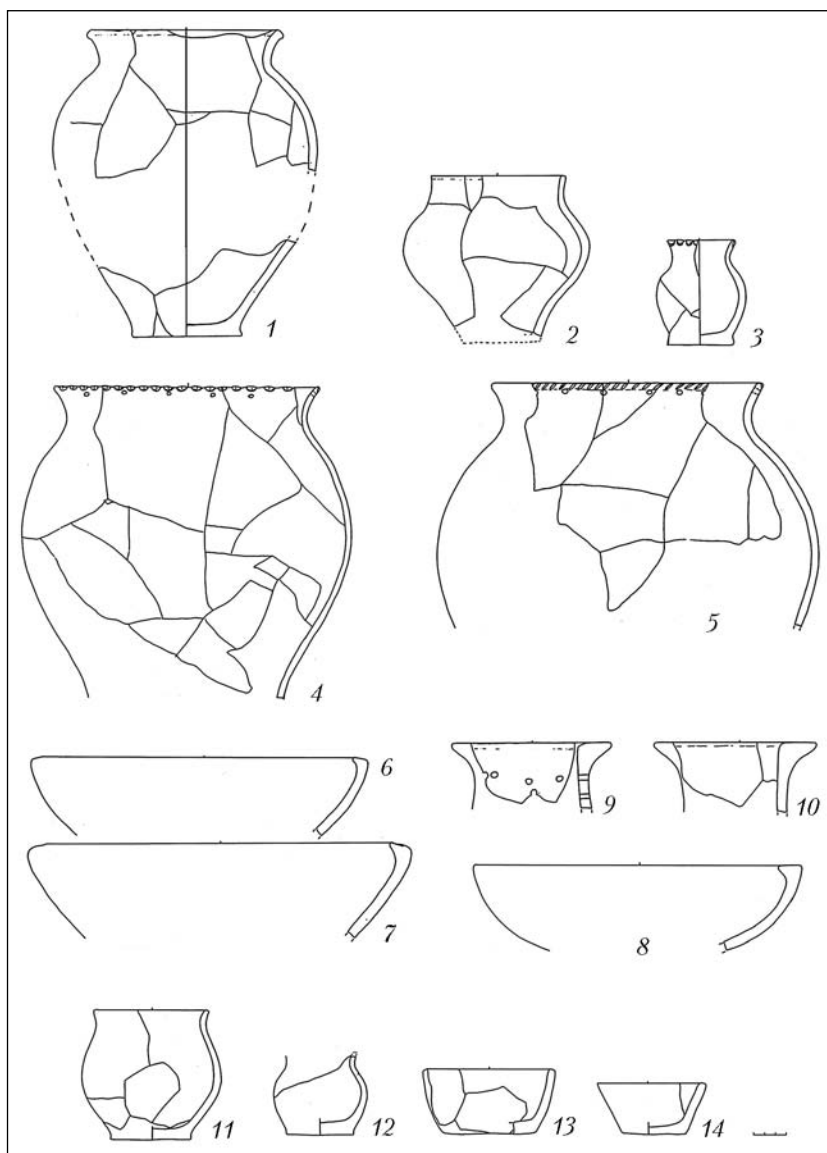

Рис. 1. Лепная посуда из раскопа 14 поселения Новоселовка.

назначения. Какие-либо производственные объекты в него не входили.

Кроме того, Новоселовское поселение, судя по материалам этого года, характеризуется единичными находками в его вещевом наборе изделий из железа (обломок лезвия

ножа), бронзовых предметов (наконечники стрел, проволоочная серьга), небольшим количеством костей животных, многочисленностью изделий из кварцита и песчаника. Новые раскопки позволят детальнее разобраться в особенностях памятника.

І.Б. Шрамко

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА КУМИ НА ТЕРИТОРІЇ КРАСНОГРАДСЬКОГО Р-НУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛ.

У березні 2010 р. під час здійснення наукової експертизи земельної ділянки, що відводилася для будівництва виносу магістрального газопроводу «Союз» зі зсувонебезпечної ділянки, С.А. Задніков і К.Ю. Пеляшенко біля с. Куми відкрили курганий могильник з дев'яти насипів, витягнутих двома паралельними ланцюжками (західна та східна групи) з північного заходу на південний схід. Могильник розташований на вододільному плато, на землях Красноградської дослідної станції. Курганні насипи дуже розорані та слабко помітні на полі. Два кургани (1 і 6), що безпосередньо розміщувалися на лінії майбутньої магістралі, досліджені співробітниками Слобідської археологічної служби в червні 2010 р. Розкопками розкрито 15 поховань значного часового діапазону — від доби ранньої бронзи до раннього середньовіччя.

Курган 1 був центральним у західному ланцюжку насипів могильника. Насип напівсферичної форми заввишки 0,2—0,3 м і діаметром 0,3 м; практично зневільований щорічною оранкою. Розораний насип містив дрібні уламки горщиків доби бронзи, окремі кістки тварин, а в південній частині розкопу (на рівні давнього чорнозему) простежено пропалений майданчик, можливо, пов'язаний з культовими діями. Під насипом виявлено залишки поховань доби бронзи та середньовіччя, розташовані в центральній частині кургану. Контури та розміри могил чітко встановити не можна, так як значна їхня частина зруйнована нірками тварин — байбака або навіть вовка. Людські кістки та речі з поховань перемішані, тому в заповненні ям, окрім металевих виробів доби середньовіччя, траплялися фрагменти горщиків бронзового віку. Жоден предмет або кістка не знаходились *in situ*. Можна лише припустити, що поховальна яма пізнього кочівника була зорієнтована за

лінією захід—схід, мала чотирикутну в плані форму, проте чіткі розміри вказати складно. У її заповненні в основному траплялися фрагменти зотлілої деревини, дрібні невиразні уламки залізних виробів, окремі кістки, а також залізний ніж і уламки залізного стремена X—XI ст. Небіжчик, швидше за все, був покладений головою на захід. Від поховання доби бронзи залишилися уламки горщика зрубної КІС. Основна частина людських кісток виявилася згорненою в норі, інша — разом з окремими предметами та їхніми дрібними уламками — у мішаному заповненні.

Це дозволяє припустити, що при розміщенні могильної ями пізнього кочівника було зруйноване поховання бронзового віку.

Ще два ґрунтових поховання доби бронзи (зрубна КІС) та середньовіччя виявлено на північ від розораного курганного насипу.

Курган 6. Значна кількість поховань (12) містилася в кургані 6 (висота 0,5 м, діаметр 20,0 м), розташованому у східному ланцюжку курганної групи. Найраніші поховання належали давньоюмній КІС і не мали супровідного інвентарю. Кістяки, зорієнтовані головами на захід, південний захід, південь або схід, лежали на спині із зігнаними в колінах і повернутими на правий бік ногами, зігнутими в ліктях руками, як правило, фарбовані червоною фарбою. У деяких похованнях простежено рослинну підстилку, залишки деревного перекриття.

Особливо треба відмітити два дитячих поховання ранньої катакомбної КІС з прикрасами, виготовленими з кісток і зубів тварин. За межами першого насипу, на рівні похованого чорнозему, розміщувався круглобокий орнаментований горщик. Серед інших поховань — чотири належать зрубній КІС, одне датується початком I тис. до н. е.

І.Б. Шрамко, І.В. Голубєва, С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ В м. ХАРКІВ ТА ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛ. У 2009—2010 рр. (за матеріалами наукових експертиз)

Співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводяться наукові експертизи на території м. Харків і Харківської обл. Протягом листопада 2009 р. — листопада 2010 р. виявлено нові та оглянуто вже відомі пам'ятки та об'єкти археологічної спадщини. Розглянемо їх згідно з адміністративним поділом.

М. ХАРКІВ. Курган Харків, в'їзд Гірський, в'їзд Гірський, 29-Б, вул. Віражна, Київський р-н. Розташований на правому березі р. Харків, на вершині вододільного плато, з усіх боків оточеного рівчачками. Діаметр насипу 25 м, висота 1,5 м.

Поселення доби бронзи Журавлівка, вул. Героїв Праці, Київський р-н. Розташовується на дюнному підвищенні лівого берега р. Харків. Частина його розміщується під сосновим лісом, інша — вільна та задернована. Встановлено південну межу поселення та його орієнтовні розміри (220 × 100 м). Потужність культурного шару 0,5—0,6 м (рис. 1, 1—2).

Багатшарове поселення (зрубна та черняхівська культури) Журавлівка 3, Київський р-н. Розміщене на одному з дюнних підвищень у заплаві лівого берега р. Харків, розташовується під сосною, місцями має штучний рельєф. Потужність культурного шару 0,3—0,4 м. Орієнтовні розміри поселення 150 × 100 м.

Поселення бондарихінської культури Харків, вул. Приймаківська, вул. Приймаківська, 3, 5, 7, Київський р-н. Розташовується на дюнному підвищенні правого берега р. Харків, поряд із зоною житлової індивідуальної забудови. Частина поселення зруйнована. Культурний шар, потужністю 0,5 м, зберігся на площі 25 × 60 м (рис. 1, 3—5).

Поселення скіфського часу Харківська Швейцарія 2, Білгородське шосе, 34, Київський р-н. Розташовується у північній частині міста в листяному лісі, праворуч від автодороги Білгородське шосе. Воно розміщується на краю вододільного плато поміж р. Саржинка (притока лівого берега р. Лопань) та р. Очеретянка (притока правого берега р. Харків). На поверхні візуально фіксується невеликий насип (зольник) діаметром 20—25 м та заввишки до 0,7 м. Потужність культурного шару 0,4 м.

Багатшарове поселення (скіфський час, пеньківська культура) Харків, вул. Шевченка, вул. Шевченка, вул. С. Ковпака, 10-В, Київський р-н. Розташовується на захід від вул. Шевченка, більша частина забудована. Розміщується у заплаві правого берега р. Харків. Потужність культурних нашарувань до 1,0 м. Через інтенсивну забудову орієнтовні розміри не встановлено.

М. МЕРЕФА. Курганний могильник Мерефа—Вишка, м. Мерефа. Могильник розміщується на східній околиці міста, за 300 м на північ від встановленої телевізійної вишки. Зафіксовано вісім курганів заввишки від 0,2 до 2,0 м та діаметром 20—40 м; усі вони розорюються.

БАРВІНКІВСЬКИЙ р-н. Курган, біля с. Богодарове. Розташовується на терасі правого берега р. Лукновахи, поряд із автотрасою на полі; розорюється. Діаметр насипу 35 м, висота 1,5 м.

БОГОДУХІВСЬКИЙ р-н. Поселення черняхівської культури Шийчине 1, с. Шийчине, Сіннянська сільрада. Розташовується на західній околиці села, поряд із зоною житлової індивідуальної забудови, біля підніжжя схилу правого берега р. Мерла. Через поселення

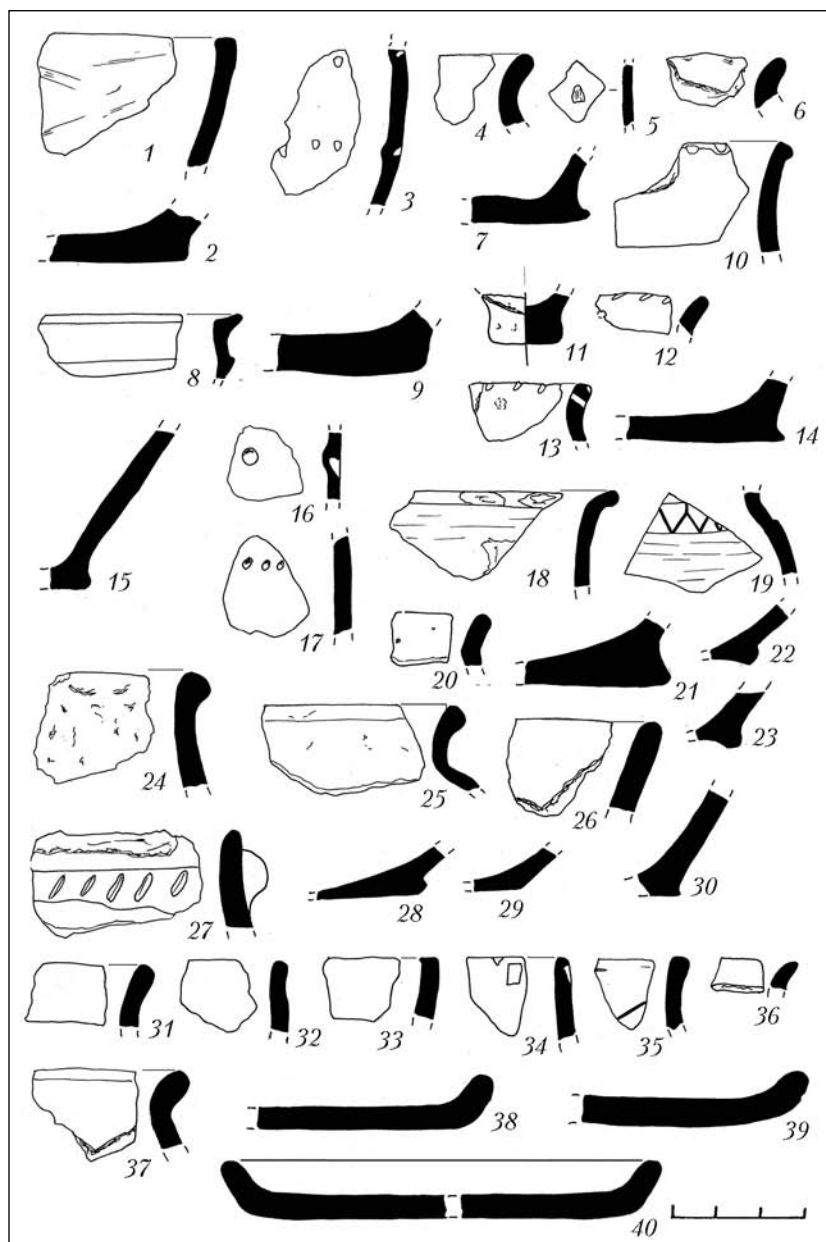

Рис. 1. Фрагменти кераміки з поселень: 1–2 – Журавлівка; 3–5 – Харків, вул. Приймаківська; 6–7 – Гусина Поляна; 8–9 – Шийчине 1; 10–14 – Великі Проходи, вул. Будьонного; 15–17 – Дергачі, пров. Залопанський; 18–23 – Малі Проходи, вул. Коржавінська; 24–30 – Польова, вул. Смирнова; 31–40 – Тимченки 5

проходить асфальтована дорога. Потужність культурного шару складає 0,4 м, орієнтовні розміри 400 × 50 м (рис. 1, 8–9).

БОРІВСЬКИЙ р-н. Поселення салтівської культури **Підлиман**—вул. Євдокимова, вул. Євдокимова, с. Підлиман. Розташовується на південній околиці села, неподалік насосної станції, у заплаві лівого берега р. Оскіл, поміж двома її притоками: р. Солена та невеликою безіменною притокою. Частково зруйноване внаслідок госпо-

дарської діяльності. Потужність культурного шару становить 0,2–0,6 м. Орієнтовні розміри 80 × 60 м (рис. 2, 1–3).

ВАЛКІВСЬКИЙ р-н. Багатшарове поселення (скіфський час, черняхівська культура) **Валки 1**, вул. Колгоспна, 1, м. Валки. Розташовується у південній частині міста, праворуч від автодороги до с. Катричівка, на південь від мосту. Поселення розміщується на підвищенні в заплаві правого берега р. Мжа, що плавно переходить у край першої

надзаплавної тераси. Потужність культурного шару становить 0,3–0,5 м, орієнтовні розміри поселення 120 × 60 м.

Поселення скіфського часу Огульці 1. Розташовується за 0,5 км на південь від цвинтаря, на південній околиці села. Розміщується на мису, утвореному двома ярками крайньої східного відрогу р. Черемушна. Потужність культурного шару 0,3 м (майже повністю зруйнований ріллею), орієнтовні розміри 100 × 100 м.

Поселення скіфського часу Огульці 2. Розташовується на південний схід від с. Огульці, на північний захід від городища в уроч. Городище, займає пологий схил правого берега р. Чернеча (Одринка). Потужність культурного шару 0,3–0,4 м, орієнтовні розміри поселення 600 × 400 м.

ВОВЧАНСЬКИЙ р-н. Багатшарове поселення (бондарихінська та пізньозарубинецька культури) **Вовчанськ, вул. Терешкової, вул. Терешкової, 57, м. Вовчанськ.** Розміщується на правому березі р. Вовча, частково в заплавної низині з дюнним підвищенням, частково — на першій надзаплавній терасі. Культурний шар, потужністю 0,4 м, у деяких місцях перевідкладений внаслідок господарської діяльності. Орієнтовні розміри поселення 200 × 200 м (рис. 2, 4–16).

Багатшарове поселення (раннє та розвинене середньовіччя) **Металівка, вул. Металівська, вул. Металівська, с. Металівка.** Розміщується на підвищенні в заплаві лівого берега Печенізького водосховища, в межах забудови села. Потужність культурного шару 0,2 м. Орієнтовні розміри не встановлено через щільну забудову.

Поселення салтівської культури Петрівське—вул. Набережна, вул. Набережна, с. Петрівське. Розташовується у північно-західній частині села, неподалік від бази відпочинку, у заплавної частині лівого берега р. Сіверський Дінець (нині Печенізьке водосховище), біля впадіння в неї безіменної притоки (балка Розрита). Потужність культурного шару 0,6–1,0 м. Орієнтовні розміри поселення 150 × 70 м.

ДВОРІЧАНСЬКИЙ р-н. Поселення салтівської культури Дворічна, вул. 35-ї Гвардійської дивізії, ріг пров. Театральний, с-ще Дворічна. Розміщується на мисі правого берега р. Нижня Дворічна в центральній частині селища. Поверхня місцями має штучний характер, задернована, частково знаходиться

під забудовою. У межах шурфу автентичний культурний шар був товщиною 0,1 м. Орієнтовні розміри не встановлено через щільну забудову.

ДЕРГАЧІВСЬКИЙ р-н. Поселення скіфського часу Великі Проходи, вул. Будьонного, вул. Будьонного 9-А, с. Великі Проходи. Розташовується у південній частині села під індивідуальною житловою забудовою, на пологому схилі правого берега струмка Прохідний. Потужність культурного шару 0,5 м. Зафіксовано зольний насип заввишки 0,3 м та розмірами 12 × 12 м. Орієнтовні межі поселення 200 × 150 м (рис. 1, 10–14).

Поселення скіфського часу Дергачі, вул. Жовтневої Перемоги, вул. Жовтневої Перемоги, 4-А, м. Дергачі. Розташовується на західній околиці міста (500–700 м північніше автодороги до с. Польова), на мисі, утвореному правим корінним берегом р. Лопань та правим берегом її безіменної притоки. Потужність культурного шару 0,4 м. Орієнтовні розміри поселення 150 × 100 м.

Поселення доби бронзи (бондарихінська культура) **Дергачі, пров. Залопанський, пров. Залопанський та пров. Жовтневої Перемоги, м. Дергачі.** Розташовується на пасовищі в заплаві правого берега р. Лопань. Культурний шар, потужністю 0,4 м, зафіксовано під намівною глиною завтовшки 0,8 м. Орієнтовні розміри поселення 100 × 100 м (рис. 1, 15–17).

Багатшарове поселення (доба бронзи та скіфський час) **Малі Проходи—вул. Радіонівська 2, вул. Радіонівська, 53, с. Малі Проходи.** Розташовується на північно-східній околиці села, на невисокому пологому мисі, утвореному сухою балкою та лівим берегом безіменної притоки правого берега р. Харків. Потужність культурного шару 0,4 м. Орієнтовні розміри поселення 100 × 100 м.

Поселення черняхівської культури Малі Проходи, вул. Коржавінська, вул. Коржавінська, с. Малі Проходи. Розташовується на краю мису між двома балками, які в минулому звалися Красна та Родник, під городами та житловими будівлями. Потужність культурного шару складає біля 0,6 м. Орієнтовні розміри поселення 100 × 50 м (рис. 1, 18–23).

Багатшарове поселення (пеньківська та черняхівська культури) **Польова, вул. Смирнова, вул. Смирнова, 3, с. Польова.** Розташовується на схилі правого берега балки Дуброваха, на дні якої протікає невеликий струмок,

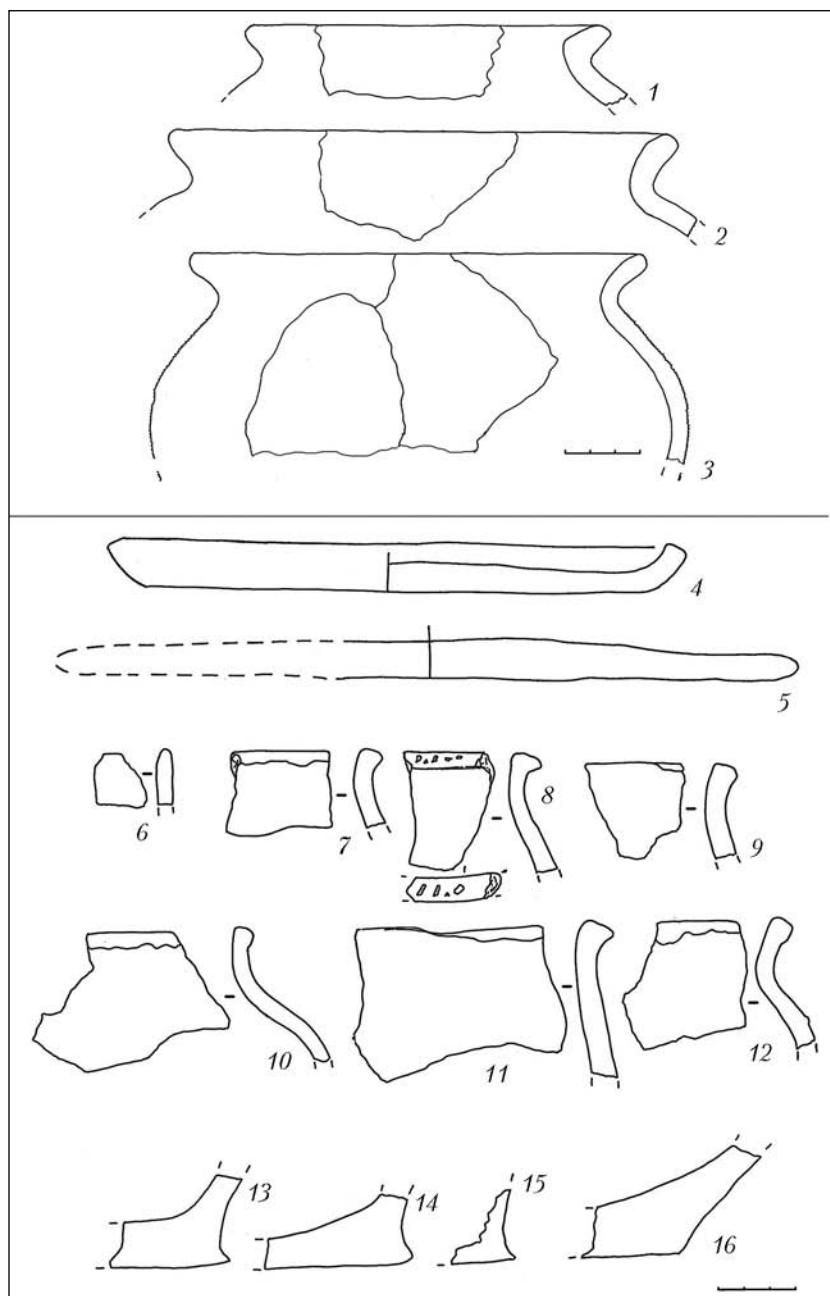

Рис. 2. Фрагменти кераміки з поселень: 1–3 — Підлиман, вул. Євдокимова; 4–16 — Вовчанськ, вул. Терешкової

під городами. Потужність культурного шару складає до 0,6 м. Орієнтовні розміри поселення 100 × 100 м (рис. 1, 24–30).

Поселення доби бронзи Солоницівка 2, вул. Лугова, 90, с. Солоницівка. Розташовується у центральній частині селища, у зоні колишнього колгоспного двору. Воно розміщується на невеликому дюнному підвищенні лівого берега р. Уди, частину зруйновано силосними ямами. Потужність культурного шару складає 0,2 м. Орієнтовні межі 100 × 20 м.

Поселення скіфського часу Солоницівка 3, вул. Леніна, 107-Б, с. Солоницівка. Розташовується у центральній частині селища, на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уди. Кераміку зібрано на площі 50 × 50 м.

ЗАЧЕПИЛІВСЬКИЙ р-н. Курганний могильник Леб'язе I, Леб'язька сільрада. Сім насипів розміщуються за 1,0 км на північ від с. Леб'язе. Більшість з них розорюється, а два — розташовується у лісовій смузі. Вони витягнуті ланцюжком з північного сходу на

південний захід. Насипи заввишки від 0,3 до 1,5 м, діаметр від 25 до 40 м.

ЗМІЇВСЬКИЙ р-н. Поселення доби бронзи **Гусина Поляна**, *Борівська сільрада*. Розташовується на дюнному підвищенні в заплаві правого берега р. Уди. Частина його використовується для приватної ферми; на ній є тимчасові споруди для тварин. Потужність культурного шару 0,3 м. Встановлена східна межа поселення (рис. 1, 6–7).

Поселення доби бронзи (зрубна КІС) **Тимченки 4**, *Тимченківська сільрада*. Розташовується на південний захід від с. Тимченки, неподалік від бази відпочинку, та займає невелике дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Мжа; його перерізає залізнична колія Мерефа—Зміїв. Потужність культурного шару 0,3–0,5 м. Орієнтовні розміри поселення 60 × 60 м.

Багатощарове поселення доби бронзи (зрубна, бондарихінська та пенківська культури) **Тимченки 5**, *вул. Набережна, 24, с. Тимченки*. Розташовується на дюнному підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Мжа, частково зруйновано ґрунтовою дорогою. Зафіксована північна межа. Потужність культурного шару (площа 20 × 40 м) 0,5 м (рис. 1, 31–40).

КРАСНОГРАДСЬКИЙ р-н. Курганний могильник **Куми**, *с. Куми, Красноградська міськрада*. Дев'ять курганних насипів розміщуються за 2,0 км на південний схід від с. Куми, на правому корінному березі р. Берестова та розорюються. Висота насипів від 0,2 до 1,0 м, діаметр від 20 до 40 м.

НОВОВОДОЛАЗЬКИЙ р-н. Поселення скіфського часу **Нова Водолага—вул. 40 років Перемоги**, *вул. 40 років Перемоги, 46, смт Нова Водолага*. Розташовується на північній околиці селища, на пологому мисі, між двома ярками — притоками лівого берега р. Вільхуватка. Потужність культурного шару 0,4 м. Орієнтовні розміри поселення 100 × 50 м.

Поселення скіфського часу **Новоселівка**, *с. Новоселівка*. Розташовується на північно-східній околиці села, на ріллі, на південь від кар'єру з видобутку кварцового піску, на краю вододільного плато лівого берега р. Вільхуватка. Уточнено межі поселення, розміри зольників і потужність культурного шару.

Поселення доби бронзи **Павлівка**, *вул. Жовтнева, вул. Жовтнева, с. Павлівка*. Розташовується на краю першої надзаплавної

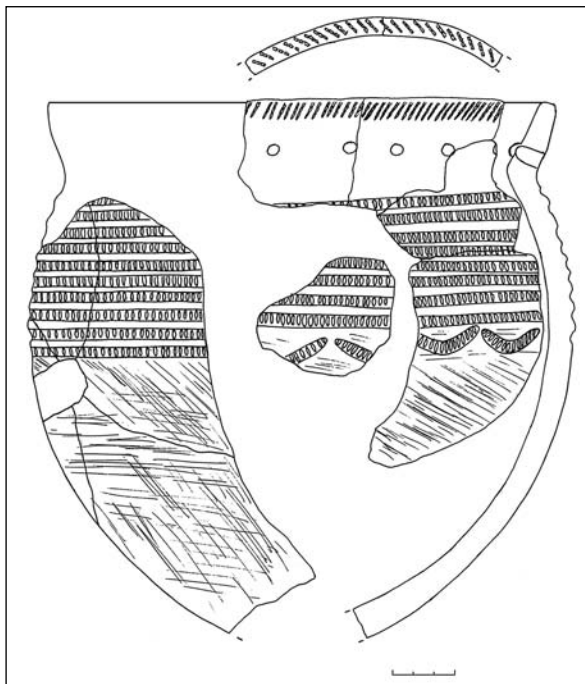

Рис. 3. Ліпний горщик з поселення Кочеток 4

тераси правого берега р. Мжа, у межах вулиці приватної житлової забудови. Потужність культурного шару 0,35 м. Орієнтовні розміри не встановлено через щільну забудову.

ХАРКІВСЬКИЙ р-н. Городище скіфського часу **Смородське (Закозарівське)**, *с. Смородське, Люботинська міськрада*. Вали дуже знівельовані, частково збереглися в лісі. Культурний шар завтовшки 0,25 м.

ЧУГУЇВСЬКИЙ р-н. Поселення доби енеоліту (**репінська культура**) **Кочеток 4**, *Кочетоцька сільрада*. Розташовується на південному сході від селища, неподалік від ґрунтової дороги. Займає невелике дюнне підвищення у заплаві частині лівого берега р. Сіверський Дінець. Потужність культурного шару 0,5–0,7 м. В одному з шурфів виявлений неповний розвал ліпного горщика з розтрубоподібним вінцем, прикрашеним «перлинами» та штампованим орнаментом на тулубі (рис. 3). Орієнтовні розміри поселення 100 × 50 м.

Кургани біля с. Тернова, *Введенська сільрада*. 12 насипів розміщуються за 1,0 км на північ від с. Тернова у напрямку ст. Зелений Колодязь, на правому корінному березі р. Роганка. Оглянуто три кургани (8–10).

Всі обстежені поселення, шурфи та кургани прив'язано до світової системи координат.

И.Б. Шрамко, С.А. Задников

РАБОТЫ НА ЗАПАДНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

В июле—августе 2010 г. совместной экспедицией «Слобожанской археологической службы» и Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина продолжено изучение зольника 13 в центральной части Западного укрепления Бельского городища. На площади 168 м² открыты: хозяйственные ямы, жилище, остатки глиняного жертвенника, жертвоприношения животных, разнообразные предметы раннескифского времени. Нетронутый вспашкой культурный слой зольника, мощностью от 0,55 до 0,80 м, залегал на глубине 0,30 м.

В этом году завершены работы в помещении 4 (жилище). В плане оно имело овальную форму, небольшие размеры (7,50 × 6,0 м)

и глубину 2,0 м. В южной части комплекса находилась хозяйственная яма круглой в плане формы, диаметром 2,1 м и глубиной 0,8 м. На полу постройки расчищено шесть столбовых ям, которые позволяют судить об особенностях конструкции жилища. В его заполнении найдены фрагменты керамики, кости животных и бронзовая булава с утолщением в верхней части. Особое внимание привлекло жертвоприношение собаки. Ее полный скелет со следами насильственной смерти лежал на дне хозяйственной ямы. Необычной находкой оказались бусы из мелкого рубленого бисера, которые украшали шею животного. Принесение в жертву собаки (части туши или целый скелет) —

*Рис. 1. Жертвоприношение собаки на дне хозяйственной ямы
в помещении 4*

Рис. 2. Жертвоприношение собаки на дне хозяйственной ямы в помещении 4. Детали.

обычный элемент культовой практики местного населения, но ожерелья на жертвах до этого не встречались.

Также открыты четыре хозяйственных ямы. В зольном заполнении одной из них найдены фрагменты керамики, неполный развал лепного горшка, куски глиняного орнаментированного жертвенника. В верхней части заполнения встречены обломки греческой ойнохой последней четверти VII в. до н. э. В заполнении ямы 11 обнаружено большое количество кусков глиняной обмазки, причем некоторые из них имели отпечатки частей деревянных конструкций. Следует отметить и яму 14. В ее заполнении имелись куски глиняной обмазки с отпечатками прутьев, большое количество фрагментов лепной кухонной и столовой посуды. На дне ямы лежали останки расчлененных жертвенных животных (корова и овца). Жертвенное расчленение туш домашних животных (овца, коза, собака, свинья) прослежено также при исследовании дна ямы 15.

В центральной части раскопа на глубине 0,5 м открыты остатки двух жертвенных площадок. Первая была выложена из кусков камня, обломков глиняных конусов и неполных развалов лепных горшков и мисок, вторая — двухслойная. Верхняя часть ее состояла из кусков камня, глиняных конусов, а нижний

слой был выложен костями животных. Такая традиция отмечалась нами и раньше при исследовании Западного укрепления. Через северо-западный угол раскопа, как и предполагалось, проходила траншея 1906 г. (раскоп В.А. Городцова).

Кроме интересных строительных объектов и культовых комплексов, в культурном слое раскопа было обнаружено большое количество предметов материальной культуры. Среди них преобладали обломки местной лепной посуды (горшки, миски, корчаги, черпаки), импортной античной тарной (амфоры) и столовой керамики, изделия из глины (пряслица, конусы, «кирпич»). Железные предметы: ножи, шилья и иглы. Довольно разнообразны изделия из бронзы: 30 наконечников стрел разных типов, булавки и обломок проволочного браслета. Вещественный материал в пределах зольника относится ко второй половине VII — первой половине VI в. до н. э., за зольником — ко второй половине VI в. до н. э. Найденные в раскопе костные останки (около 10 тыс.) полностью определены В.Л. Бондаренко. В результате получены статистические данные о видовой принадлежности и возрастном составе животных, часть из которых приносили в жертву. Костяные орудия труда представлены скорняжными инструментами.

В.Ю. Юрочкин, А.А. Волошинов, И.И. Неневоля

**РАЗВЕДКИ В БАХЧИСАРАЙСКОМ
И КРАСНОПЕРЕКОПСКОМ Р-НАХ АР КРЫМ**

Исследования осуществлялись в связи с экспертизой земельных участков, передаваемых в пользование юридическим лицам для ведения хозяйственной деятельности. Работы в Бахчисарайском р-не велись в Ароматненском и Каштановском сельсоветах. Зона разведок — плато северного склона Внешней гряды Крымских гор в междуречье рек Чурук-Су и Альма.

В 2,8—3,2 км к северо-западу от с. Маловидное на плато между долинами Эски-Кышав и Ат-Коба обнаружена группа из пяти курганов. Насыпи курганов грунтово-каменные диаметром от 2,0 до 17 м и высотой 0,2—0,8 м. Еще один курган локализован в 4,0 км к северо-западу от села, в 90 м к юго-западу от автодороги Маловидное—Кочергино. Диаметр грунтовой насыпи 15 м, высота 0,6 м.

Грунтовая курганная насыпь высотой 2,5 м и диаметром 30 м обнаружена в 0,54 км к северо-востоку от с. Ароматное.

В 1,7 км к юго-востоку—востоку от с. Брянское зафиксирован грунтово-каменный курган высотой 0,2 м и диаметром 6,0 м. В 1,17 км к востоку от села на северо-восточном краю плато, господствующего над левым берегом р. Альма, обследована группа из четырех грунтово-каменных курганов диаметром от 4,0 до 15 м и высотой от 0,3 до 1,2 м. На двух курганах зафиксированы грабительские шурфы. В отвалах грунта найдены длинные кости человека и фрагменты керамики первых веков н. э. Еще одна грунтовая курганная насыпь высотой 0,3 м и диаметром 7,0 м обнаружена в 2,0 км к юго-востоку—востоку от села. Группа из двух курганов выявлена в 0,8 км к юго-востоку от с. Брянское.

Насыпи грунтово-каменные диаметром 15 м и высотой 0,4—0,9 м. В грабительском шурфе на одном из курганов отмечена разрушенная сложенная с плит могила, размером 1,5 × 2,0 м, ориентированная по оси север—юг. Два кургана обнаружены в 0,2 км к юго-востоку от села. Диаметр грунтово-каменных насыпей составляет 6,0—10 м, высота — 0,4 м. В грабительских отвалах собраны фрагменты гончарной керамики и амфорной тары первых веков н. э.

На плато г. Казан-Таш в 1,5 км к северо-западу от г. Бахчисарай, в 2,0 км к юго-западу от с. Ароматное на бывшем пахотном поле зафиксирован сильно распаханный курган диаметром 50 м и высотой 0,5 м.

Большинство выявленных объектов относятся к специфической группе грунтово-каменных курганов, характерных для предгорных районов Юго-Западного Крыма. В некоторых случаях даже возникали сомнения в погребальном характере насыпей и их хронологии. После обнаружения в разрушенных насыпях человеческих костей, плитовых могил и фрагментов инвентаря данные вопросы могут быть сняты. Уточняется и хронология. По крайней мере, часть из таких насыпей относится ко II—III вв., когда в данном регионе господствовала так называемая «позднескифская культура».

В Красноперекопском р-не на юго-восточном берегу Айгульского соленого озера, в 6,4 км к северо-западу от с. Томашевка, на узком перешейке между двумя заливами обнаружен участок культурного слоя, где собраны фрагменты керамики и кремневых орудий (рис. 1). По заключе-

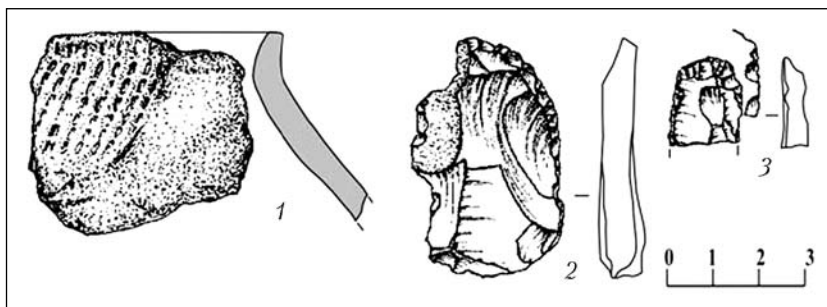

Рис. 1. Находки из разрушенного культурного слоя на берегу Айгульского озера (АР Крым): 1 — венчик лепного сосуда; 2–3 — кремневые орудия

нию С.А. Телиженко (Крымский филиал ИА НАН Украины), изделия относятся к позднему энеолиту. Большая часть культурного слоя размыта водами озера. Ха-

рактерной особенностью объекта является большое количество костей животных, часть из которых носит следы действия огня.

Т.Ю. Яшаева

ВИНОДЕЛЬЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС У ПЕЩЕРНОГО ХРАМА 2 НА МЫСЕ ВИНОГРАДНОМ

Феолентовская экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила раскопки пещерного церковного комплекса в предместье Херсонеса, на юго-западных обрывах Гераклейского полуострова у мыса Виноградный. Исследование памятника начато в 2009 г.; в сезоне 2010 г. проводилось исследование участка на склоне обрыва, примыкающего к южной стене 5 храма.

В результате раскопок была выявлена искусственная скальная терраса (сохранившиеся размеры: $2,68 \times 5,10 \times 4,25 \times 6,00$ м), на которой размещался винодельческий комплекс (рис.). Он включал в себя тарапан, вырубленный на краю обрыва (ширина 1,33 м, глубина 0,26 м, сохранившаяся длина 0,90 м) и несколько ям для пифосов разных диаметров и глубины. Судя по материалу, встреченному

на полу и в пифосных ямах, винодельческий комплекс был заброшен во второй половине IX–X вв.

Южная стена 5 храма перекрыла одну из засыпанных пифосных ям, следовательно, она была сооружена после того, как перестал функционировать винодельческий комплекс, т. е. не ранее IX–X вв.

К стене 5 примыкал слой, содержащий следы металлообрабатывающего производства (зола, крица, шлак), также перекрывавший винодельню.

Дальнейшие раскопки памятника позволят уточнить дату и причины возведения стены 5, время функционирования металлообрабатывающего и винодельческого производств, их связь с пещерным монастырским комплексом в целом.

Рис. Мыс Виноградный. Южная терраса с винодельческим комплексом

НАШІ АВТОРИ

АЙБАБІНА Олена Акимівна — кандидат історичних наук, заступник директора з експедиційної роботи Кримської філії Інституту археології НАН України

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

АЛЕКСЕЄНКО Микола Олександрович — кандидат історичних наук, завідувач філією «Фортеця Чимбало» Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — завідувач відділу археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БАНДРОВСЬКИЙ Олександр Генріхович — заступник директора Закарпатської філії ОАСУ Інституту археології НАН України

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БАЮК Віктор Геннадійович — старший науковий співробітник ДП «Волинські Старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БЕЙЛІН Денис Владиславович — молодший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЙЛІНА Світлана Андріївна — лаборант відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЛЕНКО Микола Миколайович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, старший лаборант Національного музею історії України

БЕЛІК Юрій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Керченського історико-культурного заповідника

БЕРНАЦКІ Анджей Болеслав — директор Міжнародної інтердисциплінарної археологічної експедиції «Novae», науковий співробітник Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

БІЛАС Наталя Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І. Франка

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна — інспектор археологічного нагляду в Сумській області ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

БІЛЯЄВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, доцент Санкт-Петербурзького університету ім. М.В. Ломоносова

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОВКУН Іван Васильович — краєзнавець, директор ПП «Корал», с. Лівенське Новосанжарського р-ну Полтавської обл.

БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, голова Польового комітету Інституту археології НАН України

БОНДАР Олександр Миколайович — аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

БОНДАРЧУК Олександр Ананійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

БОРИСОВ Артем Вадимович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, директор ДП «Центрально-Донецька археологічна експедиція» ОАСУ Інституту археології НАН України

БРУЯКО Ігор Вікторович — доктор історичних наук, директор Одеського археологічного музею НАН України

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

БУКАТОВ Андрій Олексійович — кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник МГІ НАН України, м. Севастополь

БУТЯГІН Олександр Михайлович — завідувач сектора Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович — лаборант відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України

ВАХОНЄЄВ Віктор Васильович — молодший науковий співробітник ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВАХТІНА Марія Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії античної культури Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія)

ВАШЕТА Михайло Петрович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро Юрійович — студент Національного університету «Острозька академія»

ВЕТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ВЕТЧІННІКОВА Наталія Євгенівна — співробітник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ВИНОКУРОВ Микола Ігоревич — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Московського педагогічного державного університету (Росія)

ВЛАСОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської Академії наук, РФ

ВОЙТОВИЧ Назарій Ігорович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ВОЛОШИНОВ Олексій Олександрович — завідувач сектора охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГАВІНСЬКИЙ Андрій Миронович — аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОМОЛЯК Омелян Михайлович — науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

ГОРБЕНКО Кирил Володимирович — директор ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОРБОВ Володимир Миколайович — науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології

ГРЕЧКО Денис Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ГРИЦИК Юрій Олександрович — співробітник Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Інститут історичної освіти

ГУЦАЛ Анатолій Федорович — кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — старший науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЕМЕДЮК Сергій Володимирович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЕМИДКО Сергій Юрійович — завідувач відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ДЕМ'ЯНЧУК Дмитро Григорович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЕРЕХ Олег Мирославович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЖАНОВ Олександр Віталійович — старший науковий співробітник Відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ДЗЕМБАС Олександр Васильович — старший науковий співробітник відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович — доктор історичних наук, професор Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова

ДІДЕНКО Сергій Васильович — аспірант Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник відділу фондів Національного музею історії України

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ДЯЧКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЄГОРОВА Тетяна Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історичного факультету Московського державного університету (Росія)

ЄЛЬНИКОВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

ЖАРОВ Геннадій Вікторович — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся», начальник Лівобережної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України

ЖАРОВА Тетяна Миколаївна — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович — асистент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету

ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна — співробітник ДП «Центрально-Донецька експедиція» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЗАЖИГАЛОВ Олексій Валерійович — науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ЗАКІНА Любов Сергіївна — молодший науковий співробітник відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЗІНЬКО Олексій Вікторович — молодший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗІНЬКО Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗОМБОР Ігор Тиборович — пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ЗУБАРЄВ Віктор Геннадійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М. Толстого, РФ

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАН України, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ІГНАЧЕК Мартин — доктор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

ІЛЬЧИШИН Василь Васильович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ІОАННІСЯН Василь Васильович — кандидат історичних наук, завідувач сектора архітектурної археології Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

ЙОЛШИН Денис Дмитрович — кандидат історичних наук, вчений секретар сектора архітектурної археології Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

КАБАНОВА Катерина Василівна — співробітник Донецької станції юних туристів

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу «Наукові фонди» Інституту археології НАН України

КАРНАУХ Євгеній Григорович — лаборант відділу «Наукові фонди» Інституту археології НАН України

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович — співробітник Науково-дослідної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

КИРИЛЕНКО Олександр Сергійович — співробітник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

КЮСАК Дмитро Володимирович — співробітник Одеського археологічного музею НАН України

КЛЕНІНА Олена Юріївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КЛЮЧНЄВА Ірина Миколаївна — заступник директора з наукової роботи Луганського обласного краєзнавчого музею

КОВАЛЕВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант Інституту археології НАН України

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

КОЗАК Деонізій Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — студент Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського

КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОЛТУХОВ Сергій Георгійович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КОПЬЄВА Тетяна Олександрівна — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

КОСЬКО Олександр — професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

КОТІН Марк Андрійович — молодший науковий співробітник Керченського історико-культурного заповідника

КОТИГОРОШКО В'ячеслав Григорович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

КРАВЧЕНКО Едуард Євгенович — науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

КРАВЧЕНКО Олександр Миколайович — аспірант Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту археології НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

КУЛІКОВ Олексій Владиславович — науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ЛАЗУРКО Остап Романович — науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЛАНЦОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ЛАПТЕВ Олексій Олександрович — аспірант Харківської державної академії культури

ЛИСЕНКО Олександр Володимирович — науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту— бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій Володимирович — кандидат архітектурних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЛУЦЕНКО Роман Миколайович — співробітник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЛЯМКІН Віталій Віталійович — співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею

ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, старший співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МАКАРОВИЧ Пшемислав — професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

МАНЬКО Валерій Олександрович — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МАРІНА Зоя Павлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

МАСЛЕННИКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, голова Польового комітету Інституту археології Російської Академії наук

МАХНІК Ян — професор Жешівського університету, Польща

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігорович — професор Славистичного відділення Торонтського університету (Канада)

МИЗГІН Кирил Валерійович — співробітник Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

МИЛЯН Тарас Романович — заступник директора НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

МОЙЖЕС Володимир Валерійович — молодший науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

МОЛЕВ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Нижньогородського державного університету ім. М.І. Лобачевського (Росія)

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

МУЛЬД Сергій Альфредович — науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

НАЗАР Іван Іванович — молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

НАЗАРЧУК Володимир Іванович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

НАУМЕНКО Валерій Євгенович — доцент кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — співробітник Відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НОВИК Тетяна Григорівна — науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ОЛЕДЗКІ Лукаш — співробітник університету ім. Адама Міцкевича (Польща)

ОСТАПЕНКО Павло Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ОСТАПИК Тарас Володимирович — молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ОХРИМЕНКО Василь Григорович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПАВЛІВ Дмитро Юліанович — науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАНІКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — лаборант Інституту археології НАН України

ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна — доцент Бердянського державного педагогічного університету

ПАПУЦИ-ВЛАДИКО Євдоксія — доктор, Ягелонський університет, Інститут археології, Польща

ПАСТЕРКЕВИЧ Войсех — аспірант Жешівського університету, Польща

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКЕНЕ Анна Олександрівна — лаборант Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ПЕФТИЦЬ Дмитро Миколайович — аспірант Інституту археології НАН України

ПЕТЕГИРИЧ Володимир Михайлович — вчений секретар Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ПЛЕХАНОВ Юрій Валентинович — молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

ПОКРИВАЙЛО Юрій Анатолійович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історичного факультету Московського державного університету (Росія)

ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу біоархеології Інституту Археології НАН України

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» Рівненської філії ОАСУ Інституту археології НАН України

ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ карпатознавства, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — молодший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

РИЖИЙ Віталій Васильович — лаборант ОАСУ Інституту археології НАН України

РИЖОВ Станіслав Григорович — завідувач архітектурно-археологічним відділом Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

РОМАШКО Олександра Володимирівна — археолог-спеціаліст, студентка комп'ютерної академії «Шаг», м. Дніпропетровськ

РУДЕНОК Володимир Якович — завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

САВЕЛЄВ Олег Константинович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САГАЙДАК Михайло Андрійович — директор ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

САЗАНОВ Андрій Володимирович — професор Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова

САЛО Богдан Ярославович — молодший науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САМОЛЮК Валерій Олександрович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

САПЕГІН Сергій Васильович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України

САРНОВСКИ Тадеуш — професор Варшавського університету (Польща)

СЕКЕРСЬКА Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України

СИТИЙ Юрій Миколайович — науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

СИТНИК Олександр Степанович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

СІЛАЄВ Олександр Миколайович — співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

СКИРДА Валерій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, директор музею археології та етнографії Слобідської України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — старший науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

СМЕКАЛОВА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, Центр з вивчення Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)

СМИРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

СМИРНОВ Роман Петрович — науковий співробітник сектору реставрації та консервації відділу дослідницьких робіт Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

СМОЛЯНІНОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, співробітник Білгород-Тірської експедиції Інституту археології НАН України

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

СОКОЛОВА Ольга Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

СОЛОВ'ЙОВ Сергій Львович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенійович — викладач вищої категорії СОШ № 40 III ступеню

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Наукові фонди» Інституту археології НАН України

СОХАТСЬКИЙ Михайло Петрович — директор Борщівського краєзнавчого музею

СТОЛБА Володимир Федорович — співробітник Центру з вивчення Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)

СТОЛЯРЕНКО Павло Геннадійович — науковий співробітник сектора дослідження та охорони об'єктів культурної спадщини КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

СТУПАК Дмитро Вікторович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, начальник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

СУПРЕНКО Олександр Олександрович — науковий співробітник Інституту археології РАН

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійно-діючої експедиції Інституту археології НАН України

СЬОМІН Сергій Володимирович — співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

ТАРАНЕНКО Сергій Пантелієвич — молодший науковий співробітник ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

ТВАРДЕЦЬКИЙ Альфред — доктор, науковий співробітник античного відділу Національного музею, Польща

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Іванович — заступник начальника експедиції «Ділоксія» ДП «Південьгідроархеологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ТКАЧ Віталій Вікторович — співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ТКАЧ Євдокія Сергіївна — науковий співробітник Санкт-Петербурзького державного університету, РФ

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

ТРЕБУХ Олег Олексійович — молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ФАРБЕЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ФЕЩЕНКО Євген Леонорович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ФІЛАТОВ Дмитро Вікторович — науковий співробітник ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ХОПТИНЕЦЬ І.М. — співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ХРШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія)

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — кандидат історичних наук, співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧАБАЙ Віктор Петрович — доктор історичних наук, директор Кримської філії Інституту археології НАН України

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович — заступник директора Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург, РФ

ЧОКАН Анатолій Романович — молодший науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — старший лаборант НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ШЕПКО Лариса Георгіївна — кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Донецького національного університету

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ШЕСТАКОВ Ігор Олексійович — співробітник ДП «Центрально-Донецька експедиція» ОАСУ Інституту археології НАН України

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

ЩЕРБЕЙ Костянтин Іванович — пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — науковий співробітник Фастівського краєзнавчого музею

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, директор ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ШУМОВА Валентина Олександрівна — старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЮРОЧКІН Владислав Юрійович — кандидат історичних наук, вчений секретар Кримської філії Інституту археології НАН України

ЯРОВИЙ Олександр Григорович — провідний науковий співробітник Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей

ЯШАЄВА Тетяна Юсуфівна — завідувач відділу середньовічної історії Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

[illegible]

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

Щорічний збірник «Археологічні дослідження в Україні» покликаний оперативно інформувати наукову громадськість про проведені польові археологічні дослідження на території України.

Статті повинні містити короткі повідомлення про основні результати польових досліджень археологічної спадщини України, включаючи культурно-хронологічну належність і місцезнаходження дослідженої пам'ятки чи об'єкта.

Стаття включає 2 сторінки текстової частини (3,5 тис. знаків з пробілами) та 1 сторінку ілюстрацій.

Матеріали приймаються українською або російською мовами в електронному (формат RTF) та роздрукованому вигляді.

Текст подається 14 кеглем, шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали з відступом ліворуч, знизу та згори не менше за 2,5 см, праворуч – не менше за 1 см.

Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією.

Слова не скорочуються. Допускаються лише офіційно прийняті скорочення, при цьому подається список використаних скорочень.

Текст не містить посилань і списку використаної літератури.

Підписи під рисунками складають у вигляді окремого списку ілюстрацій.

Ілюстрації подаються в електронному (формат TIFF або JPEG щонайменше 300 dpi) та роздрукованому з відповідного файлу вигляді.

На звороті роздрукованих ілюстрацій вказується автор, назва статті, номер рисунка, позначається верх і низ ілюстрації.

Нумерація ілюстративних матеріалів наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень. У тексті ілюстрації позначаються: рис.

Умовні позначки в ілюстраціях розшифровуються у підрисунковому тексті.

Матеріали до збірника приймаються до 30 листопада кожного поточного року.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ – 2010

На обкладинці:

початок розкопок кургану доби енеоліту–бронзового віку у кол. с. Лавриківка
Кременчуцького р-ну на Полтавщині (дослідження О.Б. Супруненка);
теракота у вигляді жіночої фігури (розкопки О.М. Бутягіна та А.В. Буйських);
уламок Т-подібної фібули з Поорілля (за І.М. Кулатовою та О.Б. Супруненком);
деталь нахрапника скіфського часу (розкопки О.Б. Супруненка, С.А. Скорого та В.В. Шерстюка).

Підготовка до друку:

*Н.І. Мінаєва, Є.М. Михайленко,
Л.Р. Григор'єва, В.С. Жигола, О.Б. Супруненко*

Комп'ютерна верстка:

С.В. Хорєв

Здано до набору 01.03.2011. Підписано до друку 02.06.2011.
Формат 60х84/8. Гарнітура Петербург. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 46,5. Обл.-вид. арк. 32,53. Наклад 400 прим.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»,
тел. (0532) 66-16-85

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДР № 225 від 22.11.2000 р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE

2010

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ